ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΟΜΕΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΝΤΥΡΟΥ Γ. ΣΤΕΦΑΝΙΑ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΤΥΠΙΚΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα
Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού
της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2024

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΤΥΠΙΚΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΤΟΜΕΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΝΤΥΡΟΥ Γ. ΣΤΕΦΑΝΙΑ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΤΥΠΙΚΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ

Διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα
Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού της
Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2024

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ: Καθηγητής Αρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας
ΜΕΛΗ: Καθηγητής Θεόδωρος Ξ. Γιάγκου
Αναπλ. Καθηγητής Πρωτοπρ. Χρυσόστομος Νάσσης

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής υπό του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού του Α.Π.Θ. δεν υποδηλώνει την αποδοχή των γνωμών του συγγραφέως (Ν. 5343/32, άρθρο 202, παρ. 2).

Στον Σεβαστό μου Καθηγητή

Πανοσιολογιώτατο

Αρχιμανδρίτη Νικόδημο Σκρέττα,

αντί όσων υπερ εμού έπραξε,
για την περάτωση της διατριβής,
αγαπητικώς και ευγνωμόνως αφιερώνεται

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η χειροτονία του επισκόπου, κατά το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό, εμφανίζεται τον 8ο αιώνα στο αρχαιότερο μέχρι στιγμής Ευχολόγιο, τον Βαρβερινό κώδικα 336. Ο όρος «χειροτονία» αποτελεί έναν τεχνικό όρο στη λειτουργική έρευνα, με μυστηριακό χαρακτήρα, και γίνεται με την επίθεση των χειρών επί της κεφαλής του χειροτονουμένου (=χειροθεσία). Η επίθεση των χειρών αποτελεί καίριο δομικό στοιχείο της χειροτονίας των τριών ιερατικών βαθμίδων, του διακόνου, του πρεσβυτέρου και του επισκόπου.

Κατά την έναρξη συγγραφής της διατριβής μας θέσαμε πολλά ερωτήματα που μας οδήγησαν στην καταγραφή και αξιολόγηση των δεδομένων. Οι απαντήσεις ολοκληρώθηκαν διά μέσου των χειρογράφων και εντύπων λειτουργικών κειμένων, των αγιολογικών και βυζαντινών πηγών και των κανονικολειτουργικών συλλογών. Η έρευνά μας επικεντρώθηκε και ολοκληρώθηκε με τον εντοπισμό, την καταγραφή, την ανάλυση και την εκτίμηση των λειτουργικών διατάξεων της χειροτονίας του επισκόπου.

Ευχαριστίες οφείλω αρχικά στον Άγιο Θεό, που κατέστησε εφικτούς στόχους που για εμένα ήταν δύσκολοι. Ευχαριστώ θερμώς τον σύμβουλο καθηγητή μου πανοσιολογιώτατο αρχιμανδρίτη Νικόδημο Σκρέττα, καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στον οποίο οφείλω άκρα ευγνωμοσύνη, για την ολοκλήρωση της παρούσης εργασίας, αλλά και την ενθάρρυνση και την επιστημονική συνεργασία που είχαμε. Τον ευχαριστώ επίσης για την αποφασιστική και ουσιαστική βελτίωση της εργασίας μου και για την τελική μορφή του κειμένου.

Εκφράζω επίσης την βαθιά ευγνωμοσύνη μου και προς τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τον καθηγητή κ. Θεόδωρο Γιάγκου, που με καθοδήγησε στην κανονικολειτουργική παράδοση και την συμβολή του στην επιστημονική έρευνα, αλλά και θερμώς ευχαριστώ, για τη συνεργασία που είχαμε τον καθηγητή πρωτοπρεσβύτερο π. Χρυσόστομο Νάσση για τη διατύπωση του θέματος της διδακτορικής μου διατριβής αλλά και την συμβολή του στην έρευνα της

χειρόγραφης παράδοσης και την στιβαρή καθοδήγησή του στο υπο έρευνα επιστημονικό πεδίο.

Ευχαριστώ τον πατέρα μου Γεώργιο και τη μητέρα μου Σεβαστή, που με στήριξαν όλα τα χρόνια των σπουδών μου, που μου συμπαραστάθηκαν πάντα στο να θέτω αγαθούς στόχους στη ζωή μου και να τους κατακτώ. Δεν θα πρέπει να λησμονήσω να απευθύνω ευλαβικές ευχαριστίες στον σεβαστό μου πνευματικό πατέρα αρχιμανδρίτη Φώτιο Γραικό, που μου δίδαξε το «ευ ζην» και την εν Χριστώ ζωή. Ευχαριστώ όσους αγαπητούς φίλους και γνωστούς, που μου συμπαραστάθηκαν ηθικώς, επιστημονικώς, οικονομικώς και αοράτως διά των προσευχών τους όλο αυτό το διάστημα, αλλά και υπήρξαν κινητήριος δύναμη περάτωσης της μελέτης αυτής.

Τέλος η δύναμη της διατριβής αυτής προς δόξαν Θεού «αποτελειούται», καθώς και εδωρήσατο «ἡ θεία χάρις ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα». Αμήν.

Θεσσαλονίκη, 5 Μαΐου 2024 Ντύρου Γ. Στεφανία

Η Ανάστασις του Κυρίου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ARRANZ	M. ARRANZ, *L'Eucologio costantino-politano agli inizi del secolo XI. Hagi-asmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con Vaggiunta del Lei- turgikon (Messale),* Editrice Pontificia Universita Gregoriana, Roma 1996.
BHG	*Bibliotheca Hagiographica Graeca.*
BollGrot	*Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata.*
BSGRT	*Bibliotheca scriptorum graecorum et Romanorum teubneriana.*
BZ	*Biblische Zeitschrift.*
CANART	P. CANART, *Bibliothecae apostolicae vaticanae. Codices manuscripti recensiti. Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962*. t. I, In Bibliotheca Vaticana 1970.
CANART-PERI	P. CANART – V. PERI, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* [Studi e Testi 261], Città del Vaticano1970.
CONSTANTINIDES	C. N. CONSTANTINIDES, «The Protopapas Laurentios Dalephantos, A Scribe in 16th Century Famagusta (With 2 Plates)», *Δωδώνη* 17, I (1988) 169-177.
CSEL	*Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum,* Vindobonae 1866 εξ.
DACL	*Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie.*
DEVREESSE	R. DEVREESSE, *Catalogue des ma- nuscrits grecs II. Lefonds Coislin*, Paris 1945.
DEVREESSE III	R. DEVREESSE, *Codices Vaticani Graeci tomus III Codices 604-866,* In Bibliotheca Vaticana 1950.

DMIT II	A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgitseskich rukopisej,* τ. II, Ευχολόγια, Kiev 1901.
DOP	*Dumbarton Oaks Papers.*
EO	*Échos d'Orient.*
FRLANT	*Forschungen zur religion und Literatur des Alten und neuen Testaments.*
GARDTHAUSEN	V. GARDTHAUSEN, *Catalogus codicum graecorum sinaiticorum,* Ex Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1886.
GCS	*Die Griechischen Christlichen Schriftsteller*
HAB (ή Habertus)	I. HABERTUS, Ἀρχιερατικόν. *Liber pontificalis Ecclesiae graecae. Nunc primum ex regiis mss. euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, latina interpretatione, notis ac observationibus antiquitatis eccle- siasticae plenissimis illustratus,* Parisiis 1676.
IOANNIDES	G. A. IOANNIDES, *II manoscritto Barberini greco 390: edizione e com- mento liturgico* (Pontificio Istituto Orientale Roma, Excerpta ex Disser- tatione ad Doctoratum), Roma 2000.
JACOB	A. JACOB, «Les euchologes du fonds Barberini grec de la Bibliotheque Vaticane», *Didaskalia* 4 (1974), 131- 222.
JBL	*Journal of Biblical Literature.*
KAMIL	M. KAMIL, *Catalogue of All Manuscripts in the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1970.
LATYŠEV	*Menologii anonymi Byzantini saeculi X quae supersunt*: fasciculos duos sumptibus Caesareae Academiae Scientiarum e codice Mosquensi 376 Vlad, volume I-II, ed. Basilius Latišev, Leipzing 1970.
MARTINI	E. MARTINI, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane I,* Milano 1893.

MOR (ή Morinus) J. MORINUS, *Commentarius de sacris ecclesiae ordinationibus, secundum antiquos et recentiores Latinos, Graecos, Syros et Babylonios, in tres partes distinctus. In quo demonstratur orientalium ordinations,* Antverpiae 1695.

OCA *Orientalia Christiana Analecta.*

OCP *Orientalia Christiana Periodica.*

OMONT I H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliotheque nationale,* premiere partie, Paris 1886.

OMONT II H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliotheque nationale*, seconde partie, *Paris 1888.*

OMONT III H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliotheque nationale,* troisieme partie, Paris 1888.

PARENTI-VELKOVSKA ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336,* 3rd ed., Omsk 2011.

PG *Patrologiae cursus completus, series Graeca.*

PL *Patrologiae cursus completus, series Latina.*

PO R. GRAFFIN-F. NAU, *Patrologia Orientalis,* Παρίσι 1907 εξ.

QL *Questions Liturgiques et Paroissiales.*

ROCCHI A. ROCCHI, *Codices Cryptenses seu abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*, typis abbatiae Cryptae Ferratae, Tusculani 1883.

SBFLA *Studii Biblici Franciscani Liber Annuus.*

SC *Sources Chrétiennes.*

SEC H. DELEHAYE, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum Ad Acta Sanctorum Novembris*, Bruxellis 1902.

SPECIMINA SINAITICA	D. HARLFINGER, D. R. REINSCH, J. A. M. SONDERKAMP, in zusam- menarbeit mit G. PRATO, *Specimina Sinaitica: Die datierten griechischen* Handschriften des Katharinen-Klosters auf dem Berge Sinai: 9. bis 12. Jahrhundert, ed. D. Reimer, Berlin l983.
STEVENSON	H. M. STEVENSON, *Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae*, Romae 1885.
TU	*Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur.*
WEITZMANN- GALAVARIS	K. WEITZMANN - G. GALAVARIS, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, Volume One: From the Ninth to the Twelfth Century,* ed. Princeton University Press, Princeton New Jersey 1990.
ΒΕΠΕΣ	*Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικών Συγγραφέων.*
ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ I	*The British Library Summary Catalogue of Greek Manuscripts,* vol. I, London 1999.
ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ II	*Catalogue of Manuscripts in the British Museum*, New Series Vol. I Part II, The Burney Manuscripts, London 1840.
ΒΡΕΤΑΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ III	*Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum*, 1861-1875, vol. 2, London 1877.
ΓΠ	*Γρηγόριος Παλαμάς.*
ΕΒΕ	*Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.*
ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ- ΒΑΤΟΠΑΙΔΙ	EUSTRATIADES SOPHRONIOS AND ARCADIOS OF VATOPEDI, *Catalogue of the Greek manuscripts in the library of the monastery of Vatopedi on Mt. Athos [Harvard theological studies 11], Harvard University Press, Cambridge 1924,* Kraus Reprint, New York 1969.
ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗ- ΛΑΥΡΑ	EUSTRATIADES SOPHRONIOS AND SPYRIDON OF THE LAURA, *Catalogue*

	of the Greek manuscripts in the library of the Laura on Mount Athos: with notices from other libraries [Harvard theological studies 12], Harvard University Press, Cambridge 1925, Kraus Reprint, New York 1969.
ΘΗΕ	*Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία.*
ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ	ΠΑΝ. ΛΑΖ. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ, «Τρία ΧΦΦ "Πατριαρχικά" Ευχολόγια: Paris, Coislin 213, Grottaferrata Γ. Β. Ι, Εθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος 662. Ἱστορικοκριτική προσέγγιση», *Γηθόσυνον σέβασμα. Αντίδωρον τιμής και μνήμης εις τον μακαριστόν καθηγητήν τής Λειτουργικής Ιωάννην Μ. Φουντούλην (†2007),* τ. Α', εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 829-994.
ΚΑΣΠΑΡΗ	ΣΤ. ΚΑΣΠΑΡΗ, *Το «Τακτικόν» της επισκοπής Καρπασέων και Αμμοχώστου*, Λευκωσία 2019.
ΛΑΜΠΡΟΥ	SP. P. LAMBROS, *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, vol. I-II, at Univercity Press, Cambridge 1895-1900.
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ	Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Ἱεροσολυμιτική βιβλιοθήκη, ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. Β', ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Κιρπάουμ, ἐν Πετρουπόλει 1894.
ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ	ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ τυπογραφείου καὶ λιθογραφείου*, Ἀθῆναι 1892.

Σύντομη περιγραφή των χειρογράφων που χρησιμοποιούνται και των καταλόγων που αναφέρονται *

__8ος αιώνας:__

Βαρβερινό Ευχολόγιο 336, 8ος αι., τεύχος περγαμηνό, 190x133, φφ. ΙΙ. 279 (+52a και 233a). Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 159r-165v, έκδ. Parenti – Velkovska, σσ. 377- 379. Κατάλογος Jacob, σσ. 154-157.

__10ος αιώνας:__

Σινά 956, 10ος αι., περγαμηνό ειλητάριο, 7750x240. Τάξη χειροτονίας επισκόπου. Κατάλογος Weitzmann-Galavaris, σσ. 33-34. Κατάλογος Gardthausen, σ. 204. Κατάλογος M. Kamil, σ. 110, no 1285.

__11ος αιώνας:__

Coislin 213, 1027 (=Ευχολόγιο Στρατηγίου), τεύχος περγαμηνό, 255x200, φφ. 211. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 25v-27r, έκδ. Arranz, σσ. 142-146. Κατάλογος Devreesse, σσ. 194-195 και Omont III, σ. 156.

Σινά 959, 11ος αι., τεύχος περγαμηνό, 147x120, φφ. 152. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ.123v-126r. Κατάλογος Gardthausen, σ. 205. Κατάλογος M. Kamil, σ. 110 no 1288.

__12ος αιώνας:__

Vat. gr. 1872, 12ος αι., τεύχος περγαμηνό, 155x120, φφ. 146. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 52v-60r, έκδ. MOR., σ. 83. Κατάλογος Canart, σσ. 244-426.

---

* Για τα χειρόγραφα του Αγίου Όρους ελήφθησαν περιγραφικά στοιχεία και από τον προτασσόμενο πίνακα εκάστης μικροταινίας. Ως προς την Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας και τη Βρετανική Βιβλιοθήκη ελήφθησαν τα νεότερα περιγραφικά στοιχεία από τις αντίστοιχες ιστοσελίδες τους, όπου και η περιγραφή των κωδίκων.

Vat. gr. 1970, μέσα 12ου αι., τεύχος περγαμηνό, 160x120, φφ. 242. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 199v-201v. Κατάλογος Canart-Peri, σσ. 663-644.

<u>13ος αιώνας:</u>

Grottaferrata Γ. β. I (=Ευχολόγιο Βησσαρίωνα ή Κρυπτοφέρρης), 13ος αι., τεύχος περγαμηνό, πάχους 161x117, φφ. I-II + 153. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 39v-41r, έκδ. Arranz, σσ. 142-146. Κατάλογος Rocchi, σσ. 235-244. Περιγραφή Καλαϊτζίδη, σσ. 827-994 (για την αμφίσημη χρονολόγηση του συγκεκριμένου χειρογράφου, ως αντικείμενο προβληματισμού).

Paris gr. 412, 13ος -14ος αι., ειλητάριο περγαμηνό 8,615. Τάξη χειροτονίας επισκόπου. Κατάλογος Omont I, σ. 44.

<u>14ος αιώνας:</u>

Σινά 983, 14ος αι., βομβύκινο, 20x13,5, φφ. 199. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 146v-153v, έκδ. Ευχολόγιο Α. DMIT. II, σσ. 327-328, Κατάλογος Gardthausen, σ. 213. Κατάλογος M. Kamil, σ. 111 no 1312.

Γρηγορίου 39, 14ος αι., τεύχος χαρτώο 8, φφ. 292. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 267r- 270r. Ομολογία της πίστεως: φφ. 270r-277v, έκδ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΓΙΑΓΚΟΥ, σσ. 65-85. Κατάλογος Λάμπρου I (586), σ. 50.

Paris gr. 385, 14ος αι., τεύχος χαρτώο, φφ. 317. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 309r-310v. Omont I, σ. 40.

Διονυσίου 99, 14ος αι., περγαμηνό ειλητάριο 4,80x0,275. Τάξη χειροτονίας επισκόπου, έκδ. Α. DMIT. II, σσ. 271-272. Κατάλογος Λάμπρου I (3633), σ. 333.

Palat. gr 367, (1317-1320), τεύχος χαρτώο, φφ.195. Ομολογία της πίστεως: 156v-157r. Κατάλογος Stevenson, σ. 234.

Βατοπαιδίου 135, (1386), τεύχος χαρτώο, 220x140, φφ. 81. Διάταξις τῆς τοῦ πατριάρχου λειτουργίας, καί πῶς γίνεται ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε, καὶ πῶς γίνεται ἑκάστη, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας διακόνου κυροῦ τοῦ Γεμιστοῦ: φφ. 3r-53v, έκδ.

Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, τ. Α', σσ. 91-136. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Βατοπαίδι, σσ. 33-34.

Λαύρα Αγίου Σάββα 362 (607), 14ος αι., τεύχος περγαμηνό, 200x136, φφ. 76. Διάταξις τῆς τοῦ πατριάρχου λειτουργίας, καί πῶς γίνεται ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε, καὶ πῶς γίνεται ἑκάστη, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας διακόνου κυροῦ τοῦ Γεμιστοῦ: σσ. 298-301, ἐκδ. A. DMIT. II, σσ. 295-320. Κατάλογος Παπαδοπούλου – Κεραμέως, σσ. 609-613.

Vat. gr. 721, 14ος-15ος αι., χαρτώο 210x145, φφ. 189. Διάταξις τῆς τοῦ πατριάρχου λειτουργίας, καί πῶς γίνεται ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε, καὶ πῶς γίνεται ἑκάστη, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας διακόνου κυροῦ τοῦ Γεμιστοῦ: φφ. 176r-189r. Κατάλογος Devreesse III, σσ. 221-222.

<u>15ος αιώνας:</u>

Paris gr. 1362, 15ος αι., τεύχος χαρτώο, μεσαίου σχήματος, φφ. 267. Διάταξις τῆς τοῦ πατριάρχου λειτουργίας, πῶς γίνεται ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε καὶ πῶς γίνεται ἑκάστη, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας διακόνου κυροῦ Δημητρίου τοῦ Γεμιστοῦ: φφ. 248r-260v. Κατάλογος Omont II, σ. 25.

Paris gr. 2509, 15ος αι., τεύχος χαρτώο, φφ. 299. Ομολογία Πίστεως: 242v-244v. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 224v-226v. (=Bibliotheca Regia 1741, ἐκδ. MOR., σσ. 67-73. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: σσ. 72-73). Κατάλογος Omont II, σσ. 274-275.

Σινά 1006, 15ος αι., τεύχος χαρτώο, 185x135, φφ. 49. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: ἐκδ. A. DMIT. II, σσ. 623-624. Κατάλογος Gardthausen, σ. 218. Κατάλογος M. Kamil, σ. 112 no 1335.

Διονυσίου 219, 15ος αι., τεύχος 8, φφ. 174. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 79r-88v. Κατάλογος Λάμπρου Ι (3753), σ. 366.

Διονυσίου 489, 15ος αι., τεύχος χαρτώο 8, φφ. 232. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 70v-83r. Ενθρόνιση επισκόπου: φφ. 83r-84r. (=ἐκδ. A. DMIT. II, σσ. 640-641). Κατάλογος Λάμπρου Ι (4023), σ. 429.

Βατοπαιδίου 226, 15ος αι., τεύχος χαρτώο, 190x140, φφ. 106. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 24v-26r. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Βατοπαίδι, σ. 49.

Βατοπαιδίου 876, 15ος αι., τεύχος βομβύκινο, 230x150, φφ. 144. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 17v-25r. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Βατοπαίδι, σ. 166.

<u>16ος αιώνας:</u>

Σινά 974, 16ος αι., τεύχος χαρτώο 22x13, φφ. 376. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 142r-145v. Ενθρόνιση επισκόπου: 145v-147v. Έκδ. Ευχολόγιο A. DMIT. II, σσ. 692-694. Κατάλογος Specimina Sinaitica, σσ. 49-50. Κατάλογος Gardthausen, σ. 209. Κατάλογος M. Kamil, σ. 111 no 1303.

Burney MS 54, 1573, τεύχος χαρτώο, 190x125, φφ. 223. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 29r-32r. Κατάλογος Βρετανικής Βιβλιοθήκης I, σσ. 19-20.

ΕΒΕ 781, 16ος αι., τεύχος χαρτώο, 150x100, φφ. 64/+4/+. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 57r-59v. Κατάλογος Σακκελίωνος, σ. 140.

Βατοπαιδίου 985, 16ος αι., τεύχος χαρτώο, 210x130, φφ. 458. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 299v-301v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Βατοπαίδι, σ. 179.

Βατοπαιδίου 1089, 16ος αι., τεύχος χαρτώο, 270x190, φφ. 62. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 58v-61v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Βατοπαίδι, σ. 192.

Λαύρας Ε74, 16ος αι. (1541), τεύχος χαρτώο, 210x150, φφ. 129. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 17r-22v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Λαύρα (536), σ. 82.

Λαύρας Η36, 16ος αι. (1598), τεύχος χαρτώο, 190x140, φφ. 114. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 108v-113r. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Λαύρα (691), σ. 109.

Burney MS 54, 1573, τεύχος χαρτώο, 190x125, φφ. 223. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 29r-32r. Κατάλογος Βρετανικής Βιβλιοθήκης I, σσ. 19-20.

Barberini gr. 390, Αλλατιανό Ευχολόγιο[2], 16ος (1575-1580), τεύχος χαρτώο, 210x153, φφ. 223. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: σσ. 97-102, έκδ. MOR., σσ. 85-102. Κατάλογος Jacob, σσ. 169-173. Περιγραφή IOANNIDES, σσ. 32-35 (όπου και η προβληματική για τη χρονολόγηση του χειρογράφου).

Κιτίου 18 (παλ. αρ. 33), 16ος αι., τεύχος χαρτώο 210x150, φφ.150. Τακτικὸν ἤτοι Ἀρχιερατικὸν Εὐχολόγιον τῆς Ἐπισκοπῆς Καρπασέων καὶ Ἀμμοχώστου: φφ. 112r-128r, Έκδ. Χ. ΠΑΠΑΙΩΑΝΝΟΥ, «*Τακτικόν* ἤτοι Ἀρχιερατικόν Εὐχολόγιον τῆς Ἐπισκοπῆς Καρπασέων καὶ Ἀμμοχώστου», *Εκκλησιαστικός Κήρυξ* 2 (1912) 239-243, 3 (1913) 115-118. Έκδ. Σ. ΚΑΣΠΑΡΗ, σσ. 331-370. Για την παλαιά αρίθμηση του χειρογράφου βλ. Α. ΤΣΕΛΙΚΑ, *Μικροφωτογραφήσεις Χειρογράφων και Αρχείων*, τ. γ', Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σσ. 50-55. Κατάλογος Ιεράς Μητροπ. Κιτίου, Ιερομ. ΣΩΦΡ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ, σσ. 632-639.

Milano Brera XI 47, (1573), 1940x1400, φφ. 146. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου, Ενθρόνιση επισκόπου: φφ. 1r-20v. Έκδ. ΣΩΦΡ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, 483-490. Περιγραφή C. Constantinidis, σσ.169-177. Κατάλογος E. Martini, σσ. 2-5.

Πάτμου 647, (1591), φφ. 70. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 1r-12r. Ενθρόνιση επισκόπου: φφ. 12r-13r. Έκδ. Ιωαννίδης, 520 - 525. Κατάλογος Σακκελίωνος, σ. 258.

<u>17ος αιώνας:</u>

Add MS 40755, 1600, τεύχος χαρτώο, 255x205, φφ. ii + 61. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 58v-59v. Κατάλογος Βρετανικής Βιβλιοθήκης ΙΙΙ, σ. 169-171.

Paris Supplèment gr. 177, 17ος αι., τεύχος χαρτώο, φφ. 41. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 33r-35r. Κατάλογος Omont III, σ. 228.

ΕΒΕ 836, 17ος αι., τεύχος χαρτώο, 250x190, φφ. 114+/+. Τάξη χειροτονίας

[2] Για το πρόσωπο του Αλλατίου, βλ. ΘΩΜΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Λέων Ἀλλάτιος, Χῖος 1588 - Ρώμη 1669: σύμμικτα Ἀλλατιανά,* Ἀθήνα 2007. KAREN HARTNUP, *On the Beliefs of the Greeks. Leo Allatios and Popular Orthodoxy,* Medieval Mediterranean 54, Leiden/Boston 2004.

επισκόπου: φφ. 102r-109r. Κατάλογος Σακκελίωνος, σ. 151.

ΕΒΕ 813, 17ος αι., τετράδιο χαρτώο, 190x140, φφ. 14/+1/+1. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 11v-14v. Κατάλογος Σακκελίωνος, σ. 147.

ΕΒΕ 2438, 17ος αι., τεύχος χαρτώο, 265x205, φφ. 96/+3/+1. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 85v-90v. Πολίτη, σ. 440.

Εσφιγμένου 159, 17ος αι., τεύχος χαρτώο , φφ. 127. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 15r-20v. Κατάλογος Λάμπρου Ι (2172), σ. 189.

Δοχειαρίου 246, 17ος αι., τεύχος χαρτώο 4, φφ. 54. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 46v-51r. Κατάλογος Λάμπρου Ι (2920), σ. 260.

Παντελεήμονος 430, 17ος αι., τεύχος χαρτώο, 220x160, φφ. 73. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 62r-65v. Κατάλογος Λάμπρου ΙΙ (5937), σ. 373.

Διονυσίου 528, 17ος αι., τεύχος χαρτώο 16, φφ. 66. Ομολογία της Πίστεως. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 1v-59r. Κατάλογος Λάμπρου Ι (4062), σ. 432-433.

Λαύρας Η150, 17ος αι. (1654), τεύχος χαρτώο, 250x170, φφ. 106. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 96r-101v, Κατάλογος Ευστρατιάδης-Λαύρα (805), σ. 122.

Λαύρας Η182, 17ος αι. τεύχος χαρτώο, 300x190, φφ. 94. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 82r-86v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Λαύρα (837), σ. 126.

Egerton MS 2392, 1664, τεύχος χαρτώο, 290x200, φφ. 71. Ομολογία της Πίστεως: φφ. 1r-2r. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 64r-67r. Κατάλογος Βρετανικής Βιβλιοθήκης ΙΙ, σ. 1033.

Bibliotheca Clericorum Regularium (=Paris gr. 2509). Τάξη χειροτονίας επισκόπου, έκδ. MOR., σσ. 77-78.

Bibliotheca Regia 1741, χαρτώο, φφ. > 221. Τάξη χειροτονίας επισκόπου, έκδ. MOR., σσ. 72-73.

Ex posteriore Codice Vaticano. Τάξη χειροτονίας επισκόπου, έκδ. MOR., σ. 83.

Ἀρχιερατικόν, Διάταξις τῆς τοῦ Πατριάρχου Λειτουργίας, πῶς γίνεται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε, καὶ πῶς γίνεται ἑκάστη, έκδ. HAB.[3] Ομολογία της Πίστεως: σσ. 26-43.

[3] Πρώτη έντυπη έκδοση του Αρχιερατικού πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 1643,

Τάξη χειροτονίας επισκόπου: σσ. 66-104.

Ευχολόγιο Βενετίας. Τάξη χειροτονίας επισκόπου, έκδ. ΗΑΒ., σσ. 316-319.

18ος αιώνας:

ΕΒΕ 860, 18ος αι., τεύχος χαρτώο, 250x190, φφ. 99/+1/+1 (Σακκελίων: φφ. 109). Τάξη χειροτονίας επισκόπου: σσ. 186-197. Κατάλογος Σακκελίωνος, σ. 155.

Δοχειαρίου 244, 18ος αι., τεύχος χαρτώο 4, φφ. 55. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 48v-50r. Κατάλογος Λάμπρου Ι (2918), σ. 260.

Διονυσίου 538, 18ος αι., τεύχος χαρτώο 4, φφ. 63. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 60r-63r. Κατάλογος Λάμπρου Ι (4072), σ. 434.

Βατοπαιδίου 1092, 18ος αι. (1748), τεύχος χαρτώο, 320x210, φφ. 102. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 90r-94v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Βατοπαίδι (1092), σ. 192.

Λαύρας Η44, 18ος αι. (1723), τεύχος χαρτώο, 200x150, φφ. 118. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 108v-112v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Λαύρα (699), σσ. 109-110.

Λαύρας Η174, 18ος αι., τεύχος χαρτώο, 280x200, φφ. 65. Τάξη χειροτονίας επισκόπου: φφ. 61r-64v. Κατάλογος Ευστρατιάδης-Λαύρα (829), σ. 124.

19ος αιώνας:

Παντελεήμονος 614, 19ος αι., τεύχος χαρτώο, 2070x1650, σσ. 172. Ομολογία της Πίστεως: φφ. 64-68. Κατάλογος Λάμπρου ΙΙ (6121), σ. 421.

με επανέκδοση του ίδιου το 1676. *Arhieraticon. Liber pontificalis Ecclesiae Graecae. Nunc primum ex regiis mss. Euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, Latina interpretatione, notis ac observationibus antiquitatis ecclesiasticae plenissimis illustratos. Meditatione ac labore Isaacii Haberti, episcopi Vabrensis, doctoris Sorbonici, regi a consiliis. Parisiis*, apud Ludovicum Billaine MDCLXXVI.

ΣΥΜΒΟΛΑ

r	**recto, η μπρός σελίδα**
v	**verso, η πίσω σελίδα**
φ.	**φύλλο**
φφ.	**φύλλα**
σ.	**σελίδα**
σσ.	**σελίδες**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο και σκοπός έρευνας

Αντικείμενο της μελέτης μας είναι ο εντοπισμός, η ιστορική εξέλιξη, η τελετουργική θεώρηση και η αξιολόγηση των πληροφοριών που σχετίζονται με την τέλεση της χειροτονίας του επισκόπου, όπως παρουσιάζονται μέσα από τις πηγές της λειτουργικής. Δύο λόγοι συνέβαλαν ώστε να επικεντρωθούμε στο θέμα της έρευνας αυτής: ο πρώτος πηγάζει από την έλλειψη μίας συστηματικής μελέτης περί της χειροτονίας του επισκόπου στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, που να παρουσιάζει την εμφάνιση, την εξέλιξη και την τελική διαμόρφωση της ακολουθίας, καθώς και την ένταξή της στον κανόνα της λατρείας· ο δεύτερος λόγος απορρέει από τη τελετουργική προβληματική που αφορά την σύγχρονη τέλεση της χειροτονίας του επισκόπου. Η προβληματική αυτή προκύπτει από τελετουργικές παραλλαγές της ακολουθίας, διότι η χειροτονία του επισκόπου είναι μία ακολουθία που στην πράξη δεν τελείται τόσο συχνά, όπως συμβαίνει στη χειροτονία του πρεσβυτέρου και του διακόνου.

Η μελέτη της χειροτονίας του επισκόπου κατά το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό μας έδωσε τη δυνατότητα να διερευνήσουμε και να κατανοήσουμε τα λειτουργικά στοιχεία, όπως αυτά εμφανίζονται στην αρχαία Εκκλησία, τί στοιχεία παραλαμβάνει από τις αρχαίες κανονικολειτουργικές πηγές και τί προσθήκες έγιναν κατά περιόδους. Εντοπίσαμε τα μεταβλητά και αμετάβλητα στοιχεία της χειροτονίας του επισκόπου. Με τα επιμέρους στοιχεία της ακολουθίας, ανακαλύψαμε πρακτικές των διαφόρων εποχών, καθώς και ευχές και διατάξεις που συνοδεύουν αυτήν την τελετή. Η ιστορική προοπτική της έρευνας θα αναδείξει την ιστορική εξέλιξη της χειροτονίας του επισκόπου στην Εκκλησία. Συγκεκριμένα, ανατρέξαμε στους τύπους και τη θεμελίωση του μυστηρίου της ιερωσύνης - χειροτονίας μέσα από την Αγία Γραφή, στην αρχαία πρακτική και την ανάπτυξή της κατά τη διάρκεια των αιώνων, καθώς και στις εκάστοτε προσθήκες, παραλλαγές και τροποποιήσεις που συνέβησαν. Αυτή η ιστορική προσέγγιση μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς διαμορφώθηκε το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό και πώς τελείται σήμερα η χειροτονία του επισκόπου στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησια.

Όσον αφορά την σύγχρονη εκκλησιαστική τάξη της χειροτονίας του επισκόπου, μας δίνεται η δυνατότητα να παραθέσουμε ένα σχολιασμό επί τούτου. Σήμερα, το τελετουργικό της χειροτονίας του επισκόπου, στην

παράδοση της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας, απαντάται στα Ευχολόγια και στα Αρχιερατικά έντυπα. Ωστόσο, παρατηρούμε κατά την τέλεση της χειροτονίας λειτουργικά στοιχεία που μας προβλημάτισαν: α. κατά την «Τάξη της Ομολογίας της Πίστεως», ο προς χειροτονία επίσκοπος δεν αναγιγνώσκει ολόκληρη την «Ομολογία της Πίστεως» όπως απαντάται στα Αρχιερατικά και Ευχολόγια, β. παρατηρείται κατά τις χειροτονίες η ψαλμωδία του «Τίς Θεός Μέγας…», η οποία είναι αυθαίρετη και ασύμβατη με την ακολουθία της χειροτονίας, γ. την ημέρα της χειροτονίας παρατηρείται να λέγεται το «Ὅσοι εἰς Χριστόν» αντί του «Τρισαγίου Ὕμνου», κατά επίδραση της εορτής της Πεντηκοστής, δ. η καθολική γονυκλισία κλήρου και λαού αποτελεί ευσεβιστική τάση και άγνωστη στην Ορθόδοξη Παράδοση, ε. μετά τον ιερό χορό πέριξ του αγίου θυσιαστηρίου παρατηρείται ο ασπασμός των ιερών εικόνων επί του τέμπλου. Όλα αυτά μας προϊδεάζουν να αναλογιστούμε ότι η τέλεση της χειροτονίας του επισκόπου σήμερα υφίσταται μία «αταξία», η οποία οφείλεται στην μη συχνή τέλεσή της. Πολλές φορές οι παραλλαγές των εκκλησιαστικών διατάξεων εγκυμονούν το ενδεχόμενο αρνητικών επιπτώσεων επί της παραδόσεως της Εκκλησίας. Αλλοιώνουν, θα λέγαμε, τον αρχαίο λειτουργικό τύπο και αυθαίρετα δημιουργούν ένα νέο τυπικό. Η χειροτονία του επισκόπου τελείται επί τη βάσει παγίων και σταθερών και απολύτως συγκεκριμένων διατάξεων, όπως απαντώνται στα λειτουργικά βιβλία. Δεν επιτρέπονται αυτοσχεδιασμοί κατ᾽αναλογία, αλλά τελείται με ειδικές διατάξεις. Ιδίως, την ημέρα της χειροτονίας ποτέ δεν ψάλλεται το «Ὅσοι εἰς Χριστόν», εκτός και αν συμπίπτει με ημέρα που ψάλλεται ο ύμνος αυτός, όπως Χριστούγεννα, Θεοφάνεια, Πάσχα, Πεντηκοστή ή το Σάββατο του Λαζάρου.

Με τη χειροτονία του επισκόπου ασχολήθηκε το 1950 ο καθηγητής Παναγιώτης Τρεμπέλας στο δίτομο έργο του Μικρόν Ευχολόγιον, σύμφωνα με τους κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Αθηνών. Η προσφορά του εργου αυτού είναι μεγάλη χαρίζοντάς μας το προνόμιο γνώσης της εξέλιξης από τον 8ο αιώνα έως και τον 18ο, μέχρι και την σημερινή τάξη. Στο έργο αυτό παραθέτει τελετουργικές παρατηρήσεις επί της χειροτονίας του επισκόπου χωρίς να συγκεφαλαιώνει τους κώδικες του Αγίου Όρους, εκτός του κώδικα Διον. 489, για αυτό και κρίνεται ελλιπής εκ του αποτελέσματος. Ωστόσο καταγράφει την εξέλιξη της τάξεως των χειροτονιών με μερικό σχολιασμό και ακολουθεί η παρουσίαση του κειμένου με κοινά και διαφορετικά στοιχεία. Εκτός από τους κώδικες της Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών υπομνηματίζει στοιχεία από το BAR. gr. 336

και το Ευχολόγιο του Dmitrievskij[4]. Παράλληλα υπομνηματίζει και το έργο του αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης.

Το 2005, ο κορυφαίος λειτουργιολόγος της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας Ιωάννης Φουντούλης απέφυγε συστηματικώς να ασχοληθεί με θέματα που αφορούν την αρχιερατική λειτουργική δεοντολογία. Με σεβασμό και εκτελώντας έργο υπακοής στον σεβασμιώτατο Πρόεδρο και στα εντιμότατα Μέλης της Συνοδικής Επιτροπής Λειτουργικής Αναγεννήσεως έκανε εισήγηση με θέμα «Ιστορική Εξέλιξις και τάξις των χειροτονιών», η οποία ευρίσκεται στην Σειρά «Ποιμαντική Βιβλιοθήκη», 12. Η εισήγηση αυτή αποτελεί έναν συμβουλευτικό οδηγό για την ενασχόλησή μας με την τελετουργική θεώρηση του μυστήριου της χειροτονίας του επισκόπου. Ο καθηγητής Ιωάννης Φουντούλης ασχολήθηκε ιδίως με το θέμα της χειροτονίας του πρεσβυτέρου[5].

Το 2019, ο πρωτοπρεσβύτερος Ηλίας Κάραλης στην διδακτορική του διατριβή «Το μυστήριο της Ιεροσύνης στη μέση και ύστερη περίοδο του Βυζαντίου: τελετουργική και αισθητική θεώρηση», εξετάζει τη χειροτονία και των τριών βαθμίδων επί τη βάσει των έμμεσων ιστορικών πηγών. Η χειροτονία του επισκόπου ανιχνεύεται μέσα από Ευχολόγια, λειτουργικά υπομνήματα και πηγές του κανονικού δικαίου. Επίσης ασχολήθηκε με την Ομολογία της Πίστεως σύμφωνα με το χειρόγραφο της Ιεράς Μητροπόλεως Κιτίου. Μεγάλο μέρος της διατριβής αυτής επικεντρώνεται στην ανάλυση των εικαστικών αποδόσεων των χειροτονιών ως άμεσες ιστορικές πηγές αποσαφηνίζοντας όρους με τη βοήθεια των σωζόμενων επιγραφών της τελετής μαζί με τα εικονογραφικά στοιχεία.

Με το Ανατολικό Τυπικό της χειροτονίας του επισκόπου ασχολήθηκαν και ξένοι ερευνητές. Το 1924 ο J. Hansens δημοσίευσε στο περιοδικό Gregorianum το άρθο «La forme sacrementelle dans les ordinations sacerdotales de rit grec»[6] παρέχοντας τελετουργικές παρατηρήσεις σύμφωνα με τα Ευχολόγια, ενώ το 1952 στο περιοδικό OCP εξέτασε τις τάξεις των χειροτονιών σύμφωνα με τις πηγές των πέντε πρώτων αιώνων[7]. Το 1957 στο περιοδικό L' Orient Syrien ο B. Botte θα ασχοληθεί με την τάξη

---

[4] ΠΑΝ. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον, τ. Α΄*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σσ. 194-258.

[5] Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β'], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 3-34.

[6] J. HANSENS, La forme sacramentelle dans les ordinations sacerdotales de rit grec, *Gregorianum* 1924, σσ. 208-277.

[7] J. HANSSENS, Les oraisons sacramentelles des ordinations orientales, *OCP* 18 (1952), σσ. 297-318.

των χειροτονών κυρίως με την εκφώνηση «Ἡ θεία χάρις»[8]. Το 1990, ο P. Bradshaw, ιερέας της αγγλικανικής Εκκλησίας, θεολόγος και ιστορικός της λειτουργικής, στο έργο «Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West», αναλύει την τάξη της χειροτονίας όλων των βαθμών της ιερωσύνης, κατωτέρου και ανωτέρου κλήρου, μέσα από τις κανονικολειτουργικές συλλογές και τους λειτουργικούς τύπους δύσεως και ανατολής, παραθέτοντας τα κείμενα[9]. Το 2000, στον συλλογικό τόμο «Sacraments and Sacramentals», ο St. Parenti ασχολήθηκε με τη χειροτονία του επισκόπου κατά το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό[10] και ο Ant. Santantoni με την ερμηνεία των κανονικολειτουργικών συλλογών της χειροτονίας του επισκόπου[11].

Με την τάξη της Ομολογίας της πίστεως ασχολήθηκαν το 1988 ο O. Raquez στη σειρά Studia Anselmiana, που περιλαμβανει την έκδοση Analecta Liturgica 12, με θέμα Traditio et Progressio[12], και το 2001 ο καθηγητής Θ. Γιάγκου δημοσιεύει και παρουσιάζει ένα ανέκδοτο χειρόγραφο (Γρηγ. 39) περί της τάξεως χειροτονίας και ενθρονίσεως του Ευθυμίου μητροπολίτη Βεροίας[13]. Επίσης μελέτησε ευρύτερα το μυστήριο της χειροτονίας σε θέματα κανονικού δικαίου[14].

Με τα χειροτονητήρια τυπικά ασχολήθηκε για πρώτη φορά συστηματικά ο Joannes Morinus (1591-1659), στο έργο «Commentarius de sacris ecclesiae ordinationibus, secundum antiquos et recentiores Latinos,

---

[8] B. BOTTE, La formule d' ordination «la divine grace» dans les rites orientaux, *L' Orient Syrien* 2 (1957), σσ. 285-296.

[9] P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West,* ed. Pueblo Publishng Company, New York 1990.

[10] ST. PARENTI, «Ordination in the East», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], ed. An. J. Chupungco, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 2000, σσ. 205-215.

[11] ANT. SANTANTONI, «Orders and Ministries in the First Four Centuries», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], ed. An. J. Chupungco, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 2000, σσ. 193-203.

[12] O. RAQUEZ, «Les Confessions de Foi de la Chirotonie Episcopale des Eglises Greques», στο *Traditio et Progressio, Studi Liturgici in Onore del Prof. Adrien Nocent,* [Analecta Liturgica 12], Studia Anselmiana 95, σσ. 469-485.

[13] Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες και Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 17-92.

[14] Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Η Κουρά μετά τη Χειροτονία. Η εφαρμογή του Β' Κανόνα της Συνόδου της Αγίας Σοφίας (879/880)», στο *Σύναξις Εὐχαριστίας. Χαριστήρια εἰς τιμήν τοῦ Γέροντος Αἰμιλιανοῦ*, Αθήνα 2003, σσ. 365-390. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Κανονικές μαρτυρίες περί χειροτονίας σε βίους αγίων [Σπυρίδωνος Τριμυθούντος, Επιφανίου Κωνσταντίας, Ιωάννου Ελεήμονος], στο *Αντικήνσωρ (Τιμ. Τομ. Σ. Τρωϊάνου)*, Αθήνα 2013, σσ. 299-315.

Graecos, Syros et Babylonios»[15]. Ο Morinus[16] (πρώην καλβινιστής και στο εικοστό έτος της ηλικίας του ρωμαιοκαθολικός ιερέας), ως ερμηνευτής των βιβλικών κειμένω και ιστορικός της λατρείας, δημιουργεί ένα λειτουργικό συλλογικό τόμο και παραθέτει την μελέτη και ανάλυση του λειτουργικού τυπικού της χειροτονίας. Κωδικοποιώντας την έρευνα του Morinus, μπορούμε νά πούμε ότι η όλη μελέτη του συνοψίζεται στην καταγραφή των λειτουργικών τύπων της ελληνικής, λατινικής, συριακής και βαβυλωνιακής παράδοσης, από διάφορες πηγές. Όσον αφορά τις πηγές που χρησιμοποιεί ο Morinus μελετήσαμε μόνο τις ελληνικές πηγές, όπου:

α. προχωρεί στην ανάλυση και λειτουργική δομή και πράξη της χειροτονίας,

β. παραθέτει για τα ελληνικά χειρόγραφα παράλληλη λατινική μετάφραση, αλλά το σημαντικότερο είναι οτι μεταγράφει το σχετικό κείμενο από τα εξής επτά ελληνικά χειρόγραφα[17]: 1. Barberinianus graecus 336 (8ου αιώνα)[18]. 2. Cryptoferrata Γ.β.Ι (13ος αιώνας, «Βησσαρίωνος»)[19]. 3. Parisinus graecus 2509 (15ος αιώνας)[20] (= Bibliotheca Regia 1741). Κατά την εισαγωγή που παραθέτει ο Morinus[21], ο τελευταίος κώδικας είναι σύμμεικτος όπου συμπεριλαμβάνεται και λειτουργικό υλικό, (γεγονός που παραπέμπει σε Ευχολόγιο). Η τάξη των χειροτονιών απαντάται στο φ. 221 και εξής. Σύμφωνα με τον Morinus το χειρόγραφο αυτό χρονολογείται 300 έτη προ της εποχής του. Είναι χαρτώο. Η ταύτιση του κώδικα Paris gr. 2509 με τον κώδικα Bibliotheca Regia 1741 πηγάζει από πρόχειρες σημειώσεις που κράτησε ο Sevin François (1737-1741), ο οποίος ήταν φύλακας της συλλογής των χειρογράφων της τότε βασιλικής βιβλιοθήκης[22]. Για αυτό και

---

15 J. MORINUS, *Commentarius de sacris ecclesiae ordinationibus, secundum antiquos et recentiores Latinos, Graecos, Syros et Babylonios, in tres partes distinctus. In quo demonstrator orientalium ordinations,* Antverpiae 1695.

16 PAUL AUVRAY, «Jean Morin (1591-1659)», *Revue Biblique* 66 (1959), σσ. 397-414.

17 Βλ. Fr. CHRYSOSTOMOS NASSIS, «Liturgical texts on rites of ordination in the Orthodox tradition: an analysis based on recent interpretive methods», *Μωυσέως Ὠιδή, Ἀφιερωματικὸς Τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ μακαριστοῦ Γέροντος Μωυσέως τοῦ Ἁγιορείτου*, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2017, σημ. 7 σ. 832 .

18 Barberini gr. 336 (8 ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 52C-59E.

19 Grottaferrata Γ.β.Ι (13ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 60A-67C.

20 Bibliotheca Regia 1741 (1401-1500), (=Paris gr. 2509), έκδ. MOR, σσ. 67D-73E.

21 Bibliotheca Regia 1741 (1401-1500), έκδ. MOR, σ. 67: «Codex in Bibliotheca Regia notatur 1741. Codex ille varios tractatus continet nonnullos rituales & liturgicos: ille quem exscripsimus habetur fol. 221 & seq olim mihi illum consideranti videbatur ante annos trecentos scriptus, nec hab aetate inferior. Charta in qua exaratus est, Vervecina non est, nec vitulina, sed ex Gossypio confecta . Ita fert codex».

22 HENRI OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de Paris et des départements,* Ernest Leroux, Paris 1898, σ. xxix.

στον κώδικα Paris. gr. 2509, φ. 1r στο κάτω μέρος υπάρχει η σφραγίδα της βασιλικής βιβλιοθήκης. 4. Κώδικα εκ της βιβλιοθήκης του Clericorum Regularium (Ναού του S. Andrea della Valle της Ρώμης)[23]. Από την εισαγωγή που παραθέτει ο Morinus[24] πληροφορούμεθα ότι ο κώδικας αυτός ανήκει στην βιβλιοθήκη που βρίσκεται στην Εκκλησία του Αγίου Ανδρέα της Vallensis στη Ρώμη. Το συνέκρινε με το αρχαιότερο βυζαντινό χειρόγραφο Βαρβερινό κώδικα 336 προς διασφάλιση των δεδομένων κατά τη μεταγραφή, χωρίς να εντοπίσει την χρονολόγηση του χειρόγραφου, πάρα μόνο ότι είναι μεταγενέστερος κώδικας κατά την εκτίμησή του από τους δύο προγενέστερους κώδικες που παραθέτει (Cryptae Ferratae του 13ου αιώνα και Bibliotheca Regia no 1740). 5. Vaticanus graecus 1872 (12ος αιώνας)[25]. 6. Απροσδιόριστος πρόσφατος Βατικάνειος κώδικας («Ex posteriore Codice Vaticano»)[26]. Ανώνυμος ελληνικός κώδικας και πηγάζει από δύο χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του Βατικανού. Από την εισαγωγή που παραθέτει ο Morinus[27], είναι ελληνικός κώδικας από δύο ελληνικά χειρόγραφα της βιβλιοθήκης του Βατικανού. Ο πρώτος κώδικας περιλαμβάνει την τελετή των χειροτονιών του αναγνώστου και ψάλτου, υποδιακόνου, διακόνου, της διακονίσσης. Ο αριθμός του χειρογράφου είναι 1872 . Για τον δεύτερο κώδικα αναφέρει ότι, ενδεχομένως να χρονολογείται προγενέστερα από τον πρώτο κώδικα και περιλαμβάνει τη χειροτονία του πρεσβυτέρου, του επισκόπου, την προχείριση του ηγουμένου. Ο αριθμός του χειρογράφου είναι 1872 ή 1875. 7. Barberinianus graecus 390 (περ. 1575-

[23] Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σσ. 74A-78C.

[24] Όπ.π., σ. 74: «Codex de quo sequentem ritum decerpsi perinet ad Bibliothecam Clericorum regularium qui Rome sunt ad Ecclesiam santi Andreae Vallensis nuncupatam. codicem iftum qua sacras ordinationes spectat cum antiquissimo barberino contuli, ne quae prorsus waden synt, exfxribere mibi foret necesse. conjecturam de aetate cum illum manibus versarem, non adnotavi, nec amplius memeini, nisi quod duobus prioribus antiquitate plurimum cederet. fini bujus codicis et sequentium notulas addidi, que indicant santum ubi deprehendaniur quae praererimus et varietatem lectionis siquae est, cum ea parte codicis quam non descrisbimus. ad has notulas referuntur litterulae alpbabeti textui innexae. Ritus igitur ille sic se habet».

[25] Vaticanus graecus 1872 (12ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 78D-81C.

[26] Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σσ. 82A-84D.

[27] Όπ.π., σ. 78: «Neuter codicum istorum sacras Ordinationes integras continebat, sed eas tantum, guas hic exhibemus. Quem priorem edimus videbatur nobis aetatem quingentorum, annorum superare. De posteriore nihil in schedis nostris adnotatum deprehendimus, e quod sorsan priori paremtum judiearemus. Codex prior notabatur numero 1872; albo pergameno opertus, etforma qua a Bibliopolis in duodecimo dici folet sive ter complicata. Posterior in quarto, tectus quoque pergameno. Numerus adnotatus erat 1872. vel 1875 - Textus se habet ut sequitur».

1580, του Αλλατίου: «Euchologium ad Leonem Allatium»)[28].

γ. Εντάσσει στην συλλογή του επιπλέον λειτουργικά κείμενα από τις πηγές της αρχαίας Εκκλησίας «Αποστολικές Διαταγές»[29] και το «Corpus Dionysiacum»[30].

δ. Επιπλέον περιλαμβάνει πηγές της υστεροβυζαντινής περιόδου «Περί ἱερῶν χειροτονιῶν» του Συμεών Θεσσαλονίκης[31].

Ο επίσκοπος Vabres Habertus Isaac, γάλλος θεολόγος το 1643 εξέδωσε το Αρχιερατικό[32] με τίτλο «Archieratikon: Nunc Primum Ex Regiis Mss. Euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, Latina interpretatione, Notis ac Observationibus Antiquitatis Ecclesiasticae plenissimis illustratus». Στο Αρχιερατικό αυτό προσπορίζεται τη χειροτονία του επισκόπου από το *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού, το Ευχολόγιο της Βενετίας, το *Περί Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας* του Διονυσίου Αρεοπαγίτη, καθώς και την πρόβληση και χειροτονία πατριάρχη, επισκόπου, την ομολογία της πίστεως, την ευχή που αναγινώσκεται έμπροσθεν του βασιλέως.

Όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν μια ολοκληρωμένη και συστηματική συλλογή χειροτονιών και παράλληλα η μελέτη του προσφέρει μια πολυσχιδή γνώση σε διάφορες πηγές και παραδόσεις σχετικά με τη χειροτονία του επισκόπου.

Μέθοδος και διάρθρωση της ύλης

Η ανίχνευση, παρουσίαση και αξιολόγηση των πηγών της λειτουργικής για την τέλεση του μυστηρίου της χειροτονίας του επισκόπου μέσω των κανονικολειτουργικών συλλογών, της χειρόγραφης παράδοσης, των ιστορικών και αγιολογικών πηγών και εντύπων ευχολογίων περιέχει

---

[28] Euchologium ad Leonem Allatium (1575-1580) (=Barberini gr. 390), έκδ. MOR, σσ. 85A-102B.

[29] J. MORINUS, *Commentarius de sacris ecclesiae ordinationibus, secundum antiquos et recentiores Latinos, Graecos, Syros et Babylonios, in tres partes distinctus. In quo demonstrator orientalium ordinationes,* Antverpiae 1695, σσ. 17-22.

[30] Όπ.π., σσ. 43-59.

[31] Όπ.π., σσ. 104-154.

[32] I. HABERTUS, *Ἀρχιερατικόν. Liber pontificalis Ecclesiae graecae. Nunc primum ex regiis ms. euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, latina interpretatione, notis ac observationibus antiquitatis ecclesiasticae plenissimis illustratus*, Parisiis 1643.

δυσκολίες. Η ευόδωση της έρευνάς μας επιτυγχάνεται με την ιστορικοτελετουργική μέθοδο και θεώρηση, με κύριο έργο την ανίχνευση και την αξιολόγηση όλων των διατάξεων που εμφανίζονται κατά περιόδους μέχρι την οριστική διαμόρφωση της χειροτονίας του επισκόπου.

Βασική θεματολογία της παρούσας έρευνας είναι το πως απαντάται η χειροτονία του επισκόπου στη χειρόγραφη παράδοση ως πηγή της λειτουργικής επιστήμης. Πιστεύουμε ότι η έρευνα αυτή είναι δυνατόν να αποτελέσει τη βάση για την περαιτέρω μελέτη ειδικών θεμάτων, όπως το στάδιο του μικρού και μεγάλου μηνύματος, το θεολογικό υπόβαθρο του κειμένου της Ομολογίας της Πίστεως, θεολογικά ζητήματα όπως η σχέση χειροτονίας και αφέσεως αμαρτιών, τα υμνολογικά της Κυριακής της Πεντηκοστής κατά την ημέρα της χειροτονίας, τα λειτουργικά καθήκοντα του κλήρου εντός της ευχαριστιακής σύναξης. Επικεντρωθήκαμε στην χειροτονία του επισκόπου, για να διασαφηνίσουμε τα λειτουργικά επιμέρους στοιχεία της, που διαμορφώνονται σταδιακά μέσα στο πλαίσιο του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού.

Η μελέτη μας υποδιαιρείται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ». Στο πρώτο επιστημονικό πεδίο καταγράψαμε τις βιβλικές απαρχές και θεμελιώσεις της αρχιερατικής καθιερώσεως. Επίσης συγκρίναμε τα κείμενα των κανονικολειτουργικών συλλογών και καταγράψαμε κατά θεματολογία τις αμοιβαίες επιδράσεις μεταξύ των κειμένων για τη χειροτονία του επισκόπου από τον 3ο έως και το 5ο αιώνα. Ακολουθεί το *Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως* που περιλαμβάνει ευχή και βασικά δομικά στοιχεία που είναι εφικτό να ανιχνευθούν. Τον 6ο αιώνα έχουμε την παράδοση του λειτουργικού υπομνήματος *Corpus Dionysiacum*, που μας παρέχει την θεολογική ερμηνεία του περιεχομένου της χειροτονητήριας τελετής. Τέλος, διά των πατερικών κειμένων και των αγιολογικών πηγών καταγράψαμε στοιχεία που μαρτυρούν τη χειροτονία του επισκόπου στην αρχαία Εκκλησία, εξάγοντας συμπεράσματα ως προς τη δομή της ακολουθίας.

Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΗΝ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ». Εστιάσαμε την προσοχή μας στην ενδελεχή μελέτη της τάξεως της χειροτονίας του επισκόπου κατά το Βυζαντινό Τυπικό, σύμφωνα με τα ανέκδοτα και εκδεδομένα χειρόγραφα, αλλά και η έρευνα μας κατευθύνθηκε και προς τα έντυπα Ευχολόγια και Αρχιερατικά. Το αρχαιότερο μέχρι σήμερα Ευχολόγιο του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού που καταγράφει την χειροτονία του επισκόπου είναι ο ελληνικός κώδικας

Barberinianus graecus 336 του 8ου αιώνα. Με την συγκριτική μέθοδο, εντοπίσαμε ποια στοιχεία εμφανίζονται, ποια φθίνουν, ποια παραμένουν, ποια τροποποιούνται, καθώς ποιες παραλλαγές και ομοιότητες συναντήσαμε στην χειρόγραφη παράδοση. Σε αυτό το κεφάλαιο προστίθεται μία ξεχωριστή ενότητα, στην οποία διερευνάται η τάξη της ενθρονίσεως του χειροτονηθέντος, διότι, μετά τη χειροτονία του στη βαθμίδα του επισκόπου, η ανάληψη των καθηκόντων στην επισκοπική του έδρα άρχεται με την ενθρόνισή του, με την οποία ξεκινάει και η διαποίμανση της επισκοπής ή μητροπόλεως που αναλαμβάνει.

Το τρίτο κεφάλαιο φέρει τον τίτλο «Η ΤΑΞΗ ΤΗΣ ''ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ''». Προς αποσαφήνιση του τίτλου η έρευνα επικεντρώνεται στην ακολουθία της «Ομολογίας της Πίστεως» και όχι στο κείμενο αυτό καθεαυτό. Ως τάξη απαντάται κατά τον 14ο αιώνα στις λειτουργικές πηγές της χειρογράφου παραδόσεως. Από την εμφάνιση της τάξεως της «Ομολογίας της Πίστεως» στην χειρόγραφη λειτουργική παράδοση εως και σήμερα, η χειροτονία του επισκόπου έχει δύο λειτουργικά στάδια που τελούνται την ίδια ημέρα έως και σήμερα. Η τελική διαμόρφωση της χειροτονίας του επισκόπου έχει συγκεφαλαιώσει όλα τα λειτουργικά συστατικά που φέρει το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό.

Η εργασία κλείνει με τα αναγκαία συμπεράσματα και την καταγραφή της βιβλιογραφίας.

Οι πηγές

Η βασική ύλη της παρούσας μελέτης προέρχεται κατά κύριο λόγο, από την χειρόγραφη παράδοση ευχολογιακού περιεχομένου, που σήμερα σώζεται διάσπαρτα σε κρατικές και μοναστηριακές βιβλιοθήκες. Επίσης η τάξη της χειροτονίας του επισκόπου καταγράφεται και σε άλλες πηγές που διαμορφώνουν την ακολουθία αυτή.

Οι πηγές μας μπορούν να διαχωριστούν σε δύο ομάδες: α) πρό της χειρογράφου παραδόσεως από τον 3ο έως και προ του 8ου αιώνα και β) από την χειρόγραφη παράδοση και μετά, δηλαδή από τον 8ο αιώνα έως και σήμερα.

Πηγές 1ου κεφαλαίου:

1. ***Αρχαίες Κανονικολειτουργικές Συλλογές:***

α. **Αποστολική Παράδοση** = D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique,* SC 11 bis (Λατινική, Αιθιοπική, Σαχιδική). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963 (Λατινική, Αιθιοπική, Σαχιδική). H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt,* Göttingen 1946 (Αιθιοπική). E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae,* Leipzig 1900 (Λατινική). G. HORNER, *The Statutes of the Apostles,* London 1904 (Αιθιοπική, Σαχιδική, Αραβική). P. LEGARDE, *Aegyptiaca,* Göttingen 1883 (Σαχιδική). W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung 32 Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954 (Σαχιδική). J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe,* PO 8/4 (Αραβική). E. TIDNER, *Didascaliae apostolorum Canonum ecclesiasticorum Traditionis apostolicae versiones Latinae* [Texte und Untersuchungen 75], Berlin 1963 (Λατινική). FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905 (Αιγυπτιακή Εκκλησιαστική Διάταξη - κοπτική μετάφραση).

β. Κανόνες Ιππολύτου = H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891.

γ. **Αποστολικές Διαταγές =** M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques,* t. I-III, SC 320, 326, 336. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum,* vol. I, Paderbornae 1905. Και Επιτομή Αποστολικών Διαταγών: FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905.

δ. **Διαθήκη του Κυρίου** = I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899.

ε. **Ευχολόγιο Σεραπίωνος** = M. J. JOHNSON, *The prayers of Serapion of Thmuis, A literary, liturgical and theological analysis* [Orientalia Christiana Analecta 249], Roma 1995. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion,* Thessaloniki 1967.

στ. **Λειτουργικά υπομνήματα** = ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ. Ε΄. PG* 3, 500D-516C. Και έκδ. G. Heil und A. M. Ritter, Corpus Dionysiacum II: *Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ,

Εἰς τὸ περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, Εἰς τὸ Κεφάλαιον Ε΄. PG 4, 160B-173C. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Παράφρασις, κεφ. Ε΄. PG* 3, 520A-529C.

2. **Πατερικές μαρτυρίες** περί χειροτονιών = μαρτυρίες Ελλήνων και Λατίνων πατέρων από την Πατρολογία.

3. **Αγιολογικές μαρτυρίες** για την τάξη της χειροτονίας του επισκόπου = μαρτυρίες αγιολογικές από την Πατρολογία και Αγιολογικές συλλογές.

Πηγές 2ου και 3ου κεφαλαίου:

Οι πηγές του δευτέρου και τρίτου κεφαλαίου προέρχονται από εκδεδομένα και ανέκδοτα χειρόγραφα και έντυπα Ευχολόγια. Ειδικότερα:

1. Χειρόγραφα Εθνικής Βιβλιοθήκης Αθηνών, Αγίου Όρους (Μονή Βλατάδων), Βατικανής Βιβλιοθήκης, Εθνικής Βιβλιοθήκης Γαλλίας, Βρετανικής Βιβλιοθήκης, Σινά, Πάτμου.

2. Εὐχολόγιον A. DMITRIEVSKIJ, *Opisanie liturgitseskich rukopisej*, τ. II, *Εὐχολόγια*, Kiev 1901. I. HABERTUS, *Ἀρχιερατικόν. Liber pontificalis Ecclesiae graecae. Nunc primum ex regiis ms. euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, latina interpretatione, notis ac observationibus antiquitatis ecclesiasticae plenissimis illustratus*, Parisiis 1643. J. MORINUS, *Commentarius de sacris ecclesiae ordinationibus, secundum antiquos et recentiores Latinos, Graecos, Syros et Babylonios, in tres partes distinctus. In quo demonstratur orientalium ordinationes,* Antverpiae 1695. M. ARRANZ, *L' Eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l΄aggiunta del Leiturgikon (Messale),* Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma 1996. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336,* Omsk [3]2011.

3. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα,* ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803. *Ἀρχιερατικόν, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ,* Κωνσταντινούπολη 1820. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, Βενετία [1]1850. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ, Venezia [6]1891. Πρωτοπρ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΝ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (ἐπιμελείᾳ), *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα,* εκδ. Μιχ. Ι. Σαλιβέρου, Ἀθῆναι χ.χ. *Ἀρχιερατικόν,* εκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι [3]2014. *Ἀρχιερατικόν,* ἐκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2004. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β΄], Θεσσαλονίκη 1985. ΠΑΝ. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α΄, ἐκδ. «Ὁ

Σωτήρ», Ἀθῆναι ^{2}1998. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, PG 155.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑ

1. Βιβλικές απαρχές και θεμελιώσεις της αρχιερατικής καθιερώσεως

Η αρχιερατική καθιέρωση, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην λειτουργική παράδοση της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας, βασίζεται στις βιβλικές απαρχές και θεμελιώσεις που βρίσκονται τόσο στην Παλαιά όσο και στην Καινή Διαθήκη[33]. Στην Παλαιά Διαθήκη, η πρώτη σαφής αναφορά για την καθιέρωση της ιερωσύνης είναι η περίπτωση του Ααρών, ο οποίος γίνεται ο πρώτος αρχιερέας του Ισραήλ. Ο Θεός επιλέγει τον Ααρών και τους υιούς του (=θεία κλήση) να υπηρετούν ως ιερείς και να μεσολαβούν μεταξύ του Θεού και του λαού Του. Ειδικότερα, για την εκλογή του Ααρών, ο Θεός διατάζει τον Μωϋσή να εκλέξει τον Ααρών και τους υιούς του από τον λαό του Ισραήλ και να τους ενδύσει με ιερατικά άμφια. Αυτή η εκλογή λειτουργεί ως τύπος της επιβεβαίωσης και αναγνώρισης της ιερατικής τους τάξης. Η καθιέρωσή τους γίνεται με ειδική τελετή που θα σηματοδοτήσει την επίσημη είσοδο τους στην ιερωσύνη και περιλαμβάνει δομή συγκεκριμένη: α. κάθαρση και ένδυση, β. χρίση ελαίου, γ. προσφορά θυσιών, και δ. επταήμερη περίοδο καθιερώσεως[34]. Η δεύτερη περίπτωση

---

[33] BRADSHAW, *Rites of Ordination: Their History and Theology,* Liturgical Press, Collegeville, Minesota 2013, σσ. 1-16. AELRED CODY, *A History of Old Testament Priesthood*, [Analecta Biblica 35], Rome 1969, σσ. 26-29. ABRAHAM KUENEN, *The Religion of Israel to the Fall of the Jewish State*, trans. Alfred Heath May, London 1874, σσ. 168-169. Χ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, «Τό μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης κατά τήν Ἁγ. Γραφήν», *Θεολογία 62* (1991), 661-693. ΙΑΚΩΒΟΥ (ΓΕΩΡΓΙΟΥ) ΠΗΛΙΛΗ (Ἐπισκόπου Κατάνης), *Ἡ Χριστιανικὴ Ἱερωσύνη (ἀπὸ Ἱστορικῆς Ἀπόψεως τῶν Δέκα Πρώτων Αἰώνων μ.Χ.)*, ἐκδ. «Ἠλίας Καμπανᾶς», Ἀθήνα 1988.

[34] *Λευιτ.* 8, 6-9. Κάθαρση και ένδυση. Ο Μωυσής κάλεσε τον Ααρών και τους υιούς του στην είσοδο της Σκηνής του Μαρτυρίου και πρώτα τους έπλυνε με νερό, συμβολίζοντας τον καθαρισμό τους από την αμαρτία. Στη συνέχεια, ο Μωυσής έντυσε τον Ααρών με τα ιερατικά άμφια, τα οποία περιλάμβαναν το χιτώνα, τον εφόδ, το περιστήθιο, το κεντημένο ζωνάρι και την ιερατική τιάρα με την επιγραφή ''Άγιος Κυρίω''.

Λευιτ. 8, 14-32. Προσφορές με θυσίες: **α. θυσία μόσχου για εξιλασμό**. Στη συνέχεια, προσφέρεται θυσία για τις αμαρτίες του Ααρών και των υιών του. Ο Μωυσής θυσιάζει έναν μόσχο και χρησιμοποιεί το αίμα του για να καθαρίσει το θυσιαστήριο, επισημαίνοντας την ανάγκη για εξιλασμό, προτού οι ιερείς αρχίσουν την υπηρεσία τους.

ιερατικής καθιερώσεως είναι η λευιτική ιερωσύνη. Ειδικότερα, για την λευιτική ιερωσύνη, ο Θεός ορίζει την εκλογή της φυλής του Λευί ως την ιερατική τάξη που θα υπηρετεί στον Ναό, αντί για τους πρωτότοκους όλων των Ισραηλιτών. Η λευιτική ιερωσύνη ήταν κληρονομική, δηλαδή μόνο οι απόγονοι της φυλής του Λευί είχαν την αποκλειστική και ασφαλή διαδοχή, καθώς και την γενεαλογική μετάδοση. Κύρια ευθύνη τους ήταν η διακονία στή Σκηνή του Μαρτυρίου και αργότερα στο Ναό, ενώ οι ιερείς προέρχονταν απο την οικογένεια του Ααρών, που ήταν επίσης Λευίτες. Η ανάληψη των ιερατικών τους καθηκόντων γινόταν μετά απο ειδική τελετουργική διαδικασία που περιλάμβανε: α. κάθαρση, β. προσφορά με θυσίες, γ. χειροθεσία και αφιέρωση, με σκοπό να αγιαστούν για το ιερατικό τους έργο[35].

β. **θυσία κριού για ολοκαύτωμα και καθιέρωση**. Μετά τον μόσχο, ο Μωυσής θυσιάζει έναν κριό ως ολοκαύτωμα, το οποίο καίγεται πλήρως στο θυσιαστήριο. Αυτή η θυσία συμβολίζει την αφοσίωση του Ααρών και των υιών του στην υπηρεσία του Θεού. Ακολουθεί η προσφορά ενός δεύτερου κριού, τον οποίο ονομάζει ''κριό της καθιέρωσης''. Ο Μωυσής παίρνει το αίμα του ζώου και το βάζει στον λοβό του δεξιού αυτιού, στον αντίχειρα του δεξιού χεριού και στο μεγάλο δάκτυλο του δεξιού ποδιού του Ααρών και των υιών του συμβολίζοντας την αγιότητα σε όσα ακούνε, πράττουν και πορεύονται, **γ. σπονδή και τελετουργικές προσφορές**. Ο Μωυσής λαμβάνει επίσης λίπος και κρέας από τον κριό, μαζί με άρτο, και τα προσφέρει ως σπονδή. Ο Ααρών και οι υιοί του έπρεπε να φάνε την υπόλοιπη προσφορά, συμβολίζοντας τη συμμετοχή τους στη θεία υπηρεσία.

Λευιτ. 8, 35-36. **Επταήμερη περίοδος καθιέρωσης**. Το τελετουργικό συνεχίζεται για επτά ημέρες. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ο Ααρών και οι υιοί του έπρεπε να παραμένουν στη Σκηνή του Μαρτυρίου και να προσφέρουν καθημερινές θυσίες, έτσι ώστε η καθιέρωσή τους να ολοκληρωθεί πλήρως.

[35] *Έξοδ.* 8, 6-7. **Κάθαρση**. Το πρώτο στάδιο της τελετής ήταν η κάθαρση των Λευιτών. Έπρεπε να ραντιστούν με καθαρό νερό, το οποίο συμβολίζει την πνευματική και σωματική καθαρότητα. Στη συνέχεια ακολουθεί η ατομική καθαρότητά τους που περιλαμβάνει το ξύρισμα σε όλο το σώμα τους και η πλύση των ενδυμάτων τους. Αυτή η πράξη ήταν ένας συμβολισμός της πλήρους απομάκρυνσης και της προετοιμασίας τους για την ιερή υπηρεσία.

Έξοδ. 8, 8. **Προσφορά με θυσίες**. Μετά την κάθαρση ακολουθεί η προσφορά των θυσιών. Έπρεπε να φέρουν δύο μόσχους. Ένας μόσχος προσφερόταν ως θυσία για την εξιλέωση των αμαρτιών και ο άλλος μόσχος ως ολοκαύτωμα, δηλαδή θυσία πλήρους καύσης προς τον Θεό, που συμβολίζει την πλήρη αφιέρωση και αφοσίωσή τους σε Αυτόν. Μαζί με τον μόσχο για ολοκαύτωμα, προσέφεραν και αλεύρι, αναμειγμένο με λάδι.

Έξοδ. 8, 9-11. **Χειροθεσία:** α. χειροθεσία των Ισραηλιτών. Ένα σημαντικό στοιχείο της τελετής ήταν ότι όλοι οι Ισραηλίτες έπρεπε να τοποθετήσουν τα χέρια τους στους Λευίτες. Εδώ φαίνεται ότι υπήρχε σύναξη όλης της συναγωγής των Ισραηλιτών. Ο Μωυσής συγκέντρωσε όλη την κοινότητα των Ισραηλιτών, μπροστά από τη Σκηνή του Μαρτυρίου, όπου οι Ισραηλίτες έβαλαν τα χέρια τους πάνω στους Λευίτες. Η χειροθεσία

Στην Καινή Διαθήκη, η καθιέρωση της ιερωσύνης αποκτά μια νέα διάσταση, καθώς ο Ιησούς Χριστός παρουσιάζεται στην προς Εβραίους επιστολή ως ο «Μέγας Αρχιερέας» κατά την τάξη Μελχισεδεκ, που είναι αιώνια και ανώτερη απο την τάξη του Ααρών[36].

Με την ίδρυση της Εκκλησίας, το μυστήριο της ιερωσύνης καθιερώνεται, περιλαμβάνοντας συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που διασφαλίζουν την ανάληψη των ιερατικών καθηκόντων με βάση την αποστολική παράδοση. Αυτά τα χαρακτηριστικά καταγράφονται στην Καινή Διαθήκη και συνοψίζονται ως εξής:

<u>Α. Εκλογή των λειτουργών.</u> Η εκλογή των λειτουργών της Εκκλησίας έγινε με βάση τη θεία κλήση και την αφοσίωση στην αποστολή της. Την ημέρα της Πεντηκοστής, όλοι οι παρόντες έλαβαν το Άγιο Πνεύμα, όμως ορισμένοι επιλέχθηκαν ως Απόστολοι και λειτουργοί των Μυστηρίων. Η θεία αυτή εκλογή αναδεικνύει τους κληρικούς που θα καθοδηγούν την Εκκλησία. Μία άλλη σημαντική περίπτωση εκλογής είναι η επιλογή των επτά διακόνων (*Πράξ.* 6, 1-6), οι οποίοι αναλαμβάνουν την φιλανθρωπική

αυτή ήταν μια συμβολική πράξη, που αντιπροσώπευε την προσφορά των Λευιτών στον Θεό, αντί για τους πρωτοτόκους των Ισραηλιτών. β. χειροθεσία του Ααρών. Μετά την χειροθεσία των Ισραηλιτών, ο Ααρών και οι υιοί του, που ήταν οι ιερείς, έθεσαν τα χέρια τους πάνω στους Λευίτες. Η χειροθεσία αυτή φανερώνει την ολοκλήρωση της διαδικασίας αφιερώσής τους στην υπηρεσία του Θεού. Αφιερωμένοι πλέον στον Θεό, ξεκινούσαν την υπηρεσία τους. Η τελετουργική αυτή δομή σηματοδοτεί την ειδική εκλογή και αφιέρωση των Λευιτών για τη διακονία στον Ναό και τις ιερατικές τους υποχρεώσεις προς τον Θεό και τον λαό του Ισραήλ.

[36] Περισσότερα περί αυτού του θέματος βλ. ΜΙΚΡΟ ΤΟΜΑΣΟΒΙΤΣ, *Ο Μελχισεδέκ και το μυστήριον της Ιερωσύνης του Ιησού Χριστού*, Κέντρον μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία Κυπρος 1990. C. SPIQ, *L'Epitre aux Hebreux*, II, Paris[3] 1953, σ. 120. Π. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ – P. MEYENDORFF, «Ἰησοῦς Χριστός ὁ Μέγας Ἀρχιερεύς», στο *Το Μυστήριον της Ιερωσύνης* [Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου, Προκόπι Ευβοίας 19-21 Σεπτεμβρίου 2005], Αθήνα 2006, σσ. 33-53. Επιπλέον για την ιερωσύνη του Χριστού βλ. W. BOUSSET, *Kyrios Christos*, Göttingen 1965, σ. 282. H. WINDISCH, *Der Hebräerbrief*, Tübingen 1913, σσ. 37-38. A. VANHOYE, *Situation du Christ Epitre aux Hebreux*, Paris 1969, σ. 371. W. BROOKS, «The Perpetuity of Christ's Sacrifice in the Epistle to the Hebrews», *JBL* 89 (1970), σσ. 205-214. B. KLAPPERT, *Die Eschatologie des Hebräerbriefes*, München 1969, σ. 38. M. MEES, «Die Hohepriester - Theologie des Hebräerbriefes im Verleich mit dem Ersten Clemensbrief», *BZ* 22 (1978), σ. 119. E. KÄSEMANN, *Das Wandernde Gottesvolk, Eine Untersuchung zum Hebräerbrief,* Göttingen [4]1961, σ. 59. N. CASALINI, Ebr. 7, 1-10: Melchisedek prototipo di Cristo, *SBFLA* 34 (1984), 149-190. O. KUSS, *Der Briff an die Hebräer*, Regensburg [2]1966, σ. 135. Χ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Ἡ ἐν Χριστῷ τελείωσις τῆς θείας Οἰκονομίας κατά τὴν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολήν*, Αθήνα 1985, σσ. 88-89.

διακονία της Εκκλησίας. Η εκλογή τους πραγματοποιήθηκε από το πλήθος των πιστών, αλλά οι Απόστολοι όρισαν το βασικό κριτήριο ότι πρέπει να είναι «πλήρεις Πνεύματος Ἁγίου καὶ Σοφίας». Αυτό δείχνει ότι λειτουργοί δεν επιλέγονται μόνο με ανθρώπινα κριτήρια, αλλά κυρίως με βάση τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος. Άλλη περίπτωση εκλογής είναι η κλήρωση του Αποστόλου Ματθία (*Πράξ.* 1, 23-26), που επιλέχθηκε για να αναπληρώσει τη θέση του Ιούδα. Η διαδικασία έγινε με τη συμμετοχή των Αποστόλων και των εκατόν είκοσι πιστών και η τελική επιλογή πραγματοποιήθηκε με κλήρωση, η οποία ήταν παλαιά εβραϊκή παράδοση.

<u>Β. Χειροτονία - προσευχή και αποστολική διαδοχή.</u> Η χειροτονία στην Εκκλησία είναι άμεσα συνδεδεμένη με την επίθεση των χειρών. Η σύνδεση της χειροτονίας με τον όρο «επίθεση των χειρών» και προσευχή απαντάται στην εκλογή των επτά διακόνων, στην εκλογή του Βαρνάβα και Σαύλου και στην περίπτωση του Τιμοθέου. Οι απόστολοι χειροτονούσαν τους διαδόχους τους διά επιθέσεως χειρών, προσευχής και νηστείας (*Πράξ.* 6,6. 13,3). Εδώ φαίνεται και το τελετουργικό, μέσω του οποίου οι Απόστολοι μετέδιδαν τη χάρη του Αγίου Πνεύματος στους διαδόχους τους, θεμελιώνοντας έτσι την Αποστολική Διαδοχή. Αυτή η επίθεση των χειρών θα αποτελέσει το αρχαιότερο δομικό στοιχείο που λαμβάνει η ακολουθία της χειροτονίας, το οποίο και παγιώνεται από την εποχή των Αποστόλων και διατηρείται στη χριστιανική χειροτονία μέχρι σήμερα. Η αποστολική διαδοχή εξασφαλίζει ότι η εξουσία που έδωσε ο Χριστός στους Αποστόλους συνεχίζεται στην Εκκλησία. Αυτό γίνεται μέσω της χειροτονίας των επισκόπων, οι οποίοι λαμβάνουν την ίδια πνευματική εξουσία και χάρη που είχαν οι Απόστολοι. Με αυτόν τον τρόπο, η Εκκλησία παραμένει συνδεδεμένη με τη διδασκαλία και την αποστολή των Αποστόλων, εξασφαλίζοντας τη συνέχιση της αποστολικής παράδοσης[37]. Αυτό το στοιχείο εγγυάται την αδιάκοπη αποστολική διαδοχή της Εκκλησίας μέχρι σήμερα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα χειροτονίας είναι η περίπτωση του Τιμοθέου, που χειροτονήθηκε από τον Απόστολο Παύλο με επίθεση των χειρών και προφητεία. Αυτή η πράξη όχι μόνο μετέδωσε τη χάρη του Αγίου Πνεύματος στον Τιμόθεου, αλλά και τον ενίσχυσε με την ιερατική χάρη και εξουσία να διακονεί την Εκκλησία.

<u>Γ. Προϋποθέσεις - κριτήρια - εκλογής.</u> Οι προϋποθέσεις και τα

---

[37] Σύμφωνα με τον Κλήμη Ρώμης, οι Απόστολοι, για να εξασφαλίσουν τη διαδοχή τους, χειροτονούσαν διαδόχους που ήταν ικανοί να συνεχίσουν το έργο τους. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, κεφ.* ΜΔ΄. *PG* 1, 297A: «ὅπως, ἐάν τινες κοιμηθῶσι, διαδέξωνται ἕτεροι διακεκριμένοι ἄνδρες τὴν λειτουργίαν αὐτῶν».

κριτήρια της αρχιερατικής καθιερώσεως αναφέρονται στις ποιμαντικές επιστολές του Αποστόλου Παύλου. Τόσο η Α' επιστολή προς Τιμόθεο όσο και η επιστολή προς Τίτο περιγράφουν παρόμοια κριτήρια για την επιλογή επισκόπων, επικεντρωμένα στην ηθική και οικογενειακή ακεραιότητα, καθώς και στη διδασκαλία[38]. Ο επίσκοπος πρέπει να είναι ανεπίληπτος (*Α΄ Τιμ.* 3, 2), ανέγκλητος (*Τίτ.* 1, 7), μιας γυναικός άνδρας (*Α΄ Τιμ.* 3, 2), νηφάλιος (*Α΄ Τιμ.* 3, 2.Τίτ. 1, 8), σώφρων (*Α΄ Τιμ.* 3, 2. Τίτ. 1, 8), κόσμιος (*Α΄ Τιμ.* 3, 2), φιλόξενος (*Α΄ Τιμ.* 3, 2. *Τίτ.* 1, 8), και διδάκτικός (*Α΄ Τιμ.* 3, 2. Τίτ. 1, 9). Επίσης, δεν πρέπει να είναι πάροινος (*Α΄ Τιμ.* 3, 3. *Τίτ.* 1, 7), πλήκτης (*Α΄ Τιμ.* 3, 3. Τίτ. 1, 7), αισχροκερδής (*Α΄ Τιμ.* 3, 3. Τίτ. 1, 7), αλλά επιεικής (*Α΄ Τιμ.* 3, 3), άμαχος (*Α΄ Τιμ.* 3, 3) και αφιλάργυρος (*Α΄ Τιμ.* 3, 3). Ακόμα, «τοῦ ἰδίου οἴκου καλῶς προϊστάμενος» (*Α΄ Τιμ.* 3, 4) και να έχει «τέκνα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος» (*Α΄ Τιμ.* 3, 4). Επίσης, δεν πρέπει να είναι νεόφυτος (*Α΄ Τιμ.* 3, 6) και πρέπει να έχει καλή έξωθεν μαρτυρία (*Α΄ Τιμ.* 3, 7). Πρέπει να είναι στέρεος στην αληθινή διδασκαλία και να είναι έτοιμος να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που μπορεί να προκύψουν από εσφαλμένες διδασκαλίες ή αντιρρήσεις (*Τιτ. 1, 9).* Τέλος, δεν πρέπει να είναι αυθάδης (*Τίτ.* 1, 7), οργίλος (*Τίτ.* 1, 7), αλλά να είναι φιλάνθρωπος (*Τίτ.* 1, 8) δίκαιος (*Τίτ.* 1, 8), όσιος (*Τίτ.* 1, 8), και εγκρατής (*Τίτ.* 1, 8).

Στην επιστολή προς Τιμόθεον, ο Παύλος αναφέρει ότι πριν την χειροτονία τους οι διάκονοι πρέπει να περάσουν απο δοκιμασία: «οὗτοι δὲ δοκιμαζέσθωσαν πρῶτον, εἶτα διακονείτωσαν ἀνέγκλητοι ὄντες» (*Α΄ Τιμ.* 3, 10). Αυτή η δοκιμασία διασφαλίζει ότι οι υποψήφιοι είναι έτοιμοι να αναλάβουν την ευθύνη της διακονίας και ότι πληρούν τα ηθικά και πνευματικά κριτήρια.

Τέλος τρεις περιπτώσεις τοπικά καθιερωθέντων επισκόπων απαντώνται στην Καινή Διαθήκη με την ίδρυση της Εκκλησίας. Ο πρώτος

---

[38] *Α΄ Τιμ.* 3, 2–7: «δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, φιλόξενον, διδακτικόν, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, τοῦ ἰδίου οἴκου καλῶς προϊστάμενον, τέκνα ἔχοντα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος· εἰ δέ τις τοῦ ἰδίου οἴκου προστῆναι οὐκ οἶδε, πῶς ἐκκλησίας Θεοῦ ἐπιμελήσεται; μὴ νεόφυτον, ἵνα μὴ τυφωθεὶς εἰς κρῖμα ἐμπέσῃ τοῦ διαβόλου. δεῖ δὲ αὐτόν καὶ μαρτυρίαν καλὴν ἔχειν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, ἵνα μὴ εἰς ὀνειδισμὸν ἐμπέσῃ καὶ παγίδα τοῦ διαβόλου». *Τίτ.* 1, 6 – 9: «εἴ τίς ἐστιν ἀνέγκλητος, μιᾶς γυναικὸς ἀνήρ, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα. δεῖ γὰρ τὸν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλὰ φιλόξενον, φιλάγαθον, σώφρονα, δίκαιον, ὅσιον, ἐγκρατῆ, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, ἵνα δυνατὸς ᾖ καὶ παρακαλεῖν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῇ ὑγιαινούσῃ καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν».

επίσκοπος της χριστιανικής Εκκλησίας, με την έννοια του προεστώτος - ποιμένος της τοπικής Εκκλησίας Ιεροσολύμων, ήταν ο αδελφόθεος Ιάκωβος που χειροτονήθηκε από τους Αποστόλους. Κατά την αποστολική σύνοδο των Ιεροσολύμων βλέπουμε τον Ιάκωβο προκαθήμενο και πρόεδρο (*Πράξ.15, 13-19).* Στην Έφεσο χειροτονήθηκε επίσκοπος ο Τιμόθεος (*Α΄ Τιμ.* 1, 3), ενώ στην Κρήτη ο Τίτος (*Τίτ.* 1,5). Είναι σαφές πλέον ότι, για την κάλυψη του ποιμαντικού έργου και την κυβέρνηση της Εκκλησίας τοποθετούνται επίσκοποι στις κατά τόπους Εκκλησίες.

Συνοψίζοντας, το μυστήριο της ιερωσύνης καθιερώνεται με την ίδρυση της Εκκλησίας και παραδίδεται μέσω της χειροτονίας, της προσευχής και της αποστολικής διαδοχής. Η εκλογή των λειτουργών της Εκκλησίας γίνεται με βάση τη θεία κλήση και τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, καθώς και με ηθικά, πνευματικά και ποιμαντικά κριτήρια που πρέπει να πληρούν. Η αρχιερατική καθιέρωση γίνεται με χειροτονία, προσευχή και νηστεία.

2. Αρχαίες κανονικολειτουργικές συλλογές

Τα βασικά συστατικά, ή δομικά στοιχεία ή πρότυπα που εμφανίζονται στην Καινή Διαθήκη τα παραλαμβάνει η μεταποστολική εποχή. Ερωτήματα που θα απαντήσουμε είναι πότε θεσμοθετείται από την Εκκλησία η χειροτονία και γίνεται Ευχή; Τί προσθήκες δέχεται και τί ιδιαιτερότητες υπάρχουν; Στόχος μας είναι η ανάδειξη εκείνων των στοιχείων που συνθέτουν την τελετή της χειροτονίας του επισκόπου μέχρι τη διαμόρφωση της ακολουθίας στο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό.

Σύμφωνα με την έρευνα των πηγών, η χειροτονία του επισκόπου απαντάται στις αρχαίες κανονικολειτουργικές συλλογές, τις οποίες και ευθύς θα εξετάσουμε. Πριν προβούμε στην εξέταση των επιμέρους θεμάτων περί της χειροτονίας του επισκόπου στην αρχαία Εκκλησία, θα αναφερθούμε στις λειτουργικές πηγές που μας επιτρέπουν να αναδείξουμε την αρχαία πρακτική και τις λειτουργικές παραδόσεις της Εκκλησίας για τη χειροτονία του Επισκόπου. Η εξέταση αυτών των πηγών μας παρέχει την κατανόηση του τρόπου που αντιλαμβανόταν τη χειροτονία η αρχαία Εκκλησία ως σημαντικό και ιερό της έργο. Επίσης συμβάλλει στη συνέχιση της αποστολικής παράδοσης και στη διαμόρφωση του τυπικού της επισκοπικής χειροτονίας.

Κατά την περίοδο των πρώτων αιώνων της χριστιανικής Εκκλησίας υφίστανται αρχαίες χειροτονητήριες πράξεις στις κανονικολειτουργικές

συλλογές[39], με δομή συγκεκριμένη για την εκλογή, χειροτονία και ενθρόνιση του επισκόπου, από έργα που φέρουν τους τίτλους *Διδαχή*, *Διδασκαλία*, *Διατάξεις*[40].

Κατά το πρώτο μισό του 3ου αιώνα, πιθανώς το 230 μ.Χ.[41], έχουμε την συγγραφή του έργου *Διδασκαλία των Αποστόλων*, που αποτυπώνει την παράδοση της Νότιας Συρίας[42]. Το περιεχόμενο της *Διδασκαλίας των Αποστόλων* αποτέλεσε πηγή για τα έξι πρώτα βιβλία των *Αποστολικών Διαταγών*[43]. Περιλαμβάνει παραινέσεις ηθικές προς τους χριστιανούς, τον

---

[39] Βλ. ΠΑΝ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Α', εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 155-156. Ο αείμνηστος καθηγητής Παναγιώτης Χρήστου προτιμά την χρήση του όρου «Εκκλησιαστικές Διατάξεις» παρά «Κανονικολειτουργικές συλλογές», ωστόσο δεν αμφισβητείται η αξία και το περιεχόμενο των κειμένων αυτών. «Οι Εκκλησιαστικές διατάξεις αυτές αναφέρονται στον τρόπο διοικήσεως της Εκκλησίας, εκλογής, χειροτονίας και καταστάσεως των κληρικών και αντιμετωπίσεως συγκεκριμένων ηθικών και διοικητικών παραπτωμάτων. Οι πρώτες εκκλησιαστικές διατάξεις καθορίσθηκαν από τις κατά τόπους Εκκλησίες, και αργότερα εξέδωσαν σχετικούς κανόνες οι μεγάλες σύνοδοι, ως και μεγάλοι πατέρες της Εκκλησίας. Οι συλλογές κανόνων και οι ερμηνείες αυτών εξετάζονται ειδικότερα από το κανονικό δίκαιο». Βλ. «Γραμματολογία, Χριστιανική», *ΘΗΕ*, τ. 4, στ. 650. «Οι Εκκλησιαστικές Διατάξεις αποτελούν είδος πανδεκτών, περιέχουν συγκεκριμένους κανονισμούς, οδηγίες και παραινέσεις και καλύπτουν τους χώρους της οργάνωσης της Εκκλησίας, της λατρείας και του βίου των Χριστιανών. Οι διατάξεις αυτές περιλαμβάνουν άφθονη διδασκαλία, λειτουργεί ως είδος εγχειριδίου κανονικού δικαίου, λειτουργικής και ηθικής υποτυπώδους πάντοτε μορφής».

[40] P. BRADSHAW, *The search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, New York – Oxford ²2002.

[41] Συντάχθηκε κατά πάσα πιθανότητα κατά το πρώτο ήμισυ της Γ' εκατονταετηρίδας. Βλ. R. CONNOLY, «The use of the Didache in the Didascalia», *JTS 25* (1924), σσ. 151-153.

[42] J. COLSON, L' évêque dans la Didascalie des Apôtres, *στό «La Vie Spirituelle», Supplémen* 18 (1951), σ. 271-290. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σσ. 60-68. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 62-64. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΠΑΚΗ, *Η εις πρεσβύτερον χειροτονία στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ιστορική εξέλιξη καί λειτουργική τάξη*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 196-197. Α. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τα λειτουργικά στοιχεία της ''Αποστολικής Παραδόσεως του Ιππολύτου'', *Εφημέριος 27* (1978), σσ. 237-240, 269-271, 301-304. A. NAIRNE, «The prayer for the consecration of a bishop in the church order on Hippolytus», *JTS* 17 (1916), σσ. 398-399. H. R. CONNOLY, «The ordination prayer of Hippolytus», *JTS* 18 (1917), σ. 55 εξ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Didascalia Apostolorum: The Syriac Version translated and accompanied by the Verona Latin Fragments, with an inroduction and notes with new foreword and Bibliography by C. Hanson,* Wipf and Stock Publishers 2009.

[43] P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship,* όπ.π., σ. 84. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, όπ.π., σ. 32. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις*, όπ.π., σ. 68. P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary*, ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 9. Μητρ.

ακριβή προσδιορισμό των απαραίτητων προσόντων των κληρικών και τις προϋποθέσεις εισδοχής στον κλήρο[44], θέματα λατρείας και νηστείας[45]. Επίσης, παρέχει την τυπολογική ερμηνεία του βιβλίου Βασιλειών Α'[46], από το οποίο προκύπτει ότι τα επισκοπικά προνόμια είναι όμοια με εκείνα των αρχαίων βασιλέων του Ισραήλ[47].

Τον 3ο αιώνα (215 μ. Χ.) καταγράφεται η αρχαιότερη γραπτή μαρτυρία που παραθέτει λειτουργικά στοιχεία της χειροτονίας του επισκόπου, στο έργο *Αποστολική Παράδοση* του Ιππολύτου[48]. Αποτυπώνει

Παραμυθίας ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ, «Νεώτεραι απόψεις περί της Διδασκαλίας, Διδαχής και Αποστολικών Διαταγών», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 32 (1933), 325-358 και 481-510. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΤΑΓΑΡΑ, *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών,* μεταπτυχιακή μελέτη, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 10.

44 *Διδασκαλία* 2,1,1-3. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constutiones Apostolorum,* v. I, Paderborn 1905, σσ. 30-33.

45 P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy,* ed. University Press, Oxford ²2002, σσ. 78-80. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, τόμ. Α', εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη² 1998, σ. 32. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 62-63. J. COLSON, L' évêque dans la Didascalie des Apôtres, στο *«La Vie Spirituelle», Suplément* 18 (1951), σσ. 271-290.

46 *Α' Βασ.* 8, 11-14: «τοῦτο ἔσται τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως, ὃς βασιλεύσει ἐφ' ὑμᾶς· τοὺς υἱοὺς ὑμῶν λήψεται, καὶ θήσεται αὐτοὺς ἐν ἅρμασιν αὐτοῦ καὶ ἐν ἱππεῦσιν αὐτοῦ καὶ προτρέχοντας τῶν ἁρμάτων αὐτοῦ καὶ θέσθαι αὐτοὺς ἑαυτῷ ἑκατοντάρχους καὶ χιλιάρχους καὶ θερίζειν θερισμὸν αὐτοῦ καὶ τρυγᾶν τρυγητὸν αὐτοῦ καὶ ποιεῖν σκεύη πολεμικὰ αὐτοῦ καὶ σκεύη ἁρμάτων αὐτοῦ· καὶ τὰς θυγατέρας ὑμῶν λήψεται εἰς μυρεψοὺς καὶ εἰς μαγειρίσσας καὶ εἰς πεσσούσας· καὶ τοὺς ἀγροὺς ὑμῶν καὶ τοὺς ἀμπελῶνας ὑμῶν καὶ τοὺς ἐλαιῶνας ὑμῶν τοὺς ἀγαθοὺς λήψεται καὶ δώσει τοῖς δούλοις ἑαυτοῦ».

47 Ο Ηλίας Πατσαβός αναφέρει ότι η ερμηνευτική προσέγγιση του χωρίου πρέπει να γίνει κατά το πνεύμα όχι κατά το γράμμα. Βλ. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, όπ.π., σ. 62. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις*, όπ.π., σ. 63. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΠΑΚΗ, *Η εις πρεσβύτερον χειροτονία στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ιστορική εξέλιξη καί λειτουργική τάξη*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 196.

48 Η έρευνα έχει ασχοληθεί πολλές φορές με τον χρόνο συγγραφής, αλλά τίθεται και ο προβληματισμός της ταυτότητας του έργου. Ο τίτλος του έργου αναγράφεται σε άγαλμα του Ιππολύτου που βρέθηκε στη Ρώμη το έτος 1551. Το άγαλμα πιθανόν ανήκει στη Θεμίστα της Λαμψάκου. Ο Bradshaw θεωρεί ότι είναι απίθανο να αντιπροσωπεύει την πρακτική μίας μεμονωμένης χριστιανικής κοινότητας και χρησιμοποιεί την μεθοδολογική τεχνική, ώστε να είναι καλύτερα κατανοητό το έργο, διαχωρίζοντας τα ποικίλα μεμονωμένα στοιχεία και στρώματα από τα οποία συντάχθηκε. Βλ. P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, ed. University Press, Oxford ²2002, σ. 81. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Apostolic Tradition: A New Commentary,* Litourgical Press Minnesota 2023, σ.1. Βλ. και Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 70. ALLEN BRENT, *Hippolytus and the Roman Church in the*

δύο μεγάλες λειτουργικές παραδόσεις, της Εκκλησίας της Ρώμης και της Εκκλησίας της Αιγύπτου[49]. Το ελληνικό πρωτότυπο κείμενο έχει απολεσθεί και είναι γνωστό σήμερα από μεταφράσεις[50] της Λατινικής[51], Αραβικής[52], Αιθιοπικής[53] και της Σαχιδικής [54]. Όταν το 1891 ο Hans Achelis έκδοσε την κοπτική μετάφραση του έργου, δεν αναγνωρίστηκε αμέσως η ταυτότητά του, για αυτό ονομάστηκε *Αιγυπτιακή Εκκλησιαστική Διάταξη*[55]. Η *Αποστολική Παράδοση* περιέχει κανόνες και διατάξεις που αφορούν τη

Third Century, εκδ. Brill, Leiden 1995, σσ. 3-76. G. DIX, *Ἀποστολικὴ Παράδοσις. The treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937, σ. 3. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962, σσ. 155, 196.

[49] Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Παράδοση καὶ ἐξέλιξη στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006, σ. 69.

[50] Για τις μεταφράσεις που κυκλοφορούν καθώς και για την χρονολόγηση των χειρογράφων βασιστήκαμε στην μελέτη των P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary*, ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σσ. 7-9.

[51] Η λατινική μετάφραση χρονολογείται από τον 5ο αιώνα και προέρχεται από το χειρόγραφο Veronese LV (53) της βιβλιοθήκης του Καθεδρικού ναού της Βερόνας. E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae*, Leipzig 1900. D. B. BOTTE, La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La tradition Apostolique, SC* 11 bis.

[52] Ο πρώτος που έχει εκδόση την αραβική μετάφραση ήταν ο Horner, ο οποίος βασίστηκε σε ένα χειρόγραφο, Vat. ar. 149, 14ο αιώνα. G. HORNER, The Statutes of the Apostles or Canones Ecclesiastici, London 1904. Για την έρευνά μας μελετήσαμε την κριτική έκδοση του Jean και Augistin Perier, όπου βασίζεται σε 8 αραβικά χειρόγραφα από τον 13ο αιώνα και μετά: 1. Paris BN ar. 241 (13ος-14ος αιώνας), Rome Vatic. Borgia ar. 60 (1648 μ.Χ.), Paris BN ar. 243 (1641 μ.Χ.). 2. Paris BN ar. 251 (1353 μ.Χ.), Rome Vatic, ar. 149 (14ος αιώνας), Paris BN ar. 252 (1664 μ.Χ.). 3. Rome Barberini or. 4 (1349 μ.Χ.) London BM Rich. 7207 (1349 μ.Χ.). J. and A. PÉRIER, Les 127 canons des apôtres: texte arabe, PO 8/4.

[53] Η αιθιοπική μετάφραση βασίστηκε στο χειρόγραφο BM or. 793 (1730-1735). Βλ. H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt* [Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse Folge 3 Nr. 32], Göttingen 1946. G. HORNER, όπ.π.. D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La tradition Apostolique*, *SC* 11 bis.

[54] Η σαχιδική μετάφραση προέρχεται από τον κώδικα BM or. 1320 (1006). W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954. G. HORNER, όπ.π.. P. DE LEGARDE, *Aegyptiaca*, Göttingen 1883. D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La tradition Apostolique*, *SC* 11 bis.

[55] H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σ. 26. Για την κοπτική μετάφραση δες FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum,* vol. II, Paderbornae 1905, (Αιγυπτιακή Εκκλησιαστική Διάταξη – κοπτική μετάφραση).

χειροτονία των κληρικών, την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, το βάπτισμα και εκκλησιαστικές διατάξεις, καθώς και τα καθήκοντα των κληρικών[56].

Προς τα τέλη του 3ου αιώνα ή αρχές του 4ου έχουμε την σύνταξη του έργου *Κανόνες Ἐκκλησιαστικοί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*[57] στην Συρία ή κατ᾽άλλους στην Αίγυπτο[58]. Περιλαμβάνει τριάντα κεφάλαια και περιέχει εντολές για το ήθος των χριστιανών, για την οργάνωση της Εκκλησίας, για τα προσόντα των κληρικών, τον τρόπο εκλογής των επισκόπων και για την διακονία των χηρών. Το έργο διαδόθηκε στις μονοφυσιτικές εκκλησίες της Αιγύπτου και της Συρίας και έχει μεταφραστεί στην κοπτική, αραβική, αιθιοπική, συριακή και στη λατινική γλώσσα[59].

Η επόμενη γραπτή μαρτυρία, για την πράξη της χειροτονίας χρονολογείται τον 4ο αιώνα, στο έργο *Κανόνες Ιππολύτου* (336-340μ.Χ.)[60]. Αποτελεί σπουδαία πηγή μαρτυριών για την Εκκλησιαστική Παράδοση της Αιγύπτου[61]. Σύμφωνα με τον Bradshaw, σήμερα σώζεται μόνο στην αραβική γλώσσα, αλλά όλοι συμφωνούν ότι είναι απόρροια της απολεσμένης Κοπτικής έκδοσης, η οποία είχε μεταφραστεί από το ελληνικό πρωτότυπο[62]. Ως προς την ταυτότητα του κειμένου, ο Achelis αποδίδει το έργο στον Ιππόλυτο και ότι ήταν η πηγή για τις άλλες κανονικολειτουργικές συλλογές[63]. Για το θέμα της χρονολόγησης, ο Connolly πιστεύει ότι το έργο χρονολογείται από τα μέσα του 4ου αιώνα και

---

[56] J. A. JUNGMANN, *The early Liturgy, To the time of Gregory the Great*, translated by Francis A. Brunner, εκδ. Darton, Longman & Todd, London 1960, σσ. 58-59. R. H. CONNOLLY, *Didascalia Apostolorum*, Oxford, 1929, σ. XXVII. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, όπ.π., σ. 70. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, όπ.π., σ. 32.

[57] *Κανόνες Ἐκκλησιαστικοί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, 16, ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 199.

[58] B. ALTANER, *Patrologie,* Freiburg 1958, σ. 49.

[59] Όπ.π..

[60] H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891. P. F. BRADSHAW, *The Canons of Hippolytus* (english translation by C. Bebawi) [Alcuin/GROW liturgical study 2, Grove liturgical study 50], Nottingham 1987, σ. 5. P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 10. R. H. CONNOLLY, «The So-called Egyptian Church Order and Derived Documents», όπ.π., σσ. 132-133. G. DIX, *Ἀποστολικὴ Παράδοσις. The treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937, σ. Lxxviii. B.D. BOTTE, *«L' origine des Canons d' Hippolyte», Melanges en l' honneur de Monseigneur Michel Andrieu,* Strasbourg 1956, σσ. 53-63. R. G. COQUIN, «*Les Canons d' Hippolyte*», *PO* 31/2, 328-329. Βλ. και P.F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship,* όπ.π., σσ. 83-84. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ordination Rites…,* όπ.π., σ. 4.

[61] P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship,* όπ.π., σ. 84.

[62] P. F. BRADSHAW, *The Canons of Hippolytus*, όπ.π.. J. M. VANSLEB, *Histoire de l' Eglise d' Alexandrie,* Paris 1677, σσ. 280-282.

[63] H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes,* όπ.π..

μετά μέχρι και τον 6ο αιώνα[64], ενώ ο Botte θεωρεί ότι συντάχθηκε στα μέσα του 4ου αιώνα στην Αίγυπτο[65]. Τέλος, ο Coquin ακολούθησε την θεωρία του Botte με επιχειρήματα ότι το έργο χρονολογείται μεταξύ 336 και 340[66].

Αποτελεί μία συλλογή από τριάντα οκτώ κανόνες, συμπεριλαμβανομένου ενός κηρύγματος. Το έργο αυτό είναι επαναδιατύπωση της «Αποστολικής Παράδοσης» με διαφορετικό τρόπο, παρουσιάζοντας κανόνες διαφόρων εκκλησιαστικών ζητημάτων, όπως για το μυστήριο του βαπτίσματος, τον ρόλο, τις αρμοδιότητες, την εκλογή και τη χειροτονία των κληρικών, χειροθεσίες, γάμο των ιερέων, την προσευχή στο ναό και την κατ᾽οίκον προσευχή, τη νηστεία της Τετάρτης, της Παρασκευής και της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Η εκλογή και η χειροτονία του επισκόπου απαντάται στον δεύτερο και τον τρίτο κανόνα.

Στα τέλη του ίδιου αιώνα έχουμε την παράδοση της χειροτονίας του επισκόπου στη Συρία, και πιθανόν στην Αντιόχεια, στο έργο *Αποστολικές Διαταγές*, που και συνδέεται με το όνομα του Κλήμεντος Ρώμης[67]. Αποτελείται από οκτώ βιβλία. Τα έξι πρώτα βιβλία αναφέρονται στα καθήκοντα των λαϊκών και των κληρικών στην Εκκλησία, που σχετίζονται με τελετουργικές πρακτικές, τη διοίκηση της Εκκλησίας, την κατανομή των καθηκόντων και άλλες πτυχές της εκκλησιαστικής ζωής. Το έβδομο βιβλίο αποδοκιμάστηκε από τον 2ο κανόνα της Πενθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (691μ.Χ.), λόγω της ιουδαΐζουσας χριστολογίας του[68]. Το όγδοο βιβλίο των *Αποστολικών Διαταγών* είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον, στηρίζεται στην *Αποστολική Παράδοση* του Ιππολύτου και αναφέρεται στην θεία λειτουργία, στα χαρίσματα των κληρικών, τις χειροτονίες και ζητήματα λατρείας και εκκλησιαστικής ευταξίας. Στο τέλος του έργου αυτού

---

[64] R. H. CONNOLLY, «*The So-called Egyptian Church Order and Derived Documents*», ό.π., σσ. 132-133.

[65] B. D. BOTTE, «L' origine des Canons d' Hippolyte», Melanges en l' honneur de Monseigneur Michel Andrieu, Strasbourg 1956, σσ. 53-63.

[66] G. COQUIN, «*Les Canons d' Hippolyte*», *PO* 31/2, 328-329.

[67] M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. I-III, *SC* 320, 326, 336. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905. P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship*, ό.π., σ. 84. ΠΑΝ. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, ό.π., σ. 32. Βλ. και Γ.Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις*, ό.π., σ. 68. P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary*, ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 9.

[68] P. P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-Ixe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/1: Les canons des Conciles Oecuméniques (CCO), σσ. 120 – 125 = ΡΠΣ, τ. Β', σσ. 308-309. Βλ. και P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship*, ό.π., σ. 85.

παρατίθενται οι 85 Αποστολικοί Κανόνες[69]. Παρέχει οδηγίες σχετικά με την κατανομή των χαρισμάτων στους κληρικούς, τις τελετουργικές διαδικασίες των χειροτονιών και την λατρεία και τάξη εντός της Εκκλησίας.

Η *Επιτομή του βιβλίου των διαταγών των αποστόλων* [70] (=Επιτομή) αποτελείται από μία σειρά αποσπασμάτων του όγδοου βιβλίου των Αποστολικών Διαταγών. Η Επιτομή διαιρείται σε πέντε μέρη, όπου το καθένα έχει τον δικό του υπότιτλο[71]. Οι χειροτονίες απαντώνται στο δεύτερο μέρος, το οποίο έχει υπότιτλο *Διατάξεις των Αγίων Αποστόλων, περι χειροτονιών διά Ιππολύτου*[72]. Το κείμενο αυτό είναι ενδιαφέρον, διότι ο συντάκτης είχε πρόσβαση σε ελληνικό κείμενο της *Αποστολικής Παράδοσης* ή τμήμα της[73]. Για την εκλογή των επισκόπων χρησιμοποιεί το κείμενο των Αποστολικών Διαταγών και για την ευχή δανείζεται το κείμενο της Αποστολικής Παράδοσης.

Τον 5ο αιώνα[74] η χειροτονία απαντάται στο έργο *Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*[75]. Είναι μία συλλογή κειμένων που ενσωματώνει την *Αποστολική Παράδοση* ως μία πιο διευρυμένη έκδοσή της. Στο έργο αυτό περιέχονται εντολές που δόθηκαν από τον ίδιο τον Ιησού Χριστό στους μαθητές Του λίγο πριν από την Ανάληψή Του, ξεκινώντας με μία αποκαλυπτική ομιλία. Το πρώτο βιβλίο της Διαθήκης περιέχει διδασκαλία

---

[69] Γ.Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις*, όπ.π., σ. 68. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Παράδοση καὶ ἐξέλιξη στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006, σ. 70-75.

[70] FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905, σσ. 72-96.

[71] Όπ.π., 72-96: 1. Διδασκαλία των Αγίων Αποστόλων περί χαρισμάτων, 2. Διατάξεις των αγίων αποστόλων περί χειροτονιών διά Ιππολύτου, 3. Παύλου του αγίου αποστόλου διατάξεις περί κανόνων Εκκλησιαστικών, 4. Πέτρου και Παύλου των αγίων αποστόλων διατάξεις, 5. Περί ευταξίας διδασκαλία πάντων των αγίων αποστόλων.

[72] Όπ.π., σ. 77 – 84.

[73] P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary*, ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 6.

[74] Υπάρχουν αμφιβολίες για την χρονολόγηση του έργου. Ο Grant Sperry–White πιστεύει ότι είναι έργο του δευτέρου μισού του 4ου αιώνα. Βλ. GRANT SPERRY –WHITE, όπ.π., σ. 6. P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites*, όπ.π., σσ. 4-5. Για την χρονολογική θεώρηση του 5ου αιώνα, βλ. P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 11. J. COOPER and A. L. MACLEAN, *The Testament of Our Lord*, όπ.π., σσ. 25-42.

[75] I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*, Moguntiae 1899. J. COOPER and A. L. MACLEAN, *The Testament of Our Lord, Translated into English from the Syriac,* Edinburgh 1902, σσ. 3-4 και 25-42. D. G. MORIN, «*Le Testament du Seigneur*», Revue Bénédictine 17 (1900), σσ. 10-28. P.F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship*, όπ.π., σσ. 86-87. P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition,* όπ.π., σ. 11. GRANT SPERRY-WHITE, *The Testamentum Domini: Text for Students with Introduction, Translation and Notes* [Joint Liturgical Studies 19], Nottingham 1991, σ. 6. P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites…*, όπ.π., σσ. 4-5.

σχετικά με το τέλος του κόσμου, τα προσόντα και τα καθήκοντα των επισκόπων, τη Θεία Ευχαριστία, το μυστήριο του βαπτίσματος, τα προσόντα, τα καθήκοντα και τη χειροτονία των επισκόπων, των πρεσβυτέρων και των διακόνων, καθώς και θέματα περί κατώτερου κλήρου. Το περιεχόμενο του δευτέρου βιβλίου αναφέρεται στο βάπτισμα, την κατήχηση, τη νηστεία του Πάσχα, τις αγάπες, τις απαρχές, την κηδεία, την ψαλμωδία και τις ώρες της προσευχής. Υπάρχουν πολλές θεωρίες σχετικά με την προέλευση του έργου, μερικοί πιστεύουν ότι προέρχεται από τη Συρία, ενώ άλλοι έχουν προτείνει τη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο[76].

Οι πληροφορίες που δεχόμαστε για τη χειροτονία του επισκόπου στις κανονικολειτουργικές συλλογές είναι «από τρία σημεία της χριστιανικής οικουμένης, της Ρώμης, της Αιγύπτου και της Συρίας»[77]. Επίσης τα έργα αυτά περιγράφουν την οργάνωση της Εκκλησίας: ο επίσκοπος είναι ο «προεστώς» και γύρω του είναι οι πρεσβύτεροι και τελευταία ιεραρχικά οι διάκονοι για την υπηρεσία της Εκκλησίας. Σύμφωνα με τις αρχαίες κανονικολειτουργικές συλλογές των πρώτων αιώνων διαμορφώνονται τρία βασικά στάδια της χειροτονίας του επισκόπου: **α.** η εκλογή, **β.** η ευχή της χειροτονίας και **γ.** η ενθρόνιση. Ειδικότερα, κατά την περίοδο προ του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού έχουμε ολοκληρωμένες πράξεις χειροτονίας επισκόπου κατά περιόδους[78]. Η χειροτονία του επισκόπου κατά τους πρώτους αιώνες διακρίνεται για τον λιτό σχεδιασμό της. Συνεπώς εντάσσεται στον γενικό κανόνα των πρώτων χρόνων, δηλαδή της κατ' έμπνευση και επομένως ελεύθερης σύνθεσης των ευχών[79]. Η λειτουργική

---

[76] P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary,* ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 11. J. COOPER and A. L. MACLEAN, *The Testament of Our Lord*, όπ. π., σ. σσ. 25-42.

[77] Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β΄], εκδ. Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 5.

[78] J. PULGLISI, *The process of admission to ordained ministry, A Comparative Study,* v. 1: Epistemological Principles and Roman Catholic Rites, Collegeville 1996, σσ. 10-85. Πρωτοπρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΚΑΡΟΥ, *Ἡ ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 219-311. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας,* Ἀθήνα 1973, σσ. 60-91. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία,* Ἀθήνα 1961, σσ. 287-289. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β΄], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 5-34. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἱστορική ἐξέλιξις καί τάξις τῶν χειροτονιῶν», *Πρακτικὰ Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων,* Ἀθῆναι 2006, σσ. 175-194. Fr. CHRYSOSTOMOS NASSIS, «Liturgical texts on rites of ordination in the Orthodox tradition: an analysis based on recent interpretive methods», *Μωυσέως Ὠδή, Ἀφιερωματικὸς Τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ μακαριστοῦ Γέροντος Μωυσέως τοῦ Ἁγιορείτου*, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2017, σσ. 830-845.

[79] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας: Συμβολαὶ εἰς*

πράξη χαρακτηριζόταν από τα στοιχεία του αυθορμητισμού, του αυτοσχεδιασμού και της ποικιλίας[80], γεγονός το οποίο τεκμαίρεται πολλαπλώς με χαρακτηριστικά παραδείγματα από τις αγιολογικές πηγές, για πολλές πτυχές της λατρείας, σχετιζόμενες με την τέλεση των μυστηρίων. Η τελετουργική ρευστότητα και οι διάφορες παραλλαγές, που χαρακτηρίζουν την ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου στις κατά τόπους Εκκλησίες των πρώτων αιώνων, συμβάλλουν στη διαμόρφωση και εμφάνιση του Βυζαντινού Τυπικού, όπου και παγιώνεται ομοιόμορφα η διάταξη της χειροτονίας του επισκόπου.

Η προδρομική εποχή του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού της χειροτονίας του επισκόπου δείχνει τη βασική δομή, βάσει της οποίας διαμορφώνεται η ακολουθία αυτή. Συνεπώς και η σύσταση του Βυζαντινού Τυπικού για την ακολουθία της χειροτονίας οφείλεται σε αρχαιότερες λειτουργικές και κανονικές πράξεις και μαρτυρίες. Η μελέτη λειτουργικών στοιχείων της προδρομικής περιόδου του Βυζαντινού Ευχολογίου θα συμβάλει στην απάντηση ενός λογικού ερωτήματος ιστορικής φύσεως: είναι δυνατόν ο συντάκτης του Βυζαντινού Ευχολογίου, που συγκεφαλαιώνει τη λειτουργική πράξη του 8ου αιώνα, να δημιούργησε «εκ του μη όντος» την τελεσιουργία της χειροτονίας του επισκόπου; Βάσει του προβληματισμού, θα επιχειρήσουμε την αναγκαία σύγκριση των προγενέστερων λειτουργικών στοιχείων μέσω των πηγών, ώστε να διαφανούν τα κοινά τελετουργικά στοιχεία και να καταγραφεί τελικώς η διαδρομή, κατά περιόδους, διαμόρφωσης της χειροτονίας του επισκόπου στο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό.

α. Η εκλογή ως έργο της Εκκλησιαστικής σύναξης

Η εκλογή του επισκόπου αποτελεί ένα σημαντικό γεγονός στην σύνολη ζωή της αρχαίας Εκκλησίας. Ο επίσκοπος λαμβάνει έναν επίσημο ρόλο και η θέση του είναι ουσιώδης για την ορθή διακυβέρνηση και πνευματική καθοδήγηση της Εκκλησίας. Ερωτήσεις που θα πρέπει

τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962, σ. 155.

[80] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία,* Ἀθήνα 1961, σ. 1. Ο Raes περιγράφει την πρακτική της λατρείας και των τελετουργιών της αρχαίας Εκκλησίας, όπου οι λειτουργοί κληρικοί μιμούνται και προσαρμόζονται στις πρακτικές που έχουν ακούσει και δεί από τους προκατόχους τους. Δεν δημιουργούν νέες ευχές και τελετές, αλλά μόνο αυτές που έχουν αποδειχθεί αρεστές από τις γειτονικές Εκκλησίες. A. RAES, *Introductio in Liturgiam Orientalem*, Romae 1947, σ. 21.

απαντήσουμε είναι: πώς γινόταν η εκλογή του επισκόπου, ποιές προϋποθέσεις υπήρχαν και ποιός ήταν ο ρόλος της εκκλησιαστικής σύναξης; Οι πηγές που αναφέρονται στην εκλογή των επισκόπων και τις προϋποθέσεις εισδοχής στον κλήρο είναι η *Αποστολική Παράδοση* του Ιππολύτου [= λατινική (κεφ. 68, 14-25), σαχιδική (κεφ. 31), αραβική (κεφ. 21), αιθιοπική (κεφ. 21)], *Αποστολικές Διαταγές* (βιβλ. 8, κεφ. 4, 2-6), *Κανόνες Ιππολύτου* (κανόνας 2) και *Διαθήκη του Κυρίου* (κεφ. 1, 20).

Απαραίτητη προϋπόθεση για την είσοδο ενός υποψηφίου στην ιερωσύνη ήταν η θεία κλήση[81]. Όλοι οι πιστοί λαμβάνουν από τον Θεό το δώρο της πίστεως με την βάπτιση. Με την θεία κλήση χορηγούνται στον υποψήφιο κληρικό ιδιαίτερα χαρίσματα και δώρα που τους διαφοροποιούν από τους λαϊκούς. Οι *Αποστολικές Διαταγές* αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι ο Θεός ως διαχειριστής των χαρισμάτων επιλέγει κατά τη δική του βούληση τα πρόσωπα εκείνα για κληρικούς: «ὅ τε γὰρ ἐπίσκοπος καὶ οἱ πρεσβύτεροί τινών εἰσιν ἱερεῖς, καὶ οἱ λαϊκοί τινών εἰσιν λαϊκοί· καὶ τὸ μὲν εἶναι χριστιανὸν ἐφ' ἡμῖν, τὸ δὲ ἀπόστολον ἢ ἐπίσκοπον ἢ ἄλλο τι οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ἀλλ' ἐπὶ τῷ διδόντι Θεῷ τὰ χαρίσματα. Ταῦτα μὲν οὖν ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω διὰ τοὺς ἀξιωθέντας χαρισμάτων ἢ ἀξιωμάτων»[82].

Το ίδιο ισχύει και στην λατινική έκδοση, κανένας δεν μπορούσε να απαιτήσει χειροτονία από τον επίσκοπο, εάν δεν προηγούνταν η θεία κλήση. Αυτή η θεία κλήση ήταν συνδεδεμένη με την εκλογή, αναγνωριζόταν και επιβεβαιωνόταν από την εκκλησιαστική σύναξη και δηλωνόταν με την έκφραση «Hunc servum tuum, quem elegisti»[83]. Η φράση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί ως έμμεση αναφορά σε μία θεία κλήση, αν δεν υπήρχαν άλλες φράσεις που μαρτυρούν σαφώς και αποφασιστικά την άμεση κλήση από το Θεό πρίν την εκλογή στην εκκλησιαστική σύναξη. Αφού διαπίστωναν την θεία κλήση σε καταξιωμένα πρόσωπα,

---

[81] Γ.Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις*, όπ.π., σ. 68. Γ. Ν. ΦΙΛΙΑ, *Παράδοση καὶ ἐξέλιξη στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006, σσ. 68-74.

[82] *Αποστολικές Διαταγές 8,1,21-27*, FR. X. FUNK, όπ.π., σ. 466.

[83] Μία ελεύθερη μετάφραση: «Αυτόν τον δούλο σου, που έχεις επιλέξει». *Αποστολική Παράδοση* 72, 34-35, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae,* Leipzig 1900, σ. 110. *Αποστολική Παράδοση* 3, D. B. BOTTE, *La Tradition Apostolique, SC* 11 bis, σ. 44. Βλ. και F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 19. Πρβλ. TURNER, «The ordination prayer for a presbyter in the church order of Hippolytus», *Journal of theological studies* 16 (1915), 542 εξ. J. V. BARLET, «The Ordination Prayers in the Ancient Church Order», *JTS* 17 (1916), 248 εξ. A. NAIRNE, «The prayer for the consecration of a bishop in the church order on Hippolytus», *Journal of Theological Studies* 17 (1916), 398-399. H. R. CONNOLY, «The ordination prayer of Hippolytus», *JTS* 18 (1917), 55 εξ.

ακολουθούσε η ανάγνωση της ευχής. Παρόλο που η κλήση είναι αποκλειστικό έργο του Θεού, η εκλογή των επισκόπων είναι έργο της εκκλησιαστικής σύναξης, του κλήρου και του λαού.

Η εκλογή του κλήρου αποτελεί έργο της τοπικής Εκκλησίας, επιβεβαιώνεται ήδη από άλλα έργα προγενέστερα της Αποστολικής Παράδοσης, χωρίς να περιγράφουν την σχετική διαδικασία της εκλογής. Η *Διδαχή* ή αλλιώς γνωστή ως «Διδαχή τοῦ Κυρίου διά τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσιν», έργο του 2ου αιώνα, αναφέρει: «Χειροτονήσατε οὖν ἑαυτοῖς ἐπισκόπους καὶ διακόνους ἀξίους τοῦ Κυρίου, ἄνδρας πραεῖς καὶ ἀφιλαργύρους καὶ ἀληθεῖς καὶ δεδοκιμασμένους· ὑμῖν γὰρ λειτουργοῦσι καὶ αὐτοὶ τὴν λειτουργίαν τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων. Μὴ οὖν ὑπερίδητε αὐτούς· αὐτοὶ γάρ εἰσιν οἱ τετιμημένοι ὑμῶν μετὰ τῶν προφητῶν καὶ διδασκάλων»[84]. Η ερμηνεία του προσδιορισμού «χειροτονήσατε» παραμένει ακαθόριστη[85]. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Niederwimmer, ο συντάκτης της *Διδαχής* απευθύνεται σε όλη την κοινότητα της Εκκλησίας και την προσκαλεί να εκλέξει[86]. Ενώ οι προφήτες και οι διδάσκαλοι[87] λάμβαναν την αποστολή τους μέσω του Αγίου Πνεύματος, η εκλογή των επισκόπων και των διακόνων ήταν υπόθεση του λαού. Υπάρχουν ορισμένες προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι υποψήφιοι επίσκοποι, όπως να είναι «αληθείς», «δοκιμασμένοι», «πραείς» και «αφιλάργυροι»[88]. Οι προφήτες και οι διδάσκαλοι περιορίζονται στις δύο πρώτες αρετές[89].

Η Α᾽ Επιστολή του Κλήμεντος Ρώμης μας πληροφορεί ότι με τον θάνατο των διαδόχων των αποστόλων, δηλαδή των ορισθέντων από αυτούς επισκόπων, θα τους διαδεχθούν «ἕτεροι δεδοκιμασμένοι ἄνδρες»[90].

---

[84] *Διδαχὴ* 15, 1-2. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 220.

[85] ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σ. 50.

[86] K. NIEDERWIMMER, *The Didache*, trans. By Linda M. Maloney, Minneapolis 1998, σ. 200.

[87] Ενδεικτικά παραθέτουμε την ακόλουθη βιβλιογραφία για τους χαρισματούχους και το προφητικό χάρισμα των πρώτων αιώνων: Ι. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν προφητῶν. Τό προφητικόν χάρισμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν δύο πρώτων αἰώνων*, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979. ΑΝ. ΜΑΡΑ, *Οι Διδάσκαλοι της πρώτης Εκκλησίας –The Teachers of the early Church,* σ. 219- 316. Ι. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Μελέτες ερμηνείας και θεολογίας της Καινής Διαθήκης*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 156.

[88] A. VON HARNACK, Die Lehre der Zwölf Apostel, *TU* 2, 1 (1886), σ. 57.

[89] *Διδαχὴ* 11,11 και 13,1. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 219. *Διδαχὴ* 13, 2. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 219.

[90] ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α᾽, κεφ.* ΜΒ᾽. *PG* 1, 291Β-293Α: «κατὰ χώρας οὖν καὶ πόλεις κηρύσσοντες, καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν». Και Α᾽ *Κλήμεντος* 42, 4. *ΒΕΠΕΣ* 1, σ. 30.

Η εκλογή για την διαδοχή τους διενεργούνταν είτε από τους ίδιους τους αποστόλους είτε από άλλους «ἐλλόγιμους ἄνδρες» με τη «συνευδόκηση» όλης της Εκκλησίας[91]. Ο όρος *συνευδόκηση* υποδηλώνει τη μαρτυρία των παρόντων πιστών λαϊκών ότι ο υποψήφιος είναι κατάλληλος και δεν κωλύεται από παραπτώματα. Συμπερασματικά, ο όρος συνευδόκηση αφορά την επιβεβαίωση ή την αποδοχή, θα λέγαμε, της ήδη γενομένης εκλογής[92].

Η *Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων* (230μ.Χ.) πραγματεύεται εκτενώς τον ακριβή προσδιορισμό των απαραιτήτων προσόντων για την εισαγωγή στον κλήρο, περιγράφοντας το πρόσωπο, τις αρετές και τα καθήκοντα του επισκόπου. Συναφώς, παρουσιάζονται και τα κωλύματα που εμποδίζουν την ένταξη στον κλήρο ή καθιστούν αδύνατη την διακονία και υπηρεσία στο θυσιαστήριο. Για πρώτη φορά ο επίσκοπος εμφανίζεται ότι κατέχει την πληρότητα της ιερωσύνης. Συγκεκριμένα, η *Διδασκαλία* αναφέρει την τυπολογία των αρχαίων βασιλέων του Ισραήλ[93] και, σύμφωνα με τον Πατσαβό, πρέπει να ερμηνευτεί με την πνευματική έννοια και όχι κατά το γράμμα[94]. Ο επίσκοπος δέχεται από τον λαό όποιους κρίνει αξίους και καθιστά αυτούς πρεσβυτέρους, συμβούλους, παρέδρους και διακόνους αυτού για την υπηρεσία της Εκκλησίας του Θεού[95]. Ο επίσκοπος για πρώτη φορά εμφανίζεται να διορίζει και να εκλέγει νέους κληρικούς. Κατά τον

---

[91] ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, κεφ.* ΜΔ΄. *PG* 1, 297Α: «τοὺς οὖν κατασταθέντας ὑπ' ἐκείνων ἢ μεταξὺ ὑφ' ἑτέρων ἐλλογίμων ἀνδρῶν συνευδοκησάσης τῆς Ἐκκλησίας πάσης, καὶ λειτουργήσαντας ἀμέπτως τῷ ποιμνίῳ τοῦ Χριστοῦ μετὰ ταπεινοφροσύνης, ἡσύχως καὶ ἀβαναύσως, μεμαρτυρημένους τε πολλοῖς χρόνοις ὑπὸ πάντων...». Και Α΄ *Κλήμεντος* 44, 3. *ΒΕΠΕΣ* 1, σσ. 30-31. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπισκόπων, ἀνάτυπον ἐκ τῆς ΕΕΘΣΠΑ*, Ἀθῆναι 1956, σ. 8.

[92] Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, όπ.π., σσ. 34-38. ΓΕΡ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, «Περὶ συμμετοχῆς τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἐπισκόπων. Γνωμοδοτικὸν ἱστορικοκανονικὸν σημείωμα», *ΓΠ* 48 (1965), σ. 176. Αρχιμ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΛΑΤΑ, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία*, τ. 1ος, ἐν Ἀθήναις 1883, σσ. 192-193.

[93] *Πρβλ. Α΄ Βασ.* 8, 11-13: «Τοῦτο ἔσται τὸ δικαίωμα τοῦ βασιλέως ὃς βασιλεύσει ἐφ' ὑμᾶς. Τοὺς υἱοὺς ὑμῶν λήψεται, καὶ θήσεται αὐτοὺς ἐν ἅρμασιν αὐτοῦ, καὶ ἐν ἱππεῦσιν αὐτοῦ, καὶ προτρέχοντας τῶν ἁρμάτων αὐτοῦ, καὶ θέσθαι αὐτοὺς ἑαυτῷ ἑκατοντάρχους καὶ χιλιάρχους, καὶ θερίζειν θερισμὸν αὐτοῦ, καὶ τρυγᾶν τρυγητὸν αὐτοῦ, καὶ ποιεῖν σκεύη πολεμικὰ αὐτοῦ, καὶ σκεύη ἁρμάτων αὐτοῦ καὶ τὰς θυγατέρας ὑμῶν λήψεται εἰς μυρεψούς, καὶ εἰς μαγειρίσσας, καὶ εἰς πεσσούσας».

[94] ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατὰ τούς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σ. 62.

[95] *Διδασκαλία 2, 34, 30-1.* FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, v. I, Paderbornae 1905, σσ. 116-118: «…et mondo episcopus de populo accipiens ibi quoscumque loci dignos esse existimaverit presbyteros constituet et consiliarios sibi et contractatores, diaconos et subdiaconos intra domum ministrare eis».

Barlet, οι λοιποί κληρικοί διακονούν μετά του επισκόπου, ο δε επίσκοπος εμφανίζεται ως φορέας και εγγυητής της ενότητας της χριστιανικής κοινότητας εν τω αγιασμώ των μυστηρίων[96].

Για τις αρετές που πρέπει να κοσμούν τον επίσκοπο, αναφέρει ότι, επειδή ο επίσκοπος αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για τον πιστό λαό, όπως και ο Ιησούς Χριστός, δέον να είναι «ἀνέγκλητος[97], ἀνεπίληπτος, ἀνέπαφος, πάσης ἀδικίας,….οὐκ ἔλαττον ἐτῶν πεντήκοντα» και κατά το δυνατόν πεπαιδευμένος, στοιχεία που ευρίσκουν τον επίσκοπο μακριά από νεοτερικές αταξίες, την έξωθεν διαβολή και τις βασφημίες των ψευδαδέλφων. Επίσης κάνει αναφορά και στα χαρίσματα που αναφέρει ο Απόστολος Παύλος[98]. Πάντως τουλάχιστον θα πρέπει να είναι «ἔμπειρος τοῦ λόγου». Εδώ φανερώνεται και το διδασκαλικό χάρισμα που πρέπει να κατέχει ο επίσκοπος, «ἵνα ἐν πολλῇ διδαχῇ πλουσίως τρέφῃ καί ποτίζῃ τόν λαόν»[99]. Σε περίπτωση που σε ένα μικρό ποίμνιο δε βρίσκεται υποψήφιος επίσκοπος «προβεβηκώς τῷ χρόνῳ», «μεμαρτυρημένος καί σοφός», αλλά μόνο νεαρός στην ηλικία «μεμαρτυρημένος ὑπό τῶν συνόντων αὐτῷ ὡς ἄξιος», τότε μπορεί να κατασταθεί ως ἐπίσκοπος αν αποδειχθεί ώριμος για το λειτούργημα αυτό[100]. Ωστόσο, δε μας διαφωτίζει για το ποιός παρέχει τη μαρτυρία «των συνόντων», ποιός την ορίζει, ή ποιός την αποδέχεται ή την απορρίπτει.

Απολεσθέντος του πρωτοτύπου ελληνικού κειμένου της Αποστολικής Παράδοσης, υποχρεούμεθα να καταφύγουμε σε

---

[96] J. V. BARLET, *Church life and church order during the first four centuries*, London 1943, σσ. 75-76.

[97] Πρβλ. *Τίτ*. 1, 7.

[98] *Α΄ Τιμ. 3, 2-7:* «δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, φιλόξενον, διδακτικόν, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, τοῦ ἰδίου οἴκου καλῶς προϊστάμενον, τέκνα ἔχοντα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος· εἰ δέ τις τοῦ ἰδίου οἴκου προστῆναι οὐκ οἶδε, πῶς ἐκκλησίας Θεοῦ ἐπιμελήσεται; μὴ νεόφυτον, ἵνα μὴ τυφωθεὶς εἰς κρῖμα ἐμπέσῃ τοῦ διαβόλου, δεῖ δὲ αὐτὸν καὶ μαρτυρίαν καλὴν ἔχειν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, ἵνα μὴ εἰς ὀνειδισμὸν ἐμπέσῃ καὶ παγίδα τοῦ διαβόλου».

[99] *Διδασκαλία* 2, 5, 3-6, FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum,* volume I, Paderbornae 1905, σ. 39.

[100] *Διδασκαλία* 2, 1, 9-5, FR. X. FUNK, *όπ.π.*, σσ. 31-33: «De verba enim tuis ait iustificaberis et de verbis tuis condemnaberis. Sit igitur, si possibile est, [ad omnia] eruditus; et si sine litteris est, sed notitiam habens verbi (divinii et stabilis aetate. Si autem in parochia modica ordinandus est episcopus et non invenitur qui tempora aetatis iam transisse videatur et testimonium habere et sapiens, est autem iuvenis et testimonium habet ab eis, qui cum eodem sunt, quia dignus est ad episcopatum, et per juvenilen aetatem per mansuetudinem et bonam conversationem senectutem ostendit, probetur et, si ab omnibus tale testimonium habet, constituatur [episcopus] in pace».

μεταγενέστερες μεταφράσεις που στηρίζονται στο έργο αυτό. Η εκλογή του επισκόπου στην *Αποστολική Παράδοση* του Ιππολύτου απαντάται τόσο στη λατινική, όσο και στη σαχιδική, αιθιοπική και αραβική μετάφραση. Σύμφωνα με τη λατινική μετάφραση, ο επίσκοπος χειροτονείται με εκλογή από όλο τον λαό. Αφού έχει ονομασθεί και έγινε δεκτός από όλους τότε συνέρχεται όλη η εκκλησιαστική σύναξη, δηλαδή λαός, πρεσβύτεροι και παρόντες επίσκοποι, ημέρα Κυριακή. Ο Θεοδώρου διευκρινίζει το Τυπικό της αρχαίας Εκκλησίας, ο επίσκοπος εκλέγεται «ὑπό παντός τοῦ λαοῦ» χειροτονείται εν συνάξει και μετά ακολουθεί η συγκατάθεση του λαού, του πρεσβυτερίου και των παρευρισκομένων επισκόπων, «ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ» [101]. Η εκλογή ολοκληρώνεται με τη συναίνεση όλης της εκκλησιαστικής σύναξης, όλοι οι επίσκοποι επιθέτουν τα χέρια τους επί της κεφαλής του χειροτονουμένου, ενώ οι πρεσβύτεροι στέκονται δίπλα με σιωπή[102]. Στην Σαχιδική μετάφραση, ο επίσκοπος εκλέγεται από τον λαό. Εκλέγουν το πρόσωπο εκείνο που είναι απαλλαγμένο από αμαρτίες. Αφού ονομασθεί και είναι αρεστός σε όλους, τότε γίνεται η συναίνεση από όλη την εκκλησιαστική σύναξη, λαό, πρεσβυτέρους, διακόνους και επισκόπους, ημέρα Κυριακή[103]. Όλοι οι επίσκοποι επιθέτουν τα χέρια τους στο κεφάλι του υποψηφίου ως συναπόφαση. Η διαφορά από τη λατινική έκδοση είναι η παρουσία των διακόνων. Η αραβική μετάφραση ορίζει ότι ο επίσκοπος εκλέγεται από όλη την εκκλησιαστική σύναξη έχοντας κριτήριο αυτόν που δεν έχει μολυνθεί από αμαρτίες[104]. Όταν ορισθεί και γίνει αποδεκτός από

---

[101] ΕΥΑΓΓ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Τα λειτουργικά στοιχεία της «Αποστολικής Παραδόσεως του Ιππολύτου», *Εφημέριος* 27 (1978), σ. 237. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Θεοδώρου ότι ο επίσκοπος εκλέγεται και χειροτονείται συνευδοκούντος κλήρου και λαού.

[102] *Αποστολική Παράδοση* 68, 14-20, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae*, όπ.π., σ. 103: «Episcopus ordinetur electus ab omni populo; quique cur nominatus fuerit et placuerit omnibus, conueniet populum una cum presbyterio et his, qui praesentes fuerint episcopi, die Dominica. Consentientibus omnibus imponant super eum manus et presbyterium adstet quiescens». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary,* ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 24.

[103] *Σαχιδική* 31, W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3: «Der Bischof (ἐπίσκοπος) soll nach (κατά) dem bereits Gesagten 1 ordiniert (χειροτονεῖν) werden, nachdem man ihn als (δέ) untadelig (wörtl. sündlos) aus der ganzen Menge ausgewählt hat. Wenn er ernannt (ὀνομάζειν) wurde und ihnen gefällt, soll mit Zustimmung (συνευδοκεῖν) aller Bischöfe (ἐπίσκοπος), die ihm ihre Hand auflegtent, sich das ganze Volk (λαός) zugleich mit den Priestern (πρεσβύτερος) und Diakonen (διάκονος) am Sonntag (Κυριακή) versammeln». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, όπ.π..

[104] *Αραβική 21*, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σ. 590: «L' évêque sera ordonné comme nous l'avons deja dit. Il sera choisi parm toute l'assemblée des fidèles, et exempt de péché. Quand il aura été nommé et agrie. toute l'assembléo des fideles

όλη την εκκλησιαστική σύναξη, ο λαός, οι πρεσβύτεροι και οι διάκονοι συναθροίζονται, ημέρα Κυριακή. Σύμφωνα με την αιθιοπική μετάφραση, επίσκοπος χειροτονείται αυτός που έχει εκλεχθεί από όλο τον λαό. Συνέρχεται ο λαός, οι πρεσβύτεροι και οι διάκονοι ημέρα Σάββατο[105]. Η συναίνεση όλης της εκκλησιαστικής σύναξης δηλώνεται με την επίθεση των χειρών των επισκόπων.

Η συμβολή του λαού συνίστατο στην βεβαίωση ή άρνηση της υπάρξεως των απαραίτητων κανονικών προσόντων του υποψηφίου. Την μαρτυρία αυτή την παρέχει ο Κυπριανός Καρθαγένης σε επιστολή προς το ποίμνιό του[106]. Στην περίπτωση της χειροτονίας του Αυρηλίου δε ζήτησε την γνώμη του λαού πριν τη χειροτονία, για να εξακριβωθεί ο χαρακτήρας του υποψηφίου κληρικού. Η ακεραιότητα του Αυρηλίου εξακριβώθηκε από την επανειλημμένη γενναία ομολογία της πίστεώς του ενώπιον των διωκτών[107]. Για τον Κυπριανό, ο λαός έπαιζε σημαντικό ρόλο για την εκλογή, δεν δρούσε όμως μόνος του, καθώς η εκλογή ολοκληρωνόταν με την συναπόφαση των πλησιόχωρων επισκόπων, πρεσβυτέρων και διακόνων.

Η τοπική εκκλησία είναι καθοδηγούμενη από τον Θεό. Κατά τη διαδικασία της χειροτονίας, η εκκλησιαστική σύναξη εκφράζει την ενότητά της, με την σωστή μαρτυρία του κλήρου, την ψήφο του λαού και την συναίνεση των πλησιόχωρων επισκόπων[108]. Όλα αυτά τα στοιχεία

---

avec les prêtres et les diaeres se réunira le dimanche. Tous les évêques se grouperont avec allégresse et lui imposeront les mains; les prêtres se tiendront debout en silence et tout le peuple sera également silencieus». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, όπ.π..

[105] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt*, Göttingen 1946, σ. 17: «Als Bischof soll einfesetzt werden, wie wir (schon) zuvor I gesagt haben, einer, der gewählt ist vom ganzen Volk zusammen mit den Presbytern und Diakonen am Sabbathtage. *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σ.590: «L' évêque sera ordonné comme nous l' avons déjà dit. Il sera choisi parmi (min) toute l' assemblée des fidéles, et exempt de péché». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, όπ.π..

[106] ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ, *Επιστολή* 38, 2, *CSEL 3*, σ. 579-580: «In ordinationibus clericis, fratres carissimi, solemus uos ante I consulere et mores ac merita singulorum communi consilio ponderar sed expectanda non sunt testimonia humana cum praeceimpetrant dunt diuina suffragia. Aurelius frater noster inlustris adulescens a Domino iam probatus et Deo carus est, in annis adhuc nouellus, sed in uirtutis ac fidei laude prouectus, minor in aetatis suae indole, sed maior in honore». J. PUGLISI, *The Process of Admission to Ordained Ministry: A Comparative Study*, volume i: epistemological principles and roman catholic rites, Collegeville 1996, σσ. 21-22.

[107] ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ, *Επιστολή 38, 2, CSEL* 3, όπ.π.. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατά τούς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σ. 78.

[108] Για την εκλογή των επισκόπων, βλ. ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ, *Επιστολή 43,*

αποτελούν μέρος της κρίσης του Θεού και δεν μπορούν να αγνοηθούν. Σύμφωνα με τον Κυπριανό, οι επίσκοποι εκφράζουν την κρίση του Θεού (judicium Dei), όπου ο κλήρος και ο λαός της τοπικής Εκκλησίας συμφωνούν. Ο ρόλος των διαφορετικών μελών της Εκκλησίας απαντάται στην εκλογή του Κορνηλίου επισκόπου Ρώμης. Ο Κορνήλιος εξελέγη επίσκοπος α. κατά την κρίση (judicio) του Θεού, β. την μαρτυρία (testimonio) όλων των κληρικών και γ. την ψήφο (suffragio) του παρόντος λαού και την συμμετοχή ευσεβών επισκόπων και ανδρών, για την επισκοπική καθέδρα[109].

Η συμμετοχή «omni populo» (παντός τού λαού) είχε σκοπό να διασφαλίσει την κοινή ομολογία και την αποδοχή από όλη την εκκλησιαστική κοινότητα «Episcopus ordinetur electus ab omni populo, quique cum nominatus fuerit»[110]. Σε περίπτωση συναινέσεως, ο υποψήφιος υποβαλλόταν σε εξέταση από όλη την εκκλησιαστική σύναξη, δηλαδή κλήρο (πλησιόχωρων επισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων) και λαό. Η εξέταση αφορούσε σε διανοητικά και ηθικά προσόντα, τα οποία ήταν απαραίτητα για την εκτέλεση των καθηκόντων του επισκόπου. Για τα διανοητικά και ηθικά προσόντα ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην αιθιοπική μετάφραση της Αποστολικής Παράδοσης. Ενώ όλα τα εκκλησιαστικά κανονικά έργα τονίζουν την ανάγκη να γνωρίζει και να ερμηνεύει ο επίσκοπος την Γραφή, η αιθιοπική δίνει εναλλακτική λύση, σε περίπτωση που δεν μπορεί να γνωρίζει την αληθινή διδασκαλία, δέον να είναι ταπεινός και πλήρης αγάπης προς κάθε άνθρωπο, για να μην κατακριθεί ο επίσκοπος από κανένα[111]. Θεωρεί αυτονόητο ότι ο επίσκοπος πρέπει να διδάσκει στο ποίμνιό του τον λόγο του Θεού, αλλά η ηθική ακεραιότητα

1, *CSEL* 3, σ.590. *Επιστολή 55, 8*, *CSEL* 3, σ. 629. *Επιστολή 59, 5-6*, *CSEL* 3, σ. 671-674. *Επιστολή 67, 4-5, CSEL* 3, σ. 738-739. *Επιστολή 68, 2-3, CSEL* 3, σ. 744-745. J. PUGLISI, *The Process of Admission to Ordained Ministry: A Comparative Study,* όπ.π..

109 ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ, *Επιστολή* 43, 1, *CSEL* 3, σ.590. *Επιστολή* 59, 5, *CSEL* 3, σ. 671. *Επιστολή* 67, 4-5, *CSEL* 3, σ. 738-739. *Επιστολή* 68, 2, *CSEL* 3, σ. 744.

110 *Αποστολική Παράδοση* 68, 14-24, E. HAULER, όπ.π., σ. 103: «Episcopus ordinetur electus ab omni populo, quique cum nominatus fuerit et placuerit omnibus, conueniet populum` una cum praesbyterio et his qui praesentes fuerint episcopi, die dominica Consentientibus omnibus, inponant super eum manus, et praesbyterium adstet quiescens. Omnes autem silentium habeant, orantes in corde propter discensionem sp(iritu)s. Ex quibus unus de praesentibus episcopis, ab omnibus rogatus, inponens manum ei qui ordiatur episcopus, oret ita dicens»

111 G. HORNER, *The Statutes of the Apostles,* London 1904, σσ. 133-135. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, όπ.π., σσ. 34-38. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατὰ τούς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σ. 78.

θεωρείται απολύτως αναγκαία για τον επίσκοπο. Μετά την εξέταση ακολουθούσε η επικύρωση της απόφασης από τους παρόντες επισκόπους με επίθεση χειρών επί της κεφαλής του χειροτονουμένου. Η επικύρωση ήταν η κοινοποίηση, η συναπόφαση όλης της εκκλησιαστικής σύναξης. Ωστόσο υπήρχε και το ενδεχόμενο να αρνηθούν την εκλογή οι συμμετέχοντες επίσκοποι, σε περίπτωση που ο υποψήφιος δε φρονούσε την ορθή πίστη.

Στο έργο *Κανόνες Εκκλησιαστικοί των αγίων Αποστόλων*[112], ο απόστολος Πέτρος περιγράφει τα προσόντα των υποψηφίων επισκόπων και την εκλογή τους. «Πέτρος εἶπεν· ἐὰν ὀλιγανδρία ὑπάρχῃ, καὶ μή που πλῆθος τυγχάνῃ τῶν δυναμένων ψηφίσασθαι περὶ ἐπισκόπου ἐντὸς δεκαδύο ἀνδρῶν, εἰς τὰς πλησίον ἐκκλησίας, ὅπου τυγχάνει πεπηγυῖα, γραφέτωσαν, ὅπως ἐκεῖθεν ἐκλεκτοὶ τρεῖς ἄνδρες παραγενόμενοι δοκιμῇ δοκιμάσωσι τὸν ἄξιον ὄντα, εἴ τις φήμην καλὴν ἔχει ἀπὸ τῶν ἐθνῶν, εἰ ἀναμάρτητος ὑπάρχει, εἰ φιλόπτωχος, εἰ σώφρων, μὴ μέθυσος, μὴ πόρνος, μὴ πλεονέκτης ἢ λοίδορος ἢ προσωπολήπτης καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. Καλὸν μὲν εἶναι ἀγύναιος, εἰ δὲ μή, ἀπὸ μιᾶς γυναικός, παιδείας μέτοχος δυνάμενος τὰς Γραφὰς ἑρμηνεύειν· εἰ δὲ ἀγράμματος, πραΰς ὑπάρχων, καὶ τῆς ἀγάπης εἰς πάντας περισσευέτω, μήποτε περί τινος ἐλεγχθείς, ἐπίσκοπος ἀπὸ τῶν πολλῶν γενηθείη»[113].

Τα αναφερόμενα προσόντα των επισκόπων σχετίζονται με τις αρμοδιότητες που θα αναλάβουν. Τέσσερα σημεία[114] είναι σημαντικά να αναφέρουμε: 1. Ο επίσκοπος πρέπει να έχει καλή φήμη μεταξύ των εθνικών, διότι ως ποιμένας αυτός είναι που συναναστρέφεται με τους εθνικούς[115]. Η απουσία ενδείξεως παρόμοιας δράσης των πρεσβυτέρων και διακόνων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μόνο ο επίσκοπος είχε το δικαίωμα της εκπροσωπήσεως της κοινότητας προς τους εθνικούς. 2. Δεν καθορίζεται όριο ηλικίας, 3. Ο γάμος δεν απαγορεύεται, αλλά προτιμώνται οι άγαμοι. Η σημασία των απαιτήσεων 2 και 3 έγκειται στη διαφορά αυτών

---

112 *Διδασκαλία 2,1,1-3*. FR. X. FUNK, όπ.π., σ. 30 - 33.

113 *Κανόνες Ἐκκλησιαστικοί τῶν ἁγίων Ἀποστόλων*, 16, *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 199.

114 ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατὰ τούς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σ. 70.

115 Πρβλ. *Α΄ Τιμ.* 3, 7: «δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι…. δεῖ δὲ αὐτόν καὶ μαρτυρίαν καλὴν ἔχειν ἀπὸ τῶν ἔξωθεν, ἵνα μὴ εἰς ὀνειδισμὸν ἐμπέσῃ καὶ παγίδα τοῦ διαβόλου». Το «καί μαρτυρίαν καλήν ἔχειν ἀπό τῶν ἔξωθεν» ο ιερός Χρυσόστομος ερμηνεύει ότι πρεπει να έχει «καί καλήν φήμην παρά τοῖς ἐχθροῖς τῆς πίστεως». Και συμπληρώνει ότι δεν είναι ακατόρθωτο, διότι εκείνος που όντως έχει βίον «ἄληπτον» είναι σεβαστός και στους εθνικούς «ἡ ἀλήθεια καί τούς ἐχθρούς ἐπιστομίζει». *Εἰς τὴν Α΄ πρὸς Τιμόθεον, κεφ.* 3. *Ὁμιλία* Ι΄, γ΄. *PG* 62, 550.

σε σχέση με τα προσόντα των πρεσβυτέρων. Ενώ για τους επισκόπους δεν προϋποτίθενται, για τον πρεσβύτερο τονίζονται και τα δύο. 4. Η μόρφωση δεν είναι απαραίτητη αλλά επιθυμητή, για να ερμηνεύει την Γραφή.

Το δικαίωμα εκλογής του επισκόπου ανήκει στα μέλη της εκκλησιαστικής κοινότητας. Απαραίτητη προϋπόθεση είναι η κοινότητα αυτή να απαρτίζεται από δώδεκα τουλάχιστον μέλη. Σε περίπτωση μη υπάρξεως δώδεκα μελών - ψηφοφόρων προσκαλούνται τρείς ψηφοφόροι από τις πλησιέστερες χριστιανικές κοινότητες. Αν και παρατηρούμε ότι διασφαλίζεται το δικαίωμα των λαϊκών μελών να εκλέγουν τους επισκόπους τους, δεν αιτιολογείται ο αποκλεισμός των γυναικών από το δικαίωμα εκλογής των επισκόπων. Άλλο στοιχείο προς προβληματισμό είναι η πρόσκληση τριών ανδρών -εκλεκτόρων από τις πλησιόχωρες χριστιανικές κοινότητας προς συμπλήρωση του αριθμού των ψηφοφόρων. Ίσως η μαρτυρία αυτή να προκύπτει από πρακτική της εποχής εκείνης, όπως αναφέρει ο A. Von Harnak, και να εντάχθηκε στο έργο αυτό και λειτούργησε ως βάση για την έκδοση του 20ού κανόνα της συνόδου της Αρελάτης (314) και του 4ου κανόνα της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου (325)[116], όπου ο επίσκοπος χειροτονείται τουλάχιστον από τρείς επισκόπους[117].

Συγκρίνοντας την παρουσία «ἐκλεκτῶν τριῶν ἀνδρῶν» με την πρακτική της Ρώμης του 3ου αιώνα[118] κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ήταν αναγκαία η συμμετοχή τριών όμορων επισκόπων για την εγκυρότητα της χειροτονίας ενός επισκόπου. Παρόλο που αυτή η άποψη φαίνεται να ισχύει για την συμμετοχή τριών όμορων επισκόπων, δεν εξηγεί την ανάγκη του κανόνα για την παρουσία δώδεκα ανδρών ψηφοφόρων σε κάθε κοινότητα,

---

116 P.- P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-IXe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/1: Les canons des Conciles Oecuméniques (CCO), Ρώμη 1962, σ. 26: «Ἐπίσκοπον προσήκει μάλιστα μὲν ὑπὸ πάντων τῶν τῆς ἐπαρχίας ἐπισκόπων καθίστασθαι· εἰ δὲ δυσχερὲς εἴη τὸ τοιοῦτον, ἢ διὰ κατεπείγουσαν ἀνάγκην, ἢ διὰ μῆκος ὁδοῦ, ἐξάπαντος τρεῖς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συναγομένους, συμψήφων γινομένων καὶ τῶν ἀπόντων, καὶ συντιθεμένων διὰ γραμμάτων, τότε τὴν χειροτονίαν ποιεῖσθαι· τὸ δὲ κῦρος τῶν γενομένων δίδοσθαι καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν τῷ μητροπολίτῃ ἐπισκόπῳ».

117 A. VON HARNACK, *Die Quellen der sogenannten Apostolischen Kirchenordnung, TU 2, 5,* Leipzig 1886, σ. 40. Επίσης η πρακτική της παρουσίας άλλων επισκόπων αναπτύσσεται στα λόγια του Πάπα Ιννοκεντίου του Α', λέγοντος ότι κανένας επίσκοπος δεν μπορεί να χειροτονήσει άλλον επίσκοπο προσφέροντας μυστικά: «Nec unus episcopus ordinare praesumat epicopum, ac furtivum beneficium praesitutum videatur». *Επιστολή* 2, 3 PL 20, 471A-472A. Πρβλ. Μητρ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ, «*Ο αριθμός των επισκόπων»*, *Ορθοδοξία* 5 (1930), σσ. 93-96. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατὰ τούς πέντε πρώτους αἰῶνας,* Ἀθήνα 1973, σ. 69.

118 ΕΥΣΕΒΙΟΥ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία,* 6, 43, *PG* 20, 620A.

αλλά και την υποχρέωση του κανόνα να προσκαλούνται τρεις όμοροι ψηφοφόροι για να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός των έγκυρων ψηφοφόρων.

Οι *Κανόνες του Ιππολύτου* μαρτυρούν ότι, για την εκλογή του επισκόπου, ψήφιζε όλος ο λαός, ο οποίος διαβεβαίωνε τον προεστώτα για την προτίμησή του στο πρόσωπο του νεοεκλεγέντος: «Episcopus eligatur ex omni populo … In ea autem hebdomade, in qua ordinatur, dicat populus: nos eligimius eum»[119]. Στα προσόντα των επισκόπων, ο Achelis διαβλέπει κάποια σχέση προς τα πνευματικά χαρίσματα, τα οποία συνδέονται με το λειτούργημα του επισκόπου. Ως αρχηγός της κοινότητος[120], μεταξύ των πνευματικών χαρισμάτων του συγκαταλέγονται η εκδίωξη δαιμόνων και η θεραπεία ασθενειών[121].

Στις *Αποστολικές Διαταγές* (βιβλ. 8, κεφ. 4, 2-6) [122] η εκλογή των επισκόπων γινόταν από τον λαό: «… ἐπίσκοπον χειροτονεῖσθαι … ἐν πᾶσιν ἄμεμπτον, ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐκλελεγμένον, οὗ ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ Κυριακῇ, ὁ πρόκριτος τῶν λοιπῶν ἐρωτάτω τὸ πρεσβυτέριον καὶ τὸν λαόν, εἰ αὐτός ἐστιν, ὃν αἰτοῦνται εἰς ἄρχοντα…»[123]. Η *Επιτομή* (κεφ. 3) προσθέτει μετά το ἄμεμπτον τον όρο «ἄριστον»[124]. Η διάταξη αυτή διασφαλίζει τον τρόπο εκλογής του υποψηφίου «ὑπό παντός τοῦ λαοῦ» με τον όρο «ἀριστίνδην». Η πράξη της εκλογής εκ μέρους του λαού δε διενεργείτο την ίδια ημέρα με τη χειροτονία. Ο αόριστος χρόνος «ὀνομασθέντος» υποδηλώνει ότι η εκλογή και η ονομασία είχαν πραγματοποιηθεί πριν την Κυριακή που θα γινόταν η χειροτονία. Επίσης ο όρος «ἀρέσαντος» εκφράζει την προτίμηση της εκλογής από όλη την εκκλησιαστική σύναξη κλήρου και λαού. Από το περιεχόμενο του κειμένου πληροφορούμεθα ότι τόσο η εκλογή, όσο και η ονομασία στην πράξη

---

[119] *Κανόνες Ἱππολύτου* 2, 7-8, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σσ. 39-40

[120] H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σ. 160: «Denn er ist allerdings Verwaltungsbeamter und Vertreter der Gemeinde; aber in erster Linie ist er doch Verwalter seines Charismas und Vertreter Gott gegenüber».

[121] H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], όπ.π., σσ. 159-160.

[122] FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σ. 466.

[123] Όπ.π..

[124] FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905, σ. 77.

αντιπροσωπεύουν την επίσημη πράξη της Εκκλησίας για την θέση του επισκόπου. Η διαδικασία της εκλογής από τον λαό και τους πρεσβυτέρους ολοκληρωνόταν με την διαβεβαίωση ενώπιον των επισκόπων. Δύο διαβεβαιώσεις επισημαίνουμε: η πρώτη αποτελεί πιστοποίηση ότι ο υπό χειροτονία επίσκοπος ήταν αυτός που προτιμούσαν και η δεύτερη ότι ο υποψήφιος ήταν πράγματι κατάλληλος για το επισκοπικό αξίωμα. Για την ομολογία της καλής μαρτυρίας είναι εύλογο η εκκλησιαστική σύναξη να γνωρίζει τον υποψήφιο. Για τον σκοπό αυτό, ζητούνταν να μαρτυρήσουν αν είναι άξιος για την μεγάλη αυτή και λαμπρά ηγεμονία. Η καλή μαρτυρία από την εκκλησιαστική σύναξη περιελάβανε: «Εἰ κατὰ τὴν εἰς Θεὸν αὐτῷ εὐσέβειαν κατώρθωται, εἰ τὰ πρὸς ἀνθρώπους δίκαια πεφύλακται, εἰ τὰ κατὰ τὸν οἶκον αὐτοῦ καλῶς ᾠκονόμηται, εἰ τὰ κατὰ τὸν βίον ἀνεπιλήπτως»[125]

Η *Διαθήκη του Κυρίου* (5ος αιώνας)[126] διακρίνεται για ένα χαρακτηριστικό· ενώ οι άλλες εκκλησιαστικές διατάξεις έχουν αρκετό παρεμφερές υλικό από τις μεταφράσεις της *Αποστολικής Παράδοσης* και των *Κανόνων του Ιππολύτου*, η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει η *Διαθήκη* είναι οτι το έργο αυτό δόθηκε ως η τελευταία διαθήκη που έδωσε ο Χριστός στους Αποστόλους μετά την Ανάστασή Του[127]. Η δομή για την ανάληψη του επισκοπικού αξιώματος είναι ίδια με των άλλων κανονικολειτουργικών συλλογών· απαιτείται θεία κλήση, ακολουθεί η εκλογή από το λαό («eligatur ab universo populo»), επίσης αναφέρει τα χαρίσματα που πρέπει να διαθέτει ο υποψήφιος για να είναι ο ενδεδειγμένος: «qui nempe sit sine reprehensione, castus, mitis, humilis: absque cura, vigil, non diligens argentum, sine vituperatione, non contentiosus, commiserans, doctus, non amans multiloquium, amator rerum bonarum, amator laboris, diligens viduas, diligens orphanos pauperesque, exercitatus in mysteriis, quique non abripiatur circumvagans cum hoc saeculo, qui sit pacificus, perfectus in omnibus bonis, utpote cui concreditur ordo seu locus Dei»[128]. Τέλος έχουμε την ανάγνωση της ευχής.

---

[125] FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, όπ.π., σ. 472.

[126] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*, Moguntiae 1899, σ. 27.

[127] P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary,* ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 11. ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατὰ τούς πέντε πρώτους αἰῶνας,* Ἀθήνα 1973, σσ. 86-87. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, όπ.π., σ. 73.

[128] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*, Moguntiae 1899, σ. 27. Πρβλ. *Α΄ Τιμ.* 3, 3-6: « δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, μιᾶς γυναικὸς

Η εκλογή του επισκόπου από όλο τον λαό προηγούνταν της χειροτονίας. Ιστορικά στοιχεία δείχνουν ότι η Εκκλησία ακολουθούσε αυτή την πρακτική τον τέταρτο αιώνα[129]. Η εκλογή από όλη την εκκλησιαστική σύναξη δεν ήταν αρκετή για να εγκατασταθεί κάποιος επίσκοπος, αν δεν ακολουθούσε η επίθεση των χειρών από τους πλησιόχωρους επισκόπους. Η τοπική εκκλησία διαιωνίζεται από την συμμετοχή των πλησιόχωρων επισκόπων να οικονομήσουν τις δωρεές του Αγίου Πνεύματος[130]. Οι επίσκοποι αποτελούν μάρτυρες της αποστολικής πίστης και δέχονται τον νέο επίσκοπο στον ρόλο του εγγυητή της αποστολικής πίστης. Η εκκλησιαστική σύναξη έχει το δικαίωμα να επιλέγει τους κληρικούς της, ως επιλογή του Θεού στο αντίστοιχο εκκλησιαστικό αξίωμα.

β. Ημέρα Χειροτονίας

Αφού αναφερθήκαμε στο θέμα της εκλογής, θα προχωρήσουμε στην ημέρα της χειροτονίας. Όλα τα κείμενα των κανονικολειτουργικών συλλογών έχουν συνδεδεμένη την εκλογή με τη χειροτονία. Αν και στην αρχαία Εκκλησία δεν υφίσταται διαχωρισμός, αυτό που θα συνέβαλλε στην διάκριση των δύο αυτών διαδικασιών είναι οι όροι του αόριστου χρόνου «ὀνομασθέντος» και «ἀρέσαντος», όπως απαντάται στις *Αποστολικές Διαταγές*[131]. Ερωτήματα που θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε είναι: ποια μέρα τελούνταν η χειροτονία του επισκόπου και η σημασία της ημέρας; Επίσης θα αναδείξουμε τη σύνδεση της χειροτονίας με την Θεία Ευχαριστία

ἄνδρα, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, φιλόξενον, διδακτικόν, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ' ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, τοῦ ἰδίου οἴκου καλῶς προϊστάμενον, τέκνα ἔχοντα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος· εἰ δέ τις τοῦ ἰδίου οἴκου προστῆναι οὐκ οἶδε, πῶς ἐκκλησίας Θεοῦ ἐπιμελήσεται, μὴ νεόφυτον, ἵνα μὴ τυφωθεὶς εἰς κρῖμα ἐμπέσῃ τοῦ διαβόλου. *Τίτ.* 5, 9: « εἴ τίς ἐστιν ἀνέγκλητος, μιᾶς γυναικὸς ἀνήρ, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα. δεῖ γὰρ τὸν ἐπίσκοπον ἀνέγκλητον εἶναι ὡς Θεοῦ οἰκονόμον, μὴ αὐθάδη, μὴ ὀργίλον, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλὰ φιλόξενον, φιλάγαθον, σώφρονα, δίκαιον, ὅσιον, ἐγκρατῆ, ἀντεχόμενον τοῦ κατὰ τὴν διδαχὴν πιστοῦ λόγου, ἵνα δυνατὸς ᾖ καὶ παρακαλεῖν ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῇ ὑγιαινούσῃ καὶ τοὺς ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν».

[129] D. B. BOTTE, *Collegiate Character of the Presbyterate,* in The Sacrament of Orders, Aquin Press, London 1962, σ. 85

[130] D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique*, *SC* 11 bis, σ. 26.

[131] FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σ. 466: «ἐπίσκοπον χειροτονεῖσθαι, ὡς ἐν τοῖς προλαβοῦσιν ἅμα πάντες διεταξάμεθα, ἐν πᾶσιν ἄμεμπτον, ἀριστίνδην ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐκλελεγμένον· Οὗ ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος, συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ συνευδοκείτω».

και τον ασπασμό.

Η χειροτονία του επισκόπου, σύμφωνα με την λατινική μετάφραση της Αποστολικής Παράδοσης, προβλέπει ημέρα χειροτονίας την «Κυριακή»[132]. Το ίδιο απαντάται στη σαχιδική έκδοση με τον όρο «am Sonntag (Κυριακή) versammeln»[133], καθώς επίσης και στην αραβική έκδοση με τον όρο «le dimanche»[134]. Οι Κανόνες του Ιππολύτου δεν καθορίζουν ημέρα, αλλά αναφέρουν την εβδομάδα που πρόκειται να χειροτονηθεί «in ea autem hebdomade» [135].

Σύμφωνα με την αιθιοπική μετάφραση, η διαδικασία της εκλογής – χειροτονίας του επισκόπου γινόταν το Σάββατο «am Sabbathtage» [136]. Προς διευκρίνιση των δεδομένων θα πρέπει να αναζητήσουμε το ιστορικό υπόβαθρο της εορτής του Σαββάτου στην αρχαία Εκκλησία και να ανατρέξουμε σε πηγές που μπορούν να μας διαφωτίσουν για την αναφερόμενη ημέρα της εκλογής-χειροτονίας του επισκόπου. Στην αρχαία Εκκλησία η ημέρα του Σαββάτου τηρείται εξ Ιουδαϊκών επιδράσεων στην χριστιανική λατρεία. Εμφανής είναι η ιουδαϊκή απήχηση στην προς Κολοσσαείς επιστολή: «μή οὖν τις ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώσει ἤ ἐν πόσει ἤ ἐν μέρει ἑορτῆς, ἤ νουμηνίας ἤ σαββάτων, ἅ ἐστι σκιά τῶν μελλόντων»[137]. Οι λόγοι του Αποστόλου Παύλου απευθύνονται στην Εκκλησία της Ασίας. Οι πρώτοι χριστιανοί των Ιεροσολύμων σύχναζαν στην Εκκλησία και τηρούσαν το Σάββατο ως ημέρα εορτής. Στην Ανατολική Εκκλησία δεν

---

[132] *Αποστολική Παράδοση* 68, 14-18, E. HAULER, όπ.π., σ. 103. *Αποστολική Παράδοση* 2, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique*, *SC* 11 bis, σ. 40: «Episcopus ordinetur electus ab omni populo, quique cum nominatus fuerit et placuerit omnibus conueniet populum una cum praesbyterio et his qui praesentes fuerint episcipi die dominica». *Αποστολική Παράδοση* 2, D. B. BOTTE, «*La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution*» [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Furschungen 39], Münster 1963, σ. 4.

[133] *Σαχιδική* 31, W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung* 32 Hippolyts [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3. G. HORNER, *The Statutes of the Apostles*, London 1904, σ. 307. Βλ. και P. LEGARDE, *Aegyptiaca*, Göttingen 1883, σ. 249.

[134] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σ. 590: «Quad il aura été nommé et agréé. toute I assemblée des fideles avec les prétres et les diacres se réunira le dimanche». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[135] *Κανόνες Ἱππολύτου* 2, 8, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σσ. 39-40: «In ea autem hebdomade, in qua ordinatur, dicat populus: nos eligimus eum». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

[136] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt*, Göttingen 1946, σ. 17. G. HORNER, *The Statutes of the Apostles*, London 1904, σ. 138. P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[137] *Κολ*. 2, 16-17.

είναι παράδοξο να θεωρείται το Σάββατο ως προοίμιο της αναστασίμου Κυριακής. Για τον εορταστικό χαρακτήρα του Σαββάτου, ο Άγιος Ιγνάτιος προτρέπει τους χριστιανούς να μην τηρούν πλέον το Σάββατο κατά τρόπο που να απομιμείται την ιουδαϊκή παράδοση. Αντί να τηρούν την ημέρα αυτή ως ημέρα ξεκούρασης, ο Ιγνάτιος καλεί τους χριστιανούς να τηρούν το Σάββατο πνευματικά[138]. Παράλληλα και ο Ωριγένης θεωρεί επιβεβλημένη την τήρηση της εορτής του Σαββάτου, ελεύθερη από τις ιουδαϊκές παραδόσεις. Τους προτρέπει να αφοσιωθούν σε πνευματικές δραστηριότητες και να συμμετέχουν στην Εκκλησία με βιβλικές αναγνώσεις και λόγους[139]. Αν και οι *Αποστολικές Διαταγές* αναφέρουν ότι η χειροτονία γινόταν ημέρα Κυριακή, στο δεύτερο βιβλίο του έργου αυτού, έχουμε την προτροπή προς τους επισκόπους και στον λαό να συμμετέχουν ημέρα Σάββατο στις συνάξεις της Εκκλησίας και να προσκυνούν τον Θεό. Ειδικότερα «ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου καί ἐν τῇ τοῦ Κυρίου ἀναστασίμῳ τῇ Κυριακῇ σπουδαιοτέρως ἀπαντᾶτε αἶνον ἀναπέμποντες τῷ Θεῷ τῷ ποιήσαντι τά ὅλα διά Ἰησοῦ καί αὐτόν εἰς ἡμᾶς ἐξαποστείλαντι καί συγχωρήσαντι παθεῖν καί ἔτι ἐκ νεκρῶν ἀναστήσαντι», καθώς εορτασμός του Σαββάτου είναι υπόμνημα δημιουργίας, η δε Κυριακή είναι η Ανάσταση[140].

Στην βιογραφία του Αγίου Πολυκάρπου Σμύρνης (†155) απαντάται η ανύψωσή του στον επισκοπικό βαθμό. Αναφέρει ότι η εκλογή-χειροτονία του λαμβάνει χώρα κατά τη συνήθη σύναξη του Σαββάτου : «δεήσεως δέ τῷ Σαββάτῳ καί γονυκλισίας ἐπί πολύ γινομένης, ὡς ἔθος ἦν αὐτῷ, ἀνέστη

---

[138] ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΘΕΟΦΟΡΟΥ, *Προς Μαγνησίους*, *PG* 5, 768A/769A: «Μηκέτι σαββατίζωμεν ἰουδαϊκῶς καί ἀργίαις χαίροντες. Ὁ μή ἐργαζόμενος, γάρ μή ἐσθιέτω…Ἀλλ' ἕκαστος ἡμῶν σαββατιζέτω πνευματικῶς, μελέτῃ νόμου χαίρων, οὐ σώματος ἀνέσει, δημιουργίαν Θεοῦ θαυμάζων, οὐχ ἕωλα ἐσθίων καί χαλαρά πίνων καί μεμετρημένα βαδίζων..Καί μετά τό σαββατίσαι, ἑορταζέτω πᾶς φιλόχριστος τήν Κυριακήν, τήν ἀναστάσιμον, τήν βασιλίδα, τήν ὕπατον πασῶν τῶν ἡμερῶν». Πρβλ. Λαοδικείας Σύνοδο, καν. 29. P.-P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-Ixe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di ritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/2: Les canons des Synodes Particuliers (CSP), σ. 142: «Ὅτι οὐ δεῖ χριστιανοὺς ἰουδαΐζειν καὶ ἐν τῷ σαββάτῳ σχολάζειν, ἀλλ' ἐργάζεσθαι αὐτοὺς καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, τὴν δὲ Κυριακὴν προτιμῶντας, εἴγε δύναιντο, σχολάζειν ὡς χριστιανοί. Εἰ δὲ εὑρεθεῖεν ἰουδαϊσταί, ἔστωσαν ἀνάθεμα παρὰ Χριστῷ».

[139] ΩΡΙΓΕΝΟΥΣ, *Ὁμιλίαι εἰς τούς Ἀριθμούς, 23, 4, PG* 12, 749. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962, σ. 68. Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελεσιουργία τοῦ Μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας. Κανονικὴ διδασκαλία καὶ Λειτουργικὴ πράξη* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικά 5], εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 148.

[140] *Ἀποστολικαί Διαταγαί*, 2, 59, *SC* 320, 324 - 326.

ἀναγνῶναι· και πάντες ἐνητένιζον αὐτῷ»[141]. Επίσης η διαδικασία της αναδείξεώς του εις επίσκοπο έγινε με προσαγωγή του Πολυκάρπου από διακόνους [142]. Φαίνεται ότι είναι ενεργός ο ρόλος των διακόνων, καθώς οι διάκονοι απευθύνθηκαν στο παριστάμενο σώμα των λαϊκών περί της απόφασής τους: «οἱ δέ ὁμοθυμαδόν εἶπον· Πολύκαρπος ἔστω ἡμῶν ποιμήν καί διδάσκαλος»[143]. Το συγκεκριμένο Σάββατο έχουμε την ανάγνωση των περικοπών από τις ποιμαντικές επιστολές του Παύλου[144], που αφορούν τις προϋποθέσεις εκλογής. Η επιλογή αυτών των κειμένων δεν είναι τυχαία, προσαρμόζεται σύμφωνα με το περιεχόμενο της εκλογής του επισκόπου. Οι κληρικοί ερμήνευαν τα αγιογραφικά χωρία των περικοπών και συμμετείχαν στην εκλογική διαδικασία. Από τη βιογραφία του λαμβάνουμε την πληροφορία ότι η χειροθεσία λαμβάνει χώρα κατά τη συνήθη σύναξη του Σαββάτου, αλλά φαίνεται να ολοκληρώνεται ημέρα Κυριακή: «Τότε δή καί οἱ λοιποί τάς δεούσας παρακλήσεις καί παραμυθίας ἔν τε τῷ Σαββάτῳ, καί τῇ Κυριακῇ ποιησάμενοι προσφοράς τε καί εὐχαριστίας, ἀγαλλιασάμενοι καί μεταλαβόντες τροφῆς ἐπανῆσαν ἕκαστος εἰς τόν οἶκον αὐτοῦ, μεγάλῃ χαρᾷ δοξάζοντες ἐπί τῷ κεκοινωνηκέναι Πολυκάρπῳ Χριστόν Ἰησοῦν Κύριον, ᾧ ἡ δόξα εἰς τούς αἰῶνας. Ἀμήν»[145].

Σύμφωνα με τις επιστολές του Πάπα Λέοντος του Α΄[146], έχουμε

---

[141] L. DUCHESNE, *Vita sancti Polycarpi Smyrnaeorum episcopi,* Pasisiis 1881, σ. 28. Περί της χειροτονίας εις επίσκοπον του αγίου Πολυκάρπου, βλ. Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, «Ανιχνεύοντας αρχαϊκές μαρτυρίες για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας της Σμύρνης. Οι χειροθεσίες του αγίου Πολυκάρπου», *υπό έκδοση στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης: Γραμματεία, Ἱστορία καί Τέχνη», Θεσσαλονίκη 21-22 Φεβρουαρίου 2020.*

[142] L. DUCHESNE, *Vita sancti Polycarpi Smyrnaeorum episcopi,* όπ.π., σ. 28: «Οἱ οὖν διάκονοι προσήγαγον πρὸς τήν διά τῶν χειρῶν τῶν ἐπισκόπων κατά τό ἔθος γινομένην χειροθεσίαν».

[143] Όπ.π., σ. 28.

[144] *Α΄ Τιμ.* 3,2. *Τίτ.* 1,7.

[145] L. DUCHESNE, *Vita sancti Polycarpi Smynaeorum episcopi*, Pasisiis 1881, σσ. 29-30.

[146] Ep. IX, *Ad Dioscorum Alexandrinum episcopum*, *PL* 54, 626. «Quod ergo a patribus nostris propensiore cura novimus esse servatum, a vobis quoque volumus custodiri, ut non passim diebus omnibus sacerdotalis vel levitica ordinatio celebretur; sed post diem sabbati, eius noctis quae in prima sabbati lucescit, exordia deligantur, in quibus his qui consecrandi sunt ieiunis, et a ieiunantibus sacra benedictio conferatur. Quod eiusdem observantiae erit, si mane ipso Dominico die, continuato sabbati ieiunio, celebretur, a quo tempore praecedentis noctis initia non recedunt, quam ad diem resurrectionis, sicut etiam in Pascha Domini declaratur, pertinere non dubium est. Nam praeter auctoritatem consuetudinis, quam ex apostolica novimus venire doctrina, etiam sacra Scriptura manifestat (Πράξ. 8), quod cum apostoli Paulum et Barnabam ex praecepto Spiritus sancti ad Evangelium gentibus mitterent praedicandum, ieiunantes et orantes imposuerunt eis manus: ut intelligamus quanta et

οδηγίες περί τηρήσεως των χειροτονιών, ώστε να μην γίνεται η εκλογή και χειροτονία όλες τις ημέρες, όπως οι «λευϊτικές χειροτονίες», αλλά να επιλέγουν την ημέρα του Σαββάτου[147], νύκτα προς την Κυριακή που είναι ημέρα της Ανάστασης, καθώς και να τηρείται νηστεία την προηγούμενη ημέρα ως προετοιμασία. Επιπλέον αναφέρει ότι η νηστεία ως προετοιμασία είναι πράξη γνώριμη, διότι ανάγεται στη διδασκαλία των Αποστόλων[148]. Η θεώρηση αυτή θα μπορούσε να ταυτιστεί με την αιθιοπική έκδοση, μιάς και η Κυριακή αποτελεί ημέρα κατ᾽εξοχήν τελέσεως της Θείας Ευχαριστίας. Η χειροτονία του επισκόπου ημέρα Σάββατο πρόκειται για αρχαιοπρεπή τάξη, που διασώζεται μέχρι σήμερα στη Λειτουργική Παράδοση της Εκκλησίας της Αιγύπτου[149].

Σύμφωνα με τις *Αποστολικές Διαταγές*, η χειροτονία γινόταν

---

dantium et accipientium devotione curandum sit, ne tantae benedictionis sacramentum negligenter videatur impletum. Et ideo pie et laudabiliter apostolicis morem gesseris institutis, si hanc ordinandorum sacerdotum formam per Ecclesias quibus Dominus praeesse te voluit, etiam ipse servaveris: ut his qui consecrandi sunt numquam benedictio nisi in die resurrectionis Dominicae tribuatur, cui a vespera sabbati initium constat ascribi, et quae tantis divinarum dispositionum mysteriis est consecrata, ut quidquid est a Domino insignius constitutum, in huius diei dignitate sit gestum. In hac mundus sumpsit exordium. In hac per resurrectionem Christi, et mors interitum, et vita accepit initium. In hac apostoli a Domino praedicandi omnibus gentibus Evangelii tubam sumunt (Ιωάν. 20, 21), et inferendum universo mundo sacramentum regenerationis accipiunt. In hac, sicut beatus Ioannes evangelista testatur, congregatis in unum discipulis, ianuis clausis, cum ad eos Dominus introisset, insufflavit, et dixit: Accipite Spiritum sanctum; quorum remiseritis peccata remittuntur eis; et quorum detinueritis, detenta erunt (Ιωάν. 20, 22). In hac denique promissus a Domino apostolis Spiritus sanctus advenit (Πράξ. 2,1. Ιωάν. 14, 16. 16,7) ut coelesti quadam regula insinuatum et traditum noverimus, in illa die celebranda nobis esse mysteria sacerdotalium benedictionum, in qua collata sunt omnia dona gratiarum».

[147] Για τήν έννοια καί τόν εορτασμό του Σαββάτου, βλ. Γ. ΓΡΑΤΣΕΑ, *Τό Σάββατον ἐν Κουμράν καί τῇ Καινῇ Διαθήκῃ,* Ἀθῆναι 1971. ΗΛΙΑ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης και Βιβλικῆς θεσμοθεσίας,* Ἀθήνα 1984, σ. 384 ἑξ. Βλ. επίσης στου ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΒΕΛΛΑ, *Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία,* ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1980, σσ. 195-197. Λ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ, «Τό Ἰουδαϊκόν Σάββατον», *Νέα Σιών* 15 (1920), σσ. 277-289. ΑΝΩΝΥΜΟΥ, «Ἡ ἑορτή τοῦ Σαββάτου παρ᾽ Ἑβραίοις», *Εὐαγγελικός Κῆρυξ* 2 (1858), σσ. 122-131, καθώς και την εκτενή αναφορά στο Σάββατο, μέσα στο πλαίσιο της τέταρτης εντολής του Δεκαλόγου, στου Σ. ΚΑΛΑΝΤΖΑΚΗ, *Ἑρμηνεία περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης,* ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 138-159. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (Αρχιμ.), *Ἡ ἱερά παράδοση γιά τό «γόνυ κλίνειν». Θεολογική ἀναφορά στό ἰουδαϊκό Σάββατο καί στήν ἡμέρα τοῦ Κυρίου,* Πάτρα 2000, σσ. 17-26. Βλ. και *Ὠσηέ 2,* 13. *Ἀμώς* 8, 5.

[148] *Πράξ*. 13, 3.

[149] Περισσότερα περί του θέματος βλ. Ιερομον. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΕΛ ΜΠΑΡΑΜΟΣΗ, *Το Κοπτικό Κανονικό Δίκαιο από τον 5ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 11ο αι. μ.Χ.*, μεταπτυχιακή μελέτη που υποβλήθηκε στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, Αθήνα 2020, σ. 34.

Κυριακή: «συνελθών ὁ λαός ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καί τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ»[150]. Η έκφραση «ὀνομασθέντος καί ἀρέσαντος» δηλώνει ότι η εκλογή και η ονομασία είχε γίνει προ της Κυριακής. Οι Κανόνες του Ιππολύτου και συγκεκριμένα ο 2[ος] κανόνας δεν προσδιορίζει την ακριβή ημέρα, αλλά μαρτυρεί την εβδομάδα που θα χειροτονηθεί με τον όρο «in ea autem hebdomade, in qua ordinatur»[151]. Στο έργο *Διαθήκη του Κυρίου* ημέρα χειροτονίας ορίζεται «Κυριακή» με τον όρο «die dominica»[152]. Στο έργο *Διδαχή των Δώδεκα αποστόλων* η ακολουθία των κεφαλαίων από το 14 στο 15 μας παραπέμπει στη σύνδεση της Θείας Ευχαριστίας με τη χειροτονία του επισκόπου[153].

Η επικρατούσα ημέρα χειροτονίας ήταν Κυριακή, διότι συνδέεται με την ημέρα της τελέσεως της Θείας Ευχαριστίας, αλλά είναι και η αρχαιότερη χριστιανική εορτή, που εμφανίζεται τον 2ο αιώνα. Είναι κατεξοχήν ημέρα λατρείας της πρώιμης Εκκλησίας. Σύμφωνα με τον Ιουστίνο, η «Κυριακή» είναι σημαντική ημέρα, γιατί **α.** είναι η πρώτη ημέρα, ημέρα δημιουργίας, **β.** ημέρα της Ανάστασης του Κυρίου, **γ.** ημέρα που εμφανίστηκε ο αναστημένος Χριστός στους Αποστόλους[154]. Κατά τη διάρκεια των τριών πρώτων αιώνων, η ημέρα αυτή: α. ονομάστηκε «Κυριακή ημέρα», δηλαδή ημέρα του Κυρίου, τίτλος σχετιζόμενος με το «Κυριακό Δείπνο», β. ονομάστηκε «όγδοη ημέρα» ως η αρχή μιας νέας ζωής και δημιουργίας, 3. ημέρα ηλίου (εξ ου και Sunday), διότι ο Αναστάς Χριστός είναι ο ήλιος, το φώς. Έτσι εξηγείται και η αρχαία συνήθεια των Χριστιανών να προσεύχονται προς ανατολάς, από εκεί που ανατέλλει ο ήλιος, το φώς,

---

[150] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 3, έκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142. Και έκδ. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σ. 476

[151] *Κανόνες Ἱππολύτου* 2, 7 - 8, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Text und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891. σ. 39-40: «Episcopus eligatur ex omni populo… In ea autem hebdomade, in qua ordinatur, dicat populus: nos eligimius eum».

[152] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 27.

[153] WILLY RORDORF, L'ordination de l'eveque selon Ia Tradition apostolique d'Hippolyte de Rome, *QL* 55 (1974), σσ. 142-143.

[154] ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Απολογία Α΄*, *PTS* 38, 130, 24–30 67,7: «Τήν δὲ τοῦ ἡλίου ἡμέραν κοινῇ πάντες τὴν συνέλευσιν ποιούμεθα, ἐπειδὴ πρώτη ἐστὶν ἡμέρα, ἐν ᾗ ὁ Θεός τὸ σκότος καὶ τὴν ὕλην τρέψας κόσμον ἐποίησε, καὶ Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ ἡμέτερος Σωτὴρ τῇ ἡμέρᾳ ἐκ νεκρῶν ἀνέστη· τῇ γὰρ πρώτῃ τῆς σεληνιακῆς ἐσταύρωσαν αὐτόν, καὶ τῇ μετὰ τὴν σεληνιακήν, ἥτις ἐστὶν ἡλίου ἡμέρα, φανείς τοῖς ἀποστόλοις αὐτοῦ καὶ μαθηταῖς ἐδίδαξε ταῦτα, ἅπερ εἰς ἐπίσκεψιν καὶ ἡμῖν ἀνεδώκαμεν». *Ιωάν*. 20, 21-22 και *Πράξ*. 2, 1-4.

που για τους χριστιανούς είναι ο Χριστός[155]. Η Κυριακή είναι κατεξοχήν ημέρα λατρείας και δοξολογίας του Θεού. Η συμμετοχή των πιστών στην κυριακάτικη ευχαριστιακή σύναξη αποτελεί στοιχείο της αρχαίας χριστιανικής Εκκλησίας.

γ. Η επίθεση των χειρών

Η επίθεση των χειρών αποτελεί βασική λειτουργική πράξη της Εκκλησίας που απαντάται ήδη από την αποστολική εποχή. Πριν προβούμε στην αναφορά περί της *επίθεσης των χειρών*, θα αναφέρουμε την συμμετοχή του κλήρου στη χειροτονία του επισκόπου. Το Τυπικό της χειροτονίας του επισκόπου στην αρχαία Εκκλησία προβλέπει δύο βασικά συστατικά: την συμμετοχή του κλήρου και την επίθεση των χειρών. Μέσα από τις κανονικολειτουργικές συλλογές θα απαντήσουμε ποιοι κληρικοί συμμετέχουν και πόσες επιθέσεις των χειρών έχουμε.

Οι αρχαίες εκκλησιαστικές διατάξεις παρουσιάζουν διαφορετικά στοιχεία, όσον αφορά την συμμετοχή και τον τρόπο που συμμετείχαν οι κληρικοί στη χειροτονία του επισκόπου. Η λατινική μετάφραση αναφέρει τη συμμετοχή των πρεσβυτέρων και των επισκόπων[156]. Η σαχιδική[157],

---

[155] Κλασική μελέτη για την ημέρα Κυριακή στην χριστιανική παράδοση είναι του WILLY RODORF, *Sunday:The History of rest and worship in the earliest Centuries of the Cristian Church*, Philadelphia, The Westminster Press 1968, σσ. 274-293. Για την όγδοη ημέρα, βλ. Γ. ΦΙΛΙΑ, *Η έννοια της ογδόης Ημέρας στη λατρεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2003, σ. 19-61. Αρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, «Η Κυριακή», στον τόμο *Το Χριστιανικόν Εορτολόγιον [Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15]*, Αθήνα 2007, σσ. 265-321.

[156] *Αποστολική Παράδοση* 68, 16-17, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquia*e, όπ.π., σ. 103: «una cum praesbyterio et his qui praesentes fuerint episcopi». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[157] *Σαχιδική* 31, W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3: « Volk (λαός) zugleich mit den Priestern (πρεσβύτερος) und Diakonen (διάκονος) am Sonntag (Κυριακή) versammeln… der zum Bischof (ἐπίσκοπος)». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

αραβική[158], αιθιοπική[159] μετάφραση αναφέρουν την συμμετοχή πρεσβυτέρου, διακόνου και επισκόπου. Οι *Κανόνες του Ιππολύτου*[160] αναφέρουν την συμμετοχή των επισκόπων και πρεσβυτέρων, χωρίς να διευκρινίζει με βεβαιότητα την συμμετοχή των διακόνων. Οι *Αποστολικές Διαταγές*[161] αναφέρουν την συμμετοχή των πρεσβυτέρων και των παρόντων επισκόπων, ενώ η συμμετοχή των διακόνων γίνεται λίγο πριν την ανάγνωση της ευχής. Η *Διαθήκη του Κυρίου* αναφέρει την συμμετοχή των πλησιόχωρων πρεσβυτέρων και επισκόπων[162].

Στις αρχαίες εκκλησιαστικές διατάξεις είναι φανερό ότι υπάρχουν δύο επιθέσεις. Η πρώτη λαμβάνει χώρα στην αρχή της χειροτονίας. Η δεύτερη είναι την στιγμή που αναγινώσκεται η τελεστική ευχή.

Ειδικότερα η πρώτη επίθεση των χειρών λαμβάνεται ως επιβεβαίωση, συναπόφαση και συναίνεση όλης της εκκλησιαστικής σύναξης για την επισφράγιση της εκλογής. Η επίθεση των χειρών γίνεται από όλους τους συμμετέχοντες επισκόπους και απαντάται στην

---

[158] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σ. 590: «Quad il aura été nommé et agréé. toute I assemblée des fideles avec les prétres et les diacres se réunira le dimanche. Tons les évéques se grouperont avec allégresse et lui imposeront les mains». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[159] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt*, Göttingen 1946, σ. 17**:** «Volk zusammen mit den Presbytern und Diakonen am Sabbathtage. Und alle Bischofe sollen untereinander in Eintracht gehen und ihre Hande auf ihn legen». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[160] *Κανόνες Ἱππολύτου* 2, 8-10. 3, 11-21, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σ. 40: «dicat populous: nos eligimus euro. Deinde silentio facto in toto grege post ἐξομολόγησιν, omnes pro eo orent dicentes: o Deus, corrobora hunc, quem nobis praeparasti. Deinde eligatur unus ex episcopis et presbyteris, qui manum capiti ejus imponat, et oret, dicens: O Deus, pater domini nostri Jesu Christi, pater misericordiarum et Deus totius consolationis…. Diaconus autem afferat oblationes, et ille, qui factus est episcopus, imponat manum super oblationibus una cum presbyteris, dicens: ὁ κύριος μετὰ πάντων». P. F. BRADSHAW, E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

[161] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 3, M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142: «ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καί τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις». P. F. BRADSHAW, E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

[162] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 27: «una cum cunctis presbyteris et episcopis vicinis». P. F. BRADSHAW, E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

λατινική[163], σαχιδική[164], αραβική[165] και αιθιοπική[166] μετάφραση. Οι *Κανόνες του Ιππολύτου* δεν αναφέρουν την πρώτη επίθεση των χειρών, αλλά πληροφορούμεθα στοιχεία που επιβεβαιώνουν την συναπόφαση. Αφού τον εκλέξουν, την ημέρα της χειροτονίας λέγουν «εσένα επιλέγουμε» (=«nos eligimus euro») και μετά την ομολογία αυτή (=εξομολόγηση) και με σιωπή εκφωνούν την προσευχητική επικύρωση «Ω Θεέ, ενίσχυσε αυτόν, που μας έχεις ετοιμάσει» (=«o Deus, corrobora hunc, quem nobis praeparasti»)[167]. Η *Διαθήκη του Κυρίου* πριν την πρώτη επίθεση των χειρών ορίζει όλοι οι επίσκοποι να νίπτουν τα χέρια τους[168]. Η συναπόφαση της εκλογής επιβεβαιώνεται ξεκάθαρα στις *Αποστολικές Διαταγές*, όπου, αν και δεν προβλέπει καθόλου επίθεση των χειρών, η επικύρωση της εκλογής εκφράζεται ως εξής: «καί ἐπινευσάντων προσεπερωτάτω, εἰ μαρτυρεῖται ὑπό πάντων ἄξιος εἶναι τῆς μεγάλης ταύτης καί λαμπρᾶς ἡγεμονίας, εἰ τά πρός ἀνθρώπους δίκαια πεφύλακται, εἰ τά κατά τόν οἶκον αὐτοῦ καλῶς ᾠκονόμηται, εἰ τά κατά τόν βίον ἀνεπιλήπτως. Καί πάντων ἅμα κατά ἀλήθειαν, ἀλλ᾽οὐ κατά πρόληψιν μαρτυρησάντων τοιοῦτον αὐτόν εἶναι, ὡς

---

[163] *Αποστολική Παράδοση* 68, 18-20, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae*, Leipzig 1900, σ. 103: «consentientibus omnibus inponant super eum manus». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[164] *Αποστολική Παράδοση* 2, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σσ. 4: «episcopis omnibus consentientibus (συνευδοκεῖν qui imposuerunt manus super eum ». G. HORNER, *The Statutes of the Apostles*, London 1904, σ. 306: «with the consent of all the bishops, who have laid their hand upon him». E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[165] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σ. 590: «Tons les évéques se grouperont avec allégresse et lui imposeront les mains». E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[166] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt*, Göttingen 1946, σ. 17: «Und alle Bischöfe sollen untereinander in Eintracht gehen und, ihre Hände auf ihn legen, und die Presbyter, indem sie still stehen». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[167] *Κανόνες Ἱππολύτου* 2, 9-10, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σ. 40: «Deinde silentio facto in toto grege post ἐξομολόγησιν, omnes pro eo orent dicentes: o Deus, corrobora hunc, quem nobis praeparasti. Deinde eligatur unus ex episcopis et presbyteris, qui manum capiti ejus imponat, et oret, dicens». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

[168] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 27: «Iidem episcopi manus, postquam eas praecedenter laverint, super ilium imponant». J. COOPER and A. L. MACLEAN, *The Testament of Our Lord, Translated into English from the Syriac*, Edinburgh 1902, σ. 65: «Let those bishops lay hands on him, having fist washed their hands». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

ἐπί δικαστῇ Θεῷ καί Χριστῷ, παρόντος δηλαδή καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί πάντων τῶν ἁγίων καί λειτουργικῶν πνευμάτων, ἐκ τρίτου πάλιν πυθέσθωσαν, εἰ ἄξιός ἐστιν ἀληθῶς τῆς λειτουργίας, ἵνα ἐπί στόματος δύο ἤ τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα[169]. Και συνθεμένων αὐτῶν ἐκ τρίτου ἄξιον εἶναι, ἀπαιτείσθωσαν οἱ πάντες σύνθημα, καί δόντες προθύμως ἀκουέσθωσαν»[170]. Από το κείμενο εξάγουμε τα στοιχεία: α. Ο υποψήφιος επίσκοπος, αφού έχει εκλεγεί, υφίσταται μία δοκιμασία ή αλλιώς εξέταση. β. Η καλή μαρτυρία γίνεται από όλους ενώπιον του Θεού και του Χριστού και του Αγίου Πνεύματος και πάντων των αγίων και των λειτουργικών πνευμάτων με τριπλή εκφώνως επιβεβαίωση. «εἰ ἄξιός ἐστιν…..ἀπαιτείσθωσαν οἱ πάντες σύνθημα». Μήπως τα στοιχεία αυτά αποτελούν λειτουργικές διατάξεις που τελούνται στη χειροτονία κατά το Βυζαντινό Τυπικό και αφορούν μία πρώϊμη εκδοχή τού «ψήφῳ καί δοκιμασίᾳ»;

Σε όλες τις εκκλησιαστικές διατάξεις οι πρεσβύτεροι είναι ιστάμενοι πλησίον σιωπηλά. Η δεύτερη επίθεση των χειρών επί της κεφαλής του χειροτονουμένου ορίζεται πριν την τελεστική ευχή. Ποιος επιθέτει τα χέρια επί της κεφαλής του χειροτονουμένου; Η λατινική[171], σαχιδική[172], αραβική[173], έκδοση και η *Διαθήκη* του Κυρίου[174] ορίζουν «εἷς τῶν ἐπισκόπων». Η αιθιοπική διατάσσει διαφορετική διάταξη: «und die einzelnen von den Bischofen sollen beten, und alle sollen einzeln, indem sie stehen, die Hand auf

---

[169] *Ματθ.* 18,19.

[170] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 4-5, έκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142.

[171] *Αποστολική Παράδοση* 68, 23-24, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina*, όπ.π., σ. 103. *Αποστολική Παράδοση* 2, B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σ. 4: «unus de presentibus episcopis ab omnibus rogatus inponens manum ei, qui ordinatur episcopus, oret ita dicens». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, The Apostolic Tradition, όπ.π., σ. 24.

[172] *Σαχιδική* 31, W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3: «wird einer der Bischöfe (ἐπίσκοπος) gebeten (ἀξιοῦν), daß er seine Hände auf den lege, der zum Bischof (ἐπίσκοπος) gemacht werden soll, und über ihn bete». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24.

[173] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σσ. 590: «Et l'on demandera à l'un des évèques, chacun étant debout, de faire l'imposition des mains sur celui qui est ordonné et de prier sur lui en ces termes».

[174] *Διαθήκη* 1, 21, βλ. I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 29: «Post haec unus episcopus, praeceptum habens ab episcopis reliquis, imponat super ilium manus dicens invocationem ipsiusmet ordinationis ita». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 25.

den legen, der als Bischof eingesetzt wird, (und) er soil liber ihm also beten»[175]. Από το παράθεμα της αιθιοπικής έκδοσης η ευχή αναγινώσκεται από όλους τους επισκόπους, καθώς επίσης όλοι επιθέτουν το χέρι τους στον προς χειροτονία επίσκοπο[176]. Η αιθιοπική μετάφραση πιθανόν ορίζει οι επίσκοποι να συνεφάπτονται, όπως απαντάται στο Βυζαντινό Τυπικό αργότερα. Το ίδιο προβλέπεται και στην *Διαθήκη* του Κυρίου[177]. Οι *Κανόνες του Ιππολύτου* για την δεύτερη επίθεση των χειρών προτάσσουν την επιλογή ενός επισκόπου και ενός πρεσβυτέρου για την επίθεση των χειρών[178].

Όσοι χειροτονούνται λαμβάνουν τη χάρη του Αγίου Πνεύματος με ευχή και επίθεση των χειρών[179], «δεήσεως δὲ καὶ εὐχῆς καθίστανται, εἴτε διάκονοι, εἴτε πρεσβύτεροι, εἴτε ἐπίσκοποι»[180]. Η επίθεση των χειρών και οι ευχές αποτελούν τα ορατά σημεία της επιφοιτήσεως του Αγίου Πνεύματος. Ο Ferguson επισημαίνει ότι η επίθεση των χειρών που αναφέρει η Αγία Γραφή αποτελεί σύμβολο για την τάξη της χειροτονίας[181]. Οι ερευνητές

---

[175] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt,* Göttingen 1946, σ. 17- 21. Ελεύθερη μετάφραση του κειμένου: «καί κάθε επίσκοπος θα πρέπει να αναγινώσκει την ευχή και όλοι να στέκονται όρθιοι, τοποθετώντας το χέρι επί του χειροτονουμένου». Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η πράξη αυτή αντανακλά στο «συνεφαπόμενο» που γίνεται σήμερα.

[176] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt,* όπ.π.: «und die einzelnen von den Bischofen sollen beten, und alle sollen einzeln, indem sie stehen, die Hand auf den legen, der als Bischof eingesetzt wird, (und) er soil liber ihm also beten». Βλ. και G. HORNER, *The Statutes of the Apostles,* London 1904, σσ. 138: «And every one of the bishops shall pray, and all of them severally standing up shall lay their hands upon him who is ordained bishop, and they shall pray over him thus, saying». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition,* όπ.π., σ. 24.

[177] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 29: «Iidem episcopi manus, postquam eas praecedenter laverint, super ilium imponant. Presbyteri autem prope eos (i. e. episcopos) stent quieti cum timore, elevatis sursum cordibus in silentio». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition,* όπ.π., σ. 25.

[178] *Κανόνες Ἱππολύτου* 2, 10, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σσ. 42-47: «Deinde eligatur unus ex episcopis et presbyteris, qui manum capiti ejus imponat et oret dicens». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition,* όπ.π., 25.

[179] ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἐπιστολή ΡΠΗ΄. PG* 32, 669A. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων.Ὁμιλία ΙΔ΄, γ΄. PG* 60, 116: «τὸ πᾶν ὁ Θεὸς ἐργάζεται καὶ ἡ αὐτοῦ χείρ ἐστιν ἡ ἁπτομένη τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, Ὁμιλία ΜΔ΄,* β΄. *PG* 60, 310: «Ὅρα πόσαι ἀνάγκαι. Παρὰ τοῦ Πνεύματος τὴν χειροτονίαν ἔχετε, φησί· τοῦτο γάρ ἐστι τὸ ἔθετο»

[180] ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἠθικά, Ὅρος Ο΄. PG 31*, 816D.

[181] E. FERGUSON, «Laying on of Hands: Its Significance in Ordination», *JTS* 26 (1975), σ. 2. Στις *Πράξεις των Αποστόλων* έχουμε πληροφορίες περί της επιθέσεως των χειρών:

προσπάθησαν να τεκμηριώσουν τις δύο επιθέσεις των χειρών, λέγοντας ότι: α. Η δεύτερη επίθεση αποτελεί συνέχεια της πρώτης επίθεσης. β. Η διπλή επίθεση των χειρών ήταν στοιχείο της αρχαίας λειτουργικής πράξης, αλλά χάθηκε στη συνέχεια. γ. Η πρώτη επίθεση γίνεται από όλους τους συμμετέχοντες επισκόπους, ως ένδειξη ενσωμάτωσης του υποψηφίου στο αξίωμα, και ακολουθεί η δεύτερη επίθεση από έναν επίσκοπο, ο οποίος εκφωνεί την ευχή, δείχνοντας ότι ο επίσκοπος ενεργεί ως εκπρόσωπος των υπολοίπων επισκόπων. δ. Η πρώτη επίθεση είναι ένδειξη αναγόρευσης, συγκατάθεσης και προετοιμασίας για τη χειροτονία, ενώ η δεύτερη επίθεση είναι η ιεροπρεπής στιγμή της δωρεάς της χάριτος. Ο J. Stam[182] αναφέρει ότι οι δύο επιθέσεις των χειρών προκάλεσαν πολλές συγχύσεις στο σημείο αυτό. Η διάταξη της διπλής επίθεσης των χειρών απαντάται μέχρι σήμερα στις χειροτονίες της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ο J. Hanssens πιστεύει ότι η πρώτη επίθεση σηματοδοτεί την αποδοχή της εκλογής του επισκόπου από τον λαό[183]. Ο Coppens ισχυρίζεται ότι η πρώτη επίθεση αποτελεί μία ιερατική προπαρασκευή διά της οποίας οι χειροτονούντες επίσκοποι εκφράζουν το κύριο και αποκλειστικό τους δικαίωμα της επιθέσεως των χειρών[184]. Αντιθέτως, ο Frere αναφέρει για την δεύτερη επίθεση των χειρών ότι «η πιο επίσημη στιγμή είναι εκείνη της μυστικής ικεσίας» και συμπεραίνει ότι «αυτό το δώρο του Αγίου Πνεύματος πρέπει να θεωρηθεί ως αντίδοτο της τυπικής και εκφώνως γενομένης δεήσεως για αυτό»[185]. Η ερμηνεία αυτού συμπεραίνεται από την έκφραση «orantes….propter descensionem spiritus». Σύμφωνα με τον Dix[186] το propter στο σημείο αυτό είναι το ελληνικό «υπέρ» που φανερώνει ότι αυτή είναι η πραγματική καθιέρωση.

Συνοψίζοντας, η πρώτη επίθεση των χειρών γίνεται από όλους τους επισκόπους αφορά την επικύρωση της εκλογής του εψηφισμένου επισκόπου, η δεύτερη επίθεση από τον εντεταλμένο επίσκοπο που αναφωνεί την τελεστική ευχή.

«χειροτονήσαντες δὲ αὐτοῖς πρεσβυτέρους κατ' ἐκκλησίαν καὶ προσευξάμενοι μετὰ νηστειῶν παρέθεντο αὐτοὺς τῷ Κυρίῳ» (*Πράξ.* 14, 23).

182 J. E. STAME *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus,* Basel, Komm. Friedrich Reinhardt 1969, σσ. 19-21.

183 J. M. HANSSENS, *La liturgie d' Hippolyte: Ses documents, son titulaire, ses origins et son charactère,* OCA 155, Roma 1959, σ.114.

184 J. COPPENS, *L'imposition des mains et les rites connexes dans le Nouveau Testament et dans l'église ancienne,* Etude de théologie positive, Paris 1925, σ. 145.

185 W. H. FRERE, «Early forms of ordination», *JTS* 16 (1915), σσ. 323-371.

186 G.DIX, *The Treatise on Apostolic Tradition of Hippolytus of Rome,* London 1937, σ.3.

δ. Η επίθεση του Ευαγγελίου

Ένα από τα χαρακτηριστικά της χειροτονίας του επισκόπου στην αρχαία Εκκλησία είναι η επίθεση του Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου[187]. Η αρχαιότερη μαρτυρία για την τοποθέτηση του ανοικτού Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου, την στιγμή της τελεστικής ευχής, απαντάται τον 4ο αιώνα, στις *Αποστολικές Διαταγές*.

«Και σιωπῆς γενομένης εἷς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα καί δυσίν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἑστώς, τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων, τῶν δέ διακόνων τά θεῖα Εὐαγγέλια ἐπί τῆς κεφαλῆς ἀνεπτυγμένα κατεχόντων, λεγέτω πρός Θεόν»[188].

Από το κείμενο που παραθέσαμε, τα χαρακτηριστικά της διάταξης αυτής είναι: η σιωπή, ως δήλωση της ιερότητας, ο πρώτος επίσκοπος είναι ο χειροτονών και ο προεξάρχων του λειτουργικού ομίλου, ο προσδιορισμός του τόπου τελέσεως που είναι το θυσιαστήριο, στοιχείο που εμφανίζεται πρώτη φορά. Επιπλέον, οι συμμετέχοντες την στιγμή της ευχής είναι ο χειροτονών, με άλλους δύο επισκόπους και οι υπόλοιποι επίσκοποι και πρεσβύτεροι προσεύχονται με σιωπή. Οι διάκονοι έχουν το Ευαγγέλιο ανοικτό επί της κεφαλής του χειροτονουμένου. Η τάξη της αρχαίας Εκκλησίας προβλέπει δύο διακόνους να κρατούν το Ευαγγέλιο ανοικτό πάνω από το κεφάλι του χειροτονουμένου»[189]. Τέλος ο προεστώς επίσκοπος αναγινώσκει την τελεστική ευχή.

Ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά της χειροτονίας είναι η διάταξη να κρατούν οι διάκονοι το Ευαγγέλιο ανοικτό πάνω από το κεφάλι του χειροτονουμένου, ακριβώς στο σημείο όπου θα αναμενόταν να υπήρχε επίθεση χεριών, που δεν αναφέρεται. Η επίθεση του Ευαγγελίου επί της κεφαλής δεν προορίζεται απλώς να συμπληρώσει την επίθεση των χεριών αλλά να αντικαταστήσει.

---

187 G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae [*Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 113.

188 *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 6, M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142.

189 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, «Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν», *Θεολογία* 19 (1948), σ. 624. Ο ορισμός δύο διακόνων δεν απαντάται στις Αποστολικές Διαταγές, ωστόσο ο προσδιορισμός δικαιολογείται από την χρήση του πληθυντικού αριθμού στις Διαταγές των Αποστόλων.

Ενώ το Ευαγγέλιο υποβαστάζεται από τους διακόνους, στο Βυζαντινό Ευχολόγιο τροποποιείται και υποβαστάζεται από τους επισκόπους. Σύμφωνα όμως με το Γελασιανό Τυπικό, Statuta Ecclesiae Antiqua ή Statuta Ecclesiae, έργο του 6ου αιώνα που περιλαμβάνει στοιχεία ρωμαϊκά και ανατολικά, έχουμε την μαρτυρία δύο επισκόπων να επιθέτουν το Ευαγγέλιο επί της κεφαλής και του αυχένα του χειροτονουμένου επισκόπου[190]. Επίσης απαντάται και στην τέταρτη τοπική σύνοδο της Καρθαγένης, β΄ κανόνας, «Episcopus cum ordinatur, duo episcopi ponant et teneant Evangeliorum codicem super caput et cervicem ejus, et uno super eum fundente benedictionem, reliqui omnes episcopi qui adsunt, manibus suis caput ejus tangant» [191].

Η διάταξη αναφέρεται και σε άλλες πηγές του 4ου αιώνα, οι οποίες την ερμηνεύουν διαφορετικά. Η υπέρθεση του Ευαγγελίου απαντάται από τον Ιωάννη Χρυσόστομο[192]. Χαρακτηριστικά λέγει: επειδή ο αρχιερέας είναι κεφαλή του λαού και ως κεφαλή έχει και εξουσία, έχοντας το επικείμενο σύνθημα της δεσποτείας καθοδηγείται από τον νόμο. Για αυτό και στη χειροτονία του επισκόπου το Ευαγγέλιον του Χριστού τίθεται επί της κεφαλής, για να μάθει ο χειροτονούμενος ότι την αληθινή του Ευαγγελίου τιάραν λαμβάνει και, επειδή είναι κεφαλή όλων, πρέπει να πράττει τους νόμους και από τον λόγο νομοθετείται. Το Ευαγγέλιο αποτελεί σημείο εξουσίας.

Ωστόσο, απαντάται και σε άλλες πηγές του 5ου αιώνα. Στον Βίο του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, τον οποίο συνέταξε ο Παλλάδιος († 420), εξ αφορμής της χειροτονίας του ανάξιου επισκόπου Εφέσου Βίκτωρος, λέγει: «οί γάρ μή φρίξαντες εὐαγγέλιον ἐπιθεῖναι ἐναγεῖ κεφαλῇ»[193].

Ο Σευηριανός Γαβάλων στη Συρία ερμηνεύει τη διάταξη αυτή ως σύμβολο της επιφοίτησης του Αγίου Πνεύματος στον υποψήφιο. Κατ᾿ αυτόν, η εμφάνιση του Αγίου Πνεύματος σε μορφή γλωσσών φωτός στους αποστόλους την ημέρα της Πεντηκοστής ήταν σημείο της χειροτονίας τους:

---

190 Documenta Juris Canonici Veteri, III, *Statuta Ecclesiae Antiqua XCI.*, *PL* 56, 887C.

191 *Africae Concilia – Carthaginense IV, PG* 84, 200B.

192 *Ὁμιλία ὅτι τῆς Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης εἷς Νομοθέτης, κεφ. στ΄, PG* 56, 404: «Τό εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐπί κεφαλῆς τίθεται, ἵνα μάθῃ ὁ χειροτονούμενος ὅτι τήν ἀληθινήν τοῦ Εὐαγγελίου τιάραν λαμβάνει· καί ἵνα μάθῃ ὅτι, εἰ καί πάντων ἐστί κεφαλή, ἀλλ᾿ὑπό τούτους πράττει τούς νόμους νομοθετούμενος….Τό τοίνυν ἔχειν τόν ἀρχιερέα τό Εὐαγγέλιον, σημεῖόν ἐστι τοῦ ὑπ᾿ἐξουσίαν εἶναι». Πρβλ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, *Θεολογία* 19 (1948), σ. 624.

193 *Διάλογος ἱστορικός Παλλαδίου ἐπισκόπου Ἑλενουπόλεως, γενόμενος πρὸς Θεόδωρον, διάκονον Ῥώμης περὶ βίου καὶ πολιτείας τοῦ μακαρίου Ἰωάννου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, κεφ. ιστ΄. PG* 47, 533A.

«Χειροτονία δὲ ἁπλῶς οὐ γίνεται, εἰ μὴ ἐν τῇ κεφαλῇ. Τὸ οὖν τὰς γλώσσας ἐπὶ τῶν κεφαλῶν εἶναι δείκνυσι χειροτονίας σχῆμα . Ὑπὲρ τῆς κεφαλῆς γὰρ τίθεται ἡ χειροτονία· καθὼς καὶ ἕως νῦν ἐκράτησε τὸ πρᾶγμα. Ἐπειδὴ γὰρ ἀόρατός ἐστιν ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπιφοίτησις, ἐπιτίθεται τῇ κεφαλῇ τοῦ μέλλοντος χειροτονεῖσθαι ἀρχιερέως τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ ὅταν ἐπιτεθῇ, οὐδὲν ἄλλο ἔστιν ἰδεῖν, ἢ γλῶσσσαν πυρός, ἐπικειμένην τῇ κεφαλῇ, γλῶσσαν, διὰ τὸ κήρυγμα, πυρός, διὰ τὸν λέγοντα· Πῦρ ἦλθον βαλεῖν ἐπί τῆς γῆς»[194].

Λίγο αργότερα, τον 6ο αιώνα, το ίδιο προβλέπει το Corpus Dionysiacum. Συγκεκριμένα, στο «Μυστήριο ιερατικῶν τελειώσεων» λέγει: «ὁ μέν ἱεράρχης…ἐπί κεφαλῆς ἔχει τά θεοπαράδοτα λόγια καί τήν ἱεραρχικήν χεῖρα»[195], ως σύμβολο ιερό που παρέλαβε. Πολύ αναλυτικότερα ερμηνεύει την «επίθεση του Ευαγγελίου» συνάπτων το πλήρωμα του ευαγγελικού περιεχομένου προς το πλήρωμα του επισκοπικού βαθμού λέγων χαρακτηριστικώς: «ἐπειδή γάρ ἡ τελειωτική τῆς πάσης ἱερατείας δύναμις καί ἐπιστήμη, τοῖς ἐνθέοις ἱεράρχαις ὑπό τῆς θεαρχικῆς δωρεῖται καί τελεταρχικῆς ἀγαθότητος εἰκότως ἐπί τῶν ἱεραρχικῶν κεφαλῶν ἐπιτίθεται τά θεοπαράδοτα λόγια…»[196]. Τα «θεοπαράδοτα λόγια» αποτελούν την «οὐσίαν τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας»[197], είναι θεϊκή δωρεά που λαμβάνουν οι επίσκοποι με την τελετή του μυστηρίου της ιερωσύνης και «τά περιεκτικῶς καί ἐπιστημόνως ἐκφαντορικά πάσης θεολογίας καί θεουργίας, θεοφανείας, ἱερολογίας, ἱερουργίας»[198].

---

[194] ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ, *Ὑπόθεσις τῆς βίβλου τῶν πράξεων σύν τοῖς κεφαλαίοις αὐτῶν*, *PG* 125, 533BC.

[195] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 110. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ.* Ε΄, III, II. *PG* 3, 509B.

[196] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 113. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ. Ε΄, III, II. PG* 3, 513C.

[197] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 67. Ερμηνεύει τι είναι θεοπαράδοτα λόγια: «Σεπτότατα δέ λόγια ταῦτα φαμέν, ὅσα πρός τῶν ἐνθέων ἡμῶν ἱεροτελεστῶν ἐν ἁγιογράφοις ἡμῖν καί θεολογικαῖς δεδώρηται δέλτοις, μήν ὅσα πρός τῶν αὐτῶν ἱερῶν ἀνδρῶν ἀϋλοτέρου δέ ὅμως, γραφῆς ἐκτός, οἱ καθηγεμόνες ἡμῶν ἐμυήθησαν». ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ. Δ΄, PG* 3, 376BC.

[198] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 114. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ*

Συνοψίζοντας, η επίθεση του Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου απαντάται για πρώτη φορά τον 4ο αιώνα στις *Αποστολικές Διαταγές*, αντικαθιστά την επίθεση των χειρών, η δε επίθεση του Ευαγγελίου γίνεται από τους διακόνους. Πριν απο το Βυζαντινό Ευχολόγιο, κατα τον 6ο αιώνα, έχουμε την μαρτυρία από το Γελασιανό Τυπικό να υποβαστάζεται από τους επισκόπους. Τέλος, για πρώτη φορά απαντάται στις *Αποστολικές Διαταγές* ο τόπος τελέσεως, «πλησίον του θυσιαστηρίου», το οποίο ευρίσκεται στο ιερό βήμα.

ε. Η τελεστική ευχή

Ήδη στην Καινή Διαθήκη απαντάται η προσευχή μαζί με την επίθεση των χειρών κατά την εκλογή των επτά διακόνων. Σε όλες τις κανονικολειτουργικές συλλογές την στιγμή της ανάγνωσης της ευχής έχουμε την επίθεση των χεριών, εκτός από τις *Αποστολικές Διαταγές* που έχουμε την επίθεση του Ευαγγελίου. Η προετοιμασία της ευχής καθορίζεται με τον όρο «σιωπή» δύο φορές. Η πρώτη αναφορά απευθύνεται σε όλη την εκκλησιαστική σύναξη και η δεύτερη στους κληρικούς, ως προετοιμασία της επικλήσεως του Αγίου Πνεύματος[199].

Προ του Βυζαντινού Ευχολογίου, η τελεστική προσευχή απαντάται[200] στην λατινική (κεφ. 68, 26-35 – 69, 1-24)[201], στην αιθιοπική (κεφ. 21)[202], στην *Επιτομή* (κεφ. 4, 1- 4) [203], στις *Αποστολικές Διαταγές* (βιβλ. 8, κεφ. 5, 1-10)[204],

---

Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ. Ε΄, ΙΙΙ, ΙΙ. PG 3, 513C.

199 *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 6, M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142: «Καί σιωπῆς γενομένης εἷς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα καί δυσίν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἑστώς, τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων».

200 H. R. CONNOLY, *The so – called Egyptian church order and derived documents,* Cambridge 1916, σσ. 11-53. Πρωτοπρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΚΑΡΟΥ, *Ἡ ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 239.

201 *Αποστολική Παράδοση* 68, 26-35 - 69, 1-24, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina*, όπ.π, σ. 103-106. *Αποστολική Παράδοση* 3, B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σσ. 6-10. *Αποστολικὴ Παράδοση* 3, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique, SC* 11 bis, σσ. 42-46

202 *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt,* Göttingen 1946, σ. 17-21. G. HORNER, *The Statutes of the Apostles,* London 1904, σσ. 138-139.

203 FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905, σσ. 78-79.

204 *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 5, 1-7, M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III,

στη *Διαθήκη του Κυρίου* (κεφ. 21)[205], στους Κανόνες του Ιππολύτου (καν. 3)[206], τελειουμένη διά μιάς και μόνης ευχής[207]. Χαρακτηριστικό των κειμένων αυτών είναι ότι υπάρχει αλληλοεξάρτηση που φανερώνεται από το περιεχόμενο των κειμένων.

Η ευχή της χειροτονίας τον 3ο αιώνα αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση, διότι το αρχαιότερο ελληνικό κείμενο της ευχής της χειροτονίας, αυτό της Αποστολικής Παράδοσης, έχει απωλεσθεί. Το ελληνικό κείμενο της ευχής της χειροτονίας, που σώζεται τον 4ο αιώνα στις *Αποστολικές Διαταγές*, είναι σε εκτενέστερη μορφή. Επιπλέον, το ελληνικό κείμενο απαντάται και στο έργο Επιτομή των Αποστολικών Διαταγών. Η Επιτομή φαίνεται να πλησιάζει το κείμενο της Αποστολικής Παράδοσης. Ωστόσο οι ερευνητές έχουν εκφράσει αντιρρήσεις περί αυτού, καθώς δείχνουν ότι το λατινικό κείμενο, σύμφωνα με τον Markschies, μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι πιο κοντά στο πρωτότυπο από ότι η Επιτομή και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της Επιτομής δεν είχε το ελληνικό πρωτότυπο κείμενο[208]. Ο Ratcliff υποστήριξε ότι το κείμενο της Επιτομής είχε υποστεί σημαντικές αλλαγές και αναθεωρήσεις, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες και τα πρότυπα της χριστιανικής κοινότητας του 4ου αιώνα, γλωσσικά και τελετουργικά[209]. Ο Segelberg υποστηρίζει ότι υπάρχει πρωτότυπο κείμενο, στο οποίο στηρίχθηκε ο συντάκτης της Επιτομής, αλλά με κάποια τροποποίηση σε σημεία του κειμένου. Οι τροποποιήσεις μπορεί να μην είναι απαραίτητα μετέπειτα προσθήκες από άλλο συντάκτη αλλά του ίδιου σε παλαιότερα λειτουργικά στοιχεία. Συμπερασματικά, προσπάθησε να εντοπίσει ποιο είναι πρωτότυπο κείμενο, μέσα από τις μετέπειτα προσθήκες, και κατέληξε στο

SC 336, σσ. 144-148. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905, σσ. 472-476.

[205] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σσ. 29-31.

[206] *Κανόνες Ἱππολύτου* 3, 11-18, H. ACHELIS, *Die Canones Hippolyti*, όπ.π., σσ. 42-47.

[207] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 1961, σ. 39.

[208] CHRISTOPH MARKSCHIES, «Wer schrieb die sogenannte Traditio Apostolica? Neue Beobachtungen und Hypothesen zu einer kaum losbaren Frage aus der altkirchlichen Literaturgeschichte», στο *Wolfram Kinzig, Christoph Markschies και Markus Vinzent, Tauffragen und Bekenntnis,* AKG 74, de Gruyter Νέα Υόρκη 1999, σσ. 1-74. Το έργο αυτό ασχολείται με την ταυτότητα του έργου της *Αποστολικής Παράδοσης*, κάνοντας παρατηρήσεις και υποθέσεις. Στην περίπτωση αυτή αναφέρει οτι η *Επιτομή* προσπάθησε να διορθώσει τις ατέλειες του αρχικού κειμένου, για να το καταστήσει πιο συμπαγές και κατανοητό.

[209] EDWARD C. RATCLIFF, «Apostolic Tradition: Questions concerning the Appointment of the Bishop», *StPatr* 8 (1966), σσ. 266-270.

συμπέρασμα ότι ο συντάκτης της Επιτομής μπορεί να είχε τροποποιήσει σημεία παλαιότερου λειτουργικού περιεχομένου, για να συμβαδίσει με τα τελετουργικά της εποχής και δεν είναι προσθήκη από άλλο συντάκτη[210]. Επίσης ο Segelberg υποστήριξε ότι το πρωτότυπο κείμενο της Επιτομής δεν περιλαμβάνει μέρη που απαντώνται στην *Αποστολική Παράδοση*[211].

Πολλοί προσπάθησαν να τεκμηριώσουν ποια ευχή είναι αρχαιότερη, ωστόσο υπάρχουν κοινά σημεία, στα οποία είναι εμφανής η αλληλοεξάρτηση. Η αρχαιότερη χρονολογημένη ευχή απαντάται στην *Αποστολική Παράδοση* του Ιππολύτου (=λατινική μετάφραση), στο χειρόγραφο Veronese LV (53), του 5ου αιώνα. Η ίδια ευχή αναγινώσκεται στη χειροτονία του επισκόπου και του πρεσβυτέρου[212]. Η μόνη διαφορά, μεταξύ της ευχής του επισκόπου και της ευχής του πρεσβυτέρου, εντοπίζεται στα αιτήματα. Σε αυτό συμφωνούν οι ερευνητές Turner[213], Frere[214], Hanssens[215], Dix[216] και Segelberg[217].

Ένα άλλο αρχαϊκό στοιχείο που θα μπορούσαμε να απαντήσουμε είναι ο τρόπος ανάγνωσης της ευχής της χειροτονίας. Στην λατινική έκδοση, όσο και στις άλλες εκδόσεις, έχουμε την ένδειξη του μυστικού τρόπου ανάγνωσης της ευχής της χειροτονίας του Επισκόπου «Omnes autem silentium habeant, orantes in corde propter discensionem spiritus»[218]. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος, περί της ανάγνωσης των ευχών, ενώπιον της εκκλησιαστικής σύναξης την ώρα της χειροτονίας, λέγει χαρακτηριστικά: «διά τοι τοῦτο καί ὁ μέλλων χειροτονεῖν καί τάς ἐκείνων εὐχάς καλεῖ τότε, καί αὐτοί ἐπιψηφίζονται, καί ἐπιβοῶσιν ἅπερ ἴσασιν οἱ μεμυημένοι· οὐ γάρ

---

210 E. SEGELBERG, «The Ordination Prayers in Hippolytus», *StPatr* 13 (1975), σσ. 397-408.

211 Περισσότερα περί αυτού βλ. E. SEGELBERG, «The Ordination Prayers in Hippolytus», όπ.π., σ. 408

212 Περί του θέματος δες Β. ΚΑΛΠΑΚΗ, *Η εις πρεσβύτερον χειροτονία στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ιστορική εξέλιξη και λειτουργική τάξη*, όπ.π., σσ. 227-229.

213 C. H. TURNER, «The ordination prayer for a presbyter in the church order of Hippolytus», *JTS* 16 (1915), σσ. 542-547.

214 W. H. FRERE, «Early forms of ordination», *JTS* 16 (1915), σσ. 283-284.

215 J. M. HANSSENS, *La liturgie d' Hippolyte: Ses documents, son titulaire, ses origins et son charactère*, *OCA* 155, Roma 1959, σσ. 121-122.

216 G. DIX, *Ἀποστολικὴ Παράδοσις. The Treatise on the Apostolic Tradition*, όπ.π., σσ. 80-81.

217 E. SEGELBERG, The Ordination Prayers in Hippolytus, *StPatr* 13 (1975), σ. 402.

218 *Αποστολική Παράδοση* 68, 21-22, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae,* Leipzig 1900, σ. 103. *Αποστολική Παράδοση* 2, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σ. 6.

θέμις ἐπί τῶν ἀμυήτων ἀκκαλύπτειν ἅπαντα»[219]. Από τους λόγους του Χρυσοστόμου συμπεραίνεται ότι οι χειροτονημένοι ιερείς (=επίσκοποι) αναγινώσκουν ευχές και οι βαπτισμένοι χριστιανοί γνώριζαν το περιεχόμενο των ευχών, αφού μάλλον αυτές αναγινώσκονταν εις επήκοον. Η θέση ότι μόνο οι χειροτονημένοι ιερείς πρέπει να αναγινώσκουν τις ευχές προκύπτει επιπλέον και από περιστατικό που συνέβη στο κοινόβιο του Χοζιβά, το οποίο αποκαλύπτει ότι οι ευχές της αγίας Αναφοράς ανεγινώσκοντο εις επήκοον, τουλάχιστον κατά την εποχή του εξιστορούμενου γεγονότος[220], καθόσον όχι μόνο τις γνώριζε αλλά και τις είχε αποστηθίσει ο μη κληρικός αδελφός της Μονής. Το ότι δεν ήταν κληρικός το συμπεραίνουμε από την μετέπειτα απαγόρευση να μαθαίνει την ευχή της Αναφοράς ο μη έχων χειροτονία. Κατά το περιστατικό αυτό, το γεγονός του ακούσιου «καθαγιασμού των Τιμίων Δώρων» από μοναχό οδήγησε στην αναθεώρηση του τρόπου αναγνώσεως των ευχών. Κατά ταύτα, μόνο στους κληρικούς επιτρέπεται να γνωρίζουν το περιεχόμενο των ευχών, τις οποίες όμως και αυτοί δεν μπορούν να λέγουν εκτός της Θείας Ευχαριστίας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι τους πρώτους αιώνες η ευχή χειροτονίας δεν είχε σταθερό περιεχόμενο. Η διαφορετικότητα του περιεχομένου των ευχών, που υφίσταται στην αρχαία Εκκλησία, έγκειται στο γεγονός ότι η Εκκλησία αντιμετώπιζε, από την ίδρυσή της, αιρέσεις που αμφισβητούσαν την αυθεντικότητα της διδασκαλίας της σε θέματα όπως η Τριαδολογία, η Χριστολογία, η Σωτηριολογία και η Εκκλησιολογία. Οπότε διά μέσου των ευχών καταγράφεται η θεολογική μαρτυρία, με σκοπό την

---

[219] *Εἰς τήν β΄ Κορινθίους, Ομιλ. 18, PG* 61, 527.

[220] Να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι το έργο Λειμωνάριο ανήκει στις αρχές του 7ου αιώνα. *Λειμών, 25, PG* 87, 2869D - 2872A. «Ὁ ἀββᾶς Γρηγόριος ὁ ἀπὸ Σχολαρίων, ἔλεγεν ἡμῖν, ὅτι. Ἦν τις ἀδελφός ἐν τῷ κοινοβίῳ τοῦ Χουζιβᾶ, ὅς ἦν μαθών τὴν προσκομιδήν τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς. Ἐν μιᾷ οὖν ἐπέμφθη ἐνέγκαι εὐλογίας, καί ἐρχόμενος ἐν τῷ μοναστηρίῳ, εἶπεν τὴν προσκομιδήν ὡς ἐν τάξει τῆς στιχολογίας. Καὶ τὰς αὐτὰς εὐλογίας προέθηκαν ἐν τῶ δίσκῳ ἐν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ οἱ διάκονοι· καί ἐν τῷ προσκομίζειν τὸν ἀββᾶν Ἰωάννην, τόν τότε πρεσβύτερον ὄντα, τὸν ἐπίκλην Χοζεβίτην, ὃς καὶ ὕστερον γέγονεν Καισαρείας τῆς κατὰ Παλαιστίνην ἐπίσκοπος. Οὐκ ἐθεάσατο, κατὰ τὸ ἔθος, τὴν ἐπιφοίτησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Καὶ λυπηθείς, μήτι ἄρα αὐτὸς ἥμαρτε καὶ διὰ τοῦτο ἀπέστη τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰσῆλθεν ἐν τῷ διακονικῷ κλαίων καὶ ῥίπτων ἑαυτὸν ἐπὶ πρόσωπον. Καὶ φαίνεται αὐτῷ ἄγγελος Κυρίου λέγων, ὅτι· Ἐξ ὅτου ἐν τῇ ὁδῷ, ἐπικομιζόμενος τὰς εὐλογίας, ὁ ἀδελφὸς ἔλεγε τὴν ἁγίαν ἀναφοράν, ἡγιάσθησαν καὶ τετελειωμέναι εἰσίν. Καὶ ἀπὸ τότε λόγον ἔθηκεν ὁ γέρων, ὥστε μηδένα μαθεῖν τὴν ἁγίαν ἀναφοράν, μὴ ἔχοντα χειροτονίαν, μηδὲ ὡς ἔτυχε λέγειν αὐτὴν ἐν οἱῳδήποτε καιρῷ, χωρὶς τόπου ἡγιασμένου». Περισσότερες μαρτυρίες για λειτουργικά θέματα στο Λειμωνάριο βλ. πρωτοπ. ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΕΛΙΟΥ, *Λειτουργικές μαρτυρίες στο Λειμωνάριο του Ιωάννου Μόσχου*, μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ 2022.

οριοθέτηση της πίστεως και τη σωτηριολογική αξία αυτής. Η καθαγιαστική ευχή της χειροτονίας έρχεται στην Εκκλησία από τον δεύτερο αιώνα και μετά, όταν αναπτύσσεται, με τον άγιο Ειρηναίο Λυώνος, η Πνευματολογία στην Εκκλησία, δηλαδή η θεολογία περί του Αγίου Πνεύματος. Τί είναι η Επίκληση; Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φουντούλη, «εἰς πάσας τάς χειροτονητηρίους εὐχάς ἔχομεν ἐπίκλησιν τοῦ ἁγίου Πνεύματος πρός ἐπιφοίτησιν αὐτοῦ καί μερισμόν τῶν χαρισμάτων αὐτοῦ ἐπί τόν χειροτονούμενον»[221]. «Δὸς αὐτῷ, δέσποτα παντοκράτορ, διὰ τοῦ Χριστοῦ σου τὴν μετουσίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὥστε ἔχειν ἐξουσίαν ἀφιέναι ἁμαρτίας κατὰ τὴν ἐντολήν σου, διδόναι κλήρους κατὰ τὸ πρόσταγμά σου, λύειν δὲ πάντα σύνδεσμον κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔδωκας τοῖς ἀποστόλοις, εὐαρεστεῖν δέ σοι ἐν πραότητι καὶ καθαρᾷ καρδίᾳ, ἀτρέπτως, ἀμέμπτως, ἀνεγκλήτως προσφέροντά σοι καθαρὰν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν», κατά τις *Αποστολικές Διαταγές*[222].

Επιπλέον, η ανάγνωση γινόταν από τον εντεταλμένο επίσκοπο, που οριζόταν την στιγμή εκείνη: «εἷς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα καί δυσίν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἑστώς καί τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων, τῶν δέ διακόνων τά θεῖα Εὐαγγέλια ἐπί τῆς τοῦ χειροτονουμένου κεφαλῆς ἀνεπτυγμένα κατεχόντων, λεγέτω πρός Θεόν»[223]. Η πρωτοστασία αυτή γινόταν όχι κατά τα πρεσβεία της χειροτονίας, αλλά κατ᾽εκλογήν από τους παρόντες επισκόπους, σύμφωνα με την λατινική έκδοση («unus de praesentibus episcopis ab omnibus rogatus»). Αυτό δείχνει με έμφαση ότι ο παρακληθείς (=rogatus) να χειροτονήσει τον υποψήφιο ενεργεί ως εκπρόσωπος του σώματος των επισκόπων[224]. Επίσης ο τόπος ανάγνωσης ήταν πλησίον του θυσιαστηρίου, σύμφωνα με τις *Αποστολικές Διαταγές*. Το ίδιο συναντάμε και στο Corpus Dionysiacum[225], τον 6ο αιώνα.

---

[221] Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τό ἅγιον Πνεῦμα ἐν τῇ λειτουργικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου* «Το Ἅγιον Πνεῦμα» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης», Θεσσαλονίκη 1971, σ. 12.

[222] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 5, 7, M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 148. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σ. 472-476. Πρβλ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α᾽, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι [2]1998, σ. 253. *Διαθήκη του Κυρίου*: «Μετάδος αὐτῷ ἵνα ἔχη τό σόν Πνεῦμα ἰσχυρόν τῇ ἐξουσίᾳ εἰς τό λύειν πάσας τάς ἁμαρτίας, ὅν τρόπον τοῖς ἀποστόλοις σου μετέδωκας».

[223] Ὀπ.π..

[224] *Αποστολική Παράδοση* 68, 24, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina*, όπ.π, σ. 104-106. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σσ. 4-10.

[225] Εκδ. G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita,*

Οι κύριες βιβλικές[226] εικόνες που αναφέρονται στον επίσκοπο είναι του ποιμένα (ηγέτη) και του αρχιερέα. Υπάρχει δηλαδή μία σύνδεση μεταξύ των επισκόπων της Εκκλησίας και των ιερέων της Παλαιάς Διαθήκης, καθώς και ο επίσκοπος είναι και προεστώς και αρχιερεύς. Αυτή η σύνδεση απαντάται στις δύο αιτήσεις. Στην πρώτη αίτηση, ζητείται ο νεοχειροτονηθείς «ποιμαίνειν τήν ἁγίαν σου ποίμνην καί ἀρχιερατεύειν σοι ἀμέμπτως»[227]. Στην φράση «πνεῦμα ἡγεμονικόν» βρίσκουμε την ιδέα ενός πνευματικού αρχηγού που δρα στους ανθρώπους, για να τους διδάξει τον δρόμο του Κυρίου. Ο Puglisi πιστεύει ότι σε αυτό το σημείο ο Ιππόλυτος παραπέμπει στο βάπτισμα του Χριστού και στην σκηνή της Πεντηκοστής[228]. Οι βιβλικές εικόνες αποκτούν προφητική σημασία, καθώς συμβολίζουν ταυτόχρονα το έργο της πνευματικής τροφοδοσίας του ποιμνίου με τον λόγο και τη διδασκαλία του Χριστού. Η ευθύνη του επισκόπου να είναι ο προεστώς μίας εκκλησιαστικής κοινότητας εκφράζεται με τη μορφή μίας ποιμαντικής/προφητικής εικόνας. Ακόμη και η λέξη ποιμαίνειν στα λατινικά απαντάται ως "pascere" (ποιμαίνειν)[229] και άλλες φορές ως "regere" (κυβερνάν)[230], υπογραμμίζοντας την ευθύνη του επισκόπου να συγκεντρώνει, να καθοδηγεί και να ποιμαίνει τον λαό.

Όσο αφορά την ευχή της χειροτονίας της Αποστολικής Παράδοσης του Ιππολύτου, σύμφωνα με τον πρωτοπρεσβύτερο Δ. Βακάρο[231], ο οποίος

De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 111.

226 Βλ. J. LECUYER, Episcopat et presbytérat dans les écrits d'Hippolyte de Rome, *RSR* 41 (1953), σσ. 30–50. Πρωτοπρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΚΑΡΟΥ, *Ἡ ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 239-241. Ανάλυση των βιβλικών στοιχείων για την ευχή χειροτονίας βλ. J. PUGLISI, *The Process of Admission to Ordained Ministry: A Comparative Study,* volume i: epistemological principles and roman catholic rites, Collegeville 1996.

227 *Ιωάν.* 21,16: «λέγει αὐτῷ πάλιν δεύτερον· Σίμων Ἰωνᾶ, ἀγαπᾷς με; λέγει αὐτῷ· ναί, Κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε. λέγει αὐτῷ· ποίμαινε τὰ πρόβατά μου».

228 J. PUGLISI, *The Process of Admission to Ordained Ministry: A Comparative Study,* volume i: epistemological principles and roman catholic rites, Collegeville 1996, σ. 54,

229 Πρβλ. *Ιωάν.* 21,15: «Ὅτε οὖν ἠρίστησαν, λέγει τῷ Σίμωνι Πέτρῳ ὁ Ἰησοῦς· Σίμων Ἰωνᾶ, ἀγαπᾷς με πλεῖον τούτων; λέγει αὐτῷ· ναί, Κύριε, σὺ οἶδας ὅτι φιλῶ σε. λέγει αὐτῷ· βόσκε τὰ ἀρνία μου». *Α΄ Πέτρ.* 5,2: «ποιμάνατε τὸ ἐν ὑμῖν ποίμνιον τοῦ Θεοῦ, ἐπισκοποῦντες μὴ ἀναγκαστῶς, ἀλλ' ἑκουσίως, μηδὲ αἰσχροκερδῶς, ἀλλὰ προθύμως».

230 *Ματθ.* 2, 6: «καὶ σὺ Βηθλεέμ, γῆ Ἰούδα, οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα· ἐκ σοῦ γὰρ ἐξελεύσεται ἡγούμενος, ὅστις ποιμανεῖ τὸν λαόν μου τὸν Ἰσραήλ». *Πράξ. 20, 28:* «προσέχετε οὖν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ ἐν ᾧ ὑμᾶς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ, ἣν περιεποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος».

231 Όπ.π..

παραπέμπει στον John Edward Stam[232], το διάγραμμά της είναι: 1. Πρόλογος, 2. Αιτήματα και 3. Δοξολογία[233].

Ο πρόλογος διακρίνεται στην προσφώνηση και στην εκκλησιαστική θεϊκή τάξη. Τα αιτήματα: α. στην δύναμη του ηγεμονικού πνεύματος, β. στην ποιμαντική διακονία, γ. στην Αρχιερωσύνη, δ. στην άφεση αμαρτιών, ε. χειροτονία, στ. Εξορκισμός, ζ. Θεία Χάρη. Η δοξολογία αναπέμπεται προς τα τρία πρόσωπα της Αγίας Τριάδος. Το ίδιο ισχύει και για την ευχή χειροτονίας του επισκόπου σε όλες τις εκδόσεις των κανονικολειτουργικών συλλογών.

Ως προς το περιεχόμενο των ευχών, δύο πράγματα είναι ενδιαφέροντα: πρώτον τα λειτουργήματα που αναλαμβάνει ο νέος επίσκοπος και δεύτερον τα χαρίσματα – ιδιότητες που έχει. Τα λειτουργήματα αναφέρονται στην διακονία του ποιμαντικού έργου, στην τέλεση της Θείας Ευχαριστίας, στο δικαίωμα της εξομολογήσεως, στο ότι ο επίσκοπος είναι αρμόδιος να τελεί το μυστήριο της χειροτονίας και να έχει τον ρόλο του εξορκιστή. Τέλος μέσα από την ευχή της χειροτονίας απαντώνται και οι ιδιότητες που πρέπει να φέρει ο νέος επίσκοπος: να είναι πράος, καθαρός στην καρδιά, άτρεπτος, άμεμπτος, ανέγκλητος, ταπεινός, να έχει αγάπη, γνώση, διάκριση, μάθηση, τελειότητα, μακροθυμία.

στ. Μετά την ευχή της χειροτονίας

Μετά την ευχή της χειροτονίας ακολουθούν δύο λειτουργικές τελετουργίες: ο ασπασμός και ο καθαγιασμός των τιμίων Δώρων. Ο ασπασμός απαντάται σε όλες τις αρχαίες κανονικολειτουργικές συλλογές.

---

232 JOHN EDWARD STAM, *Epistopacy in the Apostolic Tradition*, Friedrich Reinhardt Kommissionsverlag, Basel 1969, σσ. 21-41.

233 Πρόλογος: Α. Προσφώνηση: «Deus et pater domini nostril…antequam nascatur». Β. Θεία Τάξη: «tu qui dedisti terminus in ecclesia …his quos elegisti dari».

Αιτήματα: Α. Η δύναμη του ηγεμονικού Πνεύματος: «nunc effunde earn uirtutem...nomino tuo». Β. Ποιμαντική διακονία: «Da cordis cognitor pater…elegisti ad episcopatum». Γ. Αρχιερωσύνη: «pascere gregem sanctam tuum…ecclesiae tuae». Δ. Άφεση αμαρτιών: «spiritum prim atus sacerdotii…andatum tuum». Ε. Χειροτονία: «dare sortes secundum praeceptum tuum». ΣΤ. Εξορκισμός: «soluere etiam omnem collegationem…dedisti apostolis». Ζ. Θεία Χαρη: «placer autem tibi… odorem suauitatis». Δοξολογία: «per puerm tuum Iesum Christum… saecula saeculorum. Amen».

Σύμφωνα με την σαχιδική[234], αραβική[235] και αιθιοπική[236] μετάφραση, ο ασπασμός του νεοχειροτονηθέντος γίνεται στο στόμα από όλους. Η λατινική[237] μετάφραση, οι *Αποστολικές Διαταγές* και οι *Κανόνες του Ιππολύτου* αναφέρουν απλή περιγραφή του ασπασμού της ειρήνης. Η *Διαθήκη του Κυρίου* δεν αναφέρει τον ασπασμό, αλλά ακριβώς μετά την ευχή της χειροτονίας έχουμε το επιφώνημα «Άξιος», το οποίο λεγόταν τρεις φορές[238].

Όλη η λατρεία της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας ως κέντρο και επιστέγασμα έχει την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας[239]. Από την αρχή η χειροτονία του επισκόπου φαίνεται να ήταν συνδεδεμένη με την τέλεση της θείας λειτουργίας. Ωστόσο, ο καθηγητής Θεόδωρος Γιάγκου[240] θέτει υπό αμφισβήτηση την σύνδεση της χειροτονίας του επισκόπου με την θεία λειτουργία βάσει των κειμένων της αιθιοπικής μετάφρασης, της Αποστολικής Παράδοσης[241] και των σχετικών κεφαλαίων των

---

[234] *Σαχιδική* 31, W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3: «Wenn er dann (δέ) zum Bischof (ἐπίσκοπος) geworden ist, sollen alle grüßend (ἀσπάζεσθαι) ihm mit ihrem Munde den Friedenskuß (εἰρήνη) geben». B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σ. 10: «cum factus erit episcopus, omnes dent pacem (εἰρήνη) ei in ore eorum, salutantes (ἀσπάζεσθαι) eum».

[235] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, PO 8/4, σ. 591: «Et lorsqu'il aura été ordonné évêque, chacun le saluera et le baisera sur la bouche».

[236] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt,* Göttingen 1946, σ. 21: «Nach dem der Bischof eingesetzt ist, begriiBen ilin alle einzeln, indem sie den, der Bischof geworden ist und dem er diese Gnade zuerteilt hat, auf den Mund ktissen». G. HORNER, *The Statutes of the Apostles,* London 1904, σ. 139: «And after the bishop has been ordained every one of them shall salute him with the mouth, kissing him who as has become a bishop, and to whom this grace has been imparted».

[237] *Αποστολική Παράδοση* 68, 49, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina,* όπ.π., σ. 106. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σ. 10: «omnes os offerant pacis, salutantes eum quia dignus effectus est».

[238] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 31-33: «Deinde conclamet: Dignus, dignus, dignus. Postquam constitutus fuerit (episcopus), populus per tres dies peragat festum, in mysterium (figuram) illius, qui post tres dies surrexit de mortuis. Deinde quisque ei pacem det».

[239] Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005.

[240] Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Κανονικὲς μαρτυρίες περὶ χειροτονίας σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων [Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κύπρου, Ἰωάννου Ἐλεήμονος]», *Ἀντικήνσωρ, Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωϊάνου γιὰ τὰ ὀδοηκοστὰ γενέθλιά του*, τομ. 1ος, ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2013, σ. 304.

[241] *Αποστολική Παράδοση* 2, ἐκδ. D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique*, SC 11 bis, σσ.

Αποστολικών Διαταγών[242].

Για τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις. Συγκεκριμένα οι κανονικολειτουργικές συλλογές ορίζουν δύο διαφορετικές διατάξεις. Η πρώτη διάταξη απαντάται στις μεταφράσεις λατινική[243], σαχιδική[244], αιθιοπική[245]. Οι διάκονοι επέθεταν την προσφορά στα χέρια του νεοχειροτονηθέντος επισκόπου συγχρόνως με τους πρεσβυτέρους[246]. Το ίδιο τυπικό απαντάται στην αραβική[247]

40-42. Βλ. και G. HORNER, *The Statutes of the Apostles*, London 1904, σσ. 138. P. BRADSHAW, M. JOHNSON, E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, Minneapolis 2002, σ. 24.

[242] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 3, ἐκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σσ. 140-150. Και ἐκδ. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, όπ.π., σσ. 470-476.

[243] *Αποστολική Παράδοση* 68, 27-30, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina*, όπ.π., σ. 106. B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σ. 10: «Illi nero offerant diacones oblationes, quique inponens manus in earn cum omni praesbyterio dicat gratia[n]s agens».

[244] *Σαχιδική* 31, W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3: « Wenn dann (δέ) mit den Priestern (πρεσβύτερος) seine Hand auf das Opfer (προσφορά) legt, soll er dankend (εὐχαριστεῖν) sagen». B. BOTTE, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σ. 10: «Diaconi autem inferant oblationem (προσφορά) ad eum. Ille autem imponens manum suam super oblationem (προσφορά) cum praesbyteris dicat gratias agens (εὐχαριστεῖν): Ὁ κύριος μετά πάντων ὑμῶν».

[245] *Αιθιοπική* 21, H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt*, Göttingen 1946, σ. 21: «Und der Diakon oil ihm das Opfer bringen, und indem er also seine Hand auf das Opfer legt mit alien Presbytern, spricht er, indem er dankt, also: Der Herr sei mit eueh alien. Und es sagt das Yolk vollstandig». G. HORNER, *The Statutes of the Apostles*, London 1904, σ. 139: «And the deacon shall bring to him the Oblation; and he then having laid his hand upon the Oblation with all the holy ones and the presbyters shall say, thus giving thanks».

[246] *Αποστολική Παράδοση* 4, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique*, *SC* 11 bis, σσ. 46-48: «Illi (episcopo) uero offerant diacones oblations, quique imponens manus in eam cum omni praesbyterio dicat gratia[n]s agens: D(omi)n(u)s uobiscum…». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 38-39. Λατινική: «And let the deacons offer to him the oblations, and let him, laying his hands on it with all the presbytery». Σαχιδική: «And let the deacons bring the offering to him. And when he lays his hand on the offering with the presbyters». Αραβική: «And the deacon brings the offering in to him, and when he puts his hand on the offering with all the presbyters». Αιθιοπική: «And a deacon is to bring the oblation to him, and when he has then with all the presbyters placed his hand on the oblation».

[247] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, *PO* 8/4, σ. 591: «Le diacre apportera les oblations au [nouvel] évêque, qui placera sa main en même temps que tous les prêtres sur cette offrande et rendra grâces en disant: «Le Seigneur soit avec vous» Tout le peuple répond».

μετάφραση και στους Κανόνες του Ιππολύτου[248], με την διαφορά ότι ένας διάκονος έδιδε την προσφορά[249]. Ο δεύτερος τύπος απαντάται στις *Αποστολικές Διαταγές*. Μετά την ανάγνωση της ευχής, ένας εκ των επισκόπων τοποθετεί άρτο στα χέρια του νεοχειροτονηθέντος, ώστε με αυτόν τον τρόπο να τελεστεί η Θεία Ευχαριστία[250]. Η *Διαθήκη του Κυρίου* δεν αναφέρει την επίθεση της προσφοράς, ωστόσο καθορίζει τρείς ημέρες να τελείται η Θεία Ευχαριστία[251]. Άλλο στοιχείο που καταδεικνύει την σύνδεση της χειροτονίας με την Θεία Ευχαριστία είναι ο τίτλος των κεφαλαίων στην αραβική όσο και στην αιθιοπική μετάφραση[252].

Η φράση «ἀναφερέτω τήν θυσίαν ἐπί τῶν χειρῶν τοῦ χειροτονηθέντος» είναι δύσκολο να κατανοηθεί. Ωστόσο θα προσπαθήσουμε να την ερμηνεύσουμε με βάση την έννοιά της και την λειτουργική πράξη. Έχει την έννοια ότι παρεδίδετο η προσφορά στα χέρια του νεοχειροτονηθέντος για την προσκομιδή στο θυσιαστήριο; Ή έχει την έννοια της παράδοσης της ήδη καθαγιασμένης μερίδος αγίου άρτου στα χέρια του νέου επισκόπου; Ή κρατούσε ο νεοχειροτονηθείς την προσφορά στα χέρια του και επ'αυτών γινόταν ο καθαγιασμός; Ο Παναγιώτης

---

[248] *Κανόνες Ἱππολύτου* 3, 20, H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σ. 47: «Diaconus autem afferat oblationew, et ille, qui factus est episcopus, imponat manum super oblationibus una cum presbyteris, dicens».

[249] *Κανόνες Ἱππολύτου 2-3*, έκδ. H. *ACHELIS, Die Canones Hippolyti*, όπ. π, σσ. 39-48: «Episcopus eligatur ex omni populo. Sedatus sit, sicut de illo in apostolo scriptum est. In ea autem hebdomade, in qua ordinatur, dicat populous: nos eligimus euro. Deinde silentio facto in toto grege post ἐξομολόγησιν, omnes proeo orent dicentes: o Deus, corrobora hunc, quem nobis praeparasti. Deinde eligatur unus ex episcopis et presbyteris, qui manum capiti ejus imponat, et oret, dicens: O Deus, pater domini nostri Jesu Christi, pater misericordiarum et Deus totius consolationis...Diaconus autem afferat oblationes, et ille, qui factus est episcopus, imponat manum super oblationibus una cum presbyteris, dicens: ὁ κύριος μετὰ πάντων». P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 9: «Then the deacon brings the offerings, and he who has become bishop lays his hand on the offerings with the presbyters»

[250] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 5-9, έκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σσ. 148. Βλ. και FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σσ. 476: «καί μετά τήν προσευχήν εἷς τῶν ἐπισκόπων ἀναφερέτω τήν θυσίαν ἐπί τῶν χειρῶν τοῦ χειροτονηθέντος».

[251] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σ. 33: «Postquam constitutus fuerit (episcopus), populus per tres dies peragat festum, in mysterium (figuram) illius, qui post tres dies surrexit de mortuis. Deinde quisque ei pacem det». F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 39.

[252] F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 24. Αραβική: «Περί της χειροτονίας των επισκόπων και της έναρξης της λειτουργίας». Αιθιοπική: «Περί της χειροτονίας των επισκόπων και της τάξεως της προσφοράς»

Τρεμπέλας αναφέρει ως πιθανή εκδοχή την πρώτη, δηλαδή ο νεοχειροτονηθείς κρατούσε την προσφορά στα χέρια του για την προσκομιδή στο θυσιαστήριο[253]. Ο πρωτ. Ηλίας Κάραλης[254] υποστηρίζει την τρίτη εκδοχή και θεωρεί ότι η επίδοση του άρτου στα χέρια του νέου επισκόπου είναι στοιχείο της εβραϊκής λατρείας και πέρασε και στην χριστιανική. Η θεωρία αυτή στηρίζεται στο βιβλίο της Εξόδου, οπου η τοποθέτηση άρτων στα χέρια του Ααρών και των υιών του, ως τελετουργικό, αποτελούσε τον αγιασμό προς ιερατεία του Ααρών και των υιών του[255]. Σύμφωνα με τον Custer, η τελετουργική πράξη αυτή, από επίσκοπο σε επίσκοπο, δε φανερώνει fermentum, αλλά προκύπτει από την ιουδαϊκή παράδοση – λατρεία και φανερώνει τη μεταβίβαση της Ιερωσύνης και την παρουσίαση των αποτελεσμάτων του Μυστηρίου[256]. Ιστορικά, δεν έχουμε άλλη μαρτυρία που να επιβεβαιώνει την επίδοση του ήδη καθαγιασμένου άρτου στη χειροτονία του επισκόπου[257]. Η τρίτη εκδοχή πλησιάζει περισσότερο στην αρχαία πράξη της Εκκλησίας. Στον νεοχειροτονηθέντα επίσκοπο επιδίδετο η προσφορά στα χέρια του και επ'αυτών γινόταν ο καθαγιασμός, ωστόσο η έλλειψη μαρτυριών δεν συμβάλλει στην ολοκλήρωση της τεκμηρίωσης. Όμως είναι αποδεκτό στην ακαδημαϊκή έρευνα η σύνδεση της χειροτονίας με την Θεία Ευχαριστία[258]. Ο καθαγιασμένος άρτος σήμερα παραδίδεται στον νεοχειροτονηθέντα

---

253 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962, σ.169.

254 π. ΗΛΙΑ ΚΑΡΑΛΗ, *Το μυστήριο της ιεροσύνης στη μέση και ύστερη περίοδο του Βυζαντίου. Τελετουργική και αισθητική θεώρηση*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 65.

255 *Ἔξοδ.* 29, 22-24: «καὶ λήψῃ ἀπὸ τοῦ κριοῦ τὸ στέαρ αὐτοῦ καὶ τὸ στέαρ τὸ κατακαλύπτον τὴν κοιλίαν καὶ τὸν λοβὸν τοῦ ἥπατος καὶ τοὺς δύο νεφροὺς καὶ τὸ στέαρ τὸ ἐπ᾽ αὐτῶν καὶ τὸν βραχίονα τὸν δεξιόν· ἔστι γὰρ τελείωσις αὕτη· καὶ ἄρτον ἕνα ἐξ ἐλαίου καὶ λάγανον ἓν ἀπὸ τοῦ κανοῦ τῶν ἀζύμων τῶν προτεθειμένων ἔναντι Κυρίου καὶ ἐπιθήσεις τὰ πάντα ἐπὶ τὰς χεῖρας ᾿Ααρὼν καὶ ἐπὶ τὰς χεῖρας τῶν υἱῶν αὐτοῦ καὶ ἀφοριεῖς αὐτὰ ἀφόρισμα ἔναντι Κυρίου».

256 J. CUSTER, «Priesthood's pledge. Eucharistic and Tradition in the Byzantine rite of Ordination», *Gregorianum 88.22* (2007), 374.

257 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σ . 203.

258 Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 263. Πρεσβ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Τελετουργικά», *Ἐνατενίσεις* 13 (Ιανουάριος-Απρίλιος 2011), σ. 84. I. GETCHA, «Ἡ Ἀκολουθία τῆς ἐπισκοπικῆς χειροτονίας στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», *Θεολογία* 85/3 (2014), σ. 12. J. PUGLISI, *The Process of Admission to Ordained Ministry: A Comparative Study,* volume i: epistemological principles and roman catholic rites, Collegeville 1996, σσ. 36-37.

πρεσβύτερο ως «παρακαταθήκη».

Σύμφωνα με τις *Αποστολικές Διαταγές*, ο νεοχειροτονηθείς ενθρονίζεται ως νέος επίσκοπος «εἰς τόν αὐτῷ διαφέροντα τόπον παρά τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων, πάντων αὐτόν φιλησάντων τῷ ἐν Κυρίῳ φιλήματι»[259].

Ο ασπασμός της ειρήνης στην αρχαία Εκκλησία γινόταν μεταξύ κλήρου και λαού, ως ένδειξη της ενότητας της αληθινής κοινωνίας. Όπως η χειροτονία αποκαλύπτει την πίστη της Εκκλησίας, έτσι και η πίστη και η κοινωνία θα αποτελέσει σημάδι για την ολοκλήρωση της Θείας Ευχαριστίας[260]. Ο ασπασμός της ειρήνης ήταν λειτουργική πράξη. Προτού προσφέρουν θυσία στο θυσιαστήριο, θα πρέπει να έχουν συμφιλιωθεί μεταξύ τους. Θεωρούμε ότι ο ασπασμός της ειρήνης δε συνδέεται άμεσα με τη χειροτονία αλλά είναι στοιχείο της σύνδεσής της με την Θεία Ευχαριστία[261]. Ο νέος επίσκοπος, μαζί με τους πρεσβυτέρους και τους διακόνους, τελεί την πρώτη του λειτουργία ως επίσκοπος και προΐσταται της Θείας Ευχαριστίας.

Εν κατακλείδι, μετά τη χειροτονία δύο πράγματα επιτελούνται: ο ασπασμός και η Θεία Ευχαριστία. Βλέπουμε να επικρατεί η σύνδεση της Θείας Ευχαριστίας με τη χειροτονία του επισκόπου σε όλες τις κανονικολειτουργικές συλλογές[262]. Η Θεία Ευχαριστία ανέκαθεν λαμβάνονταν ως το κατ'εξοχήν μυστήριο της Εκκλησίας, το οποίο αποτελούσε κέντρο της χριστιανικής ζωής, τα δε επί μέρους μυστήρια, όχι μόνο ήταν αδιασπάστως συνδεδεμένα με αυτήν, αλλά υπήρχε και σχέση εξάρτησης από αυτήν[263]. Η αποκλειστική εξάρτηση της τελέσεως του

---

259 *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 5, 10, έκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques, t. III, SC* 336, σ. 148.

260 J. PUGLISI, *The Process of Admission to Ordained Ministry: A Comparative Study*, όπ.π., σσ. 36-37. PAUL BRADSHAW, *Rites of Ordination: Their History and Theology*, Liturgical Press, Collegeville, Minesota 2013, σσ. 103-104. M. E. JOHNSON, STEFANOS ALEXOPOULOS, *Introduction to Eastern Christian Liturgies*, Liturgical Press, Minnesota 2022, *σσ*.269-270.

261 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962, σσ.127-128

262 *Κανόνες Ἱππολύτου 2-3*, H. ACHELIS, *Die Canones Hippolyti*, όπ.π, σσ. 39-48: «Episcopus eligatur ex omni populo. Sedatus sit, sicut de illo in apostolo scriptum est. In ea autem hebdomade, in qua ordinatur, dicat populous: nos eligimus euro. Deinde silentio facto in toto grege post ἐξομολόγησιν, omnes pro eo orent dicentes: o Deus, corrobora hunc, quem nobis praeparasti. Deinde eligatur unus ex episcopis et presbyteris, qui manum capiti ejus imponat, et oret, dicens: O Deus, pater domini nostri Jesu Christi, pater misericordiarum et Deus totius consolationis…. Diaconus autem afferat oblationes, et ille, qui factus est episcopus, imponat manum super oblationibus una cum presbyteris, dicens: ὁ κύριος μετὰ πάντων» .

263 Ν. ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ, *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005.

μυστηρίου της ιερωσύνης από τον επίσκοπο, καθώς και ο ρόλος της διακονίας κάθε ιερατικής τάξης, συνετέλεσε στην επικράτηση του συνδέσμου αυτού με την Θεία Ευχαριστία μέχρι σήμερα. Φυσικά δε λείπουν και οι περιπτώσεις που η χειροτονία του επισκόπου τελούνταν σε διαφορετική ημέρα από την ημέρα της Κυριακής. Ωστόσο αυτές οι περιπτώσεις αποτελούν εξαίρεση και όχι τον κανόνα.

ΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΝΟΝΙΚΟΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ

ΛΑΤΙΝΙΚΗ (κεφ. 68 - 69)[264]

Episcopus ordinetur electus ab omni populo; quique cur nominatus fuerit et placuerit omnibus, conueniet populum una cum presbyterio et his, qui preesentes fuerint episcopi, die Mominica. Consentientibus omnibus imponant super eum manus et presbyterium adstet quiescens. Omnes autem silentium habeant orantes in corde propter descensionem sp(iritu)s, ex quibus anus de presentibus episcopis ab omnibus rogatus inponens manum ei, qui ordinatur episcopus, oret ita dicens:

Deus et pater domini nostri Iesu Christi, pater misericordiarum et deus totius consolationis, qui in excelsis habitas et humilia respicis, qui cognoscis omnia antequam nascantur, tu qui dedisti terminos in ecclesia per verbum gratiae tuae, praedestinans ex principio genus iustorum Abraham, principes et sacerdotes constituens. et s(an)c(tu)m tuum sine ministerio non derelinquens, ex initio saeculi bene tibi placuit in his quos elegisti dari: nunc effunde earn uirtutem, quae a te est, principalis sp(iritu)s, quern dedisti dilecto filio tuo Ie(s)u Chr(ist)o, quod donauit sanctis apostolis, qui constituerunt ecclesiam per singula loca sanctificationem tuam, in gloriam et laudem indeficientem nomini tuo. Da, cordis cognitor pater, super hunc seruum tuum, quern elegisti ad episcopatu(m), pascere gregem sanctam tuam, et pom atum sacerdotii tibi exhibere sine repraehensione, seruientem noctu et die, incessanter repropitiari uultum tuum et offerre dona sancta<e> ecclesiae tuae, sp(irit)u[m] prim atus sacerdotii habere potestatem dimittere peccata secu ndu m m andatum tuum, dare sortes secundum praeceptu(m) tuum, soluere etiam omnem collegationem secundum potestatem quam dedisti apostolis, placere autem tibi in mansuetudine et mundo corde, offerentem tibi odorem suauitatis, per puerum tuum Ie(su)m Chr(istu)m , per quern tibi gloria et potentia et honor, patri et filio cum sp(irit)u s(an)c(t)o et

---

[264] *Αποστολική Παράδοση* 68, 26-35, 69, 1-24, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae*, Leipzig 1900, σσ. 103-106. *Αποστολική Παράδοση* 3, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique, SC* 11 bis, σσ. 40-46. Βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution* [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σσ. 4-10.

nunc etin saecula saeculorum. Amen.

Qui cumque factus fuerit episcopus, omnes os offerant pacis, salutantes eum quia dignus effectus est. Illi uero offerant diacones oblationes, quique inponens manus in earn cum omni praesbyterio dicat gratia[n]s agens: D(omi)n(u)s uobiscum.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ

ΑΙΘΙΟΠΙΚΗ (κεφ. 21)

Αιθιοπική έκδοση μεταφρασμένη στα γερμανικά (υπό Duensing)[265].

Als Bischof soil eingesetzt werden, wie wir (schon) zuvor gesagt haben, einer, der gewahlt ist vom ganzen Volk zusammen mit den Presbytern und Diakonen am Sabbathtage. Und alle Bischofe sollen untereinander in Eintracht gehen und ihre Hande auf ihn legen, und die Presbyter, indem sie still stehen, auch sie sollen alle, indem sie zusammen schweigen, in ihrem Herzen beten, daB der heilige Geist auf ihn herabkomme, und die einzelnen von den Bischofen sollen beten, und alle sollen einzeln, indem sie stehen, die Hand auf den legen, der als Bischof eingesetzt wird, (und) er soil liber ihm also beten:

Gott, Vater unsers Herrn Jesu Christi[266], unseres Heilandes, Abater des Erbarmens und Herr aller Wohltat[267], welcher wohnt in den Hohen, und der du (an)siehst die Niedrigen[268], der alles weiB, bevor es geschieht[269]. Du hast gegeben Ordnung der Kirche durch das Wort Seiner Gnade[270], der du zuvor geordnet hast von Anfang her ein Geschlecht der Gerechten; von Abraham hast du eingesetzt Fursten und Priester und dein Heiligtum nicht ohne (einen) Diener gelassen. Indem du vor der Schopfung der Welt[271] es wolltest

---

[265] H. DUENSING, *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt*, Göttingen 1946, σ. 17- 21. Η αιθιοπική έκδοση του H. Duensing δημοσιεύθηκε το 1946 στα γερμανικά, είναι κριτική έκδοση βασιζόμενη σε οκτώ χειρόγραφα με ιδιαίτερη προτίμηση του mss. Vat. Borgia aeth. 2, 15ου αιώνα. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. P. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π., σ. 9.

[266] *Εφεσ. 1,3. Β΄ Κορ. 1,2.*

[267] *Β΄ Κορ.* 1,3.

[268] *Ψαλμ.* 112, 5-6. *Ψαλμ.* 137, 6.

[269] *Δαν.* 1, 42.

[270] *Πράξ*, 14, 3. *Πράξ.* 20, 32.

[271] *Ματθ.* 25, 34.

durch die (den), welche(n) du erwahlt hast, bist du verherrlicht. Und jetzt gieBe aus die von dir her(kommende) Kraft des Ftihrergeistes, den du gegeben hast deinem geliebten Sohne Jesus Christus, den du gewahrt hast deinen heiligen Aposteln der Kirche durch den. Pflug deines Kreuzes an jedem (einzelnen) Ort, dein Heiligtum; dir sei Ruhm und unaufhorlicher Lobpreis deinem Namen. Gib, Herzenskenner, Vater, liber deinen Ivnecht, den du zum Bischofsarnt erwahlt hast, daB er deine Herde weide und dir Priesterdienst leiste ohne Tadel, indem er Nacht und Tag diene, daB er flehe und sehe wiirdig dein Antlitz, daB er darbringe dein Opfer deiner heiligen Kirche, und indem er durch den heiligen Geist des Priestertums Macht hat, Stinde zu vergeben nach deinem Befehl, soil er die Amter deiner Ordnung geben und jedes Band der Ungerechtigkeit losen nach der Macht, die du deinen Aposteln gegeben hast, und dir gefallen in Sanftmut und in reinem Herzen, indem er dir darbringt einen stiBen Geruch durch deinen Sohn Jesus Christus, durch den dir Preis und Kraft und Ehre ist, dem Yater und dem Sohne und dem heiligen Geiste, in der heiligen Kirche jetzt und immer und flir die Ewigkeit der Ewigkeit. Amen.

Nach dem der Bischof eingesetzt ist, begriiBen ilin alle einzeln, indem sie den, der Bischof geworden ist und dem er diese Gnade zuerteilt hat, auf den Mund ktissen. Und der Diakon oil ihm das Opfer bringen, und indem er also seine Hand auf das Opfer legt mit alien Presbytern, spricht er, indem er dankt, also: Der Herr sei mit eueh alien. Und es sagt das Yolk vollstandig.

Αιθιοπική έκδοση μεταφρασμένη στα αγγλικά (υπό Horner)[272].

Concerning the ordination of Bishops and the right order of the Oblation. The bishop shall be ordained as we have already spoken; one who has been chosen by all the people together, with the presbyters and deacons on the day of the sabbath. And all the bishops shall go with mutual consent and lay their ands upon him; and the presbyters standing by keep quiet, and all of them together in silence and praying in their hearts that the Holy Spirit may help them and descend upon him. And every one of the bishops shall pray, and all of them severally standing up shall lay their hands upon him who is ordained bishop, and they shall pray over him thus, saying:

[272] G. HORNER, *The Statutes of the Apostles*, London 1904, σσ. 138-139. Η πρώτη έκδοση του αιθιοπικού κειμένου στα αγγλικά έγινε από τον Horner (1730-1735), βασιζόμενο σε ένα χειρόγραφο BM or. 793 (1730-1735). Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. P. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, όπ.π..

God, the Father of our Lord Jesus Christ,[273] Father of mercies and Lord of all comforts[274], who dwelt with the lofty and (yet) sees the humble[275], and who knew all before it came to pass[276]. Thou gavest an ordinance to the Church, by the word of thy grace[277]; thou who foreordainedst originally a family of righteous men; from Abreham thou ordainedst judges and priests; and thou didst not leave thy sanctuary without ministers; and ever since the creation of the world[278] thou hast desired to be glorified in the (place) which thou chosest. And now pour out from thee the might of the Holy Spirit, which thou gavest to thy beloved Son Jesus Christ, which thou grantest to us the holy Apostles, thy helpers in thy Church (working) with the plough of thy Cross and in the place of thy holiness - to thee be glory, and praise unceasingly to thy Name. Give, (thou) knower of the heart, and send the Holy Spirit upon thy servant whom thou hast chosen for the pontificate, that he may feed thy flock and minister as priest to thee without blame, serving thee by day and night, and supplicating to see thy face worthily; that he may offer thine Oblation in thy holy Church; in the Holy Spirit of the priesthood, having authority to forgive sin according to thy commandment (and) to give the ordination of thy ordinance, and loose all bonds of iniquity, according to the authority which thou gavest to thine Apostles; and that he may please thee with gentleness and purity of heart, offering to thee a sweet savour, through thy Son Jesus Christ, through whom to thee be glory and might and honour, to the Father and the Son and the Holy Spirit in thy Holy Church now and always and for ever and ever. Amen.

And after the bishop has been ordained every one of them shall salute him with the mouth, kissing him who as has become a bishop, and to whom this grace has been imparted. And the deacon shall bring to him the Oblation; and he then having laid his hand upon the Oblation with all the holy ones and the presbyters shall say, thus giving thanks: The Lord (be) with you all and the people shall say: Perfectly with thy Spirit may he be.

---

[273] *Εφεσ. 1,3. Β΄ Κορ. 1,2.*

[274] *Β΄ Κορ.* 1,3.

[275] *Ψαλμ*. 112, 5-6. *Ψαλμ*. 137, 6.

[276] *Δαν*. 1, 42.

[277] *Πράξ*, 14, 3. *Πράξ*. 20, 32.

[278] *Ματθ*. 25, 34.

Αιγυπτιακή Εκκλησιαστική Διάταξη [κεφ. 1. 31][279]
Episcopus, sicut in superioribus constituimus, ordinetu qui a cuncto populo electus et inculpatus est. Qui cum nom natus fuerit ac placuerit, cunctus populus congregatur una cui presbyteris et diaconis in die dominica; omnes episcopi consentiur manus ei imponentes; et presbyteri adstent quiescentes; et omm simul sileant atque in cordibus suis precentur, ut spiritus sancti super eum veniat. Et unus ex episcopis dignus invenitur onr nibus adstantibus, qui manus imponat in episcopum ordinandum t super eum oret: Deus, pater Domini nostri Iesu Christi salvatori nostri, pater misericordiarum et dominus omnis beneficii, qui habito inter supremos et infimos, qui scit omnia, antequam fiant. T dedisti ordinationem ecclesiae per vocem gratiae tuae, quam prii ordinavisti ante generationes iustorum, sc. a (tempore) Abrahan iudices et sacerdotes constituisti illi, et sanctuarium tuum nunquai reliquisti sine ministris. Ante creationem mundi (prout) voluis (in loco) quem elegeras, celebratus fuisti. Nunc autem effund desuper virtutem spiritus principalis, quem dedisti dilecto filio tu Iesu Christo, quem largitus es sanctis apostolis tuis, ut ecclesiar (fundarent) aratro crucis tuae in omnibus locis, sanctitatis tua praedicatione non cessante in nomine tuo. Da, o gnare cordiuii pater, ut servus tuus, quem elegisti ad episcopatum, pascat greger tuum et sacerdotio tibi fungatur absque reprehensione, ut ministran noctu diuque suppliciter oret videatque faciem tuam, ut dign offerat oblationem tuam sanctae ecclesiae tuae, et in spiritu sacerdotii sancto, habens facultatem remittendi peccata secundum mandatum tuum, et dandi ordines (secundum) institutionem tuam, atque solvendi omne vinculum iniquitatis secundum potestatem, quam dedisti apostolis tuis, ut acceptus tibi sit in sinceritate et puro corde, offerens tibi odorem suavem, per filium tuum Iesum Christum, in quo tibi (sit) laus et potentia et gloria, patri et filio et spiritui sancto, in sancta ecclesia nunc et semper et in saecula saeculorum, amen. Postquam episcopus factus est, omnes ei ore suo pacem dent, eum osculantes. Diaconi autem ei oblationem adferant.Cumque manum suam super oblatione posuerit et presbyteri, dicat gratias agens: Dominus cum omnibus vobis, et uni versus populus dicat: Cum spiritu tuo; et dicat: Sursum corda vestracc, et populus dicat: Habemus ad Dominum; et rursus dicat: Gratias agamus Domino, et universus populus dicat: Dignum et iustum (est). Et iterum hoc modo oret et sequentia secundum institutionem sanctae

[279] FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum,* vol. II, Paderbornae 1905, σσ. 98-99.

oblationis dicat.

Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ (βιβλ. 8, κεφ. 3-5)[280]

Πρῶτος οὖν ἐγώ φημι Πέτρος ἐπίσκοπον χειροτονεῖσθαι, ὡς ἐν τοῖς προλαβοῦσιν ἅμα πάντες διεταξάμεθα, ἐν πᾶσιν ἄμεμπτον, ἀριστίνδην ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐκλελεγμένον· Οὗ ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος, συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ συνευδοκείτω. Ὁ δὲ πρόκριτος τῶν λοιπῶν ἐρωτάτω τὸ πρεσβυτέριον καὶ τὸν λαὸν, εἰ αὐτός ἐστιν, ὃν αὐτοῦνται εἰς ἄρχοντα. Καὶ ἐπινευσάντων προσεπερωτάτω, εἰ μαρτυρεῖται ὑπὸ πάντων ἄξιος εἶναι τῆς μεγάλης ταύτης καὶ λαμπρᾶς ἡγεμονίας, εἰ τὰ κατὰ τὴν εἰς Θεόν αὐτῷ εὐσέβειαν κατώρθωται, εἰς τὰ πρὸς ἀνθρώπους δίκαια πεφύλακται, εἰ τὰ κατὰ τὸν οἶκον αὐτοῦ καλῶς ᾠκονόμηται, εἰ τὰ κατὰ τὸν βίον ἀνεπιλήπτως. Καὶ πάντων ἅμα κατὰ ἀλήθειαν, ἀλλ'οὐ κατὰ πρόληψιν μαρτυρησάντων τοιοῦτον αὐτὸν εἶναι, ὡς ἐπὶ δικαστῇ Θεῷ καὶ Χριστῷ, παρόντος δηλαδὴ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί πάντων τῶν ἁγίων καὶ λειτουργικῶν πνευμάτων, ἐκ τρίτου πάλιν πυθέσθωσαν, εἰ ἄξιός ἐστιν ἀληθῶς τῆς λειτουργίας, ἵνα ἐπὶ στόματος δύο ἢ τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα. Καὶ συνθεμένων αὐτῶν ἐκ τρίτου ἄξιον εἶναι, ἀπαιτείσθωσαν οἱ πάντες σύνθημα, καὶ δόντες προθύμως ἀκουέσθωσαν. Καὶ σιωπῆς γενομένης εἷς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα καὶ δυσὶν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἑστώς, τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων τῶν δὲ διακόνων τὰ θεῖα Εὐαγγέλια ἐπὶ τῆς τοῦ χειροτονουμένου κεφαλῆς ἀνεπτυγμένα κατεχόντων, λεγέτω πρὸς Θεόν: Ὁ ὤν, δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ, ὁ μόνος ἀγέννητος καὶ ἀβασίλευτος, ὁ ἀεὶ ὢν καὶ πρὸ τῶν αἰώνων ὑπάρχων, ὁ πάντη ἀνενδεὴς καὶ πάσης αἰτίας καὶ γενέσεως κρείττων, ὁ μόνος ἀληθινός, ὁ μόνος σοφός, ὁ ὢν μόνος ὕψιστος, ὁ τῇ φύσει ἀόρατος, οὗ τὸ εἶναι γνῶσις ἄναρχος, ὁ μόνος ἀγαθὸς καὶ ἀσύγκριτος, ὁ τὰ πάντα εἰδὼς πρὶν γενέσεως αὐτῶν, ὁ τῶν κρυπτῶν γνώστης, ὁ ἀπρόσιτος, ὁ ἀδέσποτος· ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ σου τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν, ὁ δημιουργὸς τῶν ὅλων δι' αὐτοῦ, ὁ προνοητής, ὁ κηδεμών, ὁ Πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ Θεὸς πάσης παρακλήσεως, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν καὶ τὰ ταπεινὰ ἐφορῶν· σὺ ὁ δοὺς ὅρους Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἐνσάρκου παρουσίας τοῦ Χριστοῦ σου ὑπὸ μάρτυρι τῷ παρακλήτῳ

[280] M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 140-150. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σ. 472-476.

διὰ τῶν σῶν ἀποστόλων καὶ ἡμῶν διδασκάλων, τῶν χάριτι σῇ παρεστώτων ἐπισκόπων, ὁ προορίσας ἐξ ἀρχῆς ἱερεῖς εἰς ἐπιστασίαν τοῦ λαοῦ σου, Ἄβελ ἐν πρώτοις, Σὴθ καὶ Ἐνὼς καὶ Ἐνὼχ καὶ Νῶε καὶ Μελχισεδὲκ καὶ Ἰώβ· ὁ ἀναδείξας Ἀβραὰμ καὶ τοὺς λοιποὺς πατριάρχας σὺν τοῖς πιστοῖς σου θεράπουσιν Μωϋσεῖ καὶ Ἀαρὼν καὶ Ἐλεαζὰρ καὶ Φινεές, ὁ ἐξ αὐτῶν προχειρισάμενος ἄρχοντας καὶ ἱερεῖς ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου, ὁ τὸν Σαμουὴλ ἐκλεξάμενος εἰς ἱερέα καὶ προφήτην, ὁ τὸ ἁγίασμά σου ἀλειτούργητον μὴ ἐγκαταλιπών, ὁ εὐδοκήσας ἐν οἷς ᾑρετίσω δοξασθῆναι· αὐτὸς καὶ νῦν μεσιτείᾳ τοῦ Χριστοῦ σου δι' ἡμῶν ἐπίχεε τὴν δύναμιν τοῦ ἡγεμονικοῦ σου Πνεύματος, ὅπερ διακονεῖται τῷ ἠγαπημένῳ σου παιδὶ Ἰησοῦ Χριστῷ, ὅπερ ἐδωρήσατο γνώμῃ σου τοῖς ἁγίοις ἀποστόλοις σου τοῦ αἰωνίου Θεοῦ. Δὸς ἐν τῷ ὀνόματί σου, καρδιογνῶστα Θεέ, ἐπὶ τὸν δοῦλόν σου τόνδε, ὃν ἐξελέξω εἰς ἐπισκοπὴν, ποιμαίνειν τὴν ἁγίαν σου ποίμνην καὶ ἀρχιερατεύειν σοι, ἀμέμπτως λειτουργοῦντα νυκτὸς καὶ ἡμέρας καὶ ἐξιλασκόμενόν σου τὸ πρόσωπον, ἐπισυναγαγεῖν τὸν ἀριθμὸν τῶν σῳζομένων καὶ προσφέρειν σοι τὰ δῶρα τῆς ἁγίας σου Ἐκκλησίας. Δὸς αὐτῷ, δέσποτα παντοκράτορ, διὰ τοῦ Χριστοῦ σου τὴν μετουσίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ὥστε ἔχειν ἐξουσίαν ἀφιέναι ἁμαρτίας κατὰ τὴν ἐντολήν σου, διδόναι κλήρους κατὰ τὸ πρόσταγμά σου, λύειν δὲ πάντα σύνδεσμον κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔδωκας τοῖς ἀποστόλοις, εὐαρεστεῖν δέ σοι ἐν πραότητι καὶ καθαρᾷ καρδίᾳ, ἀτρέπτως, ἀμέμπτως, ἀνεγκλήτως προσφέροντά σοι καθαρὰν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν, ἣν διὰ Χριστοῦ διετάξω, τὸ μυστήριον τῆς καινῆς διαθήκης, εἰς ὀσμὴν εὐωδίας διὰ τοῦ ἁγίου Παιδός σου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν, δι' οὗ σοι δόξα, τιμὴ καὶ σέβας ἐν ἁγίῳ Πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Καὶ ταῦτα ἐπευξαμένου οἱ λοιποὶ ἱερεῖς ἐπιλεγέτωσαν· Ἀμήν, καὶ σὺν αὐτοῖς ἅπας ὁ λαός. Καὶ μετὰ τὴν προσευχὴν εἷς τῶν ἐπισκόπων ἀναφερέτω τὴν θυσίαν ἐπὶ τῶν χειρῶν τοῦ χειροτονηθέντος. Καὶ τῇ ἕωθεν ἐνθρονιζέσθω εἰς τὸν αὐτῷ διαφέροντα τόπον παρὰ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων, πάντων αὐτὸν φιλησάντων τῷ ἐν Κυρίῳ φιλήματι. Καὶ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν τῶν τε Ἐπιστολῶν ἡμῶν καὶ τῶν Πράξεων καὶ τῶν Εὐαγγελίων, ἀσπασάσθω ὁ χειροτονηθείς την ἐκκλησίαν, λέγων· Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός καὶ ἡ κοινωνία τοῦ ἁγίου Πνεύματος μετὰ πάντων ὑμῶν.

Επιτομή Αποστολικών Διαταγών[281]

Πρῶτος οὖν ἐγώ φημι Πέτρος ἐπίσκοπον χειροτονεῖσθαι, ὡς ἐν τοῖς προλαβοῦσιν ἅμα πάντες διεταξάμεθα, ἐν πᾶσιν ἄμεμπτον, ἀριστίνδην ὑπὸ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐκλελεγμένον. Οὗ ὀνομασθέντος καὶ ἀρέσαντος, συνελθὼν ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ συνευδοκείτω. Ὁ δὲ πρόκριτος τῶν λοιπῶν ἐρωτάτω τὸ πρεσβυτέριον καὶ τὸν λαὸν, εἰ αὐτός ἐστιν, ὃν αἰτοῦνται εἰς ἄρχοντα. Καὶ ἐπινευσάντων προσεπερωτάτω, εἰ μαρτυρεῖται ὑπὸ πάντων ἄξιος εἶναι τῆς μεγάλης ταύτης καὶ λαμπρᾶς ἡγεμονίας, εἰ τὰ κατὰ τὴν εἰς Θεόν αὐτῷ εὐσέβειαν κατώρθωται, εἰ τὰ πρὸς ἀνθρώπους δίκαια πεφύλακται, εἰ τὰ κατὰ τὸν οἶκον αὐτοῦ καλῶς ᾠκονόμηται, εἰ τὰ κατὰ τὸν βίον ἀνεπιλήπτως. Καὶ πάντων ἅμα κατὰ ἀλήθειαν, ἀλλ'οὐ κατὰ πρόληψιν μαρτυρησάντων τοιοῦτον αὐτὸν εἶναι, ὡς ἐπὶ δικαστῇ Θεῷ καὶ Χριστῷ, παρόντος δηλαδὴ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ λειτουργικῶν πνευμάτων, ἐκ τρίτου πάλιν πυθέσθωσαν, εἰ ἄξιός ἐστιν ἀληθῶς τῆς λειτουργίας, ἵνα ἐπί στόματος δύο ἢ τριῶν μαρτύρων σταθήσεται πᾶν ῥῆμα. Καί συνθεμένων αὐτῶν ἐκ τρίτου ἄξιον εἶναι, ἀπαιτείσθωσαν οἱ πάντες σύνθημα, καὶ δόντες προθύμως ἀκουέσθωσαν. Καί σιωπῆς γενομένης εἷς τῶν πρώτων ἐπισκόπων ἅμα καὶ δυσίν ἑτέροις πλησίον τοῦ θυσιαστηρίου ἑστώς, τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων καί πρεσβυτέρων σιωπῇ προσευχομένων, τῶν δέ διακόνων τὰ θεῖα Εὐαγγέλια ἐπὶ τῆς τοῦ χειροτονουμένου κεφαλῆς ἀνεπτυγμένα κατεχόντων, λεγέτω πρὸς Θεόν:

Ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ πατὴρ τῶν οἰκτιρμῶν καὶ θεὸς πάσης παρακλήσεως, ὁ ἐν ὑψηλοῖς κατοικῶν καὶ τὰ ταπεινὰ ἐφορῶν, ὁ γινώσκων τὰ πάντα πρὶν γενέσεως αὐτῶν. σύ, ὁ δοὺς ὅρους ἐκκλησίας διὰ λόγου χάριτός σου, ὁ προορίσας ἀπ' ἀρχῆς γένος δικαίων ἐξ Ἀβραάμ, ἄρχοντάς τε καὶ ἱερεῖς καταστήσας τό τε ἁγίασμά σου μὴ καταλιπὼν ἀλειτούργητον, ὁ ἀπὸ καταβολῆς κόσμου εὐδοκήσας ἐν οἷς ἡρετίσω δοξασθῆναι· καὶ νῦν ἐπίχεε τὴν παρὰ σοῦ δύναμιν τοῦ ἡγεμονικοῦ πνεύματος, ὅπερ διὰ τοῦ ἠγαπημένου σου παιδὸς Ἰησοῦ Χριστοῦ, δεδώρησαι τοῖς ἁγίοις [σου] ἀποστόλοις, οἳ καθίδρυσαν τὴν ἐκκλησίαν κατὰ τόπον ἁγιάσματός σου, εἰς δόξαν καὶ αἶνον ἀδιάλειπτον τοῦ ὀνόματός σου. Καρδιογνῶστα πάντων, δὸς ἐπὶ τὸν δοῦλόν σου τοῦτον, ὃν ἐξελέξω εἰς ἐπισκοπήν σου τὴν ἁγίαν σου ποίμνην καὶ

[281] X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. II, Paderbornae 1905, σσ. 77-79.

ἀρχιερατεύειν σοι ἀμέπτως, λειτουργοῦντα νυκτὸς καὶ ἡμέρας, ἀδιαλείπτως τε ἱλάσκεσθαι τῷ προσώπῳ σου καὶ προσφέρειν σοι τὰ δῶρα τῆς ἁγίας σου ἐκκλησίας, καὶ τῷ πνεύματι τῷ ἀρχιερατικῷ ἔχειν ἐξουσίαν ἀφιέναι ἁμαρτίας κατὰ τὴν ἐντολήν σου, διδόναι κλήρους κατὰ τὸ πρόσταγμά σου, λύειν τε πάντα σύνδεσμον κατὰ τὴν ἐξουσίαν, ἣν ἔδωκας τοῖς ἀποστόλοις, εὐαρεστεῖν τε σοί ἐν πραότητι καὶ καθαρᾷ καρδίᾳ, προσφέροντά σοι ὀσμὴν εὐωδίας διὰ τοῦ παιδός σου Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, μεθ'οὗ σοι δόξα, κράτος, τιμὴ σὺν ἁγίῳ πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν.

Κανόνες του Ιππολύτου (καν. 2-3)[282]

Episcopus eligatur ex omni populo. Sedatus sit, sicut de illo in apostolo scriptum est. In ea autem hebdomade, in qua ordinatur, dicat populus: nos eligimus eum. Deinde silentio facto in toto grege post εξομολόγησιν omnes pro eo orent dicentes: o Deus, corrobora hunc, quem nobis praeparasti. Deinde eligatur unus ex episcopis et presbyteris, qui manum capiti ejus imponat et oret dicens:

O Deus, pater domini nostri Jesu Christi, pater misericordiarum et Deus totius consolationis, qui habitat in altis et hamilia (hamiles) respicit, qui novit omnia, antequam fiant: tu,consti tristi fines ecclesize, cujus imperio fit, ut ex Adumo perseveret genus justum ratione hujus episcopi, qui est magnus Abraham; qui praelaturas et principatus constituit; respice super N., servum tuum, tribuens virtatem tuam et spiritum efficacem; quem tribuisti sanctis apostolis per dominum nostrum Jesum Christum, filium tuum unicum; illis, qui fandaverunt eoclesiam in omni loco ad honorem et gloriam nominis tui sancti. Quia tu cognovisti cor uninseujusque, concede illi, ut ipse sine peccato videat populum taum, ut mereatur pascere gregem tanm magnum sacrum. Effice etiam ut mores ejus sint superiores omni populo sine alla declinatione. Effice etiam, ut propter praestantiam ili ab omnibus invideatur, et accipe orationes ejus et oblationes ejus, quas tibi offeret die noctaque, et sint tibi odor suavis. Tribue etiam illi, o domine, episcopatum et spiritum clementem et potestatem ad remittenda peccata; et tribue illi facultatem ad dissolvenda

282 H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti,* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σσ. 42-47.

omnia vincula iniquitatis daemonum, et ad samandos omnes morbos, et. contere satanam sub pedibus ejus velociter, per dominum nostrum Jesum Christum, per quem tibi gloria cum ipso et spiritu sancto in saecula saeculorum. Amen.

Post heaec convertant se omnew ad eum, osculantes eum in pace, quia ille hoc meretur. Diaconus autem afferat oblationew, et ille, qui factus est episcopus, imponat manum super oblationibus una cum presbyteris, dicens: ὁ κύριος μετά πάντων.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ

ΣΑΧΙΔΙΚΗ (κεφ. 31)

Σαχιδική έκδοση μεταφρασμένη στα γερμανικά (υπό W. TILL and J. LEIPOLDT) [283]

Über die Bischof

Der Bischof (ἐπίσκοπος) soll nach (κατά) dem bereits Gesagten 1 ordiniert (χειροτονεῖν) werden, nachdem man ihn als (δέ) untadelig 2 (wörtl. sündlos) aus der ganzen Menge ausgewählt hat. Wenn er ernannt (ὀνομάζειν) wurde und ihnen gefällt, soll mit Zustimmung (συνευδοκεῖν) aller Bischöfe (ἐπίσκοπος), die ihm ihre Hand auflegtent, sich das ganze Volk (λαός) zugleich mit den Priestern (πρεσβύτερος) und Diakonen (διάκονος) am Sonntag (Κυριακή) versammeln. Die Priester (πρεσβύτερος) ihrerseits verharren alle miteinander stehend in Schweigen und beten stumm (wörtl. in ihrem Herzen), daß der heilige Geist (πνεῦμα) über ihn herabkomme. Während alle stehen, wird einer der Bischöfe (ἐπίσκοπος) gebeten (ἀξιοῦν), daß er seine Hände auf den lege, der zum Bischof (ἐπίσκοπος) gemacht werden soll, und über ihn bete. Wenn er dann (δέ) zum Bischof (ἐπίσκοπος) geworden ist, sollen alle grüßend (ἀσπάζεσθαι) ihm mit ihrem Munde den Friedenskuß (εἰρήνη) geben. Die Diakone (διάκονος) sollen ihm dann (δέ) das Opfer (προσφορά) hereinbringen. Wenn dann (δέ) mit den Priestern (πρεσβύτερος) seine Hand auf das Opfer (προσφορά) legt, soll er dankend (εὐχαριστεῖν) sagen: Der Herr (sei) mit euch allen" (ὁ κύριος μετά πάντων

---

[283] W. TILL and J. LEIPOLDT, *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954, σ. 3.

ὑμῶν), und das ganze Volk (λαός) antworte (wörtl. sage): „ Mit deinem Geiste" (μετά τοῦ πνεύματός σου). Er sagt: Empor eure Herzen! (ἄνω ὑμῶν τάς καρδίας); das ganze Volk (λαός) spricht: Wir haben (sie) beim Herrn (ἔχομεν πρός τόν κύριον). Er sagt wieder: Lasset uns dem Herrn danken' (εὐχαριστήσωμεν τόν κύριον); das ganze Volk (λαός) spricht: Wert und gerecht" (ἄξιον καί δίκαιον). Er soll dann in dieser Art beten und das sprechen, was dem Ritus des heiligen Opfers προσφορά) gemäß (κατά) darauf folgt.

ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ

ΑΡΑΒΙΚΗ (κεφ. 21)

Αραβική έκδοση μεταφρασμένη στα γαλλικά (υπό J. and A. PÉRIER)[284]

L'évêque sera ordonné comme nous l'avons deja dit. Il sera choisi parm toute l'assemblée des fidèles, et exempt de péché. Quand il aura été nommé et agrie. toute l'assembléo des fideles avec les prêtres et les diaeres se réunira le dimanche. Tous les évêques se grouperont avec allégresse et lui imposeront les mains; les prêtres se tiendront debout en silence et tout le peuple sera également silencieus; et ils prieront intérieurement le Saint-Esprit de descendre sur lui. Et l'on demandera à l'un des évèques, chacun étant debout, de faire l'imposition des mains sur celui qui est ordonné et de prier sur lui en ces termes... Et lorsqu'il aura été ordonné évêque, chacun le saluera et le baisera sur la boucle. Le diacre apportera les oblations au [nouvel] évêque, qui placera sa main en même temps que tous les prêtres sur cette offrande et rendra grâces en disant : «Le Seigneur soit avec vous!» Tout le peuple répond: «Et avec votre esprit» L'évêque dit: «Où sont vos cœurs» Le peuple répond: «Ils sont avec le Seigneur». L'évêque ajoute: «Rendez graces au Seigneur» Et le peuple répond: «C'est juste». Et l'évêque prie ainsi et dit la suite en se conformant aux rubriques (litt. règles) de la messe.

[284] *Αραβική* 21, J. and A. PÉRIER, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe*, PO 8/4, σσ. 590-591. Η κριτική έκδοση του Périer στηρίζεται σε οκτώ χειρόγραφα: Paris BN ar. 241 (13ος-14ος αιώνας) Rome Vatic. Borgia ar. 60 (1648 μ.Χ.) Paris BN ar. 243 (1641 μ.Χ.), Paris BN ar. 251 (1353 μ.Χ.) Rome Vatic. ar. 149 (14ος αιώνας) Paris BN ar. 252 (1664 μ.Χ.), Rome Barberini or. 4 (1349 μ.Χ.) London BM Rich. 7207 (1349 μ.Χ.).

Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (βιβλίο Α, κεφ. 21)[285]
Qui talis ergo fuerit, die dominica suscipiat manus impositionem, omnibus consentientibus ipsius ordinationi, testimoniumque de eo perhibentibus, una cum cunctis presbyteris et episcopis vicinis. Iidem episcopi manus, postquam eas praecedenter laverint, super ilium imponant. Presbyteri autem prope eos (i. e. episcopos) stent quieti cum timore, elevatis sursum cordibus in silentio. Episcopi super ilium imponentes manus dicant: «Imponimus manus nostras super servum Dei istum, qui electus est in Spiritu in statum firmum et religiosum ecclesiae, cujus principatus est monarchicus atque indissolubilis, invisibilis ac vivi Dei, ad liberationem a judicio vero, et ad sanctas divinas revelationes, ad charismata divina et dogmata iidelia Trinitatis per crucem, per resurrectionem, per incorruptibilitatem in Ecclesia sancta Dei». Post haec unus episcopus, praeceptum habens ab episcopis reliquis, imponat super ilium manus dicens invocationem ipsiusmet ordinationis ita: «Deus, qui omnia in virtute fecisti et firmasti, qui fundasti conceptu mentis orbem habitabilem, qui ornasti coronam omnium rerum a te factarum, qui dedisti eis in timore servare jussa tua, qui tribuisti nobis intelle ctum veritatis, et notum fecisti nobis Spiritum tuum illum bonum, qui Filium tuum dilectum misisti unicum Salvatorem nostrum immaculatum pro redemptione nostra; Deus et Pater Domini nostri Jesu Christi, Pater misericordiarum et Deus totius consolationis, qui in puris altis habitas perpetuo, qui es altissimus, laudabilis, terribilis, magnus et omnia videns, qui omnia, antequam fiant, nosti, apud quem omnia, antequam sint, jam erant, qui illuminationem dedisti Ecclesiz per grátiam Unigeniti Fili tui, predefiniens ab initio illos, qui cupiunt aquitatem et faciunt qua sancta sunt, habitare in mansionibus tuis; qui elegisti Abraham, qui placuit tibi in fide, et Henoch sanctum transtulisti ad thesaurum vitze, qui principes et sacerdotes ordinasti in sanctuario tuo altissimo; Domine, qui vocasti eos ad laudandum et glorificandum in loco gloria tu nomen tuum et Unigeniti tui; Domine Deus, qui non reliquisti sublime sanctuarium tuum sine ministerio ante constitutionem mundi et ex mundi constitutione sanctuaria tua ornasti et decorasti principibus (i. e. pontificibus) et sacerdotibus fidelibus juxta formam colorum tuorum. Domine, cui etiam nunc collaudari placuit, et dignatus es constituere

[285] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σσ. 27-33.

principes (i. e. presidentes) populo tuo, illumina et effunde intelligentiam et gratiam Spiritus tui principalis, quam tradidisti dilecto Filio tuo, Jesu Christo; da, Deus, sapientiam, consilium, fortitudinem, virtutem, unitatem spiritus ad facienda omnia per tuam cooperationem. Concede, Deus, Spiritum tuum sanctum, qui datus fut Sancto tuo, mitte eum ecclesiz tu sancta et pure, et omni loco, qui laudes tuas canit Da, Domine, ut servus tuus iste placeat tibi, ad enarrationen gloria et laudem incessabilem, ad glorificationes perfectas, ad tempora propitia, ad orationes acceptas, ad postulationem fidelem, ad cogitationem rectam, ad cor humile, ad actionem vita et humilitatis ac veritatis, ad scientiam rectitudinis. Pater, qui nosti corda omnium, huic servo tuo, quem elegisti ad episcopatum, ut pascat gregem tuum sanctum et summo sacerdotio fungatur sine querela, die ac nocte tibi ministrans, [col.] concede, ut appareat facies tua, eumque dignum redde, qui tibi diligenter et cum omni timore offerat oblationes ecclesia sanctze tuz. Impertire ei, ut habeat tuum Spiritum pollentem potestate ad solvenda omnia ligamina, quemadmodum apostolis tuis concessisti. Ut placeat tibi in humilitate, imple illum charitate, scientia, discretione, disciplina, perfectione, magnanimitate cum puro corde, dum orat pro populo, dum contristatur pro his, qui stulte agunt, eosque ad auxilium trahit, dum offert tibi laudes, confessiones ac orationes, in odorem suavitatis, per Dominum nostrum Jesum Christum Filium tuum dilectum, per quem tibi gloria, honor et imperium una cum Spiritu sancto ante sacula et nunc et omni tempore et in generationem generatio num, et in sacula interminabilia saculorum.Amen».

Et dicat populus: Amen. Deinde conclamet: Dignus, dignus, dignus. Postquam constitutus fuerit (episcopus), populus per tres dies peragat festum, in mysterium (figuram) illius, qui post tres dies surrexit de mortuis. Deinde quisque ei pacem det.

3 . Ευχολόγιο Σεραπίωνος Θμούεως

Τον 4ο αιώνα ευχή χειροτονίας μας παραδίδει το έργο *Ευχολόγιο του Σεραπίωνος* (350 μ.Χ.). Είναι το αρχαιότερο Ευχολόγιο και ανήκει στην λειτουργική παράδοση της Αιγύπτου. Καί οι τριάντα ευχές εκδόθηκαν γιά πρώτη φορά από τόν A. Dmitrievskij στό Κίεβο τό 1894[286]. Η πλέον

[286] *Ein Euchologium aus dem 4. Jahrhundert, verfasst von Serapion, Bishoff von Thmuis*, Trudy, Kievskoja duchovnoja akademija 2, Kiev 1894.

καθιερωμένη έκδοση είναι αυτή του F. E. Brightman, τό 1900[287]. Στήν εκδοση αυτή όλες οι ευχές παρατίθενται κατά τήν υποτιθέμενη κανονική τους σειρά. Ο Brightman, για την ανακατανομή των ευχών, βασίσθηκε στην εξής σημείωση στο τέλος της 30ής ευχής: «Πᾶσαι αὗται εὐχαὶ ἐπιτελοῦνται πρὸ τῆς εὐχῆς τοῦ προσφόρου», δηλαδή της πρώτης ευχής του Ευχολογίου, με επιγραφή, «Εὐχή προσφόρου Σεραπίωνος ἐπισκόπου»[288].

Σύμφωνα με τον μακαριστό καθηγητή μητροπολίτη Παντελεήμονα Ροδόπουλο, το Ευχολόγιο αυτό ανήκει στην περίοδο τής με ταχείς ρυθμούς εξελίξεως και διαμορφώσεως λειτουργικών μορφών και τύπων στην ιστορία της Εκκλησίας[289]. Σύμφωνα με τον Wobbermin[290], το έργο αποτελεί *Ευχολόγιο*, ενώ ο Wordsworth[291] εκλαμβάνει το έργο ως *Αρχιερατικό* απευθυνόμενο στον επίσκοπο. Οι όροι *Ευχολόγιο* και *Αρχιερατικό* αναπτύχθηκαν πολύ αργότερα, σύμφωνα με τον Brightman[292].

Η χειροτονία του επισκόπου καταγράφεται στην υπ᾽αριθμό 14 ευχή του εν λόγω Ευχολογίου και τελείται με μία μόνο ευχή. Η επίθεση των χειρών διά ευχής κατοχυρώνεται από τον τίτλο - κεφαλίδα της ευχής, όπου επιγράφεται ως «χειροθεσία καταστάσεως επισκόπου». Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Τρεμπέλα, ο ενικός αριθμός «επισκόπου» στον τίτλο, σε σχέση με τις άλλες βαθμίδες «πρεσβυτέρων καί διακόνων», καθορίζει ότι τελούνταν χειροτονία ενός επισκόπου και όχι περισσοτέρων. Ο όρος «κατάστασις» είναι ταυτόσημος με τον όρο «χειροτονία», διότι οι απολελυμένες χειροτονίες ανέκαθεν αποδοκιμάσθηκαν. Κάθε χειροτονούμενος εγκαθίστατο σε ορισμένη επισκοπή. Η εγκατάσταση

---

[287] *The Sacramentary of Serapion*, *JTS* 2 (1900), σσ. 88-113 καί 247-277. M. J. JOHNSON, *The prayers of Serapion of Thmuis, A literary, liturgical and theological analysis*, OCA 247, Rome 1995.

[288] Βλ. Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, *Ἡ τελεσιουργία τοῦ Μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας. Κανονικὴ διδασκαλία καὶ Λειτουργικὴ πράξη* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 5], εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 133.

[289] PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967, σ. 11. Βλ. και P. F. BRADSHAW, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, ed. University Press, Oxford ^{2} 2002, σσ. 104-107.

[290] G. WOBBERMIN, *Altchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens nebst einem dogmatischen Brief des Bischofs Serapion von Thmuis* [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 17, 3b], Leipzig 1898, σ. 30.

[291] J. WORDSWORTH, *Bishop Sarapion's Prayer-Book: An Egyptian pontifical dated probably about A.D. 350-356,* London 1899, σ 24.

[292] F. E. BRIGHTMAN, «The Sacramentary of Serapion of Thmuis» vol. I, *Journal of Theological Studies* 1 (1900), σσ. 89-90. Το ίδιο πιστεύει και ο μητροπολίτης Τυρολόης Παντελεήμων Ροδόπουλος. Βλ. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, όπ.π., σσ. 18-19.

αυτή ήταν απόρροια της χειροτονίας του[293].

Σε σύγκριση με τις ευχές των αρχαίων εκκλησιαστικών διατάξεων, η ευχή χειροτονίας που παρατίθεται στο Ευχολόγιο του Σεραπίωνος είναι εξαιρετικά απλή. Βασικές διαφορές είναι όχι μόνο η μορφή της αλλά και η θεολογική της προσέγγιση. Εμφανείς είναι οι βιβλικές αναφορές που εντάσσονται στην ευχή της χειροτονίας, τις οποίες παραπέμπουμε στην ευχή που θα ακολουθήσει. Η δομή της εντάσσεται στο κοινό διάγραμμα των ευχών: πρόλογος, αιτήσεις, δοξολογία.

Πρόλογος.

Σε αντίθεση με την ευχή της χειροτονίας του επισκόπου στην *Αποστολική Παράδοση*, η ευχή χειροτονίας άρχεται όχι με την τυπολογία της Παλαιάς Διαθήκης, αλλά με την αποστολή του Χριστού στον κόσμο: «Ὁ τὸν κύριον Ἰησοῦν ἀποστείλας εἰς κέρδος ὅλης τῆς οἰκουμένης», και συνεχίζει με αναφορά στην εκλογή των αποστόλων και τη χειροτονία αγίων επισκόπων: «ὁ δι᾽αὐτοῦ τοὺς ἀποστόλους ἐκλεξάμενος, ὁ κατά γενεὰν καὶ γενεὰν ἐπισκόπους ἁγίους χειροτονῶν». Με αυτό τον τρόπο, όχι μόνο τονίζει ότι η χειροτονία είναι πράξη του Θεού, αλλά θέτει το επισκοπικό αξίωμα στη σειρά της αποστολικής διαδοχής, μία θεολογική προσέγγιση που επαναλαμβάνεται παρακάτω στις αιτήσεις.

Αιτήσεις

Τα αιτήματα καθορίζονται με παρακλητικό ύφος προς τον «Θεὸν τῆς ἀληθείας» που φέρει η ευχή. Το ρήμα «ποίησον» απαντάται δύο φορές και περιλαμβάνει ιδιώματα που απαιτείται να φέρει ο επίσκοπος, δηλαδή «ἐπίσκοπον ζῶντα», «ἐπίσκοπον ἄξιον τῆς διαδοχῆς τῶν ἁγίων ἀποστόλων», «ἄξιον εἶναι ποιμαίνειν σου τὴν ποίμνην». Με την επίκληση του Αγίου Πνεύματος επέρχεται και η τελείωση του μυστηρίου. Χαρακτηριστικά η ευχή λέγει: «καὶ δὸς αὐτῷ χάριν καὶ πνεῦμα θεῖον». Υπό του Αγίου Πνεύματος εμφορούνται, για να υπηρετήσουν το ποιμαντικό λειτούργημα που παρέλαβαν διά της αποστολικής διαδοχής. Οφείλουν, διά του «ἄξιον», να κατέχουν τα δόγματα της Εκκλησίας και με σοφία και σύνεση να ποιμαίνουν την Εκκλησία. Το «Θεὸς τῆς ἀληθείας» και το «ὃ ἐχαρίσω πᾶσι τοῖς γνησίοις σου δούλοις καὶ προφήταις καὶ πατριάρχαις» καταδεικνύει ότι η Εκκλησία τον 4ο αιώνα ταλανίζεται από αιρέσεις και, ως εκ τούτου, έβλεπε τον επίσκοπο ως φύλακα της αληθινής αποστολικής παράδοσης. Γι᾽αυτό εξάλλου αιτείται ο επίσκοπος να γίνει άξιος να

---

[293] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου καί Ἀνατολῆς*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήνα 1961, σ. 40.

ποιμαίνει με ηθικά προσόντα και καθαρή καρδία, «ἀμέμπτως καὶ ἀπροσκόπως ἐν τῇ ἐπισκοπῇ διατελείτω».

Δοξολογία

Η ευχή κατακλείεται με δοξολογία, όπως γίνεται σε όλες τις ευχές «Σοί ἡ δόξα καί τό κράτος ἐν ἁγίῳ Πνεύματι καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

Χειροθεσία καταστάσεως Επισκόπου (14)[294]

«Ὁ τὸν κύριον Ἰησοῦν ἀποστείλας εἰς κέρδος ὅλης τῆς οἰκουμένης[295], ὁ δι᾽αὐτοῦ τοὺς ἀποστόλους ἐκλεξάμενος[296], ὁ κατὰ γενεὰν καὶ γενεὰν[297] ἐπικόπους ἁγίους χειροτονῶν, ποίησον, ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας[298], καὶ τόνδε ἐπίσκοπον ζῶντα, ἐπίσκοπον ἄξιον τῆς διαδοχῆς τῶν ἁγίων ἀποστόλων, καὶ δὸς αὐτῷ χάριν καὶ πνεῦμα θεῖον, ὃ ἐχαρίσω πᾶσι τοῖς γνησίοις σου δούλοις καὶ προφήταις καὶ πατριάρχαις. Ποίησον αὐτὸν ἄξιον εἶναι ποιμαίνειν σου τὴν ποίμνην[299], ἔτι δὲ ἀμέμπτως καὶ ἀπροσκόπως ἐν τῇ ἐπισκοπῇ διατελείτω διὰ τοῦ μονογενοῦς σου Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι᾿οὗ σοι ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος ἐν ἁγίῳ Πνεύματι καὶ νῦν καὶ εἰς τοὺς σύμπαντας αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

---

[294] M. J. JOHNSON, The prayers of Serapion of Thmuis, A literary, liturgical and theological analysis, όπ.π., σ. 60. Βλ. και PANTELEIMON E. RODOPOULOS, όπ.π., σ. 133.

[295] *Ιωάν.* 3,17: «οὐ γὰρ ἀπέστειλεν ὁ Θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ εἰς τὸν κόσμον ἵνα κρίνῃ τὸν κόσμον, ἀλλ᾽ἵνα σωθῇ ὁ κόσμος δι᾽αὐτοῦ».

[296] *Λουκ.* 6,13: «καὶ ὅτε ἐγένετο ἡμέρα, προσεφώνησε τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, καὶ ἐκλεξάμενος ἀπ᾽αὐτῶν δώδεκα, οὓς καὶ ἀποστόλους ὠνόμασε».

[297] *Εσθ.* 9,27: «καὶ ἔστησε· καὶ προσεδέχοντο οἱ Ἰουδαῖοι ἐφ᾽ ἑαυτοῖς καὶ ἐπὶ τῷ σπέρματι αὐτῶν καὶ ἐπὶ τοῖς προστεθειμένοις ἐπ᾽ αὐτῶν, οὐδὲ μὴν ἄλλων χρήσονται. αἱ δὲ ἡμέραι αὗται μνημόσυνον ἐπιτελούμενον κατὰ γενεὰν καὶ γενεὰν καὶ πόλιν καὶ πατριὰν καὶ χώραν».

[298] *Ψαλμ.* 30,6: «εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου· ἐλυτρώσω με, Κύριε ὁ Θεὸς τῆς ἀληθείας».

[299] *Πράξ.20,28:* «προσέχετε οὖν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ ἐν ᾧ ὑμᾶς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ, ἣν περιεποιήσατο διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος». *Α΄ Πέτρ. 5,2:* «ποιμάνατε τὸ ἐν ὑμῖν ποίμνιον τοῦ Θεοῦ, ἐπισκοποῦντες μὴ ἀναγκαστῶς, ἀλλ' ἑκουσίως, μηδὲ αἰσχροκερδῶς, ἀλλὰ προθύμως».

4. Corpus Dionysiacum

Ενδιάμεσος σταθμός, μεταξύ των αρχαϊκών λειτουργικών κειμένων και της μαρτυρουμένης λειτουργικής πράξεως του 8ου αιώνα, όσον αφορά την επισκοπική χειροτονία, είναι το έργο «Περί Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας» του Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Το έργο αυτό παρέχει θεολογικό - συμβολικό υπομνηματισμό της χειροτονίας, αποτέλεσε τη βάση για τους μετέπειτα υπομνηματιστές[300] και επίσης έτυχε σχολιασμού από τον Μάξιμο Ομολογητή (580μ.Χ. - 662μ.Χ.) και παράφραση από τον Βυζαντινό λόγιο ιεροδιάκονο Γεώργιο Παχυμέρη (1242μ.Χ.-1310μ.Χ.).

Στο έργο αυτό δεν παρατίθενται ευχές, κατά τη συνήθεια του Corpus Dionysiacum, ούτε και τυπικές διατάξεις, αλλά μας παρέχει σπουδαίες πληροφορίες για την τάξη της εποχής του με την παρεχόμενη περιγραφή και τη συναπτόμενη «θεωρία»[301]. Το έργο αυτό ανάγεται στον 5ο με αρχές του 6ου αιώνα[302]. Εκ του παραλληλισμού της με την σημερινή τάξη της χειροτονίας, η δομή της ακολουθίας είναι πληρέστερη σε σχέση με τους πρώτους αιώνες.

Τα Αρεοπαγιτικά Συγγράμματα συνιστούν ένα πολύ σημαντικό βήμα στην ερμηνευτική θεώρηση των τελουμένων της χειροτονίας του επισκόπου, ίσως το σημαντικότερο για την λατρευτική παράδοση της Εκκλησίας. Παρ᾽ όλο που ο συγγραφέας τους ήταν και παραμένει μέχρι σήμερα άγνωστος, παρ᾽ όλο που το έργο κατά την εμφάνισή του προκάλεσε μάλλον αμφιβολία[303] περί της ορθοδοξίας του (πιθανόν λόγω του δυσνόητου και δυσερμήνευτου περιεχομένου του), παρά τις οιεσδήποτε δυσκολίες που αντιμετώπισε, τελικά αναγνωρίσθηκε η μεγάλη

---

[300] Θ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΣ, «Η Λειτουργική ερμηνευτική (Μυσταγωγικά υπομνήματα) από τον ΣΤ΄ έως τον ΙΒ΄ αιώνα» *[Πρακτικά ΙΒ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*], Αθήνα 2014, σσ. 253-278.

[301] Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β'], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 6. Βλ. και Κ. SIMIC, *Λειτουργικὴ Ἑρμηνευτικὴ κατὰ τά Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα*, διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 2012, σσ. 198-215. P. ROMER, Pseudo-Dionysius. *A Commentary on the Texts and an Introduction to Their Influence, εκδ. Oxford University Press,* New York - Oxford 1993, σσ. 107-111. S. C. PARSONS, The "Hierarch" in the Pseudo-Dionysius and its place in the history of christian priesthood, *Studia Patristica* 18,1 (1985), σσ. 187-190.

[302] COLM LUIBHEID, trans., *Pseudo-Dionysius, The Complete Works*, New Υork 2005, σσ. 239-230.

[303] Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Οι Βυζαντινοί ασκητικοί και πνευματικοί πατέρες,* Θεσσαλονίκη 1992, σ. 339-347.

σπουδαιότητά του για την θεολογική ερμηνεία των τελουμένων της χειροτονίας.

Μεθοδολογικά, ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης στηρίζεται σε τρείς εκθέσεις: πρώτον αναφέρεται στην σημασία του μυστηρίου (γενικά), δεύτερον στις ενέργειες που γίνονται κατά την επιτέλεσή του (σύμβολα) και τρίτον στην θεωρία, δηλαδή στον αποσυμβολισμό – εξήγηση των ενεργειών αυτού (εξήγηση). Το μυστήριο της χειροτονίας χαρακτηρίζεται από τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη ως «Μυστήριον ἱερατικῶν τελειώσεων». Επίσης, στον Διονύσιο η διαφορετικότητα έγκειται στον όρο «ιεράρχη», με τον οποίο ονοματίζει την τρίτη βαθμίδα της ιερωσύνης και όχι «αρχιερέας» ή «επίσκοπος» στην ερμηνεία της χειροτονίας. Συγκεκριμένα για την τάξη της χειροτονίας του επισκόπου γράφει το εξής: «Ὁ μὲν ἱεράρχης ἐπὶ τὴν ἱεραρχικὴν τελείωσιν προσαγόμενος ἄμφω τὼ πόδε κλίνας ἐπίπροσθεν τοῦ θείου θυσιαστηρίου ἐπὶ κεφαλῆς ἔχει τὰ θεοπαράδοτα λόγια καὶ τὴν ἱεραρχικὴν χεῖρα καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ πρὸς τοῦ τελοῦντος αὐτὸν ἱεράρχου ταῖς παναγεστάταις ἐπικλήσεσιν ἀποτελειοῦται»[304].

Το μυστήριο άρχεται με την προσαγωγή του υποψηφίου, γονατιστός με τα δύο πόδια, έμπροσθεν του αγίου θυσιαστηρίου. Η προσαγωγή και η γονυκλισία υποδηλώνουν ότι ο χειροτονούμενος αφιερώνει τη ζωή του στον τελετάρχη Θεό και όλη την πνευματική του οντότητα την προσάγει πάναγνη και καθαγιασμένη και όμοια με τον Θεό, και όσο είναι δυνατόν άξια στη θεαρχική και πανάγια θυσία[305]. Έργο του ιεράρχη είναι η τελείωση. Οι τρεις τελειωτικές δυνάμεις είναι η καθαρτική, η φωτιστική και η τελειωτική. Ο ιεράρχης μετέχει και των τριών δυνάμεων[306].

Η επίθεση της χειρός του ιεράρχη από το ένα μέρος φανερώνει την ιεραρχική σκέπη, κάτω από την οποία βρίσκουν πατρική φροντίδα σαν ιερά παιδιά, που τους δωρίζει ιδιότητα και δύναμη ιερατική και απωθεί τις αντίθετες δυνάμεις, και από το άλλο μέρος διδάσκει να τελούν όλες τις ιερατικές ενέργειες, γιατί όσοι τελειώθηκαν ενεργούν κάτω από τις διαταγές του Θεού, έχουν σε όλες τις ενέργιές τους αυτόν οδηγό.

Το εξαιρετικό και αποκλειστικό για τους ιεράρχες είναι η επίθεση

---

[304] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 111. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας,κεφ. Ε', ΙΙΙ, ΙΙ. PG* 3, 509D. Πρβλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Παράφρασις, κεφ. Ε', ΙΙΙ, ΙΙ. PG* 3, 525D-527A.

[305] Όπ.π..

[306] ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Παράφρασις, κεφ.* Ε', ΙΙΙ, VIII. *PG* 3, 529BC.

των θεοπαράδοτων λογίων πάνω στο κεφάλι, που δεν το έχουν οι άλλες δύο τάξεις χειροτονίας. Η τοποθέτηση επί κεφαλής του χειροτονουμένου των θεοπαραδότων λογίων είναι το ιερόν Ευαγγέλιον. Η κύρια πηγή της ιεραρχικής επιστήμης είναι η Αγία Γραφή, της οποίας τη γνώση ο ιεράρχης την κατέχει διά του Αγίου Πνεύματος, το Οποίο και τον ενέπνευσε. Στη μυστική παράδοση οι ιεράρχες μυούνται από τους ιερούς καθοδηγητές της Εκκλησίας άμεσα, διαμέσου του λόγου, από νου σε νου[307]. Με τη χειροτονία, μεταδίδεται στον ιεράρχη ολόκληρη η ιεραρχική δύναμη, πραγματικότητα που συμβολίζεται με την τοποθέτση του ιερού Ευαγγελίου επί της κεφαλής του. Τα Θεοπαράδοτα Λόγια περιέχουν και εξηγούν με σαφήνεια το περιεχόμενο «πάσης θεολογίας, θεουργίας, θεοφανείας, ἱερολογίας, ἱερουργίας». Ο ιεράρχης ως φωτισμένος με την αληθή και θεοπαράδοτη γνώση των λέξεων και των πράξεων των ιερουργιών, μεταδίδει τη γνώση αυτή και στους άλλους, ανάλογα με τη θέση που καταλαμβάνουν στην ιεραρχία. Επειδή σε αυτόν έχει δοθεί η θειοτάτη γνώση και η ακρότατη δύναμη για αναγωγές, ο ιεράρχης τελεί «ἅπαντα τὰ τῆς ὅλης ἱεραρχίας τελεστικώτατα».

Η τάξη αυτή ήδη υπάρχει πρό του 6ου αιώνα. Οι *Αποστολικές Διαταγές* τον 4ο αιώνα αποτελούν την παλαιότερη μαρτυρία για την πράξη τοποθέτησης του ανοικτού Ευαγγελίου πάνω στο κεφάλι του υποψηφίου επισκόπου[308]. Η πράξη αυτή μνημονεύεται και στον Βίο του αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, τον οποίο συνέταξε ο Παλλάδιος: «οί γάρ μή φρίξαντες εὐαγγέλιον ἐπιθεῖναι ἐναγεῖ κεφαλῇ»[309]. Η σταυροειδής σφράγιση δηλώνει την κατάπαυση όλων των σαρκικών επιθυμιών και την μίμηση του Χριστού στον σταυρικό του θάνατο.

Την ιερά ανακήρυξη της χειροτονίας του επισκόπου εκφέρει ο ιεράρχης, διότι ο ιεροτελεστής είναι ερμηνευτής της θεαρχικής εκλογής, που οδηγεί τον χειροτονούμενο στην ιερατική τελείωση με παρακίνηση του Θεού. Με την ανάρρηση του ονόματος του υποψηφίου ο ιεράρχης δηλώνει ότι δεν είναι αυτός, ο οποίος τον εξέλεξε, αλλά είναι μόνο εκφραστής της θείας βούλησης, αφού η εκλογή ανήκει στο Θεό. Πολλοί ερευνητές έχουν παραλληλίσει την ιερή ανακήρυξη με την εκφώνηση που απαντάται στο Ευχολόγιο Bar. gr. 336 «Ἡ θεία χάρις…», όπου ο επίσκοπος επικαλείται τη

---

[307] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σσ. 66-67.

[308] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 46, 14 έκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142.

[309] ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Dialogus de vita Joannis Chrysostomi, κεφ. ιστ΄, PG* 47, 53A.

θεία χάρη και εκφωνεί το όνομα και το βαθμό του κληρικού.

Ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης αναφέρει ότι η εκλογή από τον Θεό απαντάται μέσα σε παραδείγματα που φέρει η Παλαία και Καινή Διαθήκη. Παράδειγμα από την Παλαιά Διαθήκη είναι ο Μωυσής, ως νομικός ιεροτελεστής, που δεν οδήγησε ούτε τον ίδιο τον Ααρών σε ιερατική προσαγωγή, αν και ήταν αδελφός του, έως ότου τελεσιούργησε την ιερατική καθαγίαση με παρακίνηση από τον Θεό και με τελετάρχη τον ίδιο τον Θεόν[310]. Παράδειγμα από την Καινή Διαθήκη είναι ο Χριστός, ο πρώτος ιεροτελεστής, ο οποίος δε δόξασε ο ίδιος τον εαυτό του, αλλά τον μαρτύρησε εκείνος που του είπε: «σύ ἱερεύς εἰς τόν αἰῶνα κατά τήν τάξιν Μελχισεδέκ». Ένω ο Χριστός είναι τελετάρχης, αναθέτει στον Πατέρα και το Άγιον Πνεύμα να καθαγιάσει τους μαθητές, λέγοντας «ἀπὸ Ἱεροσολύμων μὴ χωρίζεσθαι, ἀλλὰ περιμένειν τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πατρὸς ἣν ἠκούσατέ μου· ὅτι Ἰωάννης μὲν ἐβάπτισεν ὕδατι, ὑμεῖς δὲ βαπτισθήσεσθε ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ»[311]. Τέλος, καὶ «ὁ τῶν μαθητῶν κορυφαῖος», δηλαδὴ ο απόστολος Πέτρος, δεν εκλέγει με τους υπόλοιπους δέκα μαθητές το διάδοχο του Ιούδα, αλλά ζητεί από τον Θεο να τους δείξει ποιόν εξέλεξε «καὶ μὴν καὶ αὐτὸς ὁ τῶν μαθητῶν κορυφαῖος μετὰ τῆς ὁμοταγοῦς αὐτῷ καὶ ἱεραρχικῆς δεκάδος εἰς τὴν τοῦ δυοκαιδεκάτου τῶν μαθητῶν ἐληλυθὼς ἱερατικὴν τελείωσιν ἐπὶ τῇ θεαρχίᾳ τὴν ἐκλογὴν εὐλαβῶς καταλέλοιπεν ''Ἀνάδειξον'' φήσας ''ὃν ἐξελέξω'' καὶ τὸν ὑπὸ τοῦ θείου κλήρου θειωδῶς ἀναδεδειγμένον εἰς τὸν τῆς ἁγίας δυοκαιδεκάδος ἱεραρχικὸν ἀριθμὸν εἰσεδέξατο»[312].

Ο χειροτονών είναι ο ίδιος ο Θεός και ο επίσκοπος είναι το μέσο μεταδόσεως. Την επίθεση της ιεραρχικής χειρός συνοδεύουν οι πανάγιες και ιεροποιές επικλήσεις. Ο πληθυντικός αριθμός που χρησιμοποιεί ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης («ταῖς παναγεστάταις ἐπικλήσεσιν») μας επιτρέπει

---

[310] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 112: «οὐδὲ ἀδελφὸν ὄντα τὸν Ἀαρὼν εἰς ἱερατικὴν τελείωσιν ἄγει καὶ φιλόθεον αὐτὸν εἶναι καὶ ἱερατικὸν οἰόμενος, ἄχρις οὗ θεόθεν εἰς τοῦτο κινηθεὶς ὑπὸ τελετάρχῃ θεῷ τὴν ἱερατικὴν τελείωσιν ἱεραρχικῶς ἐτελεσιούργησεν». ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας,κεφ. Ε', ΙΙΙ, ΙΙ. PG* 3, 528A/B.

[311] Όπ.π.. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Ρωμαίους ἐπιστολήν, Ὁμιλία Α', PG* 60, 395.

[312] G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 112. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ. Ε', ΙΙΙ, ΙΙ. PG* 3, 512 C/D.

να υποθέσουμε τη μετάβαση από την μία και μόνη ευχή των αρχαίων εκκλησιαστικών διατάξεων στίς δύο ευχές της χειροτονίας του επισκόπου, χωρίς βέβαια να καταγράφεται το περιεχόμενο των ευχών.

Τέλος ολοκληρώνεται η χειροτονία με τον ιερό ασπασμό, δηλαδή τον ασπασμό της ειρήνης υπό πάντων των παρόντων ιερατικών τάξεων και του ιδίου του τελέσαντος τη χειροτονία ιεράρχου. Η τάξη αυτή υποδηλώνει την ιερή κοινωνία των ομοειδών νόων και την ευφροσύνη από την μεταξύ τους αγάπη, διότι αυτή διασώζει πλήρως το θεοειδέστατο κάλλος στην ιερατική τελείωση. Σύμφωνα με τον ιερό Διονύσιο, σε όλες τις ιερατικές τάξεις, στο τέλος της χειροτονίας, μεταδίδεται από τον χειροτονητούντα ιεράρχη η θεία Ευχαριστία. Αυτό γίνεται, γιατί η μετάληψη των μυστηρίων αποτελεί την κορυφή κάθε ιεραρχικής μεθέξεως, αλλά και γιατί αυτού του δώρου της θείας κοινωνίας μετέχουν κατά το μέτρο της ικανότητάς τους όλες οι ιερές τάξεις, για να εξασφαλίζουν την προαγωγή και τελείωση της θεώσεώς τους.

5. Η σημασία της χειροτονίας στις πατερικές και αγιολογικές πηγές

Υπάρχουν πλήθος και ποικίλα παραδείγματα πρωτογενούς υλικού περιγραφής του τρόπου που γινόταν η εκλογή και η χειροτονία του επισκόπου. Από τα πατερικά συγγράμματα δεν έχουμε συνολική εικόνα ή λεπτομερή περιγραφή του ακριβούς τρόπου χειροτονίας. Τα πατερικά συγγράμματα παρέχουν μαρτυρίες για τη χειροτονία του επισκόπου στην αρχαία Εκκλησία, ωστόσο είναι μεμονωμένες αναφορές. Πιο εξειδικευμένα έργα ίσως είναι οι αγιολογικές πηγές, που μπορούν να προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες που χρήζουν ενδελεχούς μελέτης, διότι δεν εντάσσονται σε ένα ενιαίο λειτουργικό τυπικό, όπως είναι γνωστό σε εμάς σήμερα. Αν και δεν μπορούμε να καλύψουμε λεπτομερώς όλες τις περιπτώσεις εκλογής και χειροτονίας, μέχρι και την εμφάνιση του Βυζαντινού Τυπικού, η προσέγγισή μας θα ενέχει μερική επανάληψη άλλων μελετητών που ασχολήθηκαν με το θέμα αυτό[313].

---

313 Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση του Julio Eugui για την μερική πληροφόρηση περί της εκλογής και χειροτονίας των επισκόπων στην αρχαία Εκκλησία, όπου σημειώνει: «Στην πραγματικότητα πολλές φορές μένουμε με αβέβαια στοιχεία που μας παρέχουν οι πηγές και έτσι γίνεται πιο δύσκολη η συμμόρφωσή μας με αυτές προκειμένου να καταλήξουμε σε έγκυρα συμπεράσματα. Και όπου οι πηγές διαφέρουν για το ίδιο θέμα, πολλές αφηγήσεις δεν είναι πραγματικές των περιστατικών που διηγούνται…Η διατύπωση που χρησιμοποιείται στα κείμενα δεν είναι ακριβής…και έτσι

Σύμφωνα με τον Κλήμη Αλεξανδρέα, η κλήση και η χειροτονία του επισκόπου αποτελεί έργο του Θεού και δεν γίνεται κανείς επίσκοπος από ανθρώπους[314]. Ο Ειρηναίος Λυώνος αναφέρει χαρακτηριστικά «οἷς γὰρ ἂν ἐπετίθουν οἱ Ἀπόστολοι τὰς χεῖρας ἐλάμβανον Πνεῦμα ἅγιον»[315], για να προσδιορίσει ότι με την επίθεση των χειρών γίνεται η μετάδοση του Αγίου Πνεύματος στον χειροτονούμενο. Η θέση του Ειρηναίου Λυώνος αντικατοπτρίζει την αποστολική διαδοχή της ιερωσύνης στην Εκκλησία, όπου το Άγιο Πνεύμα συνεχίζει να δρά και να διατηρεί την ενότητα της Εκκλησίας μέσα από το μυστήριο της χειροτονίας.

Ο άγιος Κυπριανός Καρχηδόνος μας πληροφορεί ότι η εκλογή του επισκόπου γινόταν από τους επισκόπους της επαρχίας, ενώ η παρουσία του λαού αποσκοπούσε στην επιβεβαίωση της καταλληλότητας του υποψηφίου και μόνο. Η ψηφοφορία ήταν αρμοδιότητα του σώματος των επισκόπων, λαμβάνοντας υπόψιν και την μαρτυρία του ποιμνίου της χηρευούσης επαρχίας[316]. Σε άλλη επιστολή του αναφέρει ότι η εκλογή του

έχουμε έναν ορίζοντα των γεγονότων εν μέρει μόνον αληθινό, σχετικώς με το τί ήταν οι επισκοπικές εκλογές σε μια συγκεκριμένη περίοδο». JULIO EUGUI, La partecipazione della comunita cristiana all' elezione dei vescovi tra il I e il V secolo, *Il processo di designazione dei vescovi. Storia, legislazione, prassi, Atti del X Symposium Canonistici-Romanistico 24-28 Aprile 1995*, "Utrumque Jus" Collectio Pontificiae Universitatis Lateranensis 27, Libreria Editrice Vaticana 1996, σ. 49-50. C. RAPP, *Holly Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkeley 2005, σ. 319. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 40-60.

314 *Στρωματεῖς* 6,13, *PG* 9, 328B: «οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων χειροτονούμενος, οὐδ' ὅτι πρεσβύτερος, δίκαιος νομιζόμενος· ἀλλ' ὅτι δίκαιος, ἐν πρεσβυτερίῳ καταλεγόμενος· κἂν ἐνταῦθα ἐπὶ γῆς πρωτοκαθεδρίᾳ μὴ τιμηθῇ, ἐν τοῖς εἴκοσι καὶ τέσσαρσι καθεδεῖται θρόνοις, τὸν λαὸν κρίνων, ὥς φησιν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει Ἰωάννης».

315 *Κατὰ αἱρέσεων, βιβλίον* Δ', *κεφ.* XXXVIII, 2. *PG* 7, 1106C. *SC* 100, σ. 948.

316 *Επιστολή 68, ΒΕΠ* 2, σ. 305: «Ὀφείλομεν τηρεῖν ἀμεταθέτως τὴν διασωθεῖσαν καὶ τηρουμένην παρ' ἡμῖν καὶ σχεδὸν παρὰ πάσαις ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Ἐπαρχίας Θείαν Παράδοσιν καὶ Ἀποστολικὴν συνήθειαν, αἵτινες ὁρίζουσιν, ὅτι πρὸς νόμιμον χειροτονίαν Ἐπισκόπου λαοῦ τινος ὡρισμένου συνελθεῖν ἐπὶ τὸ αὐτὸ τοὺς πλησιοχώρους Ἐπισκόπους τῆς αὐτῆς Ἐπαρχίας, ὅπως ἐκλέξωσι τὸν Ἐπίσκοπον, παρόντος λαοῦ, τοῦ γινώσκοντος τὸν βίον αὐτοῦ, ἑκάστου μαρτυροῦντος περὶ πασῶν τῶν πράξεων αὐτοῦ». Βλ. επίσης JULIO EUGUI, La partecipazione della comunita cristiana all' elezione dei vescovi tra il I e il V secolo, *Il processo di designazione dei vescovi. Storia, legislazione, Prassi, Atti del X Symposium Canonistici-Romanistico 24-28 Aprile 1995*, όπ.π., 52. Πρβλ. πρωτοπρ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΜΑΝΤΖΟΥΝΕΑ, *Περί τῆς ἐκλογῆς καί καταστάσεως τῶν ἀρχιερέων ἀπό τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι σήμερον*, Ἀθῆναι 1990, σ. 8. Ο πρωτοπρεσβύτερος Ευάγγελος Μαντζουνέας, σχολιάζοντας την μαρτυρία του αγίου Κυπριανού, καταθέτει την άποψη ότι «ὁ λαός ἐξέφραζε τήν γνώμην του, καί ἐψήφιζον οἱ Ἐπίσκοποι τῆς Ἐπαρχίας. Ἐκ τούτου καθίσταται φανερόν ὅτι τό δικαίωμα ἐν στενῇ ἐννοίᾳ τό εἶχον οἱ Ἐπίσκοποι, ὁ δέ λαός ἐμαρτύρει μόνον περί τῶν προσόντων καί τοῦ ἤθους τῶν ὑποψηφίων. Ἑπομένως ἡ γνώμη τοῦ Λαοῦ ἴσχυεν ἐν οἵῳ μέτρῳ καί ἡ τῶν Ἐπισκόπων». Πρβλ. καί πρωτοπρ. Γ. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ, *Τό σῶμα τοῦ ζῶντος*

επισκόπου Κορνηλίου έγινε με την κρίση του Θεού και του Χριστού, με τη μαρτυρία όλων των κληρικών, με την ψήφο του λαού που παρίστατο στην εκλογή, αλλά και από όλο το σύλλογο των ιερέων και αγαθών ανδρών[317]. Αναφέρεται σε μία θεία εκλογή, όπου ο λαός συναινεί και επιδοκιμάζει.

Σύμφωνα με τη διδασκαλία του Ιωάννου Χρυσοστόμου για την εκλογή των επισκόπων[318], μία από τις αυστηρότερες υποχρεώσεις που επιβάλλονται στον επίσκοπο που χειροτονεί είναι η αμερόληπτη, συνειδητή και λεπτομερής εξέταση του υποψηφίου κατά τη χειροτονία και την εγκατάστασή του στο εκκλησιαστικό αξίωμα. Ο επίσκοπος εκλεγόταν από τον κλήρο και τον λαό, ωστόσο ο χειροτονών επίσκοπος δεν πρέπει να εξαρτάται από την άποψη του λαού ή την φήμη που έχει ο υποψήφιος στους έξω της Εκκλησίας ισταμένους. Είναι ευθύνη του επισκόπου να διακρίνει αν ο υποψήφιος είναι κατάλληλος για το εκκλησιαστικό αξίωμα. Κατ' ακολουθίαν, πρέπει να είναι αρκετά δυνατός ψυχολογικά και πνευματικά, ώστε, εάν είναι απαραίτητο, να αντισταθεί σε παράλογες επιθυμίες και άδικες απαιτήσεις του λαού να εκλέξει ένα αγαπητό σ'αυτόν πρόσωπο αλλά τυχόν ακατάλληλο για το συμφέρον της Εκκλησίας[319]. Οπότε αυτό εξασφαλίζει την πνευματική ακεραιότητα της Εκκλησίας και το καλό της. Ο ιερός Χρυσόστομος επισημαίνει ότι, αν και οι κληρικοί είναι άνθρωποι και έχουν αδυναμίες, ο Θεός υπερβαίνει τις ανθρώπινες ατέλειες και ενεργεί μέσω αυτών για την σωτηρία του λαού[320]. Επίσης, αναφέρεται στα

Χριστοῦ, μτφρ. Ἰ. Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθήνα 1999, σσ. 82-83. Ἰ. Δ. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καί τῷ ἐπισκόπῳ κατά τούς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1965, σσ. 122-123.

317 ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ, *Επιστολή 55, 2, CSEL* 3, σσ. 629-630: «Factus est autem Cornelius episcopus de Dei et Christi ejus judicio, de clericorum pene omnium testimonio, de plebis quae tunc adfuit suffragio et de sacerdotum antiquorum et bonorum virorum collegio».

318 Περισσότερα περί του θέματος βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ, *Ἡ οὐσία καί τό πολίτευμα τῆς Ἐκκκλησίας κατά τήν διδασκαλίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Συμβολή εἰς τά θεμελιώδη προβλήματα τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1977, σσ. 215-219. Βλέπε επίσης ΗΛΙΑ Ι. ΠΑΤΣΑΒΟΥ, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973, σ. 125. Γ. Χ. ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ, *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 45.

319 ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περί ἱερωσύνης, 2, 4, PG* 48, 636-637. *3,15, PG* 48, 625. *3, 16, PG* 48, 654. Πρβλ. *Ὁμιλία 5 εἰς Α΄ Τιμ., PG* 62, 529.

320 *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Β΄ἐπιστολήν, Ὁμιλία* Β', γ'. *PG* 62, 610: «Τί οὖν; φησί· πάντας ὁ Θεὸς χειροτονεῖ, καὶ τοὺς ἀναξίους; Πάντας μὲν ὁ Θεὸς οὐ χειροτονεῖ, διὰ πάντων δὲ αὐτὸς ἐνεργεῖ, εἰ καὶ αὐτοὶ εἶεν ἀνάξιοι, διὰ τὸ σωθῆναι τὸν λαόν». Ο λόγος του ιερού Χρυσοστόμου είναι βαρυσήμαντος για την ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου κατά το Βυζαντινό Τυπικό, αν αναλογιστούμε την εκφώνηση που προσφωνεί ο χειροτονών αρχιερέας «*Ἡ Θεία Χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ*

δομικά στοιχεία του μυστηρίου χειροτονίας, που είναι η καθαγιαστική ευχή με την επίκληση του Αγίου Πνεύματος[321] και η σταυροειδής σφράγιση του χειροτονουμένου[322].

Ο Μέγας Βασίλειος, για την εκλογή του επισκόπου, διακρίνει την σημασία της συναίνεσης και αποφυγής των συγκρούσεων[323]. Η διαφωνία μπορεί να δημιουργήσει αναταραχές στην εκκλησιαστική κοινότητα λόγω διαφορετικών προτιμήσεων στην ανάδειξη επισκόπου, καθώς ο καθένας θα θέλει να έχει την δυνατότητα να ασκήσει επιρροή, να συμμετάσχει στην εκλογή και να υποστηρίζει την επιλογή του, παραβλέποντας τον άξιο να καταλάβει το αξίωμα. Θα πρέπει να εξετάζεται κάθε υποψήφιος σύμφωνα με τα προσόντα και τις ικανότητές του. Ο Μέγας Βασίλειος επισημαίνει την διαφορετικότητα επιλογής για την εκλογή του επισκόπου και την αντικειμενική εκτίμηση των υποψηφίων προκειμένου να διασφαλιστεί η αποτελεσματική και αξιόπιστη διακυβέρνηση της Εκκλησίας. Η λάθος επιλογή οδηγεί σε ανάξιους επισκόπους να αναλάβουν την διαποίμανση της Εκκλησίας. Επίσης κατά τον Μέγα Βασίλειο ο χειροτονούμενος

ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται…».

[321] *Εἰς τὰς Πράξεις, Ὁμιλία* ΙΔ', γ'. *PG* 60, 116: «καὶ προσευξάμενοι ἐπέθηκαν αὐτοῖς τὰς χεῖρας», σημειώνει: «ὅρα, πῶς οὐκ ἔστι περιττὸς ὁ συγγραφεύς· οὐ γὰρ λέγει πῶς, ἀλλ' ἁπλῶς, ὅτι ἐχειροτονήθησαν διὰ προσευχῆς· τοῦτο γὰρ ἡ χειροτονία ἐστίν. Ἡ χεὶρ ἐπίκειται τοῦ ἀνδρός, τὸ δὲ πᾶν ὁ Θεὸς ἐργάζεται, καὶ ἡ αὐτοῦ χείρ ἐστιν ἡ ἁπτομένη τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου, ἐὰν ὡς δεῖ χειροτονῆται». Πρβλ. *Εἰς τὰς Πράξεις, Ὁμιλία* ΜΔ', β'. *PG* 60, 310. Βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὴν ἁγίαν Πεντηκοστήν, Ὁμιλία* Α', δ'. *PG* 50, 458: «Εἰ μὴ Πνεῦμα ἅγιον ἦν, ποιμένες καὶ διδάσκαλοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ οὐκ ἦσαν· καὶ γὰρ οὗτοι διὰ τοῦ Πνεύματος γίνονται, καθὼς καὶ ὁ Παῦλός φησιν· "Ἐν ᾧ ἔθετο ὑμᾶς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ποιμένας καὶ ἐπισκόπους"».

[322] *Πρός τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας ἀπόδειξις, ὅτι ἐστὶ Θεός, ὁ Χριστός, ἐκ τῶν παρὰ τοῖς προφήταις πολλαχοῦ περὶ αὐτοῦ εἰρημένων, θ'*. *PG* 48, 826: «Οὗτος ἐν τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ, οὗτος ἐν ταῖς τῶν ἱερέων χειροτονίαις». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, Ὁμιλία ΝΔ', δ'*. *PG* 58, 538: «Κἂν ἀναγεννηθῆναι δέῃ, σταυρὸς παραγίνεται· κἂν τραφῆναι τὴν μυστικὴν ἐκείνην τροφήν, κἂν χειροτονηθῆναι, κἂν ὁτιοῦν ἕτερον ποιῆσαι, πανταχοῦ τὸ τῆς νίκης ἡμῖν παρίσταται σύμβολον». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, τῇ μέσῃ ἑβδομάδι τῶν νηστειῶν, β'*, *PG* 52, 838: «Διὰ τοῦτο σφραγὶς κέκληται, ὅτι πάσας τοῦ Θεοῦ τὰς παρακαταθήκας, ὅσας ἂν λάβωμεν, τούτῳ, καθάπερ τινὶ σημάντρῳ βασιλικῷ καὶ δακτυλίῳ, σφραγίζομεν, καὶ προσελθεῖν οὐδὲν οὐκέτι τολμᾷ πονηρόν. Ἂν προστασίαν δήμου τινὶ παρακατάθωμεν, κἂν πρὸς τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀγάγωμεν ἀξίωμα, μετὰ τὸ μυρία ἐπεύξασθαι, καὶ καλέσαι τοῦ Πνεύματος τὴν χάριν ἐλθοῦσαν, τούτῳ σφραγίζομεν, ὥσπερ ἐναποκλείοντες ἐν ἀσφαλεῖ ταμιείῳ τὴν δοθεῖσαν δωρεάν».

[323] Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς Ἡσαΐαν*, 3, 112, *PG* 30, 297C: «δείκνυσι δὲ τὸ στασιαστικόν τῆς στάσεως τῶν πραγμάτων τὸ μὴ ἐκ συμφώνου, μηδὲ ἐκ συμπνοίας πάντας ὁρμᾶν ἐπὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ δυναμένου ἄρχειν αὐτῶν, ἀλλ᾽ἕκαστον τοῦ προστυχόντος ἐπιλαμβάνεσθαι καὶ μὴ τὸν ἄξιον αἱρεῖσθαι, ἀλλὰ τὸν αὐτῷ οἰκεῖον, μηδὲ τὸν σώζειν δυνάμενον, ἀλλὰ τὸν κατὰ τὸ γένος αὐτοῦ διαφέροντα».

λαμβάνει «το χάρισμα τὸ πνευματικόν»[324], η δε ακολουθία της χειροτονίας γίνεται μετα δεήσεως και ευχής[325].

Για τον άγιο Γρηγόριο Ναζιανζηνό ο επίσκοπος κατέχει κεντρική θέση στην Εκκλησία. Θεωρεί ότι είναι ο «λύχνος», η «κεφαλή» της τοπικής Εκκλησίας, από τον οποίο εξαρτάται η προκοπή ή μη αυτής[326]. Ένεκα τούτου, αυτοί που προάγονται στο επισκοπικό αξίωμα είναι μόνο οι άξιοι καί άριστοι. Προβάλλει ως υπόδειγμα αρίστου επισκόπου τον Μέγα Βασίλειο, ο οποίος «τὰς ἱερὰς πρότερον ὑπαναγινώσκων τῷ λαῷ βίβλους καὶ τούτων ἐξηγητής», αναδείχθηκε άριστος μετά από επάξια εκλογή και κάθισε διαδοχικώς «ἐν καθέδρᾳ πρεσβυτέρων καὶ επισκόπων, οὐ κλέψας τὴν ἐξουσίαν, οὐδ' ἁρπάσας, οὐδὲ διώξας τὴν τιμήν, ἀλλ' ὑπὸ τῆς τιμῆς διωχθείς, οὐδ' ἀνθρώπων χάριν, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ καὶ θείαν δεξάμενος»[327]. Ο Μέγας Βασίλειος υπηρετούσε την διδασκαλία των θείων Γραφών και την ερμήνευε στο ποίμνιό του, εργαζόταν για τα διδάγματα της πίστεως, και χάριν αυτού εξελέγη από την Εκκλησία με δίκαιο τρόπο ως ο καταλληλότερος του επισκοπικού αξιώματος. Δεν εκμεταλλεύθηκε την επισκοπική εξουσία για προσωπικό όφελος, ούτε εξελέγη μετά από προσωπική δόξα από τον λαό, αλλά αντίθετα η εκλογή του ήταν αποτέλεσμα της θείας κλήσης. Ο Γρηγόριος Θεολόγος αναφέρει το παράδειγμα του Μεγάλου Βασιλείου προς νουθεσία και για να σταματήσει η ανάρρηση στον θρόνο απαίδευτων και ανάξιων της κλήσεως επισκόπων, ούτως ώστε «κινδυνεύειν τὸ πάντων τάγμα τῶν παρ' ἡμῖν πάντων εἶναι καταγελαστότατον»[328].

Οι βίοι των αγίων αναδεινύονται ως σημαντικές πηγές για τη μελέτη

---

[324] *Ἐπιστολὴ ΡΠΗ', κανονικὴ* Α', *Ἀμφιλοχίῳ περὶ κανόνων. PG* 32, 669A: «οἱ δὲ τῆς Ἐκκλησίας ἀποστάντες οὐκ ἔτι ἔσχον τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφ' ἑαυτούς, ἐπέλιπε γὰρ ἡ μετάδοσις τῷ διακοπῆναι τὴν ἀκολουθίαν. Οἱ μὲν γὰρ πρῶτοι ἀναχωρήσαντες, παρὰ τῶν Πατέρων ἔσχον τὰς χειροτονίας καὶ διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν αὐτῶν εἶχον τὸ χάρισμα τὸ πνευματικόν. Οἱ δέ, ἀπορραγέντες, λαϊκοὶ γενόμενοι, οὔτε τοῦ βαπτίζειν, οὔτε τοῦ χειροτονεῖν, εἶχον ἐξουσίαν».

[325] *Ἠθικά, ὅρος* Ο'. *PG* 31, 816D: «Τοὺς ἐγκεχειρισμένους τὸ κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου μετὰ δεήσεως καὶ εὐχῆς καθίστασθαι, εἴτε διακόνους, εἴτε πρεσβυτέρους, εἴτε ἐπισκόπους».

[326] ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, *Ἐπιστολή 41, Προς τοῦς ἐν Καισαρείᾳ. PG* 30, 84BC: «Λύχνος μέν γὰρ τοῦ σώματός ἐστιν ὀφθαλμός, λύχνος δέ τῆς Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος· ἀνάγκη τοίνυν, ὥσπερ ἐκείνου καθαρῶς μὲν ἔχοντος ὀρθῶς ἄγεσθαι καὶ τὸ σῶμα, μὴ καθαροῦ δὲ τυγχάνοντος, οὐκ ὀρθῶς, οὕτω δὴ καὶ τῷ προστάτῃ τῆς Ἐκκλησίας, ὁποτέρως ἂν ἔχῃ, πάντως ἢ συνδιακινδυνεύειν ἢ συνδιασώζεσθαι».

[327] *Εἰς τόν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος, Λόγος* 43, 27. *PG* 36, 533B.

[328] Όπ.π., *Λόγος* 43, 27. *PG* 36 ,532C.

και την εξέλιξη της λειτουργικής τάξης των χειροτονιών. Από τις αγιολογικές πηγές στην αρχαία Εκκλησία θα εστιάσουμε την καταγραφή της χειροτονίας του επισκόπου στον επισκοπικό βαθμό από το βίο του αγίου Πολυκάρπου Σμύρνης (2ου αιώνα), από το βίο του αγίου Αγαπητού (3ου αιώνα), από το βίο του αγίου Επιφανίου Κύπρου (αρχές 4ου αιώνα), από το βίο του αγίου Αμφιλοχίου Ικονίου (4 ου αιώνα) και από το βίο του αγίου Θεοδώρου Συκεώτου (τέλη του 6ου αιώνα).

Στον βίο του αγίου Πολυκάρπου Σμύρνης (BHG 1561)[329] ο τρόπος εκλογής του σε επίσκοπο προβάλλεται κατόπιν θείας κλήσεως, με την καλή έξωθεν μαρτυρία[330], επίσης η επίθεση των χειρών απαντάται ως χειροθεσία[331]. Από λειτουργικής απόψεως είναι σπουδαίο να αναφέρουμε ότι στην βιογραφία του περιγράφεται και η χειροτονία του εις διάκονο, όπου εκφωνείται η σχετική ευχή «Μακάριος κἀκεῖνος ὡς ἀληθῶς ἀξιωθείς… διὰ φωνῆς εὐλογῆσαι τηλικαύτην ψυχήν»[332] και εμφανίζεται η

---

[329] Ο βίος του αγίου Πολυκάρπου παραδίδεται στον μοναδικό κώδικα Paris. gr. 1452 (11ου αιώνα), η πρώτη έκδοση έγινε από τον L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio,* Parisiis 1881, σσ. 1-40. Επίσης βλ. FUNK, *Opera patrum apostolicorum,* τ. II, 1881, σσ. 315-357. Η τελευταία έκδοση έγινε από τον ALISTAIR STEWART- SYKES, Vita Polycarpi: An Ante – Nicene Vita, *Augoustinianum 40 (2000),* σσ. 21-34. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Life of Polycarp: An Anonymous Vita from Third-century Smyrna.* Edited and translated with an introduction and notes by Alstair Stewart-Sykes (Early Christian Studies 4), St Pauls Publications, Sydney 2002, σσ. 4–19. Για περισσότερα, βλ. Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, «Ανιχνεύοντας αρχαϊκές μαρτυρίες για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας της Σμύρνης. Οι χειροθεσίες του αγίου Πολυκάρπου», *υπό έκδοση στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης: Γραμματεία, Ἱστορία καί Τέχνη», Θεσσαλονίκη 21-22 Φεβρουαρίου 2020.*

[330] L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio,* Parisiis 1881, σ. 27: «Συνελθόντων οὖν αὐτῶν καὶ πλησθέντος τοῦ κυριακοῦ, δόξα φωτὸς οὐρανίου, περιήστραψε πάντας, καί τινες ἀδελφοὶ ὀπτασίας θαύματα ἔβλεπον. Ὁ μὲν γὰρ εἶδεν περὶ τὴν κεφαλήν Πολυκάρπου περιστερὰν λευκὴν περὶ ἣν ἤδη καθεζόμενον ἐν τῷ τόπῳ· ὁ δὲ πρὶν καθίσαι αὐτὸν ἐθεώρει ὡς ἤδη καθεζόμενον ἐν τῷ τόπῳ· ὁ δὲ στρατιώτου σχῆμα ἔχοντα καὶ ἱμάντα πυρὸς ἐζωσμένον· ἄλλος δὲ πορφύραν αὐτῷ περικειμένην καί τι φῶς τῷ προσώπῳ αὐτοῦ περιλάμπον· ἄλλη δὲ πιστὴ παρθένος καὶ σεμνὴ εἶδεν τὸ μέγεθος αὐτοῦ διπλοῦν ὑπὲρ ὃ ἦν καὶ ἱμάτια κοκκινοβαφῆ κατὰ τὸν δεξιὸν ὦμον αὐτοῦ, τὸν δὲ τράχηλον αὐτοῦ λαμπρὸν ὡς χιόνα καὶ σφαγίδα ἐπάνω».

[331] L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio,* όπ.π., σ. 28: «πρὸς τὴν διὰ τῶν χειρῶν τῶν ἐπισκόπων κατὰ τὸ ἔθος γινομένην χειροθεσίαν. Καθεσθεὶς δὲ ὑπ' αὐτῶν, πρώτοις δάκρυσιν εὐλαβείας καὶ ταπεινοφροσύνης ἔβρεξε καὶ ἤλειψε τὸν τόπον, ἐν ᾧ τῷ πνεύματι ἔβλεπεν πόδας ἑστῶτας τοῦ Χριστοῦ συμπαρόντος αὐτῷ εἰς τὴν ἱερατείας χρῆσιν».

[332] L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio,* όπ.π., σ. 20. Η ανάγνωση της ευχής επικρατεί κατά τις χειροτονίες, ωστόσο το περιεχόμενό της δεν είναι γνωστό τον δεύτερο αιώνα. Εικάζουμε ότι η ελεύθερη σύνθεση των ευχών προσλαμβάνει στοιχεία θεολογίας της εποχής αυτής και κατά την εξέλιξη χρονικά συνοψίζει την

χρήση του όρου «ἄξιος»[333]. Ο όρος χειροθεσία στην αρχαία Εκκλησία συνυφαίνεται με την επίθεση των χειρών, σε αντίθεση με τον όρο χειροτονία που συσχετίζεται περισσότερο με την εκλογική διαδικασία ή την επιλογή του κατάλληλου προσώπου για την ανάληψη κάποιου εκκλησιαστικού λειτουργήματος[334]. Η χειροτονία του επισκόπου Πολυκάρπου πλαισιώνεται με την προσαγωγή του από διακόνους. Λαμβάνει χώρα με την εκκλησιαστική σύναξη του Σαββάτου, με ευχές και γονυκλισία. Η εκλογή του αγίου Πολυκάρπου έγινε με την σύγκληση των πλησιόχωρων επισκόπων, με την συμμετοχή του λαού στο «Κυριακό». Ημέρα εκλογής ήταν το Σάββατο, κατεξοχήν ημέρα συνάξεως και προσευχής και αναγνώσεως των θείων γραφών και διδαχής των χριστιανών της Σμύρνης[335]. Η χειροτονία του αγίου Πολυκάρπου ολοκληρώνεται με την ενθρόνισή του στην Εκκλησία της Σμύρνης, την ίδια μέρα της χειροθεσίας του. Κατά την ενθρόνισή του, αναλαμβάνει το διδακτικό έργο και τη διαποίμανση της Εκκλησίας[336]. Όπως επισημαίνει και ο πρωτοπρεσβύτερος Χρυσόστομος Νάσσης, η ανάδειξη του Πολυκάρπου εις επίσκοπο, ως διαδόχου του Βουκόλου, έγινε «ψήφῳ καί δοκιμασίᾳ τοῦ

διαμόρφωση των ευχών στο Βυζαντινό Τυπικό

[333] Ο όρος «άξιος» εμφανίζεται τόσο στη χειροτονία του Πολυκάρπου εις διάκονο όσο και εις πρεσβύτερο. Κατ᾽επέκταση αποτελούσε μία λειτουργική πρακτική στις χειροτονίες την εποχή του Πολυκάρπου όπως και κατά τη χειροτονία εις επισκόπο. L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio*, όπ.π., σ. 20: «Ἔγνω οὖν ὡς ἄξιος εἴη… πάσης τῆς ἐκκλησίας ἐπιμαρτυρούσης».

[334] Περισσότερα περί του θέματος βλ. E. FERGUSON, «Laying on of Hands: Its Significance in Ordination», *JTS*, 26 (1975), 1–12 και C. VOGEL, «L'imposition des mains dans les rites d'ordination en Orient et en Occident», *La Maison-Dieu 102* (1970), 57–72. J. COPPENS, *L'imposition des mains et les rites connexes dans le Nouveau Testament et dans l'Église ancienne. Etude de théologie positive, Wetteren:* J. de Meester et Fils / Paris: J. Gabalda, 1925. Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, «Ανιχνεύοντας αρχαϊκές μαρτυρίες για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας της Σμύρνης. Οι χειροθεσίες του αγίου Πολυκάρπου», *υπό έκδοση στα Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης: Γραμματεία, Ἱστορία καί Τέχνη», Θεσσαλονίκη 21-22 Φεβρουαρίου 2020.*

[335] L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio*, όπ.π., σ. 28: «πρὸς Τιμόθεον καὶ Τῖτον, ἐν αἷς λέγει ὁποῖον εἶναι δεῖ τὸν ἐπίσκοπον». Τα αναγνώσματα αυτής της ημέρας προέρχονται από τις ποιμαντικές επιστολές του αποστόλου Παύλου, περικοπές που καθορίζουν τις προϋποθέσεις για την εκλογή του επισκόπου και συγκεφαλαιώνουν την φύση και τον ρόλο του επισκόπου.

[336] L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio*, όπ.π., σσ. 28-29: «Καὶ δὴ προέτρεπον αὐτὸν οἱ συμπαρόντες, ἐπεὶ οὕτως ἔθος, προσλαλῆσαι· τὸ μέρος γὰρ πλεῖστον τῆς κοινωνίας καὶ τοῦτο ἔφασαν τὸ ἔργον τῆς διδασκαλίας. Ἀνοίξας οὖν τὸ στόμα ἀπεφθέγγετο τῆς φωνῆς αὐτοῦ σημαινούσης τὸν ἐν τῇ καρδίᾳ φόβον καὶ φησίν· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀρχιερέως καὶ ποιμένος καὶ διδασκάλου καὶ βασιλέως αἰωνίου Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

λαϊκοῦ καὶ τοῦ ἱερατικοῦ παντός τάγματος»[337].

Στην βιογραφία του αγίου Επιφανίου Κύπρου (BHG 596-597)[338] έχουμε την παράδοση λειτουργικών στοιχείων της χειροτονίας του. Η χειροτονία του τελείται και στους τρεις βαθμούς την ίδια ημέρα. Το τελετουργικό διάγραμμα της χειροτονίας είναι η προσαγωγή του υποψηφίου από ένα διάκονο προς τον επίσκοπο Πάππο Κριθαίας, στο ιερό θυσιαστήριο[339]. Χειροτονείται διάκονος και «δίδωσιν εἰρήνην», ακολουθεί η χειροτονία εις πρεσβύτερον και τέλος τελείται η εις επίσκοπον χειροτονία. Με την απόλυση ανέρχονται στο επισκοπείο. Μία ευχή αναγινώσκεται κατά τις χειροτονίες, καθώς ο βιογράφος καταθέτει «Ποίησον εὐχήν, ὦ πάτερ. Ταῦτα ἔλεγεν Πάππος πρὸς Ἐπιφάνιον, ὅπως γνωρίσῃ ἑαυτὸν Ἐπιφάνιος τῷ κλήρῳ»[340]. Ο χειροτονών επίσκοπος είναι το ίδιο πρόσωπο με αυτόν που αναλαμβάνει την εξέταση – δοκιμασία του αγίου Επιφανίου για την εκλογή του[341].

---

[337] Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, «Ανιχνεύοντας αρχαϊκές μαρτυρίες για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας της Σμύρνης. Οι χειροθεσίες του αγίου Πολυκάρπου», όπ.π. L. DUCHESNE, *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio,* όπ.π., σσ. 28: «Συνεπινεύσαντος οὖν καὶ τοῦ ἱερατικοῦ παντός, ἀνέστησαν αὐτὸν πολλὰ ἱκετεύοντα καὶ παραιτεῖσθαι θέλοντα».

[338] Πρώτη έκδοση έγινε από D. PETAVIUS, *Sancti patri nostri Epiphanii Constantiae ... opera omnia,* τ. II, Paris, 1622, σσ. 318-381. Η δεύτερη έκδοση με τις διορθώσεις είναι στην *PG* 41. Βλ. Επίσης G. DINDORF, *Epiphanii episcopi Constantiae Opera,* t. 1, Lipsiae 1859, σσ. 1-81. Νέα κριτική έκδοση και σχολιασμός του Βίου έγινε από την CLAUDIA RAPP. «Epiphanius of Salamis: The Church Father and Saint», *The Sweet Land of Cyprus*, (Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, 1991, ed. by A. A. M. Bryer & G. S. Georghallides, Nicosia, 1993, σ. 178 σημ. 49. Βλ. καὶ σσ. 178-79, για την χρονολόγηση του *Βίου*. Επιπλέον βλ. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ὁ βίος καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κωνσταντίας, *Ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας πατὴρ καὶ διδάσκαλος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας,* Ἁγία Νάπα-Παραλίμνι 2012, σ. 247. Ειδικότερα για τη χειροτονία του εις επίσκοπον βλ. Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Κανονικὲς μαρτυρίες περὶ χειροτονίας σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων [Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κύπρου, Ἰωάννου Ἐλεήμονος*]», Ἀντικήνσωρ. Τιμητικὸς Τόμος Σπύρου Ν. Τρωϊάνου γιὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του*, τ. 1ος, ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2013, σσ. 299-315. ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ. ΒΟΥΤΣΗ, *Λειτουργικὲς μαρτυρίες στοὺς βίους τῶν Ἁγίων*, (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 49-50.

[339] *PG* 41, 68CD: «Εἷς δέ τις τῶν διακόνων ἐπιλαβόμενος τῆς κεφαλῆς Ἐπιφανίου ἦγεν αὐτὸν πρὸς Πάππον ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου μετὰ βίας, ὥστε συνελθεῖν καὶ ἄλλους πλείστους, ὅπως διασώσωσιν αὐτὸν ἐπὶ τῷ θυσιαστηρίῳ. *Χειροτονεῖ οὖν αὐτὸν διάκονον καὶ πάλιν δίδωσιν εἰρήνην, καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν πρεσβύτερον καὶ γίνεται ἡ ἀκολουθία καὶ χειροτονεῖ αὐτὸν ἐπίσκοπον.* Μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς Ἐκκλησίας ἀνήλθομεν ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ ... ὅπως μεταλάβωμεν καὶ εὐφρανθῶμεν ἐπὶ τῇ πατρωσύνῃ».

[340] *Βίος ἁγίου Ἐπιφανίου, PG* 41, 68C.

[341] *Όπ.π., PG* 41, 65D-68A:«Τούτῳ ἀπεκαλύφθη περὶ Ἐπιφανίου ὅπως χειροτονηθῇ ἐπὶ τῆς Σαλαμηναίων Ἐκκλησίας ἐπίσκοπος».

Από το παράθεμα της βιογραφίας περί της χειροτονίας του αγίου Επιφανίου, δεν γνωρίζουμε αν οι χειροτονίες ήταν συνδεδεμένες με την θεία λειτουργία, γεγονός το οποίο προκύπτει από την αποσιώπηση του κειμένου. Επίσης, σύμφωνα με τα χρονολογικά μεταγενέστερα δεδομένα, δηλαδή του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού, για τις χειροτονίες των τριών βαθμίδων, που τελούνται διαρκούσης της Θείας Λειτουργίας, η τελετουργική σειρά των ακολουθιών που καταγράφονται στα Ευχολόγια είναι πρώτα η χειροτονία του επισκόπου, μετά η χειροτονία του πρεσβυτέρου και τέλος η χειροτονία του διακόνου. Στην περίπτωση του αγίου Επιφανίου η λειτουργική σειρά των ακολουθιών είναι αντίστροφη, μαρτυρία από την οποία τεκμαίρεται ότι η τέλεση των χειροτονιών γινόταν αυτοτελώς χωρίς την σύνδεσή της με την Θεία Ευχαριστία. Ο Θ. Γιάγκου[342] συνηγορεί στην τεκμηρίωση αυτή αναφέροντας δύο έργα που θέτουν σε αμφισβήτηση τη σύνδεση της χειροτονίας με την Θεία Λειτουργία: τόσο την αιθιοπική μετάφραση της Αποστολικής Παραδόσεως του Ιππολύτου Ρώμης[343], όσο και το σχετικό κεφάλαιο των Αποστολικών Διαταγών[344]. Οι αποσπασματικές αυτές αναφορές βρίσκονται σε πρώιμο στάδιο και η διαμόρφωση του τυπικού της χειροτονίας σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ενταχθεί σε ένα λειτουργικό πλαίσιο που εφαρμόζεται στην πρακτική κάθε αρχαίας τοπικής Εκκλησίας. Οπότε μιλάμε για περιπτωσιακές χειροτονίες προσαρμοσμένες στα ιστορικοτελετουργικά δεδομένα της εποχής, τα οποία θα εξελιχθούν σε ένα τυπικό τελικής διαμόρφωσης, στο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό.

Η προσαγωγή υποψηφίου αποτελεί λειτουργική πράξη που εμφανίζεται στην αρχαία Εκκλησία, καθώς απαντάται κατά τον 3ο αιώνα στη βιογραφία του αγίου Αγαπητού (BHG 35) και μάλιστα σε περίοδο διωγμού επί αυτοκράτορος Διοκλητιανού και Μαξιμιανού. Η βιογραφία αναφέρεται σε δύο ή τρεις προσαγωγές. Της προσαγωγής προηγήθηκε έξοδος του Αγαπητού από το ναό[345]. Εκ των προσαγωγών δεν

---

[342] Θ. Ξ. ΓΙΑΓΚΟΥ, «Κανονικὲς μαρτυρίες περὶ χειροτονίας σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων [Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κύπρου, Ἰωάννου Ἐλεήμονος]», *Ἀντικήνσωρ. Τιμητικὸς Τόμος Σπύρου Ν. Τρωϊάνου γιὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του*, τ. 1ος, ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2013, σσ. 299.

[343] P. BRADSHAW, M. JOHNSON, E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition*, Minneapolis 2002, σ. 24.

[344] Βλ. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, Paderbornae 1905 (Torino 1979), σσ. 472-476.

[345] PAPADOPOULOU - KERAMEUS, *Varia Graeca Sacra*, Πετρούπολη 1909, σ. 118, LATYŠEV I, σ. 96: «ὁ γοῦν ταύτης ἐπίσκοπος πεῖράν τινα τούτῳ προσάγων ὑπομονῆς, τοῦ ναοῦ τοῦτον ἐξάγει διά τινος τῶν διακονούντων. Γέγονε τοῦτο, καὶ ὁ ἅγιος ἐνδοτέρω

πληροφορούμεθα αν χειροτονήθηκε και στις τρεις βαθμίδες. Ωστόσο, ο άγιος Αγαπητός επίσκοπος Συναίου προέρχεται από την τάξη των ασκητών, αφού εγκαταβίωνε σε μοναστήρι με προσευχή, αυστηρή νηστεία με ταπείνωση και μελέτη των θείων γραφών[346]. Θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τη χειροτονία του Αγαπητού στις per saltum χειροτονίες. Επίσης την ίδια μέρα γίνεται και η κουρά του, αφού ζούσε ερημητική ζωή[347]. Επιπλέον η εκλογή-χειροτονία του έγινε ενώπιον της εκκλησιαστικής σύναξης και μάλιστα ημέρα δεσποτικής εορτής. Ο χειροτονών επίσκοπος τον δοκιμάζει και, αφού διαπίστωσε την αρετή του, τον χειροτονεί στην υψηλή βαθμίδα του επισκόπου.

Από τη βιογραφία του Αγίου Αμφιλοχίου Ικονίου (BHG 68-69) έχουμε την μαρτυρία για την χαρισματική χειροτονία που έλαβε εις επίσκοπον. Μαρτυρίες που αντλούμε είναι η ηλικία του, ότι χειροτονήθηκε σε ηλικία των σαράντα ετών, η χειροτονία του έγινε κατά τη βραδινή ώρα εντός της Εκκλησίας, άγγελος Κυρίου αποκάλυψε την θεία κλήση του με συνεχόμενη τριήμερη παρουσία και η χειροτονία του ανήκει στις περιπτώσεις per saltum[348] και προέρχεται από την τάξη των μοναχών[349]. Τα λειτουργικά στοιχεία που απαντώνται στην βιογραφία είναι: η προσαγωγή του αγίου Αμφιλοχίου από δύο αγγέλους στο ιερό θυσιαστήριο, όπου «ἀνδρῶν πλῆθος λευχειμόνων περιηθροίσθη»[350], μαρτυρείται η επίδοση του Ευαγγελίου και η ανάγνωση της τελεστικής ευχής, «ὥστε καὶ τὴν χάριν

πάλιν εἰσελθὼν ἔστη· ὡς δὲ δὶς καὶ τρὶς τοῦτο γέγονε καὶ αὐτὸς ἔγγιστά που τοῦ βήματος εἰσιὼν ἔστη, ... τῷ τῆς ἱερωσύνης κατεκόσμησεν ἀξιώματι».

346 PAPADOPOULOU - KERAMEUS, *Varia Graeca Sacra*, Πετρούπολη 1909, σ. 115.

347 SEC 47420-27: «Μετὰ δὲ τὸ ὑποστρέψαι αὐτὸν οἴκοι, λαβόμενος αὐτὸν ὁ τῆς πόλεως Συνάου ἀρχιερεύς, καὶ μὴ βουλόμενον εἰς ἱερέα προβάλλεται. Καὶ μετ' οὐ πολὺ αὐτοῦ ἀπολιπόντος, ὁ μέγας οὗτος ψήφῳ Θεοῦ καὶ ἱερέων καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ ἀρχιερεὺς Συνάου ἀναδείκνυται». PAPADOPOULOU - KERAMEUS, *Varia Graeca Sacra,* Πετρούπολη 1909, σ.118, LATYŠEV I, σ. 96: «Ἔνθεν τοι τὴν μονήν, ᾗ καὶ πρότερον ἐνησκεῖτο, καταλαβεῖν ἐπειγόμενος τῇ πόλει πρότερον παραβάλλει, τῷ ἀπλάστῳ τοῦ ἤθους καὶ τῷ ταπεινῷ σεμνυνόμενος. Συνάξεως οὖν (οὕτω συμβὰν) τηνικαῦτα τελουμένης θείας καὶ δεσποτικῆς ἑορτῆς, ἀπαντᾷ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν οὗτος. Ὁ γοῦν ταύτης ἐπίσκοπος πεῖράν τινα τούτῳ προσάγων ὑπομονῆς, τοῦ ναοῦ τοῦτον ἐξάγει διά τινος τῶν διακονούντων. Γέγονε τοῦτο καὶ ὁ ἅγιος ἐνδοτέρω πάλιν εἰσελθὼν ἔστη· ὡς δὲ δὶς καὶ τρὶς τοῦτο γέγονε καὶ αὐτὸς ἔγγιστά που τοῦ βήματος εἰσιὼν ἔστη, μηδὲν τὸ σύνολον, ἐφ' οἷς ὑπέμεινε, σκυθρωπάσας, θαῦμα τὸν ἐπίσκοπον εἶχε καὶ ἅμα τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἀρετὴν δήλην ἐνεποίει τῷ πλήθει, καὶ τοῦτον ἀποκειράμενος τῷ τῆς ἱερωσύνης κατεκόσμησεν ἀξιώματι· ἐρημικὸν γὰρ εἶχεν εἰσέτι τὸ σχῆμα».

348 *Βίος Αμφιλοχίου, PG* 116, 960AC.

349 *Βίος Αμφιλοχίου*, *PG* 116, 956B .

350 *Βίος Αμφιλοχίου*, *PG* 116, 957C: «καί ἀνδρῶν πλῆθος λευχειμόνων περιηθροίσθη».

αὐτῷ ἐπιφοιτῆσαι τοῦ ἀγαθοῦ Πνεύματος», και η γονυκλισία. Η εκλογή του εγινε «κοινῇ ψήφῳ», αναφέρει ο συντάκτης του βίου του. Θεωρούμε ότι η εκλογή έγινε ή με την συμμετοχή όλων των πιστών ή την κοινή απόφαση της επαρχιακής συνόδου και των υπολοίπων κληρικών της επαρχίας, τους οποίους, όπως μαρτυρείται στον βίο, είχαν καλέσει στη συνεδρίαση της συνόδου[351].

Τα τέλη του 6ου με αρχές του 7ου αιώνα στη βιογραφία του αγίου Θεοδώρου Συκεώτου (BHG 1748) απαντάται η χειροτονία του εις επίσκοπον Αναστασιουπόλεως από τον Πατριάρχη Σέργιο. Τα λειτουργικά στοιχεία της χειροτονίας είναι η ανάγνωση μίας ευχής, «ἵνα ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις ἄξιον αὐτόν τῆς ἐπισκοπῆς καί τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου ποιήσῃ»[352] και ο ασπασμός με ευχές[353]. Επίσης ο άγιος Θεόδωρος χειροθετήθηκε αναγνώστης, την δε επόμενη ημέρα διάκονος και την μεθεπόμενη πρεσβύτερος.

Όλα αυτά τα παραδείγματα αποτελούν πρώιμες και αποσπασματικές αναφορές για τον τρόπο που γινόταν η χειροτονία του επισκόπου προ του Βυζαντινού Τυπικού. Οπότε, αυτή την περίοδο η χειροτονία του επισκόπου χαρακτηρίζεται από έλλειψη συγκεκριμένων πληροφοριών για τον ακριβή τρόπο τέλεσης, έχουμε την παρουσία χαρισματικών γεγονότων, που συνόδευαν αυτές τις τελετές, επίσης η επίθεση των χειρών του επισκόπου αναδεικνύει το ορατό σημείο της μετάδοσης της θείας χάριτος και η επιδοκιμασία με την επιφώνηση του ''Ἄξιος'' υποδηλώνει την έγκριση της χειροτονίας από την εκκλησιαστική σύναξη. Συνοψίζοντας, παρατηρούμε ότι, παρά την έλλειψη λεπτομερειών, αυτά τα παραδείγματα αναδεικνύουν ένα τελετουργικό πλαίσιο για τον τρόπο που διαμορφώνονταν και τελούνταν οι τελετές των χειροτονιών πριν

[351] *Βίος Αμφιλοχίου*, *PG* 116, 960BC: «Ἅπαντας οὖν τοὺς τῆς ἐπαρχίας ἐπισκόπους καὶ κληρικούς συναθροίσαντες, τὰ τοῦ πράγματος αὐτοῖς ἀναγγέλλουσι, καὶ κοινῇ ψήφῳ ἀρχιερέα καθιστῶσιν αὐτόν, καὶ τῷ τῆς Ἰκονιέων πόλεως θρόνῳ ἐγκαθιδρύουσι. Παραλαβὼν οὖν τὴν ἐκκλησίαν ἐποίμαινε ταύτην ἀξίως τοῦ αὐτὸν εἰς τοῦτο καλέσαντος, ῥεῦμα ζωῆς ποτίζων αὐτοὺς καὶ ἄρτῳ τρέφων θεοσεβείας».

[352] A. J. FESTUGIERE, *Vie de Théodore de Sykéon* [Subsidia Hagiographica 48], vol. I, Bruxelles 1970 σ. 108. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μνημεῖα Ἁγιολογικά*, τυπ. Φοίνικος, Βενετία 1884, σ. 484.

[353] A. J. FESTUGIERE, *Vie de Théodore de Sykéon*, όπ.π.. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μνημεῖα Ἁγιολογικά*, όπ.π., σσ. 484-485: «καὶ κατασπασάμενος αὐτὸν εἶπεν· διὰ τοῦτό σε νεόν ὄντα τῇ κήρᾳ ἀπελέξατο ὁ Θεός, ἵνα ὡς νεώτερος τὸ ἄοκνον ἔχων, ὑπομείνῃς καὶ γενναίως ἐνέγκῃς τὰς μελλούσας συμβαίνειν τῇ πολιτείᾳ ἡμῶν πολυτρόπους θλίψεις καὶ ὀδύνας, ἅσπερ προβεβηκὼς οὐχ οὕτω δύναται ὑπενεγκεῖν. Ἀσφαλίζου οὖν σεαυτόν, καὶ κτησάμενος ὑπομονὴν ἀνδρίζου· πιστεύω γὰρ τῷ Θεῷ ὅτι καὶ πολυχρόνιον καὶ καλὴν τὴν ἐπισκοπήν σου ἐκτελεῖς».

από την καθιέρωση του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΤΗΝ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. Γενικές αναφορές και διατάξεις

Στις χειρόγραφες και έντυπες ευχολογικές συλλογές, μεταξύ των οποίων εντάσσεται και το Αρχιερατικό, η λειτουργική διάταξη της χειροτονίας του επισκόπου επιγράφεται ως εξής: «Χειροτονία ἐπισκόπου»[354], «Ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου»[355], «Εὐχὴ ἐπὶ χειροτονίᾳ τοῦ ἐπισκόπου»[356], «Τάξις, γινομένη ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου»[357], «Τάξις, γινομένη ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου καὶ μητροπολίτου»[358], «Διάταξις ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπου»[359], «Διάταξις τῆς τοῦ Πατριάρχου λειτουργίας πῶς γίνεται ἐν τῇ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις τῶν χειροτονιῶν, πότε καὶ

---

[354] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φφ. 159r-165v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σσ. 377- 379.

[355] Σινά 983 (14ος αι.), φφ. 146v-153v.

[356] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Σινά 959 (11ος αι.), φφ. 123v-126r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φφ. 199v-201v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φφ. 39v-41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 142-146.

[357] Coislin 213 (1027), φφ. 25v-27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 142-146. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φφ. 52v-55v. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ. 99. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φφ. 224v-226v. Βατοπ. 876 (1431), φφ. 17v-25r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φφ. 24v-26r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φφ. 17v- 22v. Burney MS 54 (1573), φφ. 29r -32r. Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520-524. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φφ. 108v-113r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φφ. 58v-61v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φφ. 299v-301v. BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 97-102. Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 109v-126v. Add MS 40755 (1600), φφ. 58r-59v. Egerton MS 2392 (1664), φφ. 64r-67r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φφ. 33r-35r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φφ. 85v-90v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φφ. 82r-86v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φφ. 15r-20v. 246 (17ος αι.), φφ. 46v-51r. Βατοπ. 1092 (1748), φφ. 90r-94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φφ. 108v-112v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φφ. 48v-50r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φφ. 61r-64v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σσ. 316-319. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σσ. 77-78. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φφ. 57r-59v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φφ. 11v-14v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φφ. 102r-107r. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σσ. 186-197.

[358] Σινά 974, 16ος αι., φφ. 142r-145v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φφ. 96r-101v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φφ. 62r - 65v.

[359] Paris gr. 385 (14ος αι.), φφ. 309r-310v.

πῶς γίνεται ἑκάστη»[360].

Κατά την αντιγραφή των χειρογράφων, οι όροι που χρησιμοποιούν οι γραφείς για να δηλώσουν την ακολουθία της επισκοπικής χειροτονίας είναι «εὐχή», «τάξις», ή «διάταξις»[361]. Η ευχή είναι το πρωταρχικό δομικό στοιχείο του Ευχολογίου[362], στο οποίο οφείλει το όνομά του. Οι ευχές στις πρώιμες πηγές του Ευχολογίου συνοδεύονται συνήθως από μία σύντομη τυπική διάταξη. Ο όρος «τάξις» σημαίνει «ἡ ἐνέργεια καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ τάσσειν, ἡ καθ' ὡρισμένον τρόπον ἢ σειρὰν κατάταξις, διάταξις, τοποθέτησις, διευθέτησις, κανονικὴ σειρά»[363].

Ο όρος «διάταξις», συνώνυμος με τους όρους «τάξις» και «τακτικόν», αναφέρεται σε λεπτομερείς τυπικές διατάξεις/οδηγίες[364] για τον λειτουργό, ο οποίος τελεί τη Θεία Λειτουργία ή και άλλα μυστήρια. Οι διατάξεις αυτές εμφανίζονται από τον 12ο αιώνα και πολλαπλασιάζονται κυρίως από τον 13ο αιώνα και μετά. Διασφαλίζουν τη σωστή τέλεση των ιεροπραξιών,

---

360 Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φφ. 20r-23v. Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. ΗΑΒ, σσ. 66-104. Αγ. Σάββα 362 (607), (14ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σσ. 298-301. Vat. gr 721 (14ο αι.), φφ. 176r-189r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φφ. 248r-260v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 70v-92r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 1v-59r.

361 Πρβλ. ΠΑΝ. ΛΑΖ. ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ, «Τρία ΧΦΦ "Πατριαρχικά" Εὐχολόγια: Paris, Coislin 213, Grottaferrata Γ. β. Ι, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 662. Ἱστορικοκριτικὴ προσέγγιση», *Γηθόσυνον σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Μ. Φουντούλην (+2007)*, επιμ. Παναγιώτου Σκαλτσή - Ἀρχιμ. Νικοδήμου Σκρέττα, τ. Α', εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 867-868.

362 Σημασιολογικὴ ανάλυση του όρου βλ. STEFANO PARENTI, *L'eucologio slavo del Sinai nella storia dell'eucologio bizantino*, στο Seminario del Dipartimento di Studi Slavi e dell'Europa Centro-orientale, Università di Roma "La Sapienza", Filologia Slava 2, Roma 1997, σσ. 5-6.

363 Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, *Μέγα λεξικὸν ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Θ', Ἀθῆναι 1958, σ. 7001. Πρβλ. LIDDELL - SCOTT, *Μέγα λεξικόν*, IV, σ. 289: «διευθέτηση, τακτοποίηση, παράταξη, σύνταξη, λέγεται για στρατεύματα» ΙΩΑΝ. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ, *Λεξικόν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης*, εκδ. Βιβλιοπρομηθευτική, Αθήνα 2002, σ. 972: «τακτοποίησις, διευθέτησις, διάταξις». Βλ. και το λήμμα «taxis» από τον MICHAEL MCCORMICK στο ALEXANDER P. KAZHDAN, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, III, New York - Oxford 1991, σ. 2018. G. W.H. LAMPE, *A Patristic Greek Lexicon*, Clarendon Press, Oxford 1961, σσ. 1372-1373 Την ίδια σημασία διατηρεί και στα σύγχρονα λεξικά: οργάνωση των πραγμάτων κατά τρόπο αρμονικό, κατάταξη οργανωμένη κατά ορισμένη σειρά ή κατά συγκεκριμένο τρόπο και σύμφωνα με ορισμένες αρχές, έτσι, ώστε κάθε στοιχείο να κατέχει τη θέση που του αρμόζει, ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Λεξικὸ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα 1998, σ. 1738.

364 J. P. LOUW and E. A. NIDA, *Greek-English Lexicon of the New Testament Based on Semantic Domains*, v. 1, United Bible Societies, New York ²1988, σσ. 425-426: «to give details instructions as to what must be done – to order, to instruct, to tell, to command».

καθώς στις προγενέστερες πηγές δεν υπήρχαν λεπτομερείς οδηγίες που θα μπορούσαν να βοηθήσουν τον λειτουργό στην τέλεση των μυστηρίων. Όπως αναφέρει επιγραμματικά ο Ιωάννης Φουντούλης, οι διατάξεις αποτελούν «ἕνα σύνταγμα ὁδηγιῶν γιὰ τὴν τέλεσή της... Προφανὴς σκοπὸς τῶν συντακτῶν τῶν διατάξεων αὐτῶν εἶναι ἡ ἐπιθυμία νὰ δώσουν στοὺς ἱερεῖς ἕνα αὐθεντικὸ τύπο γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας. Εἶναι μὲ ἄλλους λόγους περισσότερο διδακτικὰ ἐγχειρίδια παρὰ λειτουργικὰ κείμενα. Αὐτὸ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν συνεχῆ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γράφονται στὰ χειρόγραφα ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ διευκολυντικὸς εἶναι γιὰ τὴν τέλεση ἀπὸ αὐτὰ τῆς Θείας Λειτουργίας»[365]. Παράλληλα με τις διατάξεις της Θείας Λειτουργίας εντοπίζονται και ανάλογες λειτουργικές διατάξεις που αφορούν στο πως ο επίσκοπος τελεί τις χειροτονίες[366]. Οι πιο γνωστές διατάξεις είναι αυτές του Φιλόθεου Κοκκίνου[367] και του Δημητρίου Γεμιστού[368].

Σύμφωνα με το έργο «Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας», όπως είδαμε, οι χειροτονίες τελούνται εντός πλαισίου της Θείας Λειτουργίας,

---

365 Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἡ διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου», στό *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμήν καί μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Φιλοθέου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14-16 Νοεμβρίου 1983)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 105.

366 ROBERT TAFT, *«Diataxis», The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York – Oxford 1991, 619. AL. RENTEL, «The Origins of the 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos», *OCP 71*, 2 (2005), 366. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτὴρ τῆς Χριστιανικῆς λατρείας Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962, σ. 136.

367 Βατ. 480 (14ος αι.), φφ. 308r- 318v. Παντ. 6277-770 (14ος αι.), φφ. 149r-151v. Βατ. 984 (14ος αι.), φφ. 290r- 300v. Βατ. 22 (14ος αι.), ειλητ.. *Διατάξις τῆς θείας Λειτουργίας κατά τά Βατοπαιδινά Χειρόγραφα του ΙΔ΄αιώνα*, με εισαγωγικά σχόλια υπό ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΚΑΛΤΣΗ, τ. Α΄, έκδ. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2020, σσ. 47-77 και τ. Β΄, Χειρόγραφα, 39-125. Κατά τον Ιωάννη Φουντούλη η διάταξη του Φιλοθέου αποτελεί «σταθμό στήν ἐξέλιξη τῆς θείας Λειτουργίας. Σταθεροποίησε καί βαθμηδόν ἑνοποίησε τίς λειτουργικές τυπικές διατάξεις καί ἐξασφάλισε τήν ὀρθή καί ὁμοιόμορφη τέλεση τῆς θείας Λειτουργίας». Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἡ διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου», *στό Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμήν καί μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Φιλοθέου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14-16 Νοεμβρίου 1983)*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 111. ΚΩΝ. Χ. ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ, *Ἡ Διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου*, ἐκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2018.

368 AL. RENTEL, «The Origins of the 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos», *OCP 71*, 2 (2005), σσ. 372-379. *Διάταξις τῆς θείας Λειτουργίας κατά τά Βατοπαιδινά Χειρόγραφα του ΙΔ΄αιώνα*, με εισαγωγικά σχόλια υπό ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΚΑΛΤΣΗ, τ. Α΄, έκδ. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2020, σσ. 81-136.

καθώς καμία τελετή δεν μπορεί να τελειωθεί χωρίς τη Θεία Ευχαριστία[369]. Ειδικότερα, στο Βυζαντινό Τυπικό η χειροτονία γίνεται προ του τρισαγίου. Με αυτό τον τρόπο ο νεοχειροτονηθείς επίσκοπος αναλαμβάνει το λειτουργικό του έργο. Πρώτον, δαψιλεύει την ειρήνη μετά το τρισάγιον[370] προ της αναγνώσεως του Ευαγγελίου, δεύτερον κηρύττει τον θείο λόγο και τρίτον προΐσταται κατά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας.

Ομοίως στο Κοπτικό και το Ανατολικό συριακό Τυπικό, η χειροτονία του επισκόπου τελείται πριν από τα αναγνώσματα, δηλαδή και πάλιν κατά τη «Λειτουργία του Λόγου»[371]. Στο Μαρωνιτικό Τυπικό, η χειροτονία επίσης τελείται στη Λειτουργία του Λόγου, και συγκεκριμένα κατά την απόλυση των κατηχουμένων, για να αναλάβει την πρώτη διακονία του στην Θεία Λειτουργία[372]. Στο Ιακωβιτικό και Μαρωνιτικό Τυπικό αντιθέτως τελείται μετά τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων[373].

Στη μεσοβυζαντινή περίοδο αναπτύχθηκε ζήτημα σχετικά με το αν

---

[369] *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ.* Γ', Ι. *PG* 3, 424D-425A. Και έκδ. G. HEIL UND A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II*, όπ.π., σ. 79: «Οὐ γὰρ ἔνεστιν σχεδόν τινα τελεσθῆναι τελετὴν ἱεραρχικὴν μὴ τῆς θειοτάτης εὐχαριστίας ἐν κεφαλαίῳ τῶν καθ' ἕκαστα τελουμένων, τὴν ἐπὶ τὸ ἓν τοῦ τελεσθέντος ἱερουργούσης συναγωγὴν καὶ τῇ θεοπαραδότῳ δωρεᾷ τῶν τελειωτικῶν μυστηρίων τελεσιουργούσης αὐτοῦ τὴν πρὸς θεὸν κοινωνίαν. Εἰ τοίνυν ἑκάστη τῶν ἱεραρχικῶν τελετῶν ἀτελὴς μὲν οὖσα τὴν πρὸς τὸ ἓν ἡμῶν κοινωνίαν καὶ σύναξιν οὐ τελεσιουργήσει καὶ τὸ εἶναι τελετή διὰ τὸ ἀτέλεστον ἀφαιρημένη, τὸ δὲ τέλος άπάσῃ καὶ τὸ κεφάλαιον ή τῶν θεαρχικῶν μυστηρίων κυρίαν ἐκ τῆς τῶν πραγμάτων ἀληθείας εὑρεῖν».

[370] Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις καὶ τάξις τῶν χειροτονιῶν», *Τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης, στο Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, 19-20 Σεπτεμβρίου 2005, Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου Ρώσσου (Ν. Προκόπιον Εὐβοίας), Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος [Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 12], Ἀθῆναι 2006, σ. 180.

[371] P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, σσ. 8-10 και 140-165.

[372] P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West,* όπ.π., σσ. 12-13 και 183-200.

[373] O Bradshaw αναφέρει ότι η χειροτονία απαντάται σε οκτώ αρχαίες λειτουργικές παραδόσεις στην Ανατολική Εκκλησία: Αλεξάνδρεια (Κοπτικό Τυπικό, που τελείται στην Αιθιοπική Ορθόδοξη Εκκλησία), Αρμενία, Κωνσταντινούπολη (Βυζαντινό Τυπικό), Ανατολική Συρία (ανατολική Ἀσσυριακή Εκκλησία και χαλδαϊκή Εκκλησία), Γεωργία, Λίβανο (Μαρωνιτικό Τυπικό) και δύο παραδόσεις της Δυτικής Συρίας (Συριακή Ορθόδοξη Εκκλησία, το πρώην Ιακωβητικό Τυπικό και η Μελχιτική Εκκλησία). P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, σσ. 38, 133, 148, 165. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Rites of Ordination: Their History and Theology,* Liturgical Press, Minnesota 2013, σ. 82.

επιτρέπεται η χειροτονία του επισκόπου και των άλλων βαθμών της ιερωσύνης να τελείται κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής. Ο Βαλσαμών για παράδειγμα θεωρεί ότι η χειροτονία δε συνάδει με τον χαρακτήρα της Σαρακοστής λόγω του νηστίμου καιρού και του πένθιμου περιεχομένου αυτής. Ωστόσο η χειροτονία μπορεί να τελεστεί την Σαρακοστή μόνο τα Σάββατα, τις Κυριακές και την ημέρα του Ευαγγελισμού, διότι τις ημέρες αυτές «μυστικὴ τετελειωμένη θυσία τελεῖται»[374].

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης αποδέχεται τη χειροτονία εντός της Μεγάλης Τεσσαρακοστής[375]. Συγκεκριμένα, μόνο η χειροτονία του διακόνου μπορεί να γίνει σε προηγιασμένη θεία λειτουργία «ὅτι ὁ διάκονος δὲ λειτουργικός, ἤτοι ὑπηρέτης»[376], του πρεσβυτέρου γίνεται «ἐν τελείᾳ λειτουργίᾳ, ὅτι τελεστικός μέν ὁ πρεσβύτερος». Τέλος για τη χειροτονία του επισκόπου δεν παρέχεται πληροφορία σχετικά με το αν γίνεται την Μεγάλη Τεσσαρακοστή. Ο Συμεών Θεσσαλονίκης γνωρίζει πάρα πολύ καλά την εκκλησιαστική τάξη – παράδοση, υποστηρίζει ότι οι χειροτονίες τελούνται εντός της Θείας Λειτουργίας και αποδοκιμάζει αυτόν που καινοτομεί[377].

Για τη χειροτονία του επισκόπου, στο ευρέως στις μέρες μας κυκλοφορούμενο έντυπο Ευχολόγιο του Σπυρίδωνος Ζερβού, συναντάμε τρείς διαφορετικές λειτουργικές τάξεις[378]:

---

374 ΡΠΣ, τ. Δ', σ. 490: *Ἀποκρίσεις Βαλσαμῶνος, Ἀπόκρισις εἰς Ἐρώτησιν ΝΗ'*: «Ἐρώτησις ΝΗ'. Ἀκινδύνως γίνονται χειροτονίαι κατὰ τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστὴν τῶν ὑποδιακόνων, τῶν διακόνων, τῶν ἱερέων, καὶ τῶν ἀρχιερέων, ἢ οὔ; Ἀπόκρισις. Κεκανόνισται (καθὼς ἄνωθεν εἴρηται), μὴ γίνεσθαι τελείαν ἱεροτελεστίαν δι' ὅλης τῆς τεσσαρακονθημέρου νηστείας, ἄνευ μόνων τῶν Σαββάτων, καὶ τῶν Κυριακῶν, καὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Διό, κατὰ μὲν τὰς ἡμέρας ταύτας, ὅτε καὶ μυστικὴ τετελειωμένη θυσία τελεῖται, γενήσονται χειροτονίαι κατὰ τὸ πάντη ἀκριμάτιστον· ἐν δὲ ταῖς λοιπαῖς νηστίμοις ἡμέραις, ὅτε τελεία ἱεροτελεστία οὐ γίνεται, οὐδὲ χειροτονία τινὸς τῶν τοῦ βήματος, πολλῷ δὲ πλέον ἐπισκοπικὴ τελεσθήσεται. Καὶ ἡ χειροτονία γὰρ πανηγύρεώς ἐστι καιρός, καὶ δοξολογίας Θεοῦ, τοῖς ἀξίοις χαριζομένη πνευματικὰ ἀξιώματα».

375 *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ. Ἐρώτησις ΚΕ', PG* 155, 876CD: «Τῇ ἁγίᾳ καὶ μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ… Καὶ ἱερωσύνην δὲ λαβεῖν τινὰ τῶν ἀξίων, οὐδὲν τὸ κωλύον».

376 *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ. Ἐρώτησις ΚΕ', PG* 155, 876D.

377 Η αποκοπή των τελετών από την Θεία Ευχαριστία, σύμφωνα με τον Συμεών Θεσσαλονίκης, αποτελεί καινοτομία, «ὁ δὲ ἀνατρέπων καινοτομεῖ, ὁ δὲ καινοτομῶν οὐ τῇ Ἐκκλησίᾳ ἕπεται. Καὶ χωρὶς δὲ λειτουργίας οὐ χρὴ χειροτονεῖσθαι τινά· οὕτω γὰρ παρελάβομεν». *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ. Ἐρώτησις ΛΘ ', PG* 155, 888BC.

378 Τον διαχωρισμό αυτό επισημαίνει ο Brakmann, ο οποίος καταγράφει το

I. Τάξις επί Χειροτονία Επισκόπου, Αρχίζει: «Μετά τήν τοῦ Τρισαγίου συμπλήρωσιν ἄνεισιν ὁ ἀρχιερεύς»[379]. Είναι η συνοπτική τελετή που συναντάμε στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου, Coislin 1027μ.Χ. [380].

II. Τάξις επί Χειροτονία Επισκόπου, μετά τινος πλατυτέρας εκθέσεως των γινομένων. Αρχίζει: «Ἄρχονται τῆς Θείας Λειτουργίας καὶ ὅταν ἐξέλθωσιν οἱ ἱερεῖς εἰς τὴν πρώτην εἴσοδον τῆς θείας ἱερουργίας»[381]. Η διάταξη αυτή βασίζεται σε διάφορες πηγές και παραδόσεις, όπως στο Βυζαντινό Κωνσταντινουπολιτικό Ευχολόγιο του Στρατηγίου (του έτους 1027) και στον Barb. Gr 390 (=Euchologio ad Leonem Allatium)[382], Κυπριακής προελεύσεως (*terminus post quem* 1575 - *terminus ante quem* 1580).

III. Τάξις επί Χειροτονία Επισκόπου κατα την ερμηνείαν Μητροφάνους Νύσσης. Αρχίζει: «Οἱ Ἱερεῖς καί οἱ Διάκονοι»[383]. Η τάξη αυτή

περιεχόμενο χειροτονιών όπως απαντάται στα έντυπα Ευχολόγια. Περισσότερα για αυτό, βλ. H. BRAKMANN, «Metrophanes von nyssa und die ordnungen der byzantinisch-griechischen Bischofsweihe», *στο Hairesis, Festschrift K. Hoheisel*, Münster 2002, σσ. 303-326.

379 Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα τῆς κατὰ ἀνατολὰς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας, περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων ἀκολουθίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ ἑρμηνείαν τήν τε τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν ἑτέρας ἀκολουθίας καὶ εὐχάς, ὡς καὶ τὰ Ἀποστολοευαγγέλια τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν*. Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, Βενετίᾳ ²1862 (= ἐπανέκδοση Ἀστήρ, Αθήνα 1970), σσ. 166-169.

380 Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 142-146.

381 Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα τῆς κατὰ ἀνατολὰς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας, περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων ἀκολουθίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ ἑρμηνείαν τήν τε τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν ἑτέρας ἀκολουθίας καὶ εὐχάς, ὡς καὶ τὰ Ἀποστολοευαγγέλια τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν*. Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, Βενετίᾳ ²1862 (= ἐπανέκδοση Ἀστήρ, Αθήνα 1970), σσ. 169-176.

382 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 97-102. Για το Τυπικό της χειροτονίας του επισκόπου στην Κύπρο, βλ. J. DARROUZES, Recherches sur les οφφίκια de l' eglise byzantine, *Archives de l' Orient Chretien 11* (Paris 1970), bes. σσ. 148-154. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Textes synodaux chypriotes, *REB* 37 (1979), σσ. 14-22.

383 Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα τῆς κατὰ ἀνατολὰς ὀρθοδόξου καθολικῆς ἐκκλησίας, περιέχον τὰς τῶν ἑπτὰ Μυστηρίων ἀκολουθίας, τὰς τῶν χειροτονιῶν τάξεις, κατὰ τὴν ἐν τῷ ἀρχιερατικῷ ἑρμηνείαν τήν τε τῶν ἐγκαινίων τοῦ ναοῦ ἀκολουθίαν, κατὰ τὴν ἐν Βουκουρεστίῳ ἔκδοσιν ἑτέρας ἀκολουθίας καὶ εὐχάς, ὡς καὶ τὰ Ἀποστολοευαγγέλια τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν*. Ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος, Βενετίᾳ ²1862 (= ἐπανέκδοση Ἀστήρ, Αθήνα 1970), σσ. 176-181. Για την Τάξη ΙΙΙ και για τα σύμβολά της ασχολείται ο O. RAQUEZ, «Les confessions de foi de la chirotonie èpiscopale des Églises grecques», στό *Traditio et progressio. Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent,* éd. G. FARNEDI, Rome 1988 (Studia anselmiana 95. Analecta liturgica 12), σσ. 469-485.

είναι, κατά την ερμηνεία του Μητροφάνη Νύσσης, μία συνθεση της Διάταξης του Δημητρίου Γεμιστού, μαζί με στοιχεία της Τάξεως ΙΙ (πλατυτέρας εκθέσεως) και του Βυζαντινού Ευχολογίου του Στρατηγίου.

Σήμερα, η Τάξις Ι και ΙΙ δεν είναι πλέον σε χρήση. Στο τέλος της Τάξεως ΙΙ υπάρχει η εξής σημείωση: «Αὗται αἱ προτυπωθεῖσαι τοῦ Ἐπισκόπου τάξεις οὐχ οὕτω γίνονται νῦν, ἀλλ' ὡς ἡ ἐφεξῆς ἑρμηνεία τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης, κυρίου Μητροφάνους, ἡ ἐν πάσαις ταῖς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαις τελουμένη». Ειδικότερα για την Τάξιν ΙΙΙ, η χειροτονία του επισκόπου, με την επιμέλεια του Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους, εκδίδεται στο Αρχιερατικό του έτους 1714[384].

Είθισται σήμερα στην Εκκλησία της Ελλάδα η χειροτονία του επισκόπου να τελείται από την τελευταία έκδοση του Αρχιερατικού (2014), που συμφωνεί με την Τάξη ΙΙΙ «ἐν πάσαις ταῖς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαις»[385]. Στην ρωσική ορθόδοξη Εκκλησία καθώς και στο πατριαρχείο της Αντιοχείας χρησιμοποιείται αντί της Τάξεως ΙΙΙ μία παραλλαγή της Τάξεως ΙΙ[386]. Το ίδιο ακολουθεί και η Ρουμανική Εκκλησία[387].

2. Η Χειροτονία του επισκόπου στο αρχαιότερο Βυζαντινό Ευχολόγιο Bar. gr. 336

Η έννοια του «Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού» στην έρευνα της ιστορικολειτουργικής μελέτης υπαγορεύεται από το γεγονός της εμφανίσεως του γνωστού σήμερα Βυζαντινού Ευχολογίου, κώδικα

[384] *Ἀρχιερατικόν*, περιέχον τὰς θείας καὶ ἱερὰς λειτουργίας / Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἤτοι τῶν Προηγιασμένων· ἔτι δὲ καὶ τὰς τάξεις πασῶν τῶν χειροτονιῶν μετὰ καί τινων ἀναγκαίων Εὐχῶν. Ἐκδοθὲν ἤδη εἰς χρῆσιν τῶν Ἀρχιερέων, ἐπιμελείᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ἐνετίησιν: Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, αψιδ', 1714, σσ. 54-58.

[385] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σσ. 131-140.

[386] Περισσότερες πληροφορίες για αυτό, βλ. A. MALTZEW, *Die Sacramente der Orthodox - Katholischen Kirche des Morgenlandes*, Berlin 1898, σσ. 382-437.

[387] Περισσότερες πληροφορίες για αυτό, βλ. *Arhieratikon, adica Randuiala slujbelor savarsite cu arhiereu*. Tiparit cu aprobarea Sfantului Sinod si cu binecuvantarea Prea Ferictului Parinte Patriah Teoctist, Bucuresti, ἐκδ. Inst. Biblic si de Misiune al Bisericii Ortodoxe Romane 1993, σσ. 85-101.

«Barberini 336»[388]. Κατά την επικρατέστερη εκδοχή αποτελεί το αρχαιότερο

[388] PARENTI ST. & VELKOVSKA EL., *Euchologii Barberini Gr. 336*, Omsk ³2011. Μέχρι σήμερα υπάρχουν τρείς εκδόσεις του κώδικα από τους Stefano Parenti και Elena Velkovska ως εξής: *L'eucologio Barberini gr. 336 (φφ. 1-263)*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidia 80, Roma 1995. *L'eucologio Barberini gr. 336. Seconda edizione riveduta con traduzione in lingua italiana*, Bibliotheca Ephemerides Liturgicae, Subsidia 80, Roma 2000. *Евхологий Барберини гр. 336. Издание текста, предисловие и примечания*, Омск 2011. Περί του Βαρβερινού ελληνικού Ευχολογίου 336 της βιβλιοθήκης του Βατικανού βλ. Γ.Ν. ΦΙΛΙΑ, «Το Βαρβερινόν Ευχολόγιο 336 (Codex Vaticanus Barberinianus graecus 336)», *Θεολογία* ΞΑ' *(1990)*, σσ. 396 - 416. Ε. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βαρβερινό Εὐχολόγιο gr 336 - Ἱστορία καί περιεχόμενο* (Μεταπτυχιακή Μελέτη), Θεσσαλονίκη 2008. Για την αρχαιότητα του χειρογράφου αυτού ο M. Arranz αναφέρει: «δεν γνωρίζουμε Ευχολόγιο αρχαιότερο του 8ου αιώνος» («Les Sacrements de L'ancien euchologe constantinopolitain (1)», *OCP* 48 (1982), σ. 287). Ωστόσο, το Ευχολόγιο του Σεραπίωνος (4ος αι.) είναι η μόνη περίπτωση, αν και δεν αποτελεί Ευχολόγιο, εφόσον δεν φέρει τυπικές διατάξεις - αλλά αποτελεί συλλογή ευχών (εκδ. υπό F. X. FUNK, *Didaskalia et Constitutiones Apostolorum*, τ. II, Paderbornae 1905, σσ. 158-195. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967.

Επίσης, πρό της υπαρχούσης χειρόγραφης ευχολογικής παράδοσης, υπάρχουν ευχολογιακά αποσπάσματα, όπως: ο παπύρος Strasbourg gr. 254 (4ος-5ος αιώνας), που περιέχει ένα τμήμα της ευχαριστιακής Αναφοράς του αγίου Μάρκου (M. ANDRIEU- P. COLLOMP, «Fragment sur papyrus de l' anaphore de saint Marc», *Revue des Sciences Religieuses* 8 (1928), σσ. 489 - 515), ο πάπυρος υπ'άριθμ. 465 της βιβλιοθήκης John Rylands του Μάντσεστερ (6ος αι.), στον οποίο καταγράφεται μικρότερο – του προηγουμένου - τμήμα της ευχαριστιακής Αναφοράς του αγ. Μάρκου (H. ENGEBERDINGS, «Zum Papyrus 465 der John Rylands Library zu Manchester», *Oriens Christianus* 42 (1958), σσ. 68-76) / ο πάπυρος Der-Balyzeh (6ος-7ος αι.), που περιέχει τμήμα της αρχαίας ευχής της Αναφοράς (J. VAN HAELST, «Une nouvelle reconstitution du Papyrus liturgique de Dêr-Balyzeh», *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 45 (1969), σσ. 444-445).

Επιπλέον, πρό του Βαρβερινού Ευχολογίου 336, μαρτυρούνται ευχολογιακά στοιχεία στη Γεωργιανή και Αρμενική λατρεία (όχι όμως πλήρη Ευχολόγια). Οι αρχαιότερες πληροφορίες της Γεωργιανής λατρείας (το μεγάλο «Λεξιονάριο» της Ιερουσαλήμ, καθώς και το Ημερολόγιο του Σιναϊτικού κώδικα 34) προσφέρουν σημαντικές μαρτυρίες για την Ιεροσολυμιτική λατρεία (βλ. σχετικώς A. JACOB, «Une priere de Skeuophylakion de la liturgie de St. Jacques et ses paralleles Byzantins», *Bulletin de l' Institut historique Belge de Rome* 37 (1965), σ. 54-80). Τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά προέρχονται από μεταφράσεις ελληνικών πρωτοτύπων, που ήταν σε χρήση στη Γεωργιανή Εκκλησία κατά τη διάρκεια της συναναστροφής της με το Ιεροσολυμιτικό Τυπικό περί τον 6ο αιώνα (περισσότερα βλ. O. CONYBEARE - O. WARDROP, «The Georgian Version of the Liturgy of St. James», *Revue del' Orient Chrétien* 18 (1913), σσ. 396-410. 19 (1914), σσ. 155-173. Το «Ιεροσολυμιτικό Κανονάριο» του 7ου αιώνα, καθώς και το φημισμένο «Αρμενικό Λεξιονάριο» των αρχών του 5ου αιώνα (A. RENOUX, *«Le Codex Arménien Jerusalem 121»*, Patrologia Orientalis 35 (1969), σσ. 2-215 και 36, (1971), σσ. 143-388) αποτελούν μαρτυρίες περί του Ιεροσολυμιτικού λειτουργικού τυπικού. Ο A. Jacob, ισχυρίζεται ότι οι Γεωργιανές μεταφράσεις δύο ευχών της ελληνικής Λειτουργίας του Αγίου Ιακώβου, της ευχής της εισόδου («Zum Eisodosgebet der Byzantinischen Chrysostomus liturgie des Vat.Barb.gr. 336», *Ostkirchliche Studien* 15 (1966), σσ. 35-38) και της ευχής μετά το Ευαγγέλιον («Variantes Italo-greques et georgiennes d' une priere de la liturgie de Saint Jacques», *Le Museon* 78 (1965), σσ.291-298) προσφέρουν κείμενο αρχαιότερο του αντιστοίχου των

σωζόμενο χειρόγραφο Ευχολόγιο του λειτουργικού τύπου της Κωνσταντινουπόλεως, δηλαδή του ναού της Αγίας Σοφίας. Το χειρόγραφο φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη του Βατικανού. Προέρχεται από τον 8ο αιώνα και μάλλον έχει γραφτεί στην Νότια Ιταλία, έχοντας ως πρότυπό του χειρόγραφα προερχόμενα από την Κωνσταντινούπολη, διότι στις περισσότερες ακολουθίες αναφέρεται ως τελεσιουργός ο Πατριάρχης ή Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως[389]. Επίσης αναφέρεται ο αυτοκράτορας και η ακολουθία του παλατίου.

Η χρονική εμφάνιση του Βυζαντινού Ευχολογίου συνιστά όμως περίοδο κατά την οποία οι μαρτυρίες για τη χειροτονία του επισκόπου ήδη ευρίσκονται κατάσπαρτοι είτε μέσα σε αρχαιότερες κανονικολειτουργικές συλλογές, είτε σε κανονικές και αγιολογικές πηγές. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι οι αρχαίες Εκκλησιαστικές διατάξεις δεν παρουσιάζουν τον τελετουργικό διάκοσμο του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού της χειροτονίας του επισκόπου, ούτε τη διάκριση, η οποία σαφώς παρατηρείται στους βυζαντινούς χρόνους, γι’ αυτό διακρίνονται για την τελετουργική τους απλότητα.

Σε δύο σημεία του κώδικα Bar. gr. 336 απαντάται η χειροτονία του επισκόπου. Η πρώτη ευρίσκεται στα φφ. 159r – 162v[390], με τίτλο «Χειροτονία ἐπισκόπου», γεγονός το οποίο πιστοποιεί την ύπαρξή της στην πράξη της

πρώτων ελληνικών χειρογράφων Ευχολογίων. Αλλά και δύο Γεωργιανά Ευχολόγια, οι κώδικες Gratz Γεωργιανός 4 (από τον οποίο ο M. Tarchnisvili εξέδωσε τη Γεωργιανή Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου: «Eine neue Jacobus liturgie», *Ephemerides Liturgicae* 62 (1948), σ. 53εξ.) και A 86 του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Τιφλίδος (παρουσίαση του κώδικα από τους O. CONYBEARE - O. WARDROP, οπ.π., σσ. 396-407) είναι αντίγραφα ενός κοινού πρωτοτύπου του 6ου-7ου αι., το οποίο αποτελεί μετάφραση αρχαιότερου ελληνικού κειμένου.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούμε να διατυπώσουμε και περί της αρμενικής μεταφράσεως της Λειτουργίας του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου [G. AUCHER, «*La versione armena della Liturgia du S. Giovanni Crisostomo*», στο *ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΚΑ, Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo (a curo del comitato per il XVe centenario della sua morte, Roma 1907),* Roma 1908, σσ. 359-404], η οποία έγινε στις αρχές του 8ου αι., αντανακλά όμως κείμενο αρχαιότερο του αντιστοίχου στο Βαρβερινό ελληνικό Ευχολόγιο 336, όπως σημειώνει ο A. Strittmatter, η μετάφραση αυτή «presents the oldest evidence known... antedating, perhaps by several decades, the Barberinum S. Marci», («Notes on the Byzantine Synapte», *Traditio* 10, 1954, σ. 69).

389 A. STRITTMATTER, The «Barberinum S. Marci» of Jacques Goar, *Ephemerides Liturgicae* 47 (1933), 329-367. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Missa Grecorum, Missa Sancti Johannis Chisostomi», *Traditio* 1 (1943), 79-137. A. WILMART, «La bénédiction romaine du lait et du miel dans l’ Euchologe Barberini», *Revue Bénédictine* 45 (1933), σσ. 10-19.

390 ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, Omsk [3]2011, σσ. 377-379.

Εκκλησίας ή ακριβέστερα την εμφάνιση της ακολουθίας στο αρχαιότερο χρονολογημένο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό.

Η δεύτερη ευρίσκεται στο τελευταίο τμήμα του κώδικα στα φφ. 269r-272v[391], όπου περιέχει τα δεδομένα της χειροτονίας του επισκόπου του 8ου βιβλίου των Αποστολικών Διαταγών. Ειδικότερα, στη χειροτονία του επισκόπου στα φφ. 269r-272v του κώδικα λείπει τμήμα της ευχής. Το τελευταίο τμήμα του Ευχολογίου (φφ. 269r-279v), θεωρείται ότι πριν από τον 15ο αι. δεν υπήρχε στο σημείο που βρίσκεται σήμερα. Αν και στην κριτική έκδοση του χειρογράφου από τους St. Parenti και Elena Velkovska δεν συμπεριλαμβάνεται το τελευταίο τμήμα του χειρογράφου, υπάρχει η επισήμανση ότι το τέλος του κώδικα ευρίσκονταν στην αρχή του κώδικα[392]. Πριν από τους κανόνες των Αποστόλων φφ. 266r-269r και συγκεκριμένα τα φφ. 264r - 265v του κώδικα είναι λευκά. Ενδεχομένως σε αυτό το σημείο ήταν τα περιεχόμενα του χειρογράφου, όπως απαντάται και σε άλλα χειρόγραφα Ευχολόγια στην αρχή[393].

Η χειρόγραφη παράδοση του 8ου αιώνα θέτει την χειρόγραφη αντιγραφή τους σε ανάστροφη σειρά σε σχέση με τα σημερινά μας Αρχιερατικά, δηλαδή προηγείται η «χειροτονία ἐπισκόπου» (φφ. 159r-162v), έπεται η τάξις «ἐπί χειροτονίᾳ πρεσβυτέρου» (φφ. 163r- 165v) και τέλος η «ἐπί χειροτονίᾳ διακόνου» (φφ. 166r-169r). Θεωρούμε ότι η ορθή σειρά είναι αυτή της αρχαίας καταχώρησης στα Ευχολόγια, μιας και στον λειτουργικό χρόνο της θείας λειτουργία πρώτα τελείται η χειροτονία του επισκόπου, μετά του πρεσβυτέρου και στο τέλος του διακόνου.

Η διάταξη της χειροτονίας του επισκόπου κατά τον Bar. gr. 336 έχει προσλάβει τα βασικά στοιχεία που την συναποτελούν. Παράλληλα δε, είναι εμφανείς οι αγιογραφικής προελεύσεως εκφράσεις που περιέχονται σε αυτήν, ενώ το γενικότερο σχήμα, βάσει του οποίου δομείται, είναι το συνήθως απαντώμενο στα ευχολογικά κείμενα:

α. Προσαγωγή του υποψηφίου: «Ἡ θεία χάρις»,

β. Ευχή α',

γ. Διακονικά,

---

[391] Το περιεχόμενο του τελευταίου τμήματος του κώδικα (269r-279v) διαιρείται ως εξής: α. *Αποστολικοί Κανόνες* (φφ. 266r-269r), β. 8ο βιβλίο *Αποστολικών Διαταγών* (φφ. 269r-279r), γ. λατινική προσευχή της ευλογίας με μέλι και γάλα (φ. 279v).

[392] ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA *Euchologii Barberini Gr. 336*, Omsk ^{3}2011, σ. 47.

[393] Όπως Μόσχας RSL gr. 27 (10ου αι), φ. 3r. Paris Coislin 213 (1027), φφ. 3r-7r. ΕΒΕ 662 (13ος-14ος αι.), φφ. 23r-27r.

δ. Ευχή β',

ε. Περιβολή διακριτικών αμφίων του επισκόπου (ένδυση, κ.τ.λ.).

Συνοψίζοντας, ο κώδικας αυτός παραλαμβάνει σεβάσμιες πρακτικές της αρχαίας Εκκλησίας, όπως η επίθεση των χειρών, η επίθεση του Ευαγγελίου, οι δύο ευχές, η γονυκλισία, η σταυροειδής σφράγιση, η τέλεση πλησίον του θυσιαστηρίου, η εκκλησιαστική σύναξη κλήρου και λαού, η τέλεση της χειροτονίας ημέρα Κυριακή, ο τελών την χειροτονίαν, ο ασπασμός, η σύνδεση της χειροτονίας με την Θεία Ευχαριστία, όπου, σε μερικά σημεία, η μεταγενέστερη παράδοση παρενέβη διευκρινιστικά ως προς τις σύντομες διατάξεις του αρχαίου αυτού κώδικα.

3. Η τελεστική δομή της χειροτονίας κατά την υπάρχουσα χειρόγραφη παράδοση

Με την εμφάνιση του αρχαιότερου Βυζαντινού Ευχολογίου έχουν προσδιοριστεί τα βασικά στοιχεία της επισκοπικής χειροτονίας στην χειρόγραφη παράδοση. Μέσω των κωδίκων, των εντύπων Ευχολογίων και των Αρχιερατικών, θα καταγράψουμε όλες τις λειτουργικές διατάξεις από τον 8ο αιώνα μέχρι και σήμερα. Συγκρίνοντας τον Βαρβερινό κώδικα με τα μεταγενέστερα χειρόγραφα, είναι εμφανές ότι αυτά εμπλουτίζονται ή διαφοροποιούνται σε ορισμένα σημεία. Τα σημερινά επίσης έντυπα Ευχολόγια, που κυκλοφορούν, εμφανίζουν διαφορές μεταξύ τους[394].

Η σημερινή τελεστική δομή της ακολουθίας σε αδρές γραμμές περιλαμβάνει:

α. την προσαγωγή,
β. τον ιερό χορό,
γ. την τριττή σφράγιση – επίθεση χειρός,
δ. την επίδοση του Χάρτη,
ε. την ανακήρυξη του υποψηφίου («Ψήφῳ καί δοκιμασίᾳ…» και
στ. «Ἡ θεία χάρις…»,
ζ. την επίθεση του Ευαγγελίου,
η. την ανάγνωση των τελεστικών ευχών,
θ. τις διακονικές αιτήσεις,
ι. την επίδοση ενδύματος σχετικού με την ανάληψη του έργου του, ήτοι του ωμοφορίου, και την εκφώνηση «Ἄξιος»
ια. τον ασπασμό,

394 Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β'], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 8.

ιβ. την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας.

Επίσης η χειροτονία περιλαμβάνει επιμέρους στοιχεία, όπως τη γονυκλισία, τη συμμετοχή του λαού, τη συμμετοχή των συμπαρόντων λειτουργών, δηλαδή όλα αυτά τα στοιχεία που συνθέτουν την ακολουθία, όπως τελείται μέχρι και σήμερα.

α. Έναρξη της χειροτονίας –προσαγωγή

Κατα την χειρόγραφη παράδοση, η χειροτονία του επισκόπου άρχεται από την προσαγωγή του υποψηφίου μετά τον «Τρισάγιον ύμνον»[395]. Πριν αναφερθούμε στην προσαγωγή του υποψηφίου, παρατηρούμε κατά την εναρκτήρια δομή της χειροτονίας στον BAR. gr 336 μια πρακτική που φθίνει χρονικά. «Μετὰ τὸ τρισάγιον, ὅτε κατέλθωσιν οἱ ψάλται ἐκ τοῦ ἄμβωνος, ἵσταται ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἰς τὴν κρηπῖδα ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης, καὶ ἐπιδίδοται αὐτῷ χάρτης»[396]. Και στους κώδικες Σινά 956[397], Σινά 959[398], Vat. gr. 1970[399], Σινά 983[400] αναφέρεται ότι,

---

[395] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 52v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ.199v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 146v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 300. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 224v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 17v. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Burney MS 54 (1573), φ. 29r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 108v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 58v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v. Add MS 40755 (1600), φ. 58r. EBE 2438 (17ος αι.), φ. 85v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 82r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 15r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 46v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 90r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 108v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61r. Παντ. 6121. 614 (19ος αι.), σ. 68. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 316. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[396] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377.

[397] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ..

[398] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v.

[399] Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v.

[400] Σινά 983 (14ος αι.), φ. 146v.

μετά τον τρισάγιον ύμνον, ο χορός των ψαλτών[401] κατέρχεται εκ του άμβωνος. Από τον 15ο αιώνα και μετά δεν απαντάται η διάταξη αυτή στη χειρόγραφη παράδοση, οπότε και σχολάζει.

Η προσαγωγή του υποψηφίου επισκόπου φαίνεται αρχικά ότι γινόταν χωρίς ιδιαίτερη πομπή, όπως συνάγεται από την αποσιώπηση των κωδίκων Bar. gr. 336[402] και Σινά 956[403],[404] όπου σταδιακά αρχίζει να αλλάζει τον 11ο αιώνα. Είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε αν υπήρχε προσαγωγή τον 8ο αιώνα, ωστόσο η παράλειψη του τρόπου προσαγωγής δεν αποκλείει την ύπαρξη κάποιου άτυπου τελετουργικού προσαγωγής. Εικάζουμε ότι η αποσιώπηση της προσαγωγής οφείλεται στην απλότητα του χαρακτήρα της.

Κατά το Ευχολόγιο του Στρατηγίου (1027 μ.Χ), ο υποψήφιος προσάγεται στους τρεις συμπαρόντες επισκόπους, από το δεξιό μέρος, σύμφωνα με τη θέση του χειροτονούντος αρχιεπισκόπου. Αριστερά στέκεται ο χαρτοφύλακας, ο οποίος επιδίδει τον χάρτη[405]. Ήδη τον 11ο αιώνα ο ρόλος του χαρτοφύλακα ήταν παγιωμένος και ουσιαστικός στην τελετή της χειροτονίας του επισκόπου, ο οποίος απαντάται στα περισσότερα χειρόγραφα[406] που φτάνει μέχρι και το τέλος της βυζαντινής

---

[401] Η θέση των ιεροψαλτών εντός της εκκλησίας αρχικά ήταν στον άμβωνα, δηλαδή υπήρχε βαθμίδα η οποία ήταν τοποθετημένη στο κέντρο του ναού σύμφωνα με τον ιε' κανόνα της εν Λαοδικεία συνόδου: «περὶ τοῦ μὴ δεῖν πλὴν τῶν κανονικῶν ψαλτῶν, τῶν ἐπὶ τὸν ἄμβωνα ἀναβαινόντων, καὶ ἀπὸ διφθέρας ψαλλόντων, ἑτέρους τινὰς ψάλλειν ἐν ἐκκλησίᾳ». Περί αυτού βλέπε ΡΠΣ, τ. Γ', σσ. 184-185. Κατά τον 9ο -10ο αιώνα εξακολουθεί η θέση των ψαλτών να είναι στον άμβωνα. Σύμφωνα με τη διάταξη του βαπτίσματος, που απαντάται στο παλαιό Τυπικό της Πάτμου υπ'αριθμό 132, παρατηρούμε ότι, κατά το εσπέρας του Μεγάλου Σαββάτου, ο ψάλτης κατέρχεται εκ του άμβωνος με το «εἶπα ἐξαγορεύσω κατ'ἐμοῦ..». Περί αυτού βλέπε ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σσ .306-307. Περισσότερο υλικό για την τάξη των ψαλτών βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΛΠΑΚΗ, «Η Λειτουργική τάξη των χειροθεσιών του κατώτερου κλήρου στην ορθόδοξη εκκλησία», *Κόσμος-Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού, Μονογραφίες 13*, ΑΠΘ, 2022.

[402] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377.

[403] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ..

[404] Η ίδια πρακτική απαντάται και σε άλλους μεταγενέστερους χρονικά κώδικες, αφού ακολουθούν την διάταξη του Bar. Gr. 336, όπως: Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 146v.

[405] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142: «παρὰ τῶν συμπαρόντων τριῶν ἀρχιερέων, ὁ χειροτονεῖσθαι μέλλων ἐκ τοῦ δεξιοῦ μέρους, ὁ δὲ χαρτοφύλαξ ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ».

[406] Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 385 (14

αυτοκτρατορίας.

Επίσης από τον 11ο αιώνα προστίθεται μετά την προσαγωγή του υποψηφίου το κέλευσμα «Πρόσχωμεν»[407], που λεγόταν από τον χαρτοφύλακα ή τον αρχιδιάκονο προ της ανακήρυξης. Προ της επικύρωσης εκφωνείται το Πρόσχωμεν, το οποίο μαρτυρείται από τα περισσότερα χειρόγραφα[408] και ισχύει μέχρι και την σημερινή τάξη[409]. Λέγεται διότι «δεῖ τοῖς μεγίστοις οὕτω πάντας προσέχειν τε καὶ συστέλλεσθαι»[410]. Η κέλευση «Πρόσχωμεν» φαίνεται να εντείνει την προσοχή της εκκλησιαστικής σύναξης, για το γεγονός που πρόκειται να εκφωνηθεί, δηλαδή την επικύρωση του υποψηφίου στον βαθμό του επισκόπου και συγχρόνως την αίτηση για προσευχή.

Τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με τον κώδικα Vat. gr. 1872[411], ο υποψήφιος

ος αι.), φ. 309r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Burney MS 54 (1573), φ. 29r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 108v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 58v. ΕΒΕ 781 (16 ος αι.), φ. 57r. Add MS 40755 (1600), φ. 58r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 85v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 102v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. ΕΒΕ 813 (17 ος αι.), φ. 11v.Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 82r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 15v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 46v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 90r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 108v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61r. ΕΒΕ 860 (18 ος αι.), σ. 186v Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 316. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 66. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν Βενετίᾳ 1850, Τάξη Ι, σ. 160. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Τάξη Ι, όπ.π., σ. 166.

407 Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142.

408 Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 224v (=Bibliotheca Regia 1741, έκδ. MOR, σ. 71). Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 57v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 59v. Add MS 40755 (1600), φ. 50v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 103r. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σ. 188. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 16v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62r. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 66. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

409 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι[3] 2014, σ. 137.

410 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ.* ΡΞΘ'. *PG* 155, 376D.

411 Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 52v.

προσάγεται στους τρεις συμπαρόντες επισκόπους, από το δεξιό μέρος, ενώ αριστερά στέκεται ο αρχιδιάκονος. Έχουμε μόνο την παρουσία του αρχιδιακόνου, χωρίς τη συμμετοχή του χαρτοφύλακα. Ενώ η ίδια διάταξη της προσαγωγής απαντάται σταθερά από τον 11ο αιώνα, έως και σε κάποια χειρόγραφα του 14ου αιώνα[412] παρατηρούμε ότι η προσαγωγή αρχίζει να τροποποιείται από τον 14ο αιώνα και λαμβάνει πλέον μορφή μεγαλοπρεπούς πομπής.

Στα χειρόγραφα του 14ου αιώνα και εν συνεχεία το κλασικό σχήμα της προσαγωγής που αναφέρουν τα χειρόγραφα έχει ως εξής: άρχεται από την διακονική πύλη (διά του βορείου κλίτους) και ολοκληρώνεται στο άγιο βήμα, έμπροσθεν της αγίας τραπέζης. Έτσι ο υποψήφιος προς χειροτονίαν, πρώτον συνοδεύεται υποβασταζόμενος από ομοιόβαθμούς του μέχρι της στιγμής εκείνης ιερείς, δηλαδή πρεσβυτέρους, από την διακονική πύλη, πορεύεται διά μέσου του σολέα (γνωστή λειτουργική είσοδος) μέχρι την ωραία πύλη, και τον παραλαμβάνουν δύο μητροπολίτες εισοδεύοντάς τον στο ιερό βήμα.

Ειδικότερα, στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού[413] για πρώτη φορά απαντάται ο υποψήφιος να στέκεται στην διακονική πύλη και να παραλαμβάνουν αυτόν «ἐξ ἑκατέρου μέρους ὅ τε πρωτόπαπας καί ὁ δευτερεύων τῶν ἱερέων» προπορευομένου του «ἐπί τῆς εὐταξίας»· διέρχονται διά του σολέα προς την αγία θύρα και τον παραλαμβάνουν δύο επίσκοποι πρώτοι κατά τα πρεσβεία χειροτονίας[414], ενώ προπορεύεται ο ιερομνήμονας και ο δευτερεύων διάκονος και εισέρχονται στο Ιερό από την ωραία Πύλη.

---

[412] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 52v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 63v.

[413] Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 20r: «ὁ δὲ ὑποψήφιος ἵσταται ἐν τῷ διακονικῷ καὶ παραλαμβάνουσιν αὐτόν ἐξ ἑκατέρου μέρους, ὅ τε πρωτόπαπας καὶ ὁ δευτερεύων τῶν ἱερέων καὶ ἐξερχόμενοι διὰ τῆς θύρας τοῦ διακονικοῦ, προπορευομένου τοῦ ἐκ τῆς εὐταξίας, διέρχονται διὰ τῆς σωλίας, μέχρις ἂν φθάσωσιν εἰς τὰς ἁγίας θύρας. Ὅταν φθάσωσιν τὰς ἁγίας θύρας, ἀπολύουσιν αὐτὸν οἱ πρεσβῦτεροι καὶ παραλαμβάνουσιν αὐτὸν δύο ἀρχιερεῖς οἱ πρῶτοι καὶ προπορευομένου τοῦ ἱερομνήμονος καὶ τοῦ δευτερεύοντος τῶν διακόνων. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φφ. 253r- 253v.

[414] Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 20r: «δύο ἀρχιερεῖς οἱ πρῶτοι». Αγ. Σάββα 362 (607) (14ο αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300: Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 20v-21r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r.

Οι κώδικες Γρηγ. 586. 39[415], Βατοπ. 876[416], Λαύρ. 536. Ε74[417] και Βατοπ. 985[418] αναφέρουν ότι ο υποψήφιος εξέρχεται από την διακονική πύλη παρακρατούμενος από δύο πρεσβυτέρους, έναν δεξιά και έναν αριστερά, στην αγία θύρα απολύουν αυτόν οι πρεσβύτεροι και τον παραλαμβάνουν δύο μητροπολίτες ή αρχιερείς. Με μεγαλύτερη πομπή γίνεται η προσαγωγή στους κώδικες Βατοπ. 876 [419] και Βατοπ. 985[420], έχοντας την παρουσία του ιερομνήμονος και του δευτερεύοντος των διακόνων να προπορεύονται ως πρόδρομοι, ενώ ο κώδικας Λαύρ. 536. Ε74 προβλέπει και την παρουσία του «ἐπὶ τῆς ευταξίας» [421] να προπορεύεται.

Κατά τον 16ο αιώνα, στα χειρόγραφα που καταγράφουν την κυπριακή λειτουργική παράδοση, η προσαγωγή του αρχιερέως γίνεται με απλό και λιτό τρόπο. Στο χειρόγραφο Μιλάνου Brera XI 47 μετά την Ομολογία της πίστεως οι δύο αρχιερείς τον εισάγουν στο άγιο θυσιαστήριο[422]. Το ίδιο ισχύει και στα χειρόγραφα Barb. 390[423], Κιτίου 18[424], Πάτμου 647[425], Διον. 4023. 489[426], αλλά και στην Τάξη ΙΙ των Ευχολογίων[427] «εἶτα παραλαμβάνεται ὑπό τῶν Ἀρχιερέων ὁ χειροτονούμενος καί εἰσάγεται μετ᾽αὐτῶν εἰς τό ἅγιον θυσιαστήριον ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης».

Όμοια πρακτική ακολουθείται και στα σύγχρονα καί έντυπα

---

415 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 268v.

416 Βατοπ. 876 (1431), φ. 17v.

417 Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v.

418 Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v.

419 Βατοπ. 876 (1431), φφ. 17v-18r: «Μετὰ τὴν τοῦ τρισαγίου συμπλήρωσιν δύο πρεσβύτεροι λαμβάνοντες ἀπὸ τοῦ διακονικοῦ τὸν χειροτονεῖσθαι μέλλοντα καὶ ἐξερχόμενοι προηγουμένου τοῦ ἱερομνήμονος καὶ τοῦ δευτερεύοντος τῶν διακόνων καὶ φέρουσιν αὐτόν, διὰ τῆς σωλέας εἰς τὸ ἅγιον βῆμα, καὶ ὅτε φθάσει εἰς τὰς ἁγίας θύρας ἀπολύουσιν αὐτὸν οἱ πρεσβύτεροι καὶ λαμβάνουσιν αὐτὸν δύο ἀρχιερεῖς».

420 Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v.

421 Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v.

422 Όπ.π., σ. 487.

423 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101.

424 Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 122r.

425 Πάτμου 647 (1583), 9r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522.

426 Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80r.

427 *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν Βενετίᾳ 1850, Τάξη ΙΙ, σ. 168. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, όπ.π., Τάξη ΙΙ, σ. 175.

Ευχολόγια[428], Αρχιερατικά[429]. Μετά το τρισάγιον και τις φήμες[430], ο προς χειροτονίαν άγεται από τους «δύο ἱερεῖς παρ' ἑκάτερα καὶ ἀγαγόντες αὐτὸν διὰ τοῦ βορείου κλίτους ἵστανται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ναοῦ»[431]. Ωστόσο στην σημερινή ισχύουσα πράξη από τους προσάγοντες αυτόν πρεσβυτέρους «ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Ναοῦ» γίνεται η εκφώνηση του «Κέλευσον», με τον εξής τύπο: «Κέλευσον, Κελεύσατε», αντίστοιχα λέγεται από τον πρώτο και δεύτερο

---

[428] *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125. *Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν Βενετίᾳ [1]1850, σ. 171. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, όπ.π., σ. 178.

[429] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σ. 137. *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 137.

[430] Η «φήμη» εμφανίζεται στη χειροτονία του επισκόπου τον 14ο αιώνα, διότι στις Διατάξεις έχουμε ολοκληρωμένη και λεπτομερή περιγραφή της χειροτονίας εντός της Θείας Λειτουργίας. «Φήμη» λέγεται η επευφημία του αρχιερέως από τον λαό που εκφράζεται από τον χορό, όπου αναφέρονται οι τίτλοι των επισκόπων. Στην αρχιερατική λειτουργία λέγεται το «Κύριε, σῶσον τοὺς εὐσεβεῖς». Στα χειρόγραφα που μας είναι γνωστά περιέχεται, στην αρχιερατική λειτουργία, η φράση «τοὺς βασιλεῖς» και λεγόταν μετά τα απολυτίκια, κατά τα οποία εθυμία ο αρχιερέας, και προ του κοντακίου. Ήταν φράση η «φήμη» ή «εὐφήμη» του βασιλέως, την οποία ακολούθησε η φήμη του αρχιερέως ή του πατριάρχου, ή αντιστρόφως προηγούνταν η φήμη του αρχιερέως και μετά του βασιλέως. Το σχήμα της φράσης είναι γνωστό από τις Διατάξεις του Γεμιστού του 14ου αιώνος (Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 19v. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 18r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ.253r). Μετά την φήμην του αρχιερέως, εκφωνεί ο δομέστικος «Κύριε, σῶσον τοὺς βασιλεῖς». Και άλλος λέγει «καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν». Ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, για τον πολυχρονισμό του βασιλέως και του αρχιερέως λέγει: «Εἶτα μετὰ τὸ θυμίαμα, ἡ εὐφημία βασιλέων τε καὶ ἀρχιερέων, ἐπειδὴ τελέσας τὴν οἰκονομίαν Χριστὸς καὶ ἀναληφθείς, ἀρχιερεῖς εὐσεβεῖς καὶ βασιλεῖς δι' αὐτῶν πιστοὺς συνεστήσατο» (*κεφ. ϞΗ'. PG* 155, 292D-293A). Ο αρχιερέας εισέρχεται στο θυσιαστήριο, θυμιά και επευφημείται για να ανέλθει και να καθήσει στο σύνθρονον, από όπου θα παρακολουθήσει το διδακτικό μέρος της θείας λειτουργίας, του οποίου προηγείται ο τρισάγιος ύμνος. Ο Φουντούλης αναφέρει ότι οι πολυχρονισμοί κατά τον κώδικα του Αγίου Σάββα (δηλαδή την διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού) μετατέθηκαν μετά τον τρισάγιον ύμνον μόνο κατά τη χειροτονία αρχιερέως, όπου και τελικά επικράτησε. Βλ. Βατοπ. 135 (1386), φ. 23v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 254r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 88r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 24r. Στην Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού, μετά τη χειροτονία, έχουμε την διάταξη: «ὁ πατριάρχης καὶ οἱ ἀρχιερεῖς ἀσπαζόμενοι τὴν ἁγίαν τράπεζαν, ἀνέρχονται ἐν τῷ συνθρόνῳ… Καὶ εὐθύς ὁ μὲν πατριάρχης κάθηται ἐν τῷ συνθρόνῳ, γίνεται δὲ ἡ φήμη τῶν βασιλέων καὶ τοῦ πατριάρχου». Περισσότερα περί του θέματος της φήμης βλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Απαντήσεις εις λειτουργικάς απορίας*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 64-65.

[431] *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125. *Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, όπ.π., σ. 178.

ιερέα. Στη συνέχεια φθάνοντας στην Ωραία Πύλη ο δεύτερος πρεσβύτερος λέγει: «Κέλευσον, Δέσποτα ἅγιε, τὸν νῦν προσφερόμενόν σοι»[432]. Η κέλευση ενώπιον του αρχιερέως δεν μαρτυρείται από τα χειρόγραφα την στιγμή της χειροτονίας.

Συμφωνα με τον Τρεμπέλα, το «Κέλευσον» απευθύνεται προς τον επίσκοπο, για να διατάξει την έναρξη της χειροτονίας, ενώ το «Κελεύσατε» φαίνεται να απευθύνεται προς όλο το εκκλησίασμα, ζητώντας να εκδηλώσει τη συγκατάθεσή του[433]. Η σημερινή διάταξη της κελεύσεως δεν αναφέρεται πουθενά στον Συμεών. Ίσως μπορούμε να διακρίνουμε υπαινιγμό πρώτον στη χειροτονία του διακόνου, όπου αυτός εισάγεται στο βήμα υπό δύο άλλων διακόνων[434], και δεύτερον το «Κελεύσατε» κατά τις χειροθεσίες, «τοῦ Χαρτοφύλακος λέγοντος, ἀνίσταται ὁ ἱεράρχης, ὡς θεῖον τὸ ἔργον δηλῶν, καὶ παρέχει χάρισμα καὶ τὴν χεῖρα ἐκτείνας»[435].

Στο σημείο αυτό, κατά τη σημερινή τάξη παρεμβαίνει ο προ της Ωραίας Πύλης ιστάμενος αρχιερεύς, υποδεχόμενος τον προς χειροτονία προβληθέντα, σφραγίζει σταυροειδώς τρεις φορές την κεφαλήν αυτού, λέγοντας σε κάθε σφράγιση «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», εν συνεχεία ακολουθούν ομιλίες του χειροτονούντος αρχιερέως και του χειροτονουμένου. Αυτό δεν προβλέπεται από κανέναν κώδικα και ούτε από τα έντυπα Αρχιερατικά[436] και Ευχολόγια. Για την

---

[432] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι[3] 2014, σ. 137. *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 138. *Ἀρχιερατικόν*, περιέχον τὰς θείας καὶ ἱερὰς λειτουργίας / Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἤτοι τῶν Προηγιασμένων· ἔτι δὲ καὶ τὰς τάξεις πασῶν τῶν χειροτονιῶν μετὰ καί τινων ἀναγκαίων Εὐχῶν. Ἐκδοθὲν ἤδη εἰς χρῆσιν τῶν Ἀρχιερέων, ἐπιμελείᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ἐνετίησιν: Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, ͵αψιδ', 1714, σ. 55. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, Βενετία[1] 1850, Τάξις ΙΙΙ, σ. 171. *Ἀρχιερατικόν, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ*, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Ευχολόγιον τό Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125.

[433] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι [2]1998, σ. 199. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β'], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 11.

[434] *Διάλογος, κεφ.* ΡΞΘ'. *PG* 155, 373B.

[435] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΜϚ'*. *PG* 155, 465A.

[436] Μόνο στο Αρχιερατικό του Habertus, περιλαμβάνει δύο Ομιλίες χειροτονιών στη συλλογή, το οποίο πιστοποιεί ότι την εποχή του ήταν σύνηθες. Η πρώτη ομιλία φέρει τον τίτλο «Ὁμιλία εἰς τὴν χειροτονίαν ἐκδοθεῖσα τῷ ἐπισκόπῳ» και η δεύτερη «Λόγος τοῦ ἐν ἁγίοις Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ἡνίκα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμων». Ομιλίες Χειροτονίας, Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. HAB, σσ. 365-368 και 378-383. Και οι δύο Ομιλίες

τριττή σταυροειδή σφράγιση, ο Συμεών μαρτυρεί την πράξη της επικλήσεως της Αγίας Τριάδος στη χειροτονία του διακόνου[437].

Άλλο σημαντικό λειτουργικό στοιχείο την ημέρα της χειροτονίας είναι αν προ της προσαγωγής συμμετέχει ο υποψήφιος επίσκοπος κατά την πρώτη είσοδο της Θείας Λειτουργίας. Η λειτουργική αυτή πρακτική απαντάται από τον 14ο αιώνα και μετά διότι η τάξη της χειροτονίας του επισκόπου ευρίσκεται σε κώδικες που περιγράφουν τη χειροτονία διαρκούσης της Θείας Λειτουργίας. Ενώ όλα τα χειρόγραφα από τον 14ο αιώνα και μετά συμφωνούν ότι δε συμμετέχει[438], τα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα παρέχουν διαφορετικό Τυπικό «Ἄρχονται τῆς θείας ἱερουργίας καὶ ὅταν ἐξέλθωσιν οἱ ἱερεῖς εἰς τὴν πρώτην εἴσοδον τῆς θείας μυσταγωγίας συνέρχεται μετ᾽ αὐτῶν καὶ ὁ ὑποψήφιος»[439].

Ειδικότερα, ο κώδικας Μιλάνου Brera AD XI (1573μ.Χ)[440] παρέχει περισσότερες οδηγίες για τους λειτουργούς: «Ὅταν δὲ μέλλουσι ποιῆσαι τὴν πρώτην Εἴσοδον ἐξέρχονται τρεῖς ἀναγνῶσται καὶ λαμβάνουσι τὰς ἀρχιερατικὰς ῥάβδους ἐκ τῶν χειρῶν τῶν Ἀρχιερέων καὶ προπορεύονται οἱ Πρωτοϊερεῖς καὶ πάντες οἱ τὰς ἱερατικὰς στολὰς ἐνδεδυμένοι καὶ λαμβάνει ὁ διάκονος τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον καὶ ἐξέρχονται οἱ ἱερεῖς καὶ ποιοῦσι τὴν μικρὰν καὶ πρώτην Εἴσοδον· συνέρχεται καὶ ὁ ὑποψήφιος μετ᾽ αὐτῶν»[441].

προέρχονται από τον Γρηγόριο Θεολόγο. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ιγ΄. Εἰς τὴν χειροτονίαν Δοαρῶν ὁμιλία ἐκδοθεῖσα Εὐλαλίῳ ἐπισκόπῳ*, *PG* 35, 852A-856C. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος θ΄, Ἀπολογητικὸς εἰς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Γρηγόριον, συμπαρόντος αὐτῷ Βασιλείου, ἡνίκα ἐπίσκοπος ἐχειροτονήθη Σασίμων»*, *PG* 35, 820A-825D.

437 *Διάλογος, κεφ.* ΡΞΘ΄. *PG* 155, 373D-376A: «Καὶ σφραγίζεται τρίτον τὴν κεφαλὴν τῆς χειροτονίας εἰς ἀπαρχήν, τῆς τριττῆς θείας ὑποστάσεως ἐπιβοωμένης αὐτῷ, ὅτι πᾶν δώρημα ἐξ αὐτῆς διὰ τοῦ ἑνὸς αὐτῆς ἐνανθρωπήσαντος Λόγου καὶ σαρκὶ σταυρωθέντος».

438 Βατοπ. 135 (1386), φ. 11r. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 181v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 251r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 81v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 10v.

439 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 109v. Πάτμου 647 (1583), 1r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 520. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 70v.

440 Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 483-490. Για την ιστορία του χειρογράφου, βλ. COSTAS CONSTANTINIDES, *The protopapas Laurentios Dalephantos a scribe in 16th century famagusta, Δωδώνη* 17. 1 (1988), σ. 169-177. Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει η μελέτη και η χρήση του εν λόγω χειρογράφου, αν αναλογιστούμε ότι γράφτηκε για ιδιωτική χρήση, όπως τα είδε ο αντιγραφέας. Περί αυτού δες COSTAS CONSTANTINIDES, όπ.π., σ. 171.

441 Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 485-486: «ἔχων δὲ αὐτὸν εἰς τὸ μέσον ὁ μέγας Οἰκονόμος καὶ Πρωτοπαπᾶς καὶ πληρουμένης τῆς Εἰσόδου

Άλλη λειτουργική πρακτική που μνημονεύει ο κώδικας αυτός είναι ότι ο υποψήφιος προς χειροτονία επίσκοπος μετά του διακόνου «ἄρχονται τῆς θείας λειτουργίας» και οι πρωτοϊερείς και κληρικοί ψάλλουν τα «Τυπικά». Ο χρόνος τελέσεως της χειροτονίας είναι ακριβώς μετά την μικρή είσοδο και προ του τρισαγίου ύμνου, γεγονός που συναντάμε μόνο στην κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφη παράδοση[442], και δεύτερον η Ομολογία της πίστεως είναι συνδεδεμένη με τη χειροτονία, δίνοντας την εντύπωση ότι είναι μία ακολουθία, ενώ στην ουσία έχουμε δύο λειτουργικά στάδια. Μετά τη χειροτονία κάθεται στο σύνθρονο «καὶ σταυρώνει ὁ νέος ἀρχιερεὺς τὸν λαὸν καὶ οἱ κληρικοὶ ἱστάμενοι ἐν τοῖς στασιδίοις αὐτῶν ψάλλουσι τὸν τρισάγιον ὕμνον, ὁμοίως καὶ οἱ Ἀρχιερεῖς ἔνδον τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου κατὰ τὴν τάξιν»[443].

Κατά τον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης, ο υποψήφιος δεν λαμβάνει μέρος στην μικρή είσοδο. Παραμένει στο ιερό βήμα γιατί θα ακολουθήσει την δική του είσοδο «μετὰ προπομπῆς». Ενδύεται την ιερατική του στολή στο διακονικό[444]. Οι διάκονοι μετά τον τρισάγιον ύμνο εξέρχονται από την διακονική πύλη και ακολουθεί ο χειροτονούμενος παρακρατούμενος από δύο πρεσβυτέρους δεξιά και αριστερά. Από το δεξιό μέρος του ναού προς τον σολέα και κατευθύνεται στο Ιερό Βήμα. Και στη συνέχεια «ὁ γάμος τοῦ Πνεύματος, ἤτοι ἡ χειροτονία τελεῖται»[445]. Υποβαστάζεται από ομοιόβαθμους πρεσβυτέρους, διότι κατά τον Συμεών, ο προς χειροτονίαν, αν και έγινε τέλειος «μνηστὴρ τῆς ἐπισκοπῆς», δεν είναι ακόμη «νυμφίος». Οπότε και πρεσβύτερος ακόμη καλείται «ἔτι πρὸ τῆς νυμφεύσεως» μέχρι «τοῦ ἀνὴρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπίσκοπος γενέσθαι τε καὶ κληθῆναι»[446]. Στις

λέγει ὁ διάκονος: Σοφία. Ὀρθοὶ καὶ εἰσέρχονται οἱ Ἀρχιερεῖς μετὰ τῶν διακόνων εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον, καὶ κυκλοῦσι τὸ ἅγιον θυσιαστήριον θυμιάζοντες τὴν ἁγίαν καὶ ἱερὰν τράπεζαν. Ὁ δὲ Ἐκκλησιάρχης ἕτοιμος εὐτρεπίζει τὰς καθέδρας ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ καθέζονται οἱ τρεῖς Ἀρχιερεῖς, καὶ κύκλῳ αὐτῶν οἱ διάκονοι παρεστῶτες, καὶ οἱ ἱερεῖς ἐνδεδυμένοι τὰς ἱερατικὰς στολάς».

442 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 118r. Πάτμου 647 (1583), φ. 1r. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 70v.

443 Όπ.π., σ. 489.

444 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΓ΄. PG* 155, 412B. Ἀρχιμ. ΙΑΚΩΒΟΥ ΠΑΡΙΣΙΔΗ, *Ἀρχιερεὺς καὶ ἀρχιερωσύνη κατὰ τὴ λειτουργικὴ διδασκαλία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης* (μεταπτυχιακὴ μελέτη ὑποβληθεῖσα στὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ., Σύμβουλος Καθηγητὴς Ἀρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας), Θεσσαλονίκη 2012, σ. 106.

445 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΓ΄. PG* 155, 412C.

446 Όπ.π., *Διάλογος, κεφ. ΣΔ΄. PG* 155, 413A: «Τότε ὁ χειροτονούμενος ὑπὸ

θύρες του θυσιαστηρίου, οι δύο πρεσβύτεροι τον απολύουν και τον παραλαμβάνουν δύο επίσκοποι, «οἱ πρῶτοι μάρτυρες τοῦ πράγματος» της χειροτονίας, διότι τώρα εισάγεται στην τάξη των αρχιερέων[447].

Επίσης, ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης συνδέει την πρώτη είσοδο της Θείας Λειτουργίας με τη χειροτονία ερμηνεύοντας τον χρόνο τελέσεως της χειροτονίας θεολογικά και με πνεύμα σοφίας[448]. Η πρώτη είσοδος στην Θεία Λειτουργία συμβολίζει την σάρκωση, σταύρωση, ανάσταση και ανάληψη του Δεσπότου. Το Άγιον Πνεύμα κατήλθε μετά την ανάληψη, το οποίο έχρισε τους μαθητές του Χριστού διαδόχους Του και έγιναν ομόθρονοί Του. Ο αρχιερέας, μετά την πρώτη είσοδο, εισέρχεται στο άγιο Βήμα μαζί με τους συλλειτουργούντες. Είναι σαν να εισέρχεται στον ουρανό, και πριν ανεβεί στο σύνθρονο, σύμβολο του υπερουρανίου θρόνου, τελεί τη χειροτονία του επισκόπου. Κατά τον Συμεών, η χειροτονία τελείται μετά την πρώτη είσοδο (και ιδίως μετά τον τρισάγιο ύμνο), ώστε μετά τη χειροτονία οι επίσκοποι και ο νεοχειροτονηθείς να ανέλθουν στο σύνθρονο, και έτσι αυτός να καταστεί σύνθρονος[449].

β. Ιερός χορός

Πριν αναφερθούμε πότε εμφανίζεται ο ιερός χορός, θα εντοπίσουμε στην χειρόγραφη παράδοση πού στέκεται ο λειτουργός αρχιερέας που χειροτονεί προ του ιερού χορού. Όπως σημειώνουν τα χειρόγραφα από τον

πρεσβυτέρων προσφέρεται. Εἰ γὰρ καὶ μνηστήρ γέγονε τέλειος τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ τὴν σφαγίδα τῶν μνήστρων εἴληφε καὶ τὸν ἀσπασμόν, ἀλλ' οὔπω νυμφίος γέγονε ταύτης, οὐδὲ τὴν τιμὴν ἔλαβε τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως, ἣν ἐμνηστεύσατο ὡς μήπω ἁρμοσθεὶς αὐτῇ, οὐδὲ ἀνὴρ γεγονώς, οὐδὲ ταύτην ἐμπιστευθείς, οὐδὲ ἓν σὺν αὐτῇ γεγονὼς πνεῦμα· ἐπεὶ καὶ πνευματικὰ πάντα ταῦτα· καὶ οὐδὲ σὰρξ ὧδε χωρεῖ· ὅτι καὶ τέκνα τίκτει δι' αὐτῆς, ἃ οὐκ ἐκ θελήματος σαρκός, οὐδὲ ἐκ θελήματος ἀνδρός, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ τελοῦσι τικτόμενα. Διὸ καὶ πρεσβύτερος ἔτι καλεῖται πρὸ τῆς νυμφεύσεως, ἄχρι δὴ καὶ τοῦ ἀνὴρ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐπίσκοπος γενέσθαι τε καὶ κληθῆναι».

447 *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄. PG* 155, 413Β.

448 (Ἀρχιμ.) ΙΑΚΩΒΟΥ ΠΑΡΙΣΙΔΗ, *Ἀρχιερεὺς καὶ ἀρχιερωσύνη κατὰ τὴ λειτουργικὴ διδασκαλία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης* (μεταπτυχιακὴ μελέτη ὑποβληθεῖσα στὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ., Σύμβουλος Καθηγητὴς Ἀρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας), Θεσσαλονίκη 2012, σ. 106.

449 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ. ΛΘ΄. PG* 155, 888D: «Καὶ τὸν μὲν ἐπίσκοπον μετὰ τὸν Τρισάγιον ὕμνον πρὸ τοῦ τὸν ἀπόστολον ἀναγνωσθῆναι... Καὶ τότε μὲν τὸν ἐπίσκοπον ὡς ἂν ἐνθρονισθείη τῷ θρόνῳ· καὶ ὅτι εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀποστόλων ἐλήλυθε».

8ο αιώνα και μετά, ο χειροτονών αρχιεπίσκοπος[450] ή πατριάρχης[451] ή αρχιερεύς[452] στέκεται «εἰς τὴν κρηπῖδα ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης». Τον 14ο αιώνα στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού, μετά τον τρισάγιο ύμνο, ο πατριάρχης κάθεται «ἐν τῷ σελίῳ»[453]. Στην έντυπη έκδοση του Αρχιερατικού 2014 ο αρχιερέας κάθεται «ἐπὶ θρονίου ἢ ἐπὶ τῆς καθέδρας, εἴ ἐστιν»[454].

Ο ιερός χορός της χειροτονίας απαντάται από τον 14ο αιώνα και μετά. Η απλή προσαγωγή που συναντάμε σε προγενέστερα χρονολογούμενα χειρόγραφα τροποποιείται και εμπλουτίζεται με επιπλέον τελετουργικές διατάξεις εντός του ιερού βήματος. Τελείται πανηγυρικός ασπασμός της Αγίας Τραπέζης από τον χειροτονούμενο[455]. Η πρώτη αναφορά του ιερού χορού απαντάται στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού[456] και παγιώνεται.

---

450 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377. Σινά 956 (10ος αι.). Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 146v.

451 Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142.

452 Paris gr. 412 (1250-1350), ειλητ.. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), ειλητ.. Paris gr. 2509 (1401-1500), φ. 224v. Burney MS 54 (1573), φ. 29r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.) φ. 24v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 108v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.) φ. 58v. Add MS 40755 (1600), φ. 58r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 85v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654) φ. 96r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r (εδώ απαντάται ως ο προεστώς) .Egerton MS 2392 (1664), φ. 64r. Paris Suppl. gr. 177 (1601-1700), φ. 33r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.) φ. 82r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 15r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.) φ. 46v. Βατοπ. 1092 (1748) φ. 90r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 108v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61r. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ, σ. 316. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

453 Βατοπ. 135, 14ος αι. (1386), φ. 19v. Paris gr. 1362 (1400-1501), φ. 252v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 85v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 20r. Η Διάταξη του Γεμιστού έχει ως εξής: «Πληρωθέντος δὲ τοῦ τρισαγίου, καθήμενος ἐν τῷ σελίῳ αὐτοῦ μικρὸν ἀναπαύεται, εἰ ἔστι χειροτονία δηλονότι».

454 *Ἀρχιερατικόν*, έκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σ. 137.

455 Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις καὶ τάξις τῶν χειροτονιῶν», *Τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης, στο Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, 19-20 Σεπτεμβρίου 2005, Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου Ρώσσου (Ν. Προκόπιον Εὐβοίας), Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος [Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 12], Ἀθῆναι 2006, σ. 189: «Ὁ ἱερὸς χορὸς δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς. Ἀποτελεῖ πάντως μιὰ ἄκρως πανυγυρικὴ πράξη χαιρετισμοῦ τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου καὶ ἀπονομῆς τῆς δεούσης τιμῆς πρὸς αὐτό».

456 Βατοπ. 135 (1386), φφ. 20r- 20v: «ψάλλοντες τὸ ἅγιοι μάρτυρες οἱ καλῶς

Σύμφωνα με την *Διάταξη* του Γεμιστού, δύο αρχιερείς υποβαστάζουν τον υποψήφιο και προπορεύονται ο ιερομνήμονας και ο δευτερεύων διάκονος, εισέρχονται στο άγιο βήμα ψάλλοντας το «Ἅγιοι μάρτυρες, οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες, πρεσβεύσατε πρὸς Κύριον ἐλεηθῆναι τάς ψυχάς ἡμῶν»[457], γεγονός που πιστοποιεί πρώτον την έκφραση χαράς και δεύτερον την φανέρωση της συνιερουργίας των λοιπών κληρικών, αφού υποβαστάζεται από δύο επισκόπους[458]. Στρέφεται πέριξ της Αγίας Τραπέζης τρεις φορές και μετά την τριττή κύκλωση «ἀνίσταται ὁ πατριάρχης καὶ προσάγουσιν αὐτῷ τὸν χειροτονούμενον, σφραγιζόμενος τὴν κεφαλὴν τρὶς παρὰ τοῦ πατριάρχου, ἐρείσας τε τὸ μέτωπον τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ, κλίνει καὶ ἀμφοτέρους τοὺς πόδας»[459].

Η ίδια πρακτική απαντάται και στους κώδικες Γρηγ. 586. 39[460], Βατοπ.

ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες, πρεσβεύσατε πρὸς κύριον ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν. Στρέφουσιν αὐτὸν κύκλῳ τῆς ἁγίας τραπέζης τρὶς καὶ ἵσταται ὁ πατριάρχης καὶ προσάγουσιν αὐτῷ τὸν χειροτονούμενον· ὃς καὶ σφραγιζόμενος τὴν κεφαλήν τρὶς παρὰ τοῦ πατριάρχου, ἐρείσας τε τὸ μέτωπον τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ κλίνει ἀμφοτέρους τοὺς πόδας». Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300: «Καὶ ψαλλόντων τὸ ἅγιοι μάρτυρες στρέφουσιν αὐτὸν κύκλῳ τῆς ἁγίας τραπέζης τρίς». Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φφ. 253v-254r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 20v.

457 Βατοπ. 135 (1386), φφ. 20r- 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φφ. 253v-254r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 20v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r-86v. Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 268v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 18r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r.

458 Ο ιερός χορός φανερώνει το ευχάριστο συναίσθημα που απαντάται ήδη στην Παλαιά Διαθήκη (Εξ. 15, 20-21). Ως τελετουργική διάταξη απαντάται και στα μυστήρια της Βαπτίσεως και του Γάμου. Βλ. Ε. THEODOROU, La danse sacrée dans le cult chrétien et plus spécialement dans la famille liturgique byzantines, στο Gestes et paroles dans les diverse familles liturgiques, *BELS* 14, Rome 1978, σ. 285-300.

459 Βατοπ. 135 (1386), φφ. 20r- 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 20v-21r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r-86v.

460 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 268v: «καὶ κυκλοῦσιν τὴν ἁγίαν τράπεζαν τρίτον ψάλλοντες τό Ἅγιοι μάρτυρες, οἱ καλῶς ἀθλήσαντες, κρατοῦσι δὲ πάντες κηρία καὶ ἅπτουσιν αὐτά. Εἶτα ἱστῶσιν αὐτὸν ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ προσκυνεῖ καὶ ἀσπάζεται τὴν ἁγίαν τράπεζαν, τὴν χεῖρα τοῦ πατριάρχου καὶ τίθησιν τὴν κεφαλήν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἁγίας τραπέζης».

876[461], Βατοπ. 985[462], Μ. Λαύρ. 536. Ε74[463], και στο Ἀρχιερατικόν του Habertus[464] και στα σημερινά έντυπα Ευχολόγια και Αρχιερατικά[465].

Ειδικότερα, ο κώδικας Γρηγ. 586. 39 περιγράφει μία λεπτομέρεια που δε συναντάμε στη *Διάταξη* του Γεμιστού. Η ιδιαιτερότητα έγκειται στον ασπασμό της χειρός του Πατριάρχη[466] από τον χειροτονούμενο και μετά στέκεται, ασπάζεται την Αγία Τράπεζα και θέτει το κεφάλι επί της Αγίας Τραπέζης[467]. Ενώ οι κώδικες Βατοπ. 876[468] και Βατοπ. 985[469] ορίζουν ο χειροτονούμενος να «ἵσταται ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ μέρους». Ελάχιστες μαρτυρίες εντοπίσαμε για τον ασπασμό της χειρός και την ασπασμό του επιγονατίου[470].

---

461 Βατοπ. 876 (1431), φ. 18r.

462 Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v: «ὅτε φθάσει εἰς τὰς ἁγίας θύρας ἀπολύουσιν αὐτὸν οἱ πρεσβύτεροι καὶ λαμβάνουσιν αὐτὸν δύο ἀρχιερεῖς καὶ κυκλοῦσιν τρὶς τὴν ἁγίαν τράπεζαν· ψάλλοντες τὸ ἅγιοι μάρτυρες· κρατοῦσι δὲ πάντες κηρία καὶ ἅπτουσιν. Εἶτα προσάγεται τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ προσκυνεῖ τρὶς καὶ ἵσταται ἀπὸ τοῦ δεξιού μέρους».

463 Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v.

464 Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 66. Το Ευχολόγιο της Βενετίας, κατά την έκδοση του Αρχιερατικού από τον Habertus (Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 316), δεν ακολουθεί την διάταξη του Γεμιστού αλλά τη χειροτονία του επισκόπου όπως απαντάται στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου.

465 *Ἀρχιερατικόν*, περιέχον τὰς θείας καὶ ἱερὰς λειτουργίας / Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἤτοι τῶν Προηγιασμένων· ἔτι δὲ καὶ τὰς τάξεις πασῶν τῶν χειροτονιῶν μετὰ καί τινων ἀναγκαίων Εὐχῶν. Ἐκδοθὲν ἤδη εἰς χρῆσιν τῶν Ἀρχιερέων, ἐπιμελείᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ἐνετίησιν: Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, ᾳψιδ', 1714, σ. 55. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125. *Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Βενετία[1] 1850, Τάξις ΙΙΙ, σ. 171. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ, Venezia 1862, Τάξις ΙΙΙ, σ. 169. *Ἀρχιερατικόν*, έκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 137. *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι[3] 2014, σ. 137.

466 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 268v.

467 Βατοπ. 876 (1431), φ. 18r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v: «προσάγεται τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ καὶ προσκυνεῖ τρίς». Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v.

468 Βατοπ. 876 (1431), φ. 18r.

469 Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v.

470 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α΄, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι [2]1998, σ. 209.

Τον 17ο αιώνα έχουμε την εμφάνιση της επιθέσεως του ωμοφορίου στον υποψήφιο από τον λειτουργό αρχιερέα στο τέλος του ιερού χορού. Ο κώδικας Egerton MS 2392, κατά την τριττή κύκλωση της αγίας τραπέζης, δίνει λεπτομερή διάταξη, όπου σε κάθε κύκλο ο χειροτονούμενος ασπάζεται τις ιερές γωνίες της Αγίας Τραπέζης, την δεξιάν, το υπογονάτιον και την κορυφή του προεστώτος και στέκεται στο δεξιό μέρος του, κλίνει τα γόνατα άμφω, θέτει τα χέρια επί της Αγίας Τραπέζης και επί της κεφαλής αυτού τίθεται το ωμοφόριο και τον ευλογεί στραυροειδώς «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος»[471]. Το ωμοφόριο τίθεται και στις χειροτονίες σήμερα[472].

Ο κώδικας Milano Brera XI 47 φέρει μία ιδιαιτερότητα σε σχέση με τους άλλους κώδικες κυπριακής προελεύσεως Barb. 390[473], Κιτίου 18[474], Πάτμου 647[475], Διον. 4023. 489[476], οι οποίοι δεν αναφέρουν κύκλωση της Αγίας Τράπεζας, παρά μόνο την προσαγωγή από δύο αρχιερείς. Ο Milano Brera XI 47 περιγράφει τον ιερό χορό, ψάλλοντας πρώτα το «Βασιλεῦ οὐράνιε», και μετά το «Ἅγιοι μάρτυρες…» και το «Δόξα σοι Χριστέ…», προσκυνεί τρεις φορές την Αγία Τράπεζα, μία φορά σε κάθε κύκλο και ασπάζεται το χέρι, το γόνυ, και την κεφαλήν (μάλλον εννοεί την παρειά) του Αρχιερέως. Στο τέλος του ιερού χορού τον ενδύουν το «ὑπογονάτιον»[477].

---

471 Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r : «Ὁ δὲ ὑποψήφιος καθένα κύκλον, ἀσπάζεται τὰς ἱερὰς γωνίας τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ τὴν δεξιὰν καὶ τὸ ὑπογονάτιον καὶ τὴν κορυφὴν τοῦ προεστῶτος. Τριῶν οὖν γινομένων κύκλων περὶ τὴν ἁγίαν τράπεζαν ἵσταται ὁ ὑποψήφιος κατὰ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ προεστῶτος καὶ κλίνας τὰ γόνατα αὐτοῦ τίθησι τὰς χεῖρας ἐπάνω τῆς ἁγίας τραπέζης».

472 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σ. 137.

473 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), ἐκδ. MOR, σ. 101: «Εἶτα παραλαμβάνεται ὑπὸ τῶν Ἀρχιερέων ὁ χειροτονούμενος καὶ εἰσάγεται μετ' αὐτῶν εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης».

474 Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 122r.

475 Πάτμου 647 (1583), 9r, ἐκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522.

476 Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80r.

477 Milano Brera XI 47 (1573), ἐκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 487 : «…καὶ εἰσάγουσιν αὐτὸν ἔνδον εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον καὶ ποιοῦσι κύκλῳ τῆς ἁγίας Τραπέζης γύρους τρεῖς ψάλλοντες Βασιλεῦ [οὐράνιε], ἅγιοι οἱ μάρτυρες οἱ καλῶς ἀθλήσαντες, καὶ τὸ δόξα σοι Χριστὲ ὁ Θεός, ἀποστόλων καύχημα καὶ ποιοῦσι προσκυνήματα τρία κάθε γύρον ἕνα ἔμπροσθεν τοῦ Ἀρχιερέως καὶ ἀσπάζεται τὸ χέριν τοῦ Ἀρχιερέως καὶ τὸ γόνυ αὐτοῦ καὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ· ὁ δὲ Ἀρχιερεύς κάθηται ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης, καὶ εὐθὺς κλίνει τὰ ἑαυτοῦ γόντα ἐνώπιον τῶν Ἀρχιερέων. Εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν φορεῖ τῷ ὑποψηφίῳ τὸ ὑπογονάτιον».

Άλλο στοιχείο είναι ο φωτισμός των κεριών την στιγμή του ιερού χορού. Η πρακτική αυτή εμφανίζεται από τον 14ο αιώνα σε ελάχιστα χειρόγραφα και σε έντυπα Αρχιερατικά, όπου ο ιερός χορός και όλο το εκκλησίασμα να κρατάει αναμμένα κεριά[478]. Επίσης για την γονυκλισία, τα χειρόγραφα ορίζουν κάμψη των γονάτων μόνο από τον χειροτονούμενο και όχι από τον λοιπό κλήρο και τον λαό, όπως καινοφανώς παρουσιάζεται σήμερα. Οι ιεροί κανόνες απαγορεύουν τη γονυκλισία κατά τις Κυριακές, που εορτάζεται το εβδομαδιαίο Πάσχα, και καθ' όλη την περίοδο του Πεντηκοσταρίου[479].

Κατά τον Συμεών Θεσσαλονίκης συγκροτείται μία «θεία χορεία», όπου ο χειροτονούμενος κυκλώνει τρεις φορές την Αγία Τράπεζα, ενώ όλοι ψάλλουν το τροπάριο με αγαλλίαση «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός, ἀποστόλων καύχημα μαρτύρων ἀγαλλίαμα», των οποίων αποστόλων και μαρτύρων «ἡ τριὰς ἡ ὁμοούσιος» είναι το κήρυγμα. Το τροπάριο «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός» δεν ψάλλεται στην Κωνσταντινούπολη κατά τις χειροτονίες. Αυτό ψάλλεται στη Θεσσαλονίκη, μετά το τροπάριο «Ἅγιοι μάρτυρες», το οποίο και λέγεται δύο φορές[480]. Διά της χρήσεως του τροπαρίου «Ἅγιοι μάρτυρες» προσκαλείται μόνο η χορεία των μαρτύρων, ενώ διά του τροπαρίου «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός» ο ίδιος ο Χριστός «τὸ ἕνα σεσαρκωμένο πρόσωπο τῆς

---

478 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 268v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 18r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v. Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486. Στα έντυπα Ευχολόγια και Αρχιερατικά απαντάται μόνο στο *Ἀρχιερατικόν*, έκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 137: «Δίδονται δὲ κηρία πᾶσι τοῖς ἐν τῷ Ναῷ ἱερωμένοις τε καὶ λαϊκοῖς». Πρβλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν*, *PG* 155, 373B. Η θεολογική ερμηνεία εξάγεται από τον Συμεών Θεσσαλονίκης, όταν περιγράφει τη χειροτονία των διακόνων, «ἀναπτομένων φώτων», που σημαίνει ότι ο φωτισμός των κεριών αποτελεί από το εκκλησίασμα προσφορά στον Θεό και δείγμα του θείου φωτισμού.

479 Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις καὶ τάξις τῶν χειροτονιῶν», *Τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης, Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, 19-20 Σεπτεμβρίου 2005, Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου Ρώσσου (Ν. Προκόπιον Εὐβοίας), Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος [Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 12], Ἀθῆναι 2006, σ.191. βλ. Ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΣΚΡΕΤΤΑ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7]. ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη ³2008. ΤΡ. ΤΣΟΜΠΑΝΗ, *Ἡ γονυκλισία*, Θεσσαλονίκη 2000. ΑΡΧΙΜ. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἱερὰ παράδοση γιὰ τὸ «γόνυ κλίνειν». Θεολογικὴ ἀναφορὰ στὸ Ἰουδαϊκὸ Σάββατο καὶ στὴν ἡμέρα Κυρίου*, Πάτρα 2000. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Ἡ γονυκλισία ἐν ταῖς Κυριακαῖς*, ἐν Ἀθήναις 1948.

480 *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄. PG* 155, 413B-C: «Τό γε δέ, «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός» ἐν μὲν τῇ Κωνσταντινουπόλει ταῖς χειροτονίαις οὐκ ἔγνωμεν ὅλως ᾀδόμενον· ἐν τῇ τῶν Θεσσαλονικέων δὲ εὕρομεν μετὰ τὸ δὶς εἰπεῖν τό, «Ἅγιοι μάρτυρες».

Τριάδος καὶ συγχρόνως δοξάζεται καὶ κηρύσσεται ἡ ὁμοούσιος Τριάς»[481]. Με το πέρας της τρίτης περιφοράς κύκλωθεν του αγίου θυσιαστηρίου, ο χειροτονούμενος στέκεται «στὸν μεγάλο ἀρχιερέα» επάνω στήν κρηπίδα «τῆς ἱερᾶς Τραπέζης, ὡς λίθος στεῤῥὸς ἑδραζόμενος ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῆς Ἐκκλησίας». Πλησιάζουν και κυκλώνουν «οἱ θειότατοι ἐπίσκοποι» τον χειροτονούμενο και τον ακουμπούν («ἁπτομένων αὐτοῦ»), ως συγχειροτονούντες με τον πρώτο αρχιερέα[482].

Κατά τη σημερινή ισχύουσα τάξη, ψάλλονται τρία τροπάρια, τα: «Ἅγιοι μάρτυρες», «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός» και «Ἠσαΐα, χόρευε, ἡ Παρθένος ἔσχεν ἐν γαστρί»[483], των οποίων ψαλλομένων κυκλούται η Αγία Τράπεζα τρις φορές. Ο υποψήφιος σε κάθε κύκλο ασπάζεται τις ιερές γωνίες της Αγίας Τραπέζης, την δεξιάν και το επιγονάτιον του χειροτονούντος, ο δε χειροτονών κάθεται «ἐπὶ θρονίου ἢ ἐπὶ τῆς καθέδρας, εἴ ἐστιν». Στη συνέχεια ο πρώτος Αρχιερεύς στέκεται στην κρηπίδα προ της Αγίας Τραπέζης με τον μέλλοντα χειροτονηθήναι να προσάγεται εκ δεξιών του θυσιαστηρίου. Ο χειροτονούμενος κλίνει τα γόνατα άμφω, θέτει συνηρμοσμένα τα χέρια μετ' αλλήλων και ερείδει το πρόσωπο στην Αγία Τράπεζα με ευλάβεια. Η επίθεση του ωμοφορίου απαντάται στα Αρχιερατικά του 1714, του 1820 και στα Ευχολόγια του 1803 και του 1850[484].

---

481 Ὅπ.π..

482 *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄. PG* 155, 413D: «Καὶ πάντων τῶν θειοτάτων ἐπισκόπων κυκλούντων τὸν χειροτονούμενον, καὶ ἁπτομένων αὐτοῦ ὡς συγχειροτονούντων τῷ πρώτῳ». Σύμφωνα με τους κανόνες της Εκκλησίας, η χειροτονία του επισκόπου γίνεται από περισσότερους του ενός αρχιερείς και όχι από έναν. Βλ. α' κανόνα της Αποστολικής Συνόδου, δ' κανόνα της Α' Οικουμενικής Συνόδου, ιγ' και νη' κανόνα της εν Καρθαγένη Συνόδου. Πρβλ. ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΠΓ΄. PG* 155, 517B: «περὶ ἐπισκόπου γέγραπται μὴ χειροτονεῖσθαι παρ' ἑνός». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ. ΜΗ΄. PG* 155, 893C: «Ἐπίσκοπον οὐ χειροτονεῖ εἷς ἐπίσκοπος».

483 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι ^{3}2014, σ. 137: Σε κάθε περιφορά ὁ χειροτονούμενος ασπάζεται τις τέσσερις γωνίες της αγίας Τράπεζας και το επιγονάτιον και την χείρα του πρώτου «τῇ τάξει» Αρχιερέως, ο οποίος κάθεται «ἐπὶ θρονίου ἢ ἐπὶ τῆς καθέδρας, εἴ ἐστιν». Βλέπε επίσης Αρχιερατικά 1714, 1820 και 2004: *Ἀρχιερατικόν*, περιέχον τὰς θείας καὶ ἱερὰς λειτουργίας / Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἤτοι τῶν Προηγιασμένων· ἔτι δὲ καὶ τὰς τάξεις πασῶν τῶν χειροτονιῶν μετὰ καί τινων ἀναγκαίων Εὐχῶν. Ἐκδοθὲν ἤδη εἰς χρῆσιν τῶν Ἀρχιερέων, ἐπιμελείᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ἐνετίησιν: Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, ᾳψιδ', 1714, σ. 55. *Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 138.

484 *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως

Συνοψίζοντας, τον 14ο αιώνα η προσαγωγή γίνεται με πανηγυρικό χαρακτήρα. Εξέρχεται από την διακονική πύλη ο προς χειροτονίαν, υποβασταζόμενος από δύο πρεσβυτέρους. Στην ωραία πύλη τον απολύουν και δύο επίσκοποι τον παραλαμβάνουν. Έχουμε την εισαγωγή του ιερού χορού, ψαλλομένου του «Ἅγιοι μάρτυρες» τρεις φορές, γύρω της Αγίας Τραπέζης. Κατά τον 15ο αιώνα εμφανίζεται το «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός». Ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης σημειώνει ότι το ψαλλόμενο «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός», είναι λειτουργική επίδραση της τελετουργικής πρακτικής που εφαρμοζόταν στην Εκκλησία της Θεσσαλονίκης[485]. Σύμφωνα με τα σημερινά έντυπα Ευχολόγια, ψάλλονται τρία τροπάρια, τα οποία βρίσκονται στην εξής σειρά: μαρτυρικό ήχος βαρύς «Ἅγιοι Μάρτυρες, οἱ καλῶς ἀθλήσαντες, καὶ στεφανωθέντες, πρεσβεύσατε πρὸς Κύριον, ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν», το «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός, Ἀποστόλων καύχημα, Μαρτύρων ἀγαλλίαμα, ὧν τὸ κήρυγμα, Τριὰς ἡ ὁμοούσιος» και τέλος το θεοτοκίον ήχος πλάγιος του πρώτου «Ἠσαΐα, χόρευε, ἡ Παρθένος ἔσχεν ἐν γαστρί...», των οποίων ψαλλομένων κυκλούται η Αγία Τράπεζα τρις[486]. Το δε «Ἠσαΐα χόρευε» εισήχθη από επίδραση της ακολουθίας του γάμου. Παραμένει όμως στο τέλος της σειράς των τροπαρίων, αντιστρόφως προς τον γάμο.

γ. Τριττή σφράγιση - Επίθεση χειρός

Η σταυροειδής σφράγιση και η επίθεση των χειρών είναι συστατικά της χειροτονίας που εμφανίζονται προ του αρχαιότερου σωζόμενου Βυζαντινού Ευχολογίου Bar. gr 336[487]. Με την εμφάνιση του Βυζαντινού

τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Τάξις ΙΙΙ, ἐν Βενετίᾳ [1]1850, σ. 171.

[485] *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄*, *PG* 155, 413BC.

[486] Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, όπ.π., σ. 171.

[487] Ήδη έχουμε αναφέρει στα προηγούμενα κεφάλαια για την επίθεση της χειρός και την σταυροειδή σφραγίδα. Ιδίως για την σταυροειδή σφραγίδα σημειώνουμε ότι αποτελεί σύμβολο και κάλεσμα του Αγίου Πνεύματος. Αποτελεί χαρακτηριστικό των χειροτονιών όπως αναφέρει και ο ιερός Χρυσόστομος: «ὡς σταυρὸς παντὸς κόσμου τιμιότερος…οὗτος ἐν ταῖς τῶν ἱερέων χειροτονίαις…διαλάμπει». *Πρός τε Ἰουδαίους καὶ Ἕλληνας ἀπόδειξις, ὅτι ἐστὶ Θεός ὁ Χριστός, ἐκ τῶν παρὰ τοῖς προφήταις πολλαχοῦ περὶ αὐτοῦ εἰρημένων, θ΄*. *PG* 48, 826. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον, Ὁμιλία ΝΔ΄, δ΄*. *PG* 58, 538: «Κἂν ἀναγεννηθῆναι δέῃ, σταυρὸς παραγίνεται· κἂν τραφῆναι τὴν μυστικὴν ἐκείνην τροφήν, κἂν χειροτονηθῆναι, κἂν ότιοῦν ἕτερον ποιῆσαι, πανταχοῦ τὸ τῆς νίκης ἡμῖν παρίσταται σύμβολον». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Εἰς τὴν προσκύνησιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, τῇ μέσῃ ἑβδομάδι τῶν νηστειῶν, β΄*, *PG* 52, 838: «Διὰ τοῦτο σφραγὶς κέκληται, ὅτι πάσας τοῦ

Ευχολογίου, τα λειτουργικά αυτά στοιχεία γίνονται σε ορισμένη στιγμή της χειροτονίας. Στους περισσότερους κώδικες, η σταυροειδής σφράγιση απαντάται μία φορά και πριν από την α' Ευχή, όπως μαρτυρείται στα περισσότερα χειρόγραφα[488]. Μόνο στο Ευχολόγιο του Βησσαρίωνα η σταυροειδής σφράγιση απαντάται επιπλέον και κατά το τέλος της δεύτερης ευχής[489].

Από τον 15ο αιώνα και μετά εμφανίζονται επιπλέον οδηγίες για τον αρχιερέα λειτουργό στην χειρόγραφη παράδοση. Συγκεκριμένα, στους κώδικες Διον. 4023. 489[490], Egerton MS 2392[491], Κιτίου 18[492], Bar. 390[493], Milano

---

Θεοῦ τὰς παρακαταθήκας, ὅσας ἂν λάβωμεν, τούτῳ, καθάπερ τινὶ σημάντρῳ βασιλικῷ καὶ δακτυλίῳ, σφραγίζομεν, καὶ προσελθεῖν οὐδὲν οὐκέτι τολμᾷ πονηρόν. Ἂν προστασίαν δήμου τινὶ παρακατάθωμεν, κἂν πρὸς τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀγάγωμεν ἀξίωμα, μετὰ τὸ μυρία ἐπεύξασθαι, καὶ καλέσαι τοῦ Πνεύματος τὴν χάριν ἐλθοῦσαν, τούτῳ σφραγίζομεν, ὥσπερ ἐναποκλείοντες ἐν ἀσφαλεῖ ταμιείῳ τὴν δοθεῖσαν δωρεάν».

488 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φφ. 159v-160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377. Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Coislin 213 (1027), φ. 26r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124r. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 200r. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 40r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135, (1386), φ. 21r. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 87r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21v. Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 269r. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 148r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 19v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 123r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18r. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 109v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 59r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 16v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 48v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

489 Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146.

490 Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80r.

491 Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r.

492 Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 123r: «ποιεῖ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου σταυρούς γ' ἐπευλογῶν αὐτόν, «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

493 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 102.

Brera XI 47[494], Πάτμου 647[495] κατά τη σταυροειδή σφράγιση προφέρεται η επευλογία στο όνομα της Αγίας Τριάδος λέγοντας «Εἰς τό ὄνομα τοῦ πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νῦν καί ἀεί καί εἰς τούς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

Όσον αφορά για την επίθεση των χειρών επί της κεφαλής του χειροτονουμένου, στο αρχαιότερο Βυζαντινό Ευχολόγιο Bar. gr. 336, σημειώνεται πριν την ανάγνωση της πρώτης[496] και της δεύτερης ευχής[497]. Η πρώτη αναφορά της επίθεσης των χειρών περιγράφεται μαζί με την σταυροειδή σφράγιση, ενώ η δεύτερη λαμβάνει χώρα μεταξύ των δύο ευχών. Ειδικότερα για την δεύτερη προσδιορίζεται ότι ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως έχει ομοίως επικειμένη την χείρα επί της κεφαλής του χειροτονουμένου. Η επίθεση των χειρών επί της κεφαλής του χειροτονουμένου απαντάται στην χειρόγραφη παράδοση και είναι πραγματικά μία, η οποία άλλοτε απαντάται προ της α′ ευχής[498] και άλλοτε προ της β′ ευχής[499].

---

[494] Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 488.

[495] Πάτμου 647 (1583), 9v, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 522.

[496] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377.

[497] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378: «Καὶ ἐν τῷ γίνεσθαι τὴν εὐχὴν ταύτην ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, ἔχων ὁμοίως τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴνκεφαλήν τοῦ χειροτονουμένου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐπεύχεται οὕτως».

[498] Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 148r. Βατοπ. 135 (1386), φ.20v. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 19v. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 59r. BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 102. EBE 781 (16ος αι.), φ. 57v. Πάτμου 647 (1583), 10r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 523. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. EBE 2438 (17ος αι.), φ. 86v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 16v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. EBE 813 (17ος αι.), φ. 12v. EBE 836 (17ος αι.), φ. 103v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62r. EBE 860 (18ος αι.), σ. 189. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 317. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[499] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 125r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201r. Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 40v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r (=Bibliotheca Regia 1741, έκδ. MOR, σ. 71). Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 112r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. EBE 781 (16ος αι.), φ. 58v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Add MS 40755

Λεπτομερή περιγραφή των λειτουργικών στοιχείων συναντάμε τον 14ο αιώνα. Κατά τη *Διάταξη* του Γεμιστού προσδιορίζεται ότι ο χειροτονών επιθέτει το δεξί χέρι επί της κεφαλής του χειροτονουμένου[500]. Το ίδιο απαντάται και στον κώδικα Μ. Λαύρ. 536. Ε74 [501]. Επίσης τον 15ο αιώνα, ο κώδικας Διον. 4023. 489 ορίζει ότι ο χειροτονών αρχιερεύς προ της δεύτερης ευχής έχει επικειμένη την χείρα επί της κεφαλής του χειροτονουμένου και προσφωνεί «εἰρήνη τοῦ Κυρίου»[502] προ της β' ευχής. Η μοναδικότητα αυτή περιγράφεται και τον 16ο αιώνα, στον κώδικα Κιτίου 18, όπου ο χειροτονών προσφωνεί «Εἰρήνη πᾶσι. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν»[503].

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης μαρτυρεί την τριττή σφράγιση με επίκληση της Αγίας Τριάδος μόνο κατά τη χειροτονία του διακόνου[504]. Η σφράγιση είναι «ἡ ἀπαρχὴ τῆς χειροτονίας» και η επίκληση του ονόματος της Αγίας τριάδος είναι διότι «πᾶν δώρημα ἐξ αὐτῆς διὰ τοῦ ἑνὸς ἐνανθρωπήσαντος Λόγου καὶ σαρκὶ σταυρωθέντος» χαρίζεται[505]. Ο αρχιερέας ευλογεί σταυροειδώς την κεφαλή του χειροτονουμένου[506], ο χειροτονούμενος γονατίζει με τα δύο του γόνατα στη κρηπίδα της Αγίας Τραπέζης και στηρίζει το μέτωπό του στην Αγία Τράπεζα, δέχεται «τὴν χάριν τοῦ ὑπερουρανίου Θεοῦ», του οποίου «ὡς θρόνος μὲν τὸ θυσιαστήριον, ὡς χεὶρ δὲ ἡ χεὶρ τοῦ ἀρχιερέως»[507]. Η δεύτερη σφράγιση, μετά την επίκληση της

(1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 89r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 98v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 66r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 85r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 19r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63v. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σ. 194. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 69. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[500] Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r.

[501] Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18v.

[502] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 82r.

[503] Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 123r.

[504] *Διάλογος, κεφ. ΡΞΘ'. PG* 155, 373D-376A: «Καὶ σφραγίζεται τρίτον τὴν κεφαλὴν τῆς χειροτονίας εἰς ἀπαρχήν, τῆς τριττῆς θείας ὑποστάσεως ἐπιβοωμένης αὐτῷ, ὅτι πᾶν δώρημα ἐξ αὐτῆς διὰ τοῦ ἑνὸς αὐτῆς ἐνανθρωπήσαντος Λόγου καὶ σαρκὶ σταυρωθέντος».

[505] Ό.π..

[506] *Διάλογος, κεφ. ΡΟΑ'. PG* 155, 380CD.

[507] *Διάλογος, κεφ. ΣΕ'. PG* 155, 413D.

θείας χάριτος στο μέσον της τελετής, όταν όλοι ψάλλουν το «Κύριε, ἐλέησον» και η τρίτη και τελευταία, στο τέλος μετά την ανάγνωση των ευχών, διότι έχει τελειωθεί ο χειροτονηθείς με τη θεία δύναμη, έχει γίνει «ὁλοτελῶς» Επίσκοπος[508]. Με την σταυροειδή σφράγιση εις τριπλούν υμνείται η Αγία Τριάδα, διότι ενεργεί και τελειοποιεί τα θεία δωρήματα «ἐν ἀρχῇ τε τοῦ ἔργου , καὶ τῇ μεσότητι, καὶ τῷ τέλει» καθώς αυτή, «ἡ καὶ τῶν ὅλων αἰτία, ὁ Θεὸς ἡ Τριάς ἐστιν»[509]. Η δεύτερη σφράγιση είναι η σπουδαιότερη διότι μεταδίδει το χάρισμα, «διὰ τοῦ σταυροῦ τελειῶν», ενώ με την τρίτη και τελευταία ενεργεί την τελείωση[510]. Η τρις τριττή σφράγιση του επισκόπου συμβολίζει και εικονίζει τον αγγελικό αριθμό των εννέα ταγμάτων[511]. Έτσι καθίσταται η ιερωσύνη ανώτερη τάξη από κάθε άλλη, ακόμη και από αυτή των βασιλέων[512]. Αν και ο Συμέων Θεσσαλονίκης αναφέρει τρείς φορές σφράγιση εις τριπλούν, ο καθηγητής Φουντούλης θεωρεί ότι αυτή η τριπλή σφράγιση προέκυψε από την αστάθεια της εφαρμογής του χρονικού σημείου που έπρεπε να γίνεται, με αποτέλεσμα να έχουμε την προσθήκη τριών σφραγίδων εις το όνομα της Αγίας Τριάδος[513].

Αν και τα Αρχιερατικά του 2014 και του 2004 δεν αναφέρουν καθόλου την σταυροειδή σφράγιση, στην πράξη η σημερινή ισχύουσα τάξη, μετά την Κέλευση, προβλέπει την σταυροειδή τριττή σφράγιση. Ο αρχιερέας

---

508 *Διάλογος, κεφ. ΡΟΑ΄. PG* 155, 380D: «Πρῶτον μὲν γὰρ εὐθὺς προσαχθέντα σφραγίζει τρίς, ὅπερ ἐστὶν ἀπαρχὴ τῆς καθιερώσεως καὶ χειροτονίας· εἶτα δεύτερον πάλιν σφραγίζει τρὶς μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τῆς θείας χάριτος, ἐνεργῶν ἐν αὐτῷ διὰ τοῦ σταυροῦ κατὰ τὸ μέσον τῆς τελετῆς ἐν τῇ Τριάδι τὸ δώρημα, πάντων λεγόντων τὸ "Κύριε, Ἐλέησον", μετ' ᾠδῆς· καὶ τρίτον ἤδη μετὰ τὰς εὐχὰς τρὶς πάλιν σφραγίζει, ὡς τελειώσας καὶ ἀποκαταστήσας θείᾳ δυνάμει ὁλοτελῶς ἢ λειτουργὸν (δηλ. διάκονο), ἢ πρεσβύτερον, ἢ ἐπίσκοπον».

509 *Διάλογος, κεφ. ΡΞΘ΄. PG* 155, 377D.

510 *Διάλογος, κεφ. ΡΟ'. PG* 155, 380C: «...τρὶς πάλιν σφραγίζει, τὴν τελείωσιν ἐνεργῶν καὶ ἀνιστᾷ τῆς τραπέζης τὸν χειροτονηθέντα».

511 *Διάλογος, κεφ. ΡΟΑ'. PG* 155, 380D-381A: «Ἀλλὰ καὶ ὡς ἀγγελικῶν τούτων τῶν τριῶν οὐσῶν τάξεων, διακόνου, πρεσβυτέρου καὶ ἐπισκόπου, καὶ ὁ ἀγγελικὸς τῶν ἐννέα ταγμάτων ἀριθμός, ὃς τρισσῶς τὴν Τριάδα ἐν ἑαυτῷ περιφέρει τε καὶ κηρύττει, διὰ τῶν τρὶς τρισσῶν σταυρικῶν σφραγίδων ἐν αὐτοῖς χειροτονουμένοις ἐκτυποῦται καὶ δείκνυται».

512 *Διάλογος, κεφ. ΡΜΒ΄. PG* 155, 352A-B: «καὶ πρῶτον μὲν, οἱ ἱερᾶς μετεσχηκότες σφραγῖδος· ὑπερέχει γὰρ ὡς τοῦ Θεοῦ ἔργον ἡ σφραγὶς τῆς ἱερωσύνης». Βλ. καί *Διάλογος, κεφ. ΤΞΕ'. PG* 155, 680C.

513 Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β'], Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 12-13.

υποδέχεται προ της Ωραίας Πύλης τον προβληθέντα, σφραγίζει τρείς φορές την κεφαλή του λέγοντας εκάστη φορά το «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» και ακολουθούν ομιλίες από τον χειροτονούντα και τον χειροτονούμενο. Επίσης, ο χειροτονών αρχιερέας κατά την εκφώνηση στο τέλος της δεύτερης ευχής σφραγίζει σταυροειδώς τον χειροτονούμενο.

Συνοπτικά, η σταυροειδής σφράγιση και η επίθεση των χειρών λαμβάνουν χώρα σε συγκεκριμένη στιγμή κατά τη χειροτονία του επισκόπου. Κατά τη χειρόγραφη παράδοση η σταυροειδής σταύρωση συνήθως απαντάται μόνο προ της α' ευχής. Μόνο στο Ευχολόγιο του Βησσαρίωνα η σταυροειδής σφράγιση απαντάται επιπλέον και κατά το τέλος της δεύτερης ευχής. Τον 14ο αιώνα περιγράφεται λεπτομερώς ότι ο χειροτονών επιθέτει το δεξί χέρι στο κεφάλι του χειροτονουμένου. Από τον 15ο αιώνα εμφανίζεται η προσφώνηση της επευλογίας στο όνομα της Αγίας Τριάδος κατά τη σταυροειδή σφράγιση. Η επίθεση των χειρών απαντάται σε δύο σημεία, τόσο προ της α' ευχής όσο και προ της β' ευχής, δηλαδή καθ' όλη την διάρκεια της ανάγνωσης των ευχών.

δ. Η επίδοση του Χάρτη

Μετά την προσαγωγή του υποψηφίου και τον ιερό χορό έχουμε την ανακήρυξη, η οποία περιλαμβάνει όσα είναι γεγραμμένα επί του χάρτου, ο οποίος και επιδίδεται στον Αρχιερέα. Συγκεκριμένα, ο χάρτης έχει γεγραμμένες τις εκφωνήσεις «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» και «Ἡ θεία χάρις..». Προ της ανάγνωσης ο χαρτοφύλακας ή ο αρχιδιάκονος εκφωνούσε το «Πρόσχωμεν». Έτσι, με την εκφώνηση «Πρόσχωμεν»[514], εφιστάται η προσοχή της ευχαριστιακής σύναξης στο καίριο σημείο, «ὥστε γνῶναι

---

[514] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 20v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. Burney MS 54 (1573), φ. 29r. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 16r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 66. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

ἡμᾶς τὸ μυστήριον»[515], δηλαδή την επικύρωση (confirmatio) του υποψηφίου στον επισκοπικό βαθμό και ταυτόχρονα την αίτηση για προσευχή από τον λαό (consensus).

Όσον αφορά ποιος παραδίδει τον «χάρτη», στην χειρόγραφη παράδοση φαίνεται ότι ο χάρτης κρατούνταν από τον χαρτοφύλακα ή τον αρχιδιάκονο[516]. Ο κώδικας Bar. gr 336 δεν αναφέρει την παρουσία του χαρτοφύλακα, εντούτοις μαρτυρείται η επίδοση του χάρτη στον Αρχιερέα[517]. Η αποσιώπηση της αναφοράς για την επίδοση του χάρτη από τα χειρόγραφα του 10ου[518] και 11ου[519] αιώνα δε σημαίνει απαραίτητα ότι δεν γινόταν η επίδοση, καθώς και τα χειρόγραφα μαρτυρούν: «καὶ γενομένων τῶν κατὰ συνήθειαν». Η πρώτη μαρτυρία της επίδοσης του χάρτη από τον χαρτοφύλακα στην χειρόγραφη παράδοση απαντάται τον 11ο αιώνα στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου[520]. Σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση ο χάρτης παραδίδονταν στον Μητροπολίτη ή Πατριάρχη και αναγινώσκονταν «εἰς ἐπήκοον πάντων»[521] ή «εἰς ἐπήκοον τῶν

---

[515] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, *PG* 155, 297CD.

[516] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 52v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 58v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86v. ΕΒΕ 813 (17 ος αι.), φ. 12r-12v. ΕΒΕ 836 (17 ος αι.), φ. 103r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61r. ΕΒΕ 860 (18 ος αι.), σ. 188. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 316-317. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[517] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, Euchologii Barberini Gr. 336, όπ.π., σ. 377: «και ἐπιδίδοται αὐτῷ χάρτης ἐν ᾧ γέγραπται».

[518] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ..

[519] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124r.

[520] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143.

[521] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 147r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 18r. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 122v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97r. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 67. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

περιεστώτων»[522].

Ένας άλλος όρος που εισάγεται τον 14ο αιώνα στους κώδικες, αντί του «χάρτου», είναι η λέξη «πτερόν», «χάρτην γεγραμμένον, τό λεγόμενον πτερόν». Απαντάται στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού[523], Βατοπ. 876 [524], Γρηγ. 586 [525], Μ. Λαύρ. 536. Ε74 [526], Burney MS 54 [527], Βατοπ. 985 [528], Παντ. 5937. 430[529] . Ιδιαίτερα στον κώδικα Βατοπ. 876 γίνεται αναφορά ότι το «πτερό» ο αρχιερέας το παραλαμβάνει από τον φύλακα[530]. Υποθέτουμε ότι φύλακας ήταν ο ιερομνήμονας. Σύμφωνα με τον Κωδινό, ο λειτουργικός ρόλος του ιερομνήμονος ήταν «εἰς τὸ βλέπειν τὰς εὐχὰς ὄπισθεν τοῦ ἀρχιερέως, κρατῶν τὸν ἐνθρονισμὸν καὶ τὸ κοντάκιον τῆς χειροτονίας»[531].

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης παρέχει ίσως την εξήγηση του όρου «πτερόν» «ὑπεμφαίνει», υποδηλώνει, «τὴν περιστερὰν διὰ τὸ Πνεύμα τὸ

---

[522] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. ΕΒΕ 781 (16 ος αι.), φ. 57v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 59r. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. ΕΒΕ 813 (17 ος αι.), φ. 12v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83r. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109r. ΕΒΕ 860 (18 ος αι.), σ. 189. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

[523] Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300: «χάρτην γεγραμμένον, τό λεγόμενον πτερόν». Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 187v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r.

[524] Βατοπ. 876 (1431), φ. 18v.

[525] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φφ. 268v-269r.

[526] Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v.

[527] Burney MS 54 (1573), φ. 30v.

[528] Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v.

[529] Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v.

[530] Βατοπ. 876 (1431), φ. 18v.

[531] ΨΕΥΔΟΚΩΔΙΝΟΣ, *Περὶ ὀφικκίων*, εκδ. I. BEKKER, *Codini Curopalatae de officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae*, (CSHB), Bonn 1839, σ. 5. Περισσότερα για το οφφίκιο του ιερομνήμονος βλ. Κ. ΡΑΛΛΗ, «Περί του ιερομνήμονος», *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών* 15-17 (1920-1921), σσ. 101-104. Ι. ΚΟΤΣΩΝΗ, «Ιερομνήμων», *ΘΗΕ 6* (1965), 816-817. Ι. ΠΗΛΙΛΗ επισκ. ΚΑΤΑΝΗΣ, *Τίτλοι, «ὀφφίκια» καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, εκδ. *ΑΣΤΗΡ*, Ἀθήνα 1985, σσ. 94-97. TH. H. PAPADOPOULOS, *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. Second Edition with Supplementary Material*, Nicosia 1990, σ. 73.

ἅγιον»[532]. Σύμφωνα με τον Τρεμπέλα , το «πτερόν» είχε «τήν θέσιν τοῦ ψηφίσματος καί τοῦ πρακτικοῦ τῆς ἐκλογῆς, ὅπερ ἀπηυθύνετο πρός τόν ἀρχιεπίσκοπον ἤ μητροπολίτην ὑπό τῶν ἐκλεξαμένων τόν ὑποψήφιον καί ὅπερ ἀνεγινώσκετο κατά τήν στιγμήν τῆς εἰς τούς χειροτονήσοντας παρουσιάσεως τοῦ ὑποψηφίου»[533].

Ο «χάρτης», ως ειλητάριο ή λειτουργική φυλλάδα, φέρει την ονομασία «κιτατόριον»[534] και απαντάται κατά τη μετάθεση του Γερμανού από την μητρόπολη Κυζίκου σε Πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη. Τον 16ο αιώνα, στην ερμηνεία περί αρχιερατικής χειροτονίας του μητροπολίτου Παλαιών Πατρών κυρού Θεοφάνους, απαντάται ο χάρτης με τον όρο «πτερύγιον»[535], το οποίο σημαίνει «πτερόν».

Ωστόσο, τα περισσότερα χειρόγραφα σημειώνουν ότι η επίδοση του χάρτη γινόταν από τον χαρτοφύλακα[536]. Ποιος ήταν ο ρόλος του χαρτοφύλακα στη χειροτονία του επισκόπου; Ο χαρτοφύλακας[537], οφφίκιο

---

532 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄. PG* 155, 413D-416A.

533 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α΄, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σσ. 210.

534 ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Χρονογραφία*, έκδ. C. DE. BOOR, *Theofanis Chronographia*, τ. I, Leipzig/Teubner 1883, σ. 384: «καὶ κιτατόριν μεταθεσίμου τὸ ὑποτεταγμένον ἐκπεφώνηται.».

535 Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r.

536 Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 123v. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 147r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 224v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Πάτμου 715, (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 655. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Burney MS 54 (1573), φ. 29r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 108v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 58v. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 85v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 82v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 15v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 46v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 90r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 108v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60r. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125. *Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν Βενετίᾳ 1850, σ. 171. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, όπ.π., σ. 178.

537 ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο* [Forchungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte,

το οποίο απαντάται από τον 6ο αιώνα[538], ήταν εκκλησιαστικό αξίωμα που δινόταν σε πρεσβυτέρους ή και διακόνους[539]. Όπως υποδηλώνει και το όνομά του, τον 10ο αιώνα η πρωταρχική αρμοδιότητα του χαρτοφύλακα ήταν η φύλαξη των εγγράφων στο αρχείο της Εκκλησίας[540]. Η συμμετοχή του στη χειροτονία του επισκόπου οφείλεται στην άσκηση των καθηκόντων που είχε.

Σύμφωνα με τον Κωδινό, ο χαρτοφύλακας ήταν ο «κρατῶν τά ἐκκλησιαστικά χαρτῷα δικαιώματα, κριτής τῶν ὅλων ὑποθέσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν», ήταν «ὡς δεξιά τοῦ ἀρχιερέως χείρ» [541]. Ήταν αρμόδιος να εξετάζει τους υποψηφίους προς χειροτονία[542] και να μετέχει στην εκλογή του επισκόπου - πατριάρχου καταγράφοντας το τριπρόσωπο.

Σε ότι αφορά την εκλογή του Πατριάρχη, ο Συμεών Θεσσαλονίκης λέγει χαρακτηριστικά ότι μετά από αυτοκρατορικό διάταγμα γινόταν η εκλογή του νέου Πατριάρχη, δηλαδή οι όμοροι αρχιερείς συνέρχοταν στον ναό και, μετά την προσευχή, εξέλεγαν τρία πρόσωπα κατάλληλα για τον πατριαρχικό θρόνο[543]. Στη συνέχεια ο χαρτοφύλακας συνοδευόμενος από δύο αρχιερείς επέδιδε στον αυτοκράτορα τον κατάλογο των τριών υποψηφίων. Από τον κατάλογο αυτό, ο αυτοκράτορας επέλεγε έναν.

Athener Reihe, 8], Αθήνα- Κομοτηνή 1996, σσ. 628- 660.

538 Βλ. το λήμμα «Chartophylax», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York – Oxford 1991, 415-416.

539 Πρωτοπρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΒΑΚΑΡΟΥ, *Ἡ ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 331.

540 A. FORTISCUN, Chartophylax, *DACL* 3.1 (1913), στ. 1014-1019. «Chartophylax», *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, New York – Oxford 1991, 416.

541 ΨΕΥΔΟΚΩΔΙΝΟΣ, Περὶ ὀφικκίων, εκδ. I. BEKKER, Codini Curopalatae de officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae, (CSHB), Bonn 1839, σ. 4.

542 ΡΠΣ, τ. 3, σσ. 440-444. ΡΠΣ, τ.2, 587. Χαρακτηριστικά η Λεονταρίτου αναφέρει ότι ο χαρτοφύλακας ήταν «αποκλειστικά αρμόδιος για την έρευνα της συνδρομής των προϋποθέσεων και αντίστοιχα της ελλείψεως των κωλυμάτων για τις χειροτονίες». ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Α. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στην πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, όπ.π., σ. 650.

543 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περὶ ἱερῶν χειροτονιῶν, κεφ. ΣΚΕ΄*, *PG* 155, 437C-440A: «ὁ βασιλεὺς τοὺς πλησιοχώρους προσκαλεῖται διὰ προσταγμάτων ἀρχιερέων. Καὶ συναχθέντων αὐτῶν, πάντες οἵ τε πρότερον ὄντες ἐν τῇ μεγάλῃ πόλει, οἵ τε συναθροισθέντες ἔξωθεν ὅσοι δυνατὸν ἐλθεῖν, ἐπεὶ καὶ εἴπερ πάντες ἦσαν κανονικοί, τοῦ βασιλέως προστάγματι ὁμοῦ συνάγονται ἐν ἱερῷ τόπῳ ἐνί. ….Τῆς εὐχῆς οὖν, καὶ τῶν τριῶν φώτων καὶ τοῦ θυμιάματος…κατὰ τάξιν κάθηνται, μόνον τοῦ χαρτοφύλακος αὐτοῖς συμπαρόντος, καὶ ὡς ἔθος αἱ ψῆφοι ἐν τρισὶ προσώποις, ὡς εἰρήκαμεν, γίνονται».

ε. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ»

Η εκφώνηση «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ…» της χειροτονίας του επισκόπου στην χειρόγραφη ευχολογική παράδοση της Εκκλησίας απαντάται για πρώτη φορά το 1027μ.Χ. στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου και σταθεροποιείται. Συγκεκριμένα προτάσσεται της εκφώνησης «Ἡ θεία χάρις…»[544]. Στο ίδιο Ευχολόγιο υφίσταται ανάλογη εκφώνηση, αν ο χειροτονών είναι ο πατριάρχης ή ο μητροπολίτης:

α. Αν ο χειροτονών είναι Πατριάρχης, εκφωνείται: «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων».

β. Αν ο χειροτονών είναι Μητροπολίτης, λέγεται: «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ὁσιωτάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων».

Ο διαχωρισμός αυτός υφίσταται γενικά στην χειρόγραφη παράδοση, χωρίς όμως να επικρατεί στα σύγχρονα Αρχιερατικά. Για μεθοδολογικούς λόγους κατηγοριοποιήσαμε τις εκφωνήσεις που συναντήσαμε στην χειρόγραφη παράδοση προς αξιολόγηση των δεδομένων. Για την εκφώνηση που προσφωνεί ο Πατριάρχης συναντήσαμε επτά διαφορετικές προσφωνήσεις.

Το σταθερό μέρος των επτά εκφωνήσεων, που παραδίδουν τα χειρόγραφα και έντυπα Ευχολόγια και Αρχιερατικά, είναι «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ», αυτό που μεταβάλλεται σχετίζεται με τη συμμετοχή του προσώπου αυτού στην ψηφοφορία και την δοκιμασία και το προσωνύμιο που φέρει.

1. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων»[545].
2. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν καὶ ὁσιωτάτων ἀρχιεπισκόπων»[546].

---

[544] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 142-143.

[545] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 142-143. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 66.

[546] Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ.

3. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ὁσιωτάτων ἀρχιεπισκόπων»[547].

4. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων [548].

5. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων»[549].

6. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἀρχιεπισκόπων»[550].

7. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ θεοφιλεστάτων ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων»[551].

Σε περίπτωση που ο χειροτονών είναι Μητροπολίτης, οι κώδικες παρουσιάζουν παραλλαγές. Κατά τη χειρόγραφη παράδοση παραδίδονται οκτώ εκφωνήσεις:

1. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ὁσιωτάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων»[552].

253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 86r-86v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 18v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 299v.

[547] Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 224v.

[548] Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 85v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 82v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47r. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. ΕΒΕ 813 (17 ος αι.), φ. 12r. ΕΒΕ 836 (17 ος αι.), φ. 102v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 90v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 48v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60r. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 316. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, *σ. 125. Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Τάξις ΙΙΙ, ἐν Βενετίᾳ [1]1850, σ. 171. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Τάξις ΙΙΙ, σ. 179.

[549] Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 58v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 108v. ΕΒΕ 860 (18 ος αι.), σ. 187.

[550] Burney MS 54 (1573), φ. 29v.

[551] Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 15v. Αντί «ἱερωτάτων» απαντάται «πανιερωτάτων» στα Ευχολόγια Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Τάξις Ι, σ. 166. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Τάξις Ι, ἐν Βενετίᾳ 1850, σ. 160.

[552] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 142-143. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 52v. Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.),

2. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ ὁσιωτάτων πρεσβυτέρων»[553].

3. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων»[554].

4. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ιερωτάτων θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ τῶν ὁσιωτάτων πρεσβυτέρων»[555].

5. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν πόλεως»[556].

6. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ὁσιωτάτων ἐπισκόπων, θεοσεβεστάτων πρεσβυτέρων, θεοφιλεστάτων διακόνων καὶ παντός τοῦ εὐαγοῦς κλήρου καὶ λαοῦ τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε»[557].

7. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν Πανιερωτάτων μητροπολιτῶν, θεοφιλεστάτων ἀρχιεπισκόπων τε καὶ ἐπισκόπων»[558].

8. «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοφιλεστάτων ἱερέων καὶ κληρικῶν τῆς πόλεως»[559].

φ. 39v, ἐκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, ὅπ.π., σ. 142. Διον. 3633. 99 εἰλητ Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ II, σ. 300. Paris gr. 385 (14ος αι.), φ. 309r. Burney MS 54 (1573), φ. 29r. Bibliotheca Clericorum Regularium, ἐκδ. MOR, σ. 77.

553 Βατοπ. 876 (1431), φ. 18v. Σινά 1006 (15ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φφ. 109r-109v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 58v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Σινά 974, 16ος αι., φ. 143v. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. EBE 2438 (17ος αι.), φφ. 85v-86r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 82v. EBE 836 (17 ος αι.), φφ. 102v-103r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47r. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φφ. 63r-63v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 48v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φφ. 60r-60v. Ευχολόγιο Βενετίας, ἐκδ. HAB. σ. 316. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803, *σ. 125*. *Ἀρχιερατικόν*, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45. *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Τάξις III, ἐν Βενετίᾳ [1]1850, σ. 171. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Τάξις III, σ. 179.

554 Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v.

555 EBE 813 (17 ος αι.), φ. 12r.

556 Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 122v.

557 Πάτμου 715, (15ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ II, σ. 655.

558 *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Τάξις I, ἐν Βενετίᾳ [1]1850, σ. 160. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Τάξις I, σ. 166.

559 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), ἐκδ. MOR, σ. 101.

Όσον αφορά την εκφώνηση από Πατριάρχη: Πρώτον, ευρέως διαδεδομένη ήταν η τέταρτη κατηγορία, βάσει της πλειοψηφίας χρήσης της, στη χειρόγραφη και έντυπη παράδοση. Δεύτερον, από τις εκφωνήσεις, παραλαμβάνουμε δύο «σχήματα-τύπους» της ψηφοφορίας και δοκιμασίας· το πρώτο είναι από «μητροπολίτη, αρχιεπίσκοπο και επίσκοπο», και το δεύτερο από «μητροπολίτη και αρχιεπίσκοπο». Τρίτον, παρατηρούμε τους εν χρήσει τίτλους που αποδίδονται σε μητροπολίτη και αρχιεπίσκοπο στην ευχολογική παράδοση της χειροτονίας του επισκόπου. Σύμφωνα με τις επτά εκφωνήσεις, από τον πατριάρχη, απαντώνται οι τίτλοι: «θεοφιλέστατος» καί «ιερώτατος» για τον μητροπολίτη, «οσιώτατος» και «θεοφιλέστατος» για τον αρχιεπίσκοπο. Ο όρος «θεοφιλέστατος» δεν απαντάται για τους βοηθούς επισκόπων, όπως φέρουν αυτόν τον χαρακτηρισμό σήμερα. Ο όρος «θεοφιλέστατος» ανάγεται στον τίτλο του Βυζαντινού Αυτοκράτορος και μεταδόθηκε στους επισκόπους. Ενώ οι τίτλοι «ιερώτατος», «οσιώτατος» είναι εκκλησιαστικά επίθετα, που από κοσμητικά επίθετα μεταβλήθηκαν σε τίτλους[560].

Για την εκφώνηση από Μητροπολίτη: Πρώτον, από τις εκφωνήσεις παραλαμβάνουμε «σχήματα-τύπους» της ψηφοφορίας και δοκιμασίας, συγκεκριμένα, α. από «επισκόπων, πρεσβυτέρων και διακόνων», β. από «επισκόπων και πρεσβυτέρων», γ. από «επισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων και του λαού», δ. από «μητροπολιτών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων» και ε. από «πρεσβυτέρων και κληρικών». Δεύτερον, έχουμε χρήση τίτλων: «θεοφιλέστατος» και «οσιώτατος» για τον επίσκοπο, «πανιερώτατος» για τον μητροπολίτη, «οσιώτατος» και «θεοσεβέστατος» για τον πρεσβύτερο, και «θεοφιλέστατος» για τον διάκονο.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο τύπος της εκφώνησης «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» αναφέρεται στην εκλογή του υποψηφίου από την ιερά σύνοδο. Για την ψηφοφορία απαντάται ο όρος «ψήφῳ», ενώ για την εξέταση ο όρος «δοκιμασίᾳ». Η εκφώνηση λειτουργεί ως κοινοποίηση του ψηφίσματος στην εκκλησιαστική σύναξη και επισυνάπτεται μόνο στην ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου, με εξαίρεση στον κώδικα ΕΒΕ 2473, που

Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Τάξις ΙΙ, ἐν Βενετίᾳ [1]1850, σ. 169. Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, Τάξις ΙΙ, σ. 175.

[560] Περισσότερα περί του θέματος βλ. Β. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ, «Ιστορία των επισκοπικών τίτλων», *Θεολογία* 23 (1952), σσ. 169-190 και 342-366. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ιστορία των επισκοπικών τίτλων», *Θεολογία* 24 (1953), σσ. 169-173.

απαντάται στη χειροτονία του πρεσβυτέρου[561]. Με τον όρο «δοκιμασίᾳ»[562] υποδηλώνεται η εξέταση του υποψηφίου, η οποία λαμβάνει χώρα πριν από τη χειροτονία με την ανάγνωση της Ομολογίας της Πίστεως και την έγγραφη υποβολή της, το οποίο είναι το προαπαιτούμενο στάδιο για την τέλεση της χειροτονίας. Η δοκιμασία του υποψηφίου επισκόπου ήδη είναι γνωστή τον 4ο αιώνα στις αρχαίες κανονικολειτουργικές συλλογές, όπως εξετάσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο[563].

Κατά την ισχύουσα τάξη στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, η ψηφοφορία και η δοκιμασία γίνεται από την Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας και η εκφώνηση είναι προσαρμοσμένη στο πλαίσιο αυτό: «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἁγιωτάτων μητροπολιτῶν τῶν συγκροτούντων τὴν ἱερὰν σύνοδον τῆς ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος»[564].

Ενώ, κατά την τάξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου η ψηφοφορία και η δοκιμασία διενεργείται από τους μητροπολίτες που συγκροτούν την Αγία και Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου, για αυτό και η εκφώνηση από τον Οικουμενικό Πατριάρχη έχει ως εξής: «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν σεβασμιωτάτων μητροπολιτῶν τῶν συγκροτούντων τὴν ἁγίαν καὶ ἱερὰν σύνοδον». Επιπλέον όσοι μητροπολίτες τελούν τη χειροτονία του επισκόπου και ανήκουν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο προ της εκφωνήσεως λέγουν: «Ἀδείᾳ καὶ προτροπῇ τῆς Αὐτοῦ Θειοτάτης Παναγιότητος, τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριάρχου κ.κ. (δεῖνος)» και ακολουθεί η εκφώνηση «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν σεβασμιωτάτων μητροπολιτών τῶν συγκροτούντων τὴν ἁγίαν καὶ ἱεράν σύνοδον».

Μπορεί η εκφώνηση «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» να εμφανίζεται τον 11ο αιώνα στο Ευχολόγιο του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού, ωστόσο απαντάται ήδη στις αγιολογικές πηγές. Το 675μ.Χ. – 750μ.Χ. στον βίο του Αγίου Στεφάνου Σουγδαίων (BHG 1671)[565], προ της ανάληψης του

---

[561] ΕΒΕ 2473 (15ος αι.), φ. 60v: «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν μαρτυρησάντων».

[562] Για τον όρο «δοκιμασία», βλ. LAMPE LEXICON, *A Patricstic Greek Lexicon, Oxford*, 1961, σ. 379. I. BEKKERI, *Suidae Lexicon*, Berolini 1854, σ. 314. H. LIDDELL- R. SCOTT, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, τ. I., εκδ. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σ. 640.

[563] Πρβλ. *Διδαχή* 15, 1-2. *ΒΕΠΕΣ* 2, σ. 220: «Χειροτονήσατε οὖν ἑαυτοῖς ἐπισκόπους καὶ διακόνους ἀξίους τοῦ Κυρίου, ἄνδρας πραεῖς καὶ ἀφιλαργύρους καὶ ἀληθεῖς καὶ δεδοκιμασμένους». Πρβλ. ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους Α΄, κεφ.* ΜΒ΄. *PG* 1, 291B-293A: «κατὰ χώρας οὖν καὶ πόλεις κηρύσσοντες, καθίστανον τὰς ἀπαρχὰς αὐτῶν δοκιμάσαντες τῷ πνεύματι εἰς ἐπισκόπους καὶ διακόνους τῶν μελλόντων πιστεύειν». Και Α΄ *Κλήμεντος* 42, 4. *ΒΕΠΕΣ* 1, σ. 30.

[564] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σ. 138.

[565] Σύντομη βιογραφία του Αγίου Στεφάνου στα ελληνικά απαντάται στο

αρχιερατικού θρόνου, εξεταζόταν ο υποψήφιος «ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς συνόδου καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου ἰθύνοντος (Γερμανοῦ, λέγων, τοῦ ἁγιωτάτου καί ὁμολογητοῦ), εἰς τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον ἀνάγεται ὁ πανιερώτατος Στέφανος»[566]. Τον 9ο αιώνα, στη χρονογραφία του Θεοφάνη Ομολογητή[567], έχουμε την εκφώνηση «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοσεβεστάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, καὶ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου, καὶ τῆς ἱερᾶς συγκλήτου, καὶ τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος πόλεως», για την μετάθεση του Μητροπολίτου Γερμανού στον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως[568]. Το ίδιο περιστατικό απαντάται τον 10ο αιώνα στην χρονογραφία του Συμεών Λογοθέτη[569] και τον 11ο αιώνα στη «Σύνοψη Ιστοριών» του Γεωργίου

χειρόγραφο Chalcensis 75 (11ου αι.). Περισσότερα βλ. ALEXANDER KAZHDAN and ALICE MARY TALBOT, *Dumbarton Oaks Hagiography Database*," Trustees for Harvard University, Washington DC (1998), σ. 92.

566 ΒΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΣΟΥΓΔΑΙΩΝ, V.G. VASILIEVSKIJ, *Russko-vizantijskija issledovanija*, τ. I, Petersbourg 1893, σ. 74: «κατὰ δὲ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον τῆς περιωνύμου πόλεως Σουγδαίας πρόεδρος τὸν βίον ἀπολιπόντος καὶ πρὸς κύριον ἐκδημήσας, χρεία καὶ ζήτησις ἐγένετο ἑτέρου ἀρχιερέως· εὑρὼν δὲ ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις τὸν ἀοίδιμον ἄνδρα καὶ διὰ τὴν προσοῦσαν αὐτοῦ ἀρετὴν καὶ τὸ εὐσταθὲς τοῦ ἤθους καὶ τοῦ λόγου βρίθοντα καὶ ὀρθῶν δογμάτων ὑφηγητήν, ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ … καὶ τίθεται τὸ φῶς ἐπὶ τὴν λυχνίαν καὶ φέγγει πᾶσιν τοῖς ἐκεῖσε μὴ μόνον πιστοῖς, ἀλλὰ καὶ ἀπίστοις, οὐ μόνον τοῖς ἐγγύς, ἀλλὰ καὶ τοῖς πόρρω· δίκην ἡλίου πάντας καταφωτίζει καὶ καταγλαΐζει τῷ φαεινῷ αὐτοῦ βίῳ. καὶ στέλλεται ὁ ἀοίδιμος εἰς τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ ποίμνην».

567Αν και ο Θεοφάνης δεν είχε γεννηθεί ακόμη, όταν μετατέθηκε ο πατριάρχης Γερμανός, η μαρτυρία είναι σπουδαία, αν αναλογιστούμε ότι ήταν ήδη γεγονός την εποχή του Θεοφάνη. Για την συγγραφή του έργου και περί του έργου, βλ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, *Η «Χρονογραφία» του Θεοφάνους Ομολογητού καί η «Ιστορία Σύντομος»του πατριάρχου Νικηφόρου Α΄. Σύγκριση των κειμένων για την εικονομαχία στα χρόνια του Λέοντος Γ΄* (μεταπτυχιακή μελέτη που υποβλήθηκε στο Τμήμα Φιλολογίας του τομέα Μεσαιωνικών και νέων ελληνικών Σπουδών), ΑΠΘ 2015, σσ. 19-28.

568 ΘΕΟΦΑΝΟΥΣ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Χρονογραφία*, έκδ. C. DE. BOOR, *Theofanis Chronographia*, τ. I, Leipzig/Teubner 1883, σσ. 384.18-385.4: «τῆς ιγ′ ἰνδικτιῶνος μηνὶ Αὐγούστῳ ια′, μετετέθη Γερμανὸς ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κυζίκου εἰς Κωνσταντινούπολιν· ἐφ′ ᾗ καὶ κιτατόριν μεταθεσίμου τὸ ὑποτεταγμένον ἐκπεφώνηται· ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν θεοσεβεστάτων πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, καὶ παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου, καὶ τῆς ἱερᾶς συγκλήτου, καὶ τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τῆς θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος πόλεως, ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, μετατίθησι Γερμανόν, τὸν ὁσιώτατον πρόεδρον τῆς Κυζικηνῶν μητροπόλεως, εἰς ἐπίσκοπον ταύτης τῆς θεοφυλάκτου καὶ βασιλίδος πόλεως. Ἐγένετο δὲ ἡ παροῦσα μετάθεσις κατὰ παρουσίαν Μιχαήλ, τοῦ ὁσιωτάτου πρεσβυτέρου καὶ ἀποκρισιαρίου τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου, καὶ λοιπῶν ἱερέων καὶ ἐπισκόπων, ἐπὶ Ἀρτεμίου βασιλέως».

569 ΣΥΜΕΩΝ ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, *Χρονογραφία*, έκδ. I. WEBER, *Leonis Grammatici*

Κεδρηνού[570]. Τον 14ο αιώνα, στον βίο του Αγίου Κυπριανού Λαρίσης (BHG 2091), έχουμε καταγραφή λειτουργικών στοιχείων για τη χειροτονία του αφού έγινε η προσαγωγή, και των συνήθων ιερών και ωδών τελουμένων, την κεφαλήν υποκλίνει και «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ καὶ γνώμη οὐ τῶν παρόντων μόνον ἀλλὰ καὶ διὰ τινα περίστασιν ἀπόντων»[571].

Συνοψίζοντας, η εκφώνηση «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» εμφανίζεται τον 11ο αιώνα στο Ευχολόγιο του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού, αλλά προϋπάρχει στην πράξη της Εκκλησίας. Η πρόταξη της εκφώνησης του «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ», ως και η επίδοση του χάρτου από τον χαρτοφύλακα ή τον αρχιδιάκονο, λειτουργεί ως ανάγνωση του πρακτικού της εκλογής. Είναι σαφής η σύνδεση της εκφώνησης με την εκλογή του υποψηφίου. Χρονικά επιδέχεται μικρές μεταβολές που αφορούν τα πρόσωπα εκείνα που συμμετέχουν στην ψηφοφορία. Η τελική διαμόρφωση της εκφώνησης φανερώνει ότι η εκλογή έγινε μετά από σύγκληση της Ιεράς Συνόδου.

στ. «Ἡ θεία χάρις»

Μετά την εκφώνηση του πρακτικού της εκλογής «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ», ο χειροτονών αρχιερέας προχωρεί στην ανακήρυξη, δηλαδή την αναγγελία του ονόματος του υποψηφίου καθώς και της βαθμίδας στην οποία χειροτονείται, αλλά και της επισκοπής που θα αναλάβει. Η ανακήρυξη γίνεται με την εκφώνηση «Ἡ θεία χάρις» και απαντάται σε όλη την χειρόγραφη[572] και έντυπη παράδοση, όχι μόνο στο βυζαντινό αλλά και

Chronographia, (CSHB), Bonn 1842, σ. 171.

[570] ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΕΔΡΗΝΟΥ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. BEKKER, *Georgius Cedrenus, Compendium Historiarum,* v. 1, (CSHB), Bonnae 1838, σ. 786.

[571] ΣΤ. ΓΟΥΛΟΥΛΗ, *Αντώνιος Λαρίσης. Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό Λαρίσης*, Λάρισα 1991, σ. 63: «Οὕτω δὴ καὶ τῆς ἱερᾶς Συνόδου ἱεραρχῶν τῷ ἱερῷ προσάγεται αὖθις ὁ ἀεὶ τῷ τοῦ Ἱεροῦ παριστάμενος Βασιλεῖ καὶ τῶν συνήθων ἱερῶν καὶ ᾠδῶν τελουμένων τὴν κεφαλὴν ὑποκλίνει τῷ μεγάλῳ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἀρχιερεῖ καὶ «ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ καὶ γνώμη» οὐ τῶν παρόντων μόνον ἀλλὰ καὶ διά τινα περίστασιν ἀπόντων, τὰ θεῖα καὶ τὰ ἱερὰ ἐπὶ τοῦ αὐχένος δέχεται εὐαγγέλια. Ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς ἔχων τὰς τῶν συλλειτουργῶν χεῖρας ἐπικειμένας ἀκούει τούτων ἐπιβοωμένων τὴν χάριν τοῦ παναγίου Πνεύματος καὶ δέχεται ταύτην δαψιλέστερον».

[572] Από το εξεταζόμενο υλικό που είχαμε στη διάθεση μας δεν συναντήσαμε καμία αναφορά της εκφώνησης στον κώδικα Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Πιθανώς ήταν γνωστή εκφώνηση που λεγόταν στη χειροτονία, το οποίο μας το προσδιορίζει το χειρόγραφο: «καὶ γενομένων τῶν κατὰ συνήθειαν».

στο κοπτικό, νεστοριανό, μαρωνιτικό, ιακωβιτικό, κ.α. ανατολικά τυπικά[573].

Η προοίμια εκφώνηση «ἡ θεία χάρις» του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού της χειροτονίας, διαμορφώθηκε από πηγές προηγούμενων χρόνων. Με το περιεχόμενο της εκφώνησης «ἡ θεία χάρις» ασχολήθηκαν διάφοροι ερευνητές. Ο Parenti[574] συμφωνεί με την άποψη του Botte[575] και αποδεικνύει ότι η εκφώνηση «ἡ θεία χάρις» έχει αρχαϊκά στοιχεία και προέρχεται από έμμεσες ή άμεσες πηγές του 4ου και 5ου αιώνα. Ειδικότερα για την επενέργεια της θείας χάριτος, μέσω της χειρός του χειροτονούντος επισκόπου, κατά τις χειροτονίες αναφέρει την μαρτυρία του Ιωάννου Χρυσοστόμου[576], του Γρηγορίου Θεολόγου[577] και του Διονυσίου Αρεοπαγίτου[578]. Για την ανακήρυξη του ονόματος που θα χειροτονηθεί,

---

[573] Περισσότερα περί των ανατολικών λειτουργικών τυπικών των χειροτονιών βλ. P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, ed. Pueblo Publishing Company, New York 1990. Βλ. και STEFANOS ALEXOPOULOS AND MAXWELL E. JOHNSON, *Introduction to eastern Christian liturgies*, Liturgical Press Academic, Minnesota 2021, σσ. 251 – 276. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Διακ. ΔΑΝΙΗΛΙΔΗ, *Ἡ χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου κατὰ τὰς ἀναγινωσκομένας εὐχάς*, εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1989, σ. 29.

[574] ST. PARENTI, «Ordination in the East», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], ed. An. J. Chupungco, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 2000, σ. 206.

[575] Ο Botte ασχολήθηκε συστηματικά με το θέμα των πηγών της εκφώνησης «η θεία χάρις» και των τριών βαθμίδων και υποστηρίζει ότι ο τύπος αυτός είναι ήδη γνωστός στο Corpus Dionysiacum. B. BOTTE, «La formula d' ordination "la divine grace" dans les rites orientaux», *L' Orient syrien* 2 (1957), σσ. 285-296.

[576] Ο ιερός Χρυσόστομος αναφέρει ότι πολλές χειροτονίες γίγνονται «οὐκ ἀπὸ τῆς θείας χάριτος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων σπουδῆς». *Περὶ Ἱερωσύνης, Λόγος Δ', α'. PG* 48, 662.

[577] Ο Γρηγόριος Θεολόγος για τη χειροτονία του πατέρα του σημειώνει ότι «πλέον ἡ χάρις δοξάζεται, ὥσπερ ὄντως τοῦ Θεοῦ χάρις, ἀλλ' οὐκ ἀνθρώπων» (*Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου, Λόγος ΙΗ', ΙΕ'. PG* 35, 1004B), ενώ για άλλες χειροτονίες λέγει ότι «νῦν δὲ κινδυνεύω τὰς δημοσίας ἀρχὰς εὐτακτωτέρας ὑπολαμβάνειν τῶν ἡμετέρων, αἷς ἡ θεία χάρις ἐπεφημίζεται»(*Ἐπιτάφιος εἰς τὸν πατέρα, παρόντος Βασιλείου, Λόγος ΙΗ', ΛΕ'. PG* 35, 1032B).

[578] Κατά τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη, η ιερή ανακήρυξη των χειροτονιών εκφωνείται από τον αρχιερέα και ταυτόχρονα ο ιεράρχης τοποθετεί το χέρι του στο κεφάλι του χειροτονουμένου, διότι στο μυστήριο της χειροτονίας ο τελεσιουργός είναι ερμηνευτής της θείας εκλογής με την χάρη του Θεού, και όχι με τη δική του χάρη. Οδηγεί τους χειροτονουμένους στην ιερατική τελείωση. G. HEIL UND A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σσ. 66-67. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, όπ.π. *κεφ. Ε', ΙΙΙ, V. PG* 3, 512BC: «Τὴν ἱερὰν δὲ τῶν τελειώσεων καὶ τῶν τελουμένων ἀνάῤῥησιν ὁ ἱεράρχης ἀναβοᾷ, τοῦ μυστηρίου δηλοῦντος, ὡς ὁ φιλόθεος ἱεροτελεστὴς ἐκφαντορικός ἐστι τῆς θεαρχικῆς ἐκλογῆς, οὐκ αὐτὸς ἰδίᾳ χάριτι τοὺς τελουμένους ἐπὶ τὴν ἱερατικὴν ἄγων τελείωσιν, ἀλλ' ὑπὸ Θεοῦ κινούμενος εἰς

έχουμε επιπλέον την ερμηνεία του Μαξίμου Ομολογητή τον 6ο αιώνα. Κατά τον Μάξιμο Ομολογητή, ανακήρυξη είναι η ιερά ανάρρησις, το οποίο σημαίνει κήρυξη εξ ονόματος[579].

Από τις ανωτέρω μαρτυρίες, η εκφώνηση του 8ου αιώνα, «Ἡ θεία χάρις», παραλαμβάνει αρχαϊκά στοιχεία του 4ου αιώνα από την Αντιόχεια και μετά διαδόθηκε σε άλλα μέρη. Ο Botte απέδειξε ότι η εκφώνηση «Ἡ θεία χάρις» ανήκει στον ανατολικό τύπο της χειροτονίας. Τόσο ο Bradshaw[580], όσο και ο Parenti[581] συμφωνούν με τον Botte, ότι η εκφώνηση ανήκει στην ανατολική λειτουργική παράδοση και προέρχεται από το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό και η συνοδευόμενη επίθεση των χειρών την στιγμή της εκφώνησης προέρχεται από την παράδοση της Συρίας.

Ο Pierre Marie Gy εσφαλμένως υποβαθμίζει την σπουδαιότητα της εκφώνησης και θεωρεί ότι λαμβάνει αξία όταν οι ευχές καθιερώθηκαν να αναγινώσκονται χαμηλοφώνως[582]. Πιστεύει επίσης ότι η ανακήρυξη αφορά την κοινοποίηση του προσώπου που χειροτονείται και συνδέεται περισσότερο με το αποτέλεσμα της εκλογής, που άπτεται θεμάτων κανονικού δικαίου. Οπότε με την θεωρία του Gy είναι ευδιάκριτο ότι η εκκλησιαστική τάξη προσάρτησε στα λειτουργικά κείμενα της Εκκλησίας

πάσας τὰς ἱεραρχικὰς ἁγιαστείας». Πρβλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Παράφρασις, κεφ. Ε΄, ΙΙΙ, IV. PG* 3, 528A. Και G. HEIL UND A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II,* όπ.π., σσ. 111-112: «Ἀναβοᾷ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ χειροτονουμένου ὁ ἱεράρχης, ὅτι ὁ φιλόθεος ἱεροτελεστὴς μόνον ἐκφαίνει τὴν θείαν ἐκλογήν, ὅτι οὐ χάριτι, ἀλλ' ὑπὸ Θεοῦ κινούμενος αὐτὸν ἐξελέξατο· τοῦτο γάρ ἐστιν ἡ ἐκφώνησις, ἡ ἔκφανσις τῆς θείας βουλῆς».

[579] ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Σχόλια εἰς τὸ περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, Εἰς τὸ Κεφάλαιον Ε΄, γ΄, α. PG* 4, 165B/C: «Ἀνάρρησις ἱερά. Ἀνάρρησις οἱονεὶ κήρυξις ἐξ ὀνόματος…Ἡ ἀνάρρησις. Ἡ ἐπὶ τῶν χειροτονιῶν ἀνακήρυξις, οἷον ἐπὶ τῆς τοῦ ἐπισκόπου· Ὑπὲρ τοῦ ἁγίου πατρὸς ἐπισκόπου τοῦδε. Ἐπὶ δὲ πρεσβυτέρου· Ὑπὲρ τοῦδε πρεσβυτέρου. Ἐπὶ δὲ διακόνου· Ὑπὲρ τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν τοῦδε διακόνου. Τόδε ἀνάρρησίν φησιν, ὅταν ἐν αὐτῷ τῷ χειροτονεῖν κηρύττῃ· Τὸν χειροτονούμενον ἡ θεία χάρις προχειρίζεται τόνδε εἰς τόνδε».

[580] P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, όπ.π., σσ. 26-27. Να σημειώσουμε ότι ο Bradshaw στην σελίδα 258 αναφέρει ότι ο Botte λανθάνει ως προς το ανατολικό συριακό τυπικό, όπου η εκφώνηση απαγγέλεται πρό της επιθέσεως των χειρών.

[581] ST. PARENTI, «Ordination in the East», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], ed. An. J. Chupungco, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 2000, σ. 206.

[582] Βλ. P. M. GY, «Ancient Ordination Prayers», *Studia Liturgica* 13 (1979), σσ. 72-75. Βλ και P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, όπ.π., σσ. 27-28. Πρβλ ST. PARENTI, «Ordination in the East», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], όπ.π., σ. 206.

την ανακήρυξη αυτή και έτσι διαμορφώθηκε η εκφώνηση «ἡ θεία χάρις». Επίσης ο Gy διατείνεται ότι ο τύπος αυτός ανήκει στην Εκκλησία των Ιεροσολύμων.

Ο Bradshaw επισημαίνει ότι η εκφώνηση «ἡ θεία χάρις» έχει νομική θεώρηση, ίδια με την «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» και αναφέρει ότι η επίθεση των χειρών γίνεται κατά την ανάγνωση των τελεστικών ευχών και όχι την στιγμή της εκφώνησης «ἡ θεία χάρις»[583]. Ωστόσο ο Parenti[584] αναζητεί απάντηση για την θέση του Bradshaw μέσω των χειρογράφων. Σύμφωνα με τον BAR. gr. 336 η επίθεση των χειρών γίνεται την στιγμή της εκφώνησης «ἡ θεία χάρις» και κατά την ανάγνωση των ευχών[585]. Η επίθεση των χειρών την στιγμή της εκφώνησης που αναφέρει ο BAR. gr. 336 είναι η μοναδική μαρτυρία στην αρχαία χειρόγραφη παράδοση, αφού δεν απαντάται σε χειρόγραφα του 10ου αιώνα και μετά. Ο Parenti αναφέρει ότι η επίθεση των χειρών κατά την εκφώνηση, στον BAR. gr. 336, μπορεί να είναι λάθος του αντιγραφέα ή να εντάχθηκε λόγω επιρροής άλλων ανατολικών παραδόσεων (π.χ. συριακή και μελχιτική).

Σύμφωνα με τον Τρεμπέλα, η εκφώνηση «Ἡ θεία χάρις…» που αρχικά εισήχθη στο Τυπικό της χειροτονίας, δεν είχε την έννοια του είδους του μυστηρίου ή της κυρίως καθιερωτικής ευχής[586]. Η καθιερωτική επίκληση βρίσκεται σε όλη την ακολουθία της χειροτονίας και ιδιαίτερα στις τελεστικές ευχές[587].

---

583 P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, όπ.π., σσ. 26-32.

584 ST. PARENTI, «Ordination in the East», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], όπ.π., σσ. 206-207.

585 Barberini gr. 336 (8ος αι.), φφ. 159r-160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σσ. 377-378: «…καὶ ἐπιδίδοται αὐτῷ χάρτης ἐν ᾧ γέγραπται· Ἡ θεία χάρις ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ ... Εὐξώμεθα οὖν, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτόν ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος. Καὶ ἀναγινώσκει, ἀκηκοότων πάντων, ἔχων τὴν χεῖρα ἐπὶ τὴν κορυφὴν τοῦ χειροτονουμένου. Καὶ μετὰ τὸ ἀν[αγνω]σθῆναι τὸ "Ἡ θεία χάρις", λέγει ὁ λαὸς τὸ "Κύριε ἐλέησον" τρίτον. Καὶ ἀναπτύσσων ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὸ εὐαγγέλιον, ἐπιτίθησιν αὐτὸ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ τὸν τράχηλον, παρεστώτων καὶ ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ἐφαπτομένων αὐτῶν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου. Καὶ ποιῶν σταυρούς τρεῖς ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ ἐπιτιθεὶς αὐτῷ τὴν χεῖρα, ἐπεύχεται ταῦτα·…. Καὶ ἐν τῷ γίνεσθαι τὴν εὐχὴν ταύτην ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου, ἔχων ὁμοίως τῆν χεῖρα ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ χειρονουμένου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐπεύχεται οὕτως».

586 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον, τ. Α΄* , ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σ. 199.

587 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Γ΄, εκδ.

Εκτός από τις απόψεις των ερευνητών αναζητήσαμε αν υπάρχει κοινό λεξιλόγιο με άλλες πηγές. Πιθανώς η εκφώνηση «Ἡ θεία χάρις» να πηγάζει από την Εκκλησία της Αλεξάνδρειας. Συγκεκριμένα, από το περιεχόμενο της φράσης «Ἡ θεία χάρις» βρήκαμε κατά παραλλαγή έκφραση, στο έργο του Διδύμου του Τυφλού, όταν κάνει λόγο περί του ακαταλήπτου της Αγίας Τριάδος:

Χειροτονία Επισκόπου BAR. 336	Περί του ακαταλήπτου της Αγίας Τριάδος (Δίδυμος Τυφλός)[588]
«Ἡ θεία χάρις ἡ πάντοτε τά ἀσθενῆ θεραπεύουσα καί τά ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, …»	«τήν ψῆφον εὐθύς τήν ἐπί τῇ αἰτήσει παρέχειν»[589]…«ἡ θεία χάρις ἡ τά λείποντα ἀναπληροῦσα καί τά ἀσθενῆ ἰωμένη»[590].

Αντιπαραβάλλοντας την εκφώνηση με το έργο του Διδύμου του Τυφλού υπάρχει κάποια συνάφεια μεταξύ αυτών. Ακόμη και το «θεραπεύουσα» με το «ἰωμένη» έχουν την ίδια εννοιολογική σημασία. Αν θεωρήσουμε ότι είναι έργο του τετάρτου αιώνα, η πρώτη εκτίμησή μας είναι ότι πιθανώς ο συντάκτης της χειροτονίας ήταν γνώστης των έργων του Διδύμου του Τυφλού, ή, αν απαντάται από τον 4ο αιώνα το δεύτερο τμήμα μόνο, δηλαδή το «προχειρίζεται ὁ δεῖνα, τόν θεοφιλέστατον πρεσβύτερον, εἰς ἐπίσκοπον», εμφανίζεται τον 8ο αιώνα. Η δεύτερη εκτίμησή μας, η οποία θεωρούμε ότι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αν είναι νόθο έργο του Διδύμου Τυφλού και απαντάται τον 11ο αιώνα, σύμφωνα με το χειρόγραφο της Bibliotheca Angelica gr. 116[591], τότε ενισχύει την πεποίθηση ότι η εκφώνηση της χειροτονίας χρονολογείται προγενέστερα και επηρεάζει την μεταγενέστερη εκκλησιαστική γραμματεία.

Το ίδιο λεξιλόγιο της εκφώνησης απαντάται τον 5ο αιώνα και στο Corpus Dionysiacum, στην Επιστολή Προς Τίτο με τίτλο «Ἐρωτήσαντι δι’ ἐπιστολῆς, τίς ὁ τῆς σοφίας οἶκος, τίς ὁ κρατήρ, καὶ τίνα τὰ βρώματα αὐτῆς, καὶ τά πόματα»[592].

«Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1961, σ. 310.

588 Θεωρείται νόθο έργο βλ. M. GEERARD, *Clavis patrum Graecorum*, τ. I, Turnhout 1974, (CPG 2570), σ. 111.

589 Περί τῆς Ἁγίας Τριάδος, ΙΑ΄, Α, PG 39, 448D.

590 Όπ.π., *PG* 39, 452C.

591 https://pinakes.irht.cnrs.fr//notices/oeuvre/4140/

592 Την συγκεκριμένη αναφορά περί του κοινού λεξιλογίου την οφείλω στον Fr.

«Καὶ λέγομεν, ὅτι πᾶσα τροφὴ τελεσιουργός ἐστι τῶν τρεφομένων, τὴν ἀτέλειαν αὐτῶν καὶ τὴν ἔνδειαν ἀποπληροῦσα, καὶ τὸ ἀσθενὲς θεραπεύουσα, καὶ τὴν ζωήν αὐτῶν φρουροῦσα, καὶ ἀναθάλλειν ποιοῦσα, καὶ ἀνανεάζουσα, καὶ ζωτικὴν αὐτοῖς εὐπάθειαν δωρουμένη, καὶ ἁπλῶς τοῦ ἀνιῶντος καὶ τοῦ ἀτελοῦς ἐλάτειρα, καὶ τῆς εὐφροσύνης αὐτῶν καὶ τῆς τελειότητος χορηγός»[593].

Το κείμενο υπογραμμίζει τη σημασία της τροφής ως πρωτεύοντα παράγοντα για την υγεία, τη ζωτικότητα και την ευεξία των ανθρώπων. Κάθε τροφή έχει την ικανότητα να προσφέρει κάτι, που σημαίνει την παροχή των θρεπτικών συστατικών που καταναλώνονται από τον άνθρωπο για τη διατήρηση της ζωής και την ενίσχυση της άμυνας του οργανισμού. Η αναφορά του «ἀποπληροῦσα» αναφέρεται στην κάλυψη των αναγκών από τυχόν «ἀτέλειαν», ελλείψεις ή ανεπάρκεια των διατροφικών στοιχείων. Το «ἀσθενές θεραπεύουσα» υποδηλώνει ότι η τροφή ενισχύει την άμυνα του οργανισμού και λειτουργεί ως θεραπεία αντιμετώπισης ασθενειών. Η τροφή διασφαλίζει την επιβίωση και λειτουργεί ως μηχανισμός άμυνας για την προστασία της ζωής.

Αν και η ορολογία που χρησιμοποιείται είναι παρόμοια με την εκφώνηση, σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται με τη χειροτονία. Λειτουργεί κατά παραλλαγή μόνο στον ορολογία. Και τα δύο παραδείγματα επικεντρώνονται στις θείες δωρεές που λαμβάνουν οι άνθρωποι όπως συμβαίνει και στο μυστήριο της χειροτονίας, όπου ο Θεός είναι αυτός που χορηγεί την ιερατική κλήση.

Στην χειρόγραφη παράδοση η εκφώνηση «ἡ θεία χάρις» απαντάται τον 8ο αιώνα στο Ευχολόγιο Bar. gr. 336[594]. Λίγο αργότερα, στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου (1027) εισάγεται για πρώτη φορά στην εκφώνηση η επισκοπή που θα αναλάβει ο χειροτονούμενος και έχει ως εξής: «Ἡ θεία

CHRYSOSTOMOS NASSIS, «Liturgical texts on rites of ordination in the Orthodox tradition: an analysis based on recent interpretive methods», *Μωυσέως Ὠδή, Ἀφιερωματικὸς Τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ μακαριστοῦ Γέροντος Μωυσέως τοῦ Ἁγιορείτου*, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2017, σ. 836.

[593] G. HEIL und A. M. RITTER, Corpus Dionysiacum II: *Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 201. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, Επιστολή θ΄ Τίτῳ Ἱεράρχῃ, II. PG 3, 1109A.

[594] Barberini gr. 336 (8ος αι.), φφ.159r-159v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377: «Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα, καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται ὁ δεῖνα, τὸν θεοφιλέστατον πρεσβύτερον, εἰς ἐπίσκοπον· εὐξώμεθα οὖν, ἵνα ἔλθῃ ἐπ᾽ αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος».

Χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα, καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται (τὸν δεῖνα) τὸν θεοσεβέστατον πρεσβύτερον ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως τῆς δεῖνος· εὐξώμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος»[595]. Ο τύπος της εκφώνησης παγιώνεται στην ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου.

Κατά τη χειρόγραφη παράδοση, η εκφώνηση «Ἡ θεία χάρις…» παρουσιάζει παραλλαγές από την στιγμή της εμφάνισής της, δηλαδή τον 8ο αιώνα και εξής. Με βάση το περιεχόμενό της, διακρίναμε ένδεκα κατά παραλλαγή εκφωνήσεις της ανακήρυξης. Όλες οι εκφωνήσεις άρχονται «Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα προχειρίζεται τόν», άλλα καταλήγουν με διαφορετικούς χαρακτηρισμούς του προσώπου εκείνου που προχειρίζεται. Οι χαρακτηρισμοί αντιστοιχούν στον πρεσβύτερο ή ιερομόναχο. Για τον πρεσβύτερο έχουμε την προσφώνηση θεοφιλέστατος ή θεοσεβέστατος. Για τον ιερομόναχο έχουμε την προσφώνηση ευλαβέστατον ή θεοφιλέστατον ή οσιώτατον. Οι όροι πρεσβύτερος και ιερομόναχος είναι ταυτόσιμοι. Επιπλέον προσδιορίζεται η ιερατική βαθμίδα του επισκόπου που αναλαμβάνει, που μπορεί να επέχει θέση μητροπολίτου.

«Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα προχειρίζεται τόν:

1. θεοφιλέστατον πρεσβύτερον ἐπίσκοπον»[596]
2. θεοσεβέστατον πρεσβύτερον ἐπίσκοπον»[597]

---

[595] Coislin 213 (1027), φ. 26r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143.

[596] Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φφ. 109r-109v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φφ. 58v-59r. Σινά 974, 16ος αι., φ. 143v. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φφ. 82v-83r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 12r. ΕΒΕ 833 (17ος αι.), φ. 103r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109r. Βατοπ. 1092 (1748), φφ. 90v-91r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 48v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61v. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σσ. 187-188. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 316. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

[597] Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53r. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 385 (14ος αι.), φ. 309v. Burney MS 54 (1573), φ. 29v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φφ. 33r-33v. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 12r.

3. θεοσεβέστατον πρεσβύτερον ἢ ἱερομόναχον μητροπολίτην»[598]
4. εὐλαβέστατον ἱερομόναχον μητροπολίτην»[599]
5. θεοφιλέστατον πρεσβύτερον μητροπολίτην»[600]
6. τιμιώτατον ἱερομόναχον μητροπολίτην τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως»[601]
7. εὐλαβέστατον ἱερομόναχον ἐπίσκοπον»[602]
8. εὐλαβέστατον ἱερομόναχον ἢ θεοφιλέστατον πρεσβύτερον»[603]
9. θεοφιλέστατον ἱερομόναχον καὶ ὑποψήφιον ἐπίσκοπον πόλεως τῆσδε καὶ πρόεδρον τῆς θεοσώστου πόλεως»[604]
10. ὁσιώτατον ἱερομόναχον ὑποψήφιον ἐπίσκοπον ἢ μητροπολίτην»[605]
11. θεοφιλέστατον πρεσβύτερον ἐπίσκοπον ἢ μητροπολίτην»[606]
    τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε. Εὐξώμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ ἵνα ἔλθῃ ἐπ᾽αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος.

Οι χαρακτηρισμοί είναι σύνηθες φαινόμενο, όπως διαπιστώσαμε και στην εκφώνηση «Ψήφῳ καί δοκιμασίᾳ». Ο όρος «πρόεδρος» απαντάται μόνο στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα (βλ. no 9), ο οποίος και έχει κάποια ιδιαιτερότητα στην εκφώνηση. Ο τίτλος «πρόεδρος» στην εκκλησιαστική ιεραρχία διατηρούσε πάντοτε την αρχική του σημασία, είναι ο προεστώς της Εκκλησίας, δηλαδή ο επίσκοπος[607]. Οι εκκλησιαστικές πράξεις του 13ου και του 14ου αιώνα μαρτυρούν μία πολύ

[598] Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ..Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ..

[599] Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 20v. Vat. gr 721 (14ο αι.), φφ. 187v-188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 86r-86v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φφ. 17v- 18r.

[600] Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 224v.

[601] Burney MS 54 (1573), φ. 29r.

[602] Βατοπ. 876 (1431), φ. 18v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 57r.

[603] Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 67. Η εκφώνηση που καταγράφεται στο Αρχιερατικό του Habertus παραλείπει την ιερατική βαθμίδα που αναλαμβάνει. Πιθανολογούμε ότι κατά τη σύνταξη της ακολουθίας εκ παραδρομής ο αντιγραφέας το παράλειψε.

[604] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 102. Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 122v-123r. Πάτμου 647 (1583), φφ. 9r - 9v.

[605] Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φφ. 15v-16r.

[606] Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φφ. 63r-63v.

[607] Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, «Ἱστορία τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων Α᾽», *Θεολογία 23* (1952), σσ. 169-190. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Ἱστορία τῶν ἐπισκοπικῶν τίτλων Β᾽», *Θεολογία 23* (1952), σσ. 342-366.

ειδική σημασία του όρου πρόεδρος. Στην περίπτωση που ένας επίσκοπος κατείχε διαδοχικά ή συγχρόνως περισσότερες επισκοπικές έδρες, ήταν γνήσιος επίσκοπος της πρώτης έδρας και πρόεδρος της άλλης ή των άλλων θρόνων. Προϋπόθεση της γνησιότητας ενός επισκόπου ήταν ή εγκαθίδρυσή του στον επισκοπικό θρόνο. Στην έδρα η οποία του προσφερόταν κατ' επίδοσιν ή κατά λόγον επιδόσεως, ο πρόεδρος, είχε όλα τα δικαιώματα του καθαυτό επισκόπου, εκτός από το δικαίωμα να κάθεται στο σύνθρονο[608].

Με την ολοκλήρωση της εκφώνησης «Ἡ θεία χάρις…», ψάλλεται αργώς και χαμηλοφώνως το «Κύριε, ἐλέησον»[609]. Σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση, παρατηρείται κατά παραλλαγή ο τρόπος της εκφοράς του: «λέγει ὁ λαὸς τὸ Κύριε, ἐλέησον τρίτον»[610] , «καὶ πάντων (ἐκ)φωνούντων ἐκ τρίτου τὸ Κύριε, ἐλέησον»[611], «καὶ ὁ λαὸς τὸ Κύριε, ἐλέησον»[612], «καὶ οἱ τοῦ βήματος καὶ οἱ ἐκτὸς τὸ Κύριε, ἐλέησον γ'»[613], «καὶ οἱ τοῦ βήματος καὶ οἱ ἐκτὸς τὸ Κύριε, ἐλέησον γ' καὶ πάντων φωνούντων τὸ Κύριε ἐλέησον»[614], «ἀποκρίνεται ἅπας ὁ λαὸς τὸ Κύριε, ἐλέησον γ'»[615] ,«οἱ

---

608 Περισσότερες πληροφορίες περί αυτού βλ. S. SALAVILLE, «Le titre ecclésiastique de «Proedros» dans les monuments byzantins», *EO* 29 (1930), σσ. 418-422, 431-432.

609 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σ. 138.

610 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ.377.

611 Coislin 213 (1027), φ. 25v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 εἰλητ. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21r. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21v. Paris gr. 385 (14ος αι.), φ. 309v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r: (=εκ παραδρομής ο γραφεύς το σημειώνει εις διπλούν). Βατοπ. 876 (1431), φ. 19v. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ.24v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18r. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 16v.

612 Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r.

613 Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 59v. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 86v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 96v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 63v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 109r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 48v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 61v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 316. Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. ΗΑΒ, σ. 67.

614 Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 109v.

615 Σινά 974, 16ος αι., φ. 143v.

ψάλται τὸ Κύριε, ἐλέησον»[616], «καὶ τοῦ Κύριε, ἐλέησον τρίς ᾀδομένου»[617]. Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα: Bar. gr. 390, Κιτίου 18, Πάτμου 647, και Milano Brera XI 47 (1573), έχουμε την μαρτυρία ότι το «Κύριε, ἐλέησον» λέγεται από τους ιερείς[618], ενώ ο κώδικας Διον. 4023. 489 αναφέρει ότι αρχιερείς λέγουν το «Κύριε, ἐλέησον»[619]. Κατά τον 17ο αιώνα εμφανίζεται στον κώδικα Egerton M2392, ότι το «Κύριε, ἐλέησον» λέγεται μέχρι το πέρας των ευχών «καὶ οἱ τοῦ βήματος καὶ οἱ ἐκτὸς ἀλλοῦ τὸ Κύριε, ἐλέησον, ἀνὰ τρὶς καὶ πολλάκις, μέχρις ἂν πληρώσῃ ὁ ἀρχιερεὺς τὰς εὐχὰς»[620].

Ειδικότερα την στιγμή των εκφωνήσεων «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» και «ἡ θεία χάρις» η στάση του χειροτονουμένου στην χειρόγραφη παράδοση είτε είναι ορθή είτε κλίνει τα γόνατα. Οι περισσότεροι κώδικες δεν κάνουν ειδική αναφορά περί γονυκλισίας του υποψηφίου προ της Αγίας Τράπεζας[621]. Αυτό μπορεί να φανερώνει πράξη, όπου ο επίσκοπος χειροτονείται όρθιος πλησίον της Αγίας Τραπέζης σε στάση δέησης και όχι γονυπετής[622]. Η στάση δέησης, αιτήσεως και προσευχής δηλώνει ότι ο μέλλων να χειροτονηθεί συμπροσεύχεται με όλη την εκκλησιαστική σύναξη, για να επέλθει η χάρις του Αγίου Πνεύματος. Η στάση δέησης εκδηλώνεται ταυτόχρονα με την ελαφριά κλίση του αυχένα και αποτελεί στάση αναμονής ευλογίας. Ελάχιστοι κώδικες αναφέρονται στην γονυκλισία. Στο Βυζαντινό Τυπικό εμφανίζεται από τον 14ο αιώνα και μετά στη χειροτονία του επισκόπου στο *Διατάξις* του Δημητρίου Γεμιστού [623], Μ.

---

[616] Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v.

[617] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄. PG* 155, 416A.

[618] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 123r. Πάτμου 647 (1583), φ. 9v, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522. Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 488.

[619] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80v.

[620] Egerton M 2392, 1664, φ. 2r.

[621] Βλ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, *τ. Α΄* , ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σ. 212.

[622] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, τ. Β΄,* ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1993, σ. 292. Στην εικονογραφία της Εκκλησίας απεικονίζεται συνήθως ο χειροτονούμενος σε ορθή στάση. Περισσότερα για αυτό βλ. π. ΗΛΙΑ ΚΑΡΑΛΗ, *Το μυστήριο της ιεροσύνης στη μέση και ύστερη περίοδο του Βυζαντίου. Τελετουργική και αισθητική θεώρηση*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 65.

[623] Βατοπ. 135 (1386), φ. 20v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Vat. gr 721 (14ο αι.), φφ. 187v-188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 21r. «κλίνει καὶ ἀμφοτέροις τοὺς πόδας».

Λαύρ. 536. Ε74 [624], Egerton MS 2392[625], Αρχιερατικόν[626]. Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα προβλέπεται ο χειροτονούμενος να «κλίνει τό ἑαυτοῦ γόνυ»[627]. Η μη ειδική αναφορά της γονυκλισίας του υποψηφίου επισκόπου στην χειρόγραφη παράδοση μπορεί να εξηγείται από το γεγονός ότι η χειροτονία τελείται Κυριακή, ημέρα Ανάστασης, κατά την οποία επικρατεί η ορθή στάση προσευχής και δεν γίνεται γονυκλισία. Σήμερα πλέον επικρατεί η γονυκλισία.

Συμπερασματικά,η προοιμιακή εκφώνηση της χειροτονίας «Ἡ θεία Χάρις», δεν αποτελεί καθιερωτική ευχή της Χειροτονίας αλλά: α. επίσημη και τελική αναγγελία της διά της θείας χάριτος γενομένης εκλογής του κανονικώς εψηφισμένου επισκόπου από την τέλεια και κανονική ιερά σύνοδο, β. επίσημη ανακοίνωση της αμέσως επακολουθούσης χειροτονίας αυτού, και γ. πνευματικό παράγγελμα, όπως όλοι οι συμμετέχοντες στην Θεία Λειτουργία να συμπροσευχηθούν για να επέλθει επ᾽αυτόν η θεία χάρις του Παναγίου και Τελεταρχικού Πνεύματος. Για αυτό και τα χειρόγραφα, εκτός του Bar. gr. 336, δεν μαρτυρούν την επίθεση των χειρών στην κορυφή του χειροτονουμένου κατά την προιμιακή αυτή εκφώνηση, αλλά μετά στο τέλος αυτής, καθόσον η χειροτονία συντελείται στη συνέχεια διά της τριττής σφραγίσεως του χειροτονουμένου από τον χειροτονούντα αυτόν και της ανάγνωσης των καθιερωτικών ευχών.

ζ. Επίθεση του Ευαγγελίου

Με το θέμα της επίθεσης του Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου κατά τη χειροτονία του επισκόπου έχουν ασχοληθεί ξένοι ερευνητές στις διάφορες λειτουργικές παραδόσεις των Ανατολικών Εκκλησιών. Ο κατεξοχήν μελετητής των χειροτονιών Bradshaw αναφέρει ότι η επίθεση του Ευαγγελίου απαντάται στο ορθόδοξο συριακό - ιακωβιτικό και μαρωνιτικό Τυπικό, με εξαίρεση την εκκλησία της

---

[624] Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 17v.

[625] Egerton MS 2392 (1664), φ. 2r: «καὶ κλίνας τὰ γόνατα αὐτοῦ».

[626] Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. ΗΑΒ, σ. 66.

[627] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), ἐκδ. MOR, σ. 101. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 122r. Πάτμου 647 (1583), φ. 9r. , ἐκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80r.

Γεωργίας[628]. Αναφέρει ότι απαντάται σε πρότερες πηγές, όπως στις *Αποστολικές Διαταγές*[629], σε Ομιλίες του ιερού Χρυσοστόμου[630], του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας[631], του Παλλαδίου Ελενουπόλεως[632], *στο Περί Ἐκκλησιαστικής Ἱεραρχίας* του Διονυσίου Αρεοπαγίτη[633], στους *Κανόνες Βασιλείου* στα Αράβικα που κυκλοφορούσε στην Αίγυπτο[634] και στο *Statuta Ecclesiae antiquae*[635]. Επίσης, αναφέρει ότι για το σημερινό Ρωμαϊκό Τυπικό στη χειροτονία του πάπα, διάκονοι επιθέτουν το Ευαγγέλιο επί της κεφαλής του χειροτονουμένου, το οποίο επιβεβαιώνει ότι διατηρούν την αρχαία λειτουργική διάταξη των Αποστολικών Διαταγών, ενώ το ανατολικό Λειτουργικό Τυπικό ακολουθεί διαφορετική πράξη [636].

Σύμφωνα με το χειρόγραφο Bar. gr. 336, ο αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως αναπτύσσει το Ευαγγέλιο επί της κεφαλής και του τραχήλου του χειροτονουμένου και οι συμμετέχοντες επίσκοποι συνεφάπτονται το άγιο Ευαγγέλιο[637]. Η επίθεση του Ευαγγελίου γίνεται μετά την εκφώνηση «ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» και «ἡ θεία χάρις» και προ της α′ ευχής. Κατά τη βυζαντινή διάταξη συμβολίζει τον «ευαγγελικόν ζυγόν» που έχει αναλάβει, όπως χαρακτηριστικά λέγει η τελεστική ευχή.

---

628 P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, New York 1990, σ. 41.

629 *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ* 8, 4, 6, M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σ. 142.

630 *Εἰς τὸ ὅτι Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης εἷς ὁ νομοθέτης καὶ εἰς τὸ ἔνδυμα τοῦ Ἱερέως καὶ περὶ μετανοίας, κεφ. PG* 56, 404A/C.

631 *Ἐκ τῶν ἐξηγητικῶν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τινῶν ἐκ τῶν Πατέρων ἐξηγήσεις κατὰ συντομίαν συλλεγεῖσαι παρὰ τοῦ μακαριωτάτου Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, κεφ. β. PG* 125, 533A.

632 *Διάλογος ἱστορικός Παλλαδίου ἐπισκόπου Ἑλενουπόλεως, γενόμενος πρὸς Θεόδωρον, διάκονον Ῥώμης περὶ βίου καὶ πολιτείας τοῦ μακαρίου Ἰωάννου ἐπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, κεφ. ιστ΄. PG* 47, 533A.

633 G. HEIL und A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991, σ. 110. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας, κεφ.* Ε΄, ΙΙΙ, ΙΙ. *PG* 3, 509B.

634 W. RIEDEL, *Die Kirchenrechtsquellen des Patriarchats Alexandrien*, Leipzig 1900.

635 P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, όπ.π., σ. 22.

636 P. F. BRADSHAW, *Rites of Ordination: Their History and Theology*, Liturgical Press, Minnesota 2013, σσ. 90-91.

637 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377: «ἀναπτύσσων ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὸ εὐαγγέλιον, ἐπιτίθησιν αὐτὸ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ καὶ τὸν τράχηλον, παρεστώτων καὶ ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ἐφαπτομένων αὐτῶν τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου».

Σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση, «ἀναπτύσσων ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὸ εὐαγγέλιον, ἐπιτίθησιν αὐτὸ ἐπὶ τὴν κεφαλήν αὐτοῦ καὶ τὸν τράχηλον, παρεστώτων καὶ ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ἐφαπτομένων αὐτῶν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου», πρό της τελεστικής ευχής[638], και με το πέρας της δεύτερης ευχής, δηλαδή μετά το Αμήν, «ἐπαίρει τὸ εὐαγγέλιον ὁ (ἀρχιεπίσκοπος ἢ πατριάρχης) καὶ ἀποτίθεται ἐν τῇ ἁγίᾳ τραπέζῃ»[639] ή «αἴρει τὸ εὐαγγέλιον» [640], στην εκφώνηση «Σὸν γάρ ἐστιν τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζειν. Ἀμήν». Όπως στα άλλα χειρόγραφα, έτσι και η Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού, το Ευαγγέλιο τίθεται μετά τις εκφωνήσεις «ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ…» και «ή

[638] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377. Coislin 213 (1027), φφ. 25v-26r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124r. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 199v-200r. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21r. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 269r. Σινά 983 (14ος αι.), φφ. 147v-148r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 19v. M. Λαύρ. 536. E74 (1541), φ. 18r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 24v. Burney MS 54 (1573), φ. 30v. M. Λαύρ. 691. H36 (1598), φ. 109v. EBE 781 (16ος αι.), φ. 57v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 59r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Add MS 40755 (1600), φ. 58v. EBE 2438 (17ος αι.), φ. 86v. M. Λαύρ. 805. H150 (1654), φ. 97r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 64v. EBE 813 (17ος αι.), φ. 12v. EBE 836 (17ος αι.), φ. 98r. M. Λαύρ. 837. H182 (17ος αι.), φ. 83r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 16v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 86v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 62v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91r. M. Λαύρ. 699. H44 (1723), φ. 109r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. EBE 860 (18ος αι.), σ. 189. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 317. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 67. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[639] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 162r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 377. Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Coislin 213 (1027), φ. 27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 126v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99 εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 155r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 23r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 123r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 123r. M. Λαύρ. 691. H36 (1598), φ. 113v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 61v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 301r. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. EBE 2438 (17ος αι.), φ. 90r-90v. EBE 813 (17ος αι.), φ. 14r. EBE 836 (17ος αι.), φ. 98r. M. Λαύρ. 805. H150 (1654), φ. 100v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 67r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33r. M. Λαύρ. 837. H182 (17ος αι.), φ. 86v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 20r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 49v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94r. M. Λαύρ. 699. H44 (1723), φ. 112r. EBE 860 (18ος αι.), σ. 196. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 319. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 69. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

[640] Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 55r. Burney MS 54 (1573), φ. 32v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34v. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83. EBE 781 (16ος αι.), φ. 59v.

θεία χάρις..»[641]. Τα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα, πρό της εκφωνήσεως «ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ…» και «ἡ θεία χάρις..», αναφέρουν: «εἷς δὲ τῶν ἀρχιερέων λαβὼν τὸ ἅγιον εὐαγγέλιον, καὶ τοῦτο ἀνεώξας, τίθησιν αὐτὸ ἐξάπινα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, ἐπὶ πρόσωπον κρατοῦντες αὐτὸ οἱ ἕτεροι ἀρχιερεῖς ἔνθεν καὶ κακεῖθεν»[642]. Ο κώδικας Paris Suppl. gr. 177 θέλει «καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχιερεῖς ἔχοντας ἀμφοτέρας ἐπικείμενοι τάς χεῖρας ἐπί τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ»[643].

Κατά την ερμηνεία του Συμέων Θεσσαλονίκης, ανοίγεται το Ευαγγέλιο, «ὃ δὴ ὁ Χριστός ἐστι», και τοποθετείται στο κεφάλι και στον τράχηλο του χειροτονουμένου. Ο συμβολισμός της πράξεως αυτής είναι μεγάλος και πλούσιος. Ο χειροτονούμενος, επειδή γίνεται κεφαλή της Εκκλησίας, ο ίδιος πρέπει να έχει κεφαλή του τον Χριστόν· πρέπει να γνωρίζει όσο μπορεί «πάντα τὰ τοῦ Χριστοῦ», ο νούς, ο λόγος και οι αισθήσεις του να λειτουργούν από τον ίδιο τον Χριστό· να έχει τον αυχένα του κάτω από «τὸν ζυγὸν τοῦ Χριστοῦ τόν ἐλαφρότατον» και να μην κάνει τίποτε χωρίς τη γνώμη του Χριστού[644].

Στην σημερινή ισχύουσα τάξη ανοίγεται το Ευαγγέλιο και τοποθετείται ανοιγμένο[645] στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής, ιδίως προς το

---

641 Βατοπ. 135 (1386), φ. 21r. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 86r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 86v.

642 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 122v. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80r. Πάτμου 647 (1583), φ. 9r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522. Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 488.

643 Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v.

644 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΕ΄. PG* 155, 416AB: «Καὶ εὐθὺς τὸ Εὐαγγέλιον ἀνοίγνυται· ὃ δὴ ὁ Χριστός ἐστί, καὶ δι΄αὐτοῦ ἡ Ἐκκκλησία αὐτοῦ· καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἀνεωγμένον καὶ τοῦ τραχήλου τοῦ χειροτονουμένου τίθεται· δηλοῦντος τοῦ ἔργου, ὡς τὸν Χριστὸν ἔχει κεφαλήν, κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας γινόμενος, καὶ πᾶσαν ἔχειν τὴν γνῶσιν αὐτοῦ ὡς ἐγχωρεί, ἐπεὶ καὶ περὶ τὸ ἡγεμονικὸν αὐτοῦ τίθεται καὶ πάντα νοῦν καὶ λόγον καὶ τὰς αἰσθήσεις τυποῦν καὶ ῥυθμίζειν κατά Χριστόν, καὶ ὑπὸ ζυγὸν τοῦ Χριστοῦ τὸν ἐλαφρότατον ἔχειν τὸν αὐχένα, καὶ μηδὲν πράττειν παρὰ γνώμην αὐτοῦ, ὅτι καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ αὐχένος διὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐδέξατο. Τούτου οὖν ἀνεωγμένου τεθέντος, τῶν γραμμάτων τῶν ἱερῶν ἐπικειμένων τῇ τοῦ τελουμένου κεφαλῇ».

645 Για την τοποθέτηση του ιερού Ευαγγελίου ανεωγμένο στο κεφάλι του χειροτονουμένου, αντλούμε πληροφορίες από τον ιστορικό Γεώργιο Παχυμέρη, όπου συνδέεται με δυσοίωνα φαινόμενα. Την ημέρα της χειροτονίας του Πατριάρχου Αθανασίου α΄ εκτός από σεισμική δόνηση, σείστηκαν οι λαμπάδες του πολυελαίου και οι παρόντες κληρικοί θεώρησαν ότι είναι σημάδι εκβολής του Πατριάρχη. Όταν ο Μητροπολίτης Νικομηδείας Καράκαλλος άνοιξε το ευαγγέλιο επί της κεφαλής του Αθανασίου, έλαχε το χωρίο «τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ». Γρήγορα γύρισαν τά φύλλα και όταν έλαχε το χωρίο «καὶ τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ κατασκηνοῦσιν ἐν αὐτῷ»,

μέρος του τραχήλου – αυχένος του χειροτονουμένου, με τέτοιον τρόπο, ώστε στο έμπροσθεν τμήμα της κεφαλής αυτού να απομείνει ικανός χώρος για να τεθεί το άκρον του Ωμοφορίου και το χέρι του χειροτονούντος, προκειμένου να αναγνώσει τις καθιερωτικές ευχές της χειροτονίας επί της κεφαλής του χειροτονουμένου και όχι επί του ιερού Ευαγγελίου, διότι δεν χειροτονείται το ιερόν Ευαγγέλιον αλλά ο χειροτονούμενος κληρικός. Οι συνιερουργούντες Αρχιερείς συνεφάπτονται μεταξύ τους, διά επιθέσεως της χειρός του ενός επί του ώμου του ετέρου[646]. Κατά τον Τρεμπέλα η πράξη αυτή είναι σύμβολο της συγκατάθεσης των λειτουργών για τη χειροτονία του εψηφισμένου[647]. Το Ευαγγέλιο υποβαστάζεται σήμερα από τους δύο αρχαιότερους, κατά τα πρεσβεία Αρχιερείς, παρά από διακόνους, όπως εμφανίζεται στις *Αποστολικές Διαταγές*.

η. Οι τελεστικές ευχές

Στο Βυζαντινό Τυπικό, οι τελεστικές ευχές διαμορφώνονται δύο αντί μίας. Η ευχή της χειροτονίας ήδη, όπως έχουμε αναφέρει στο προηγούμενο κεφάλαιο, απαντάται σε παλαιότερες πηγές, όπως η Αποστολική

επίσης το θεώρησαν δυσοίωνο. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Georgi Pachymeris de Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim,* έκδ. απο IMMANUEL BEKKERUS and GEORGE BARTHOLD, [CSHB 11], σσ. 146-147. FILIMON FLORIN, «The Prediction Method by Means of the Holy Gospel and the Psalter: α Late Byzantine Case of a Reassigned Geomantic Text», στὸ *Savoirs pridictifs et techniques divinatoires de l'Antiquitι tardive ϋ Byzance, Paul Magdalino καὶ Andrei Timotin* επιμ., Seyssel: La Pomme d'Or, 2019, 235-301. Για τη βιβλιομαντεία κατά τη χειροτονία του πατριάρχου Αθανασίου α᾿ (1289-1293 καὶ 1303-1310), βλ. αυτόθι, 278-279. Επίσης βλ. ΣΤΕΛΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σσ. 77-100.

646 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι³ 2014, σ. 137.

647 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α᾿, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σσ. 212, 234.

Παράδοση του Ιππολύτου[648], οι *Κανονες* του *Ιππολύτου*[649], οι *Αποστολικές Διαταγές*[650], η *Διαθήκη του Κυρίου*[651] και το *Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως*[652]. Προ του Βυζαντινού Τυπικού υφίσταται μία κοινή ευχή για τη χειροτονία του επισκόπου και του πρεσβυτέρου με την εναλλαγή του βαθμού αντιστοίχως.

Η διαμόρφωση των δύο ευχών στη χειροτονία του επισκόπου στο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό μπορεί ωστόσο να ανάγεται σε παλαιότερη εποχή, αν αναλογιστούμε ότι, στο *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* του Διονυσίου Αρεοπαγίτου, ο συντάκτης αναφέρει «ταῖς παναγεστάταις ἐπικλήσεσιν», δηλαδή την ύπαρξη περισσοτέρων της μίας ευχών[653]. Σαφή εικόνα θα είχαμε σε περίπτωση που καταγραφόταν το περιεχόμενο των ευχών της επισκοπικής χειροτονίας.

Ξένοι ερευνητές ασχολήθηκαν με τον αριθμό των ευχών κατά τη συγκριτική έρευνα των διαφόρων λειτουργικών τυπικών παραδόσεων των ευχών. Συγκεκριμένα, ο Bradshaw αναφέρει ότι το αρχαίο αρμενικό Τυπικό ακολουθεί την ίδια πρακτική με το Βυζαντινό. Περιλαμβάνει δύο ευχές με διαφορετικό όμως περιεχόμενο σε σχέση με το Βυζαντινό. Το ανατολικό συριακό Τυπικό επίσης έχει δύο ευχές, η πρώτη λέγεται προ της ανακήρυξης. Στο γεωργιανό Τυπικό υπάρχει σύνθεση ευχών από τις κανονικολειτουργικές συλλογές και συγκεκριμένα από τις Αποστολικές

---

[648] *Αποστολική Παράδοση* 68, 26-35, 69, 1-24, E. HAULER, *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae,* Leipzig 1900, σσ. 103-106. *Αποστολική Παράδοση* 3, D. B. BOTTE, *La tradition Apostolique, SC* 11 bis, σσ. 40-46. Βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 39], Münster 1963, σσ. 4-10.

[649] H. ACHELIS, *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti,* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σσ. 42-47.

[650] M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques*, t. III, *SC* 336, σσ. 140-150. FR. X. FUNK, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Paderbornae 1905, σσ. 472-476.

[651] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi*, Moguntiae 1899, σσ. 27-33.

[652] M. J. JOHNSON, *The prayers of Serapion of Thmuis, A literary, liturgical and theological analysis,* OCA 247, Rome 1995, σ. 60. PANTELEIMON E. RODOPOULOS, *The Sacramentary of Serapion*, Thessaloniki 1967, σ. 133.

[653] ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, όπ.π. *κεφ.* Ε', ΙΙ. *PG* 3, 509B: για τον επίσκοπο: «ταῖς παναγεστάταις ἐπικλήσεσιν ἀποτελειοῦται», για τον πρεσβύτερο: «ταῖς ἱεροποιοῖς ἐπικλήσεσιν ἁγιάζεται», για τον διάκονο: «τελειούμενος ὑπ' αὐτοῦ ταῖς τῶν λειτουργῶν τελεστικαῖς ἐπικλήσεσιν». Και έκδ. G. HEIL UND A. M. RITTER, *Corpus Dionysiacum II*, όπ.π., σ. 110. Βλ. και ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΧΥΜΕΡΗ, *Παράφρασις, κεφ.* Ε', ΙΙ. *PG* 3, 525C: «ταῖς ἱεροποιοῖς εὐχαῖς ἁγιάζεται».

Διαταγές. Το μαρωνιτικό Τυπικό περιλαμβάνει έναν αριθμό ευχών, για αυτό και η δομή της τελετής είναι μεγάλη. Πολλές από αυτές προέρχονται από την συριακή ορθόδοξη Εκκλησία και άλλες από το μελχιτικό Τυπικό, ενώ άλλες ευχές δεν προέρχονται από γνωστές πηγές. Συγκεκριμένα η χειροτονία του διακόνου έχει μία ευχή με στοιχεία από το Βυζαντινό Τυπικό, μία για τη χειροτονία του επισκόπου που προέρχεται από τις Αποστολικές Διαταγές. Κάτι παρόμοιο ισχύει και στο μελχιτικό Τυπικό. Κάποιες ευχές προέρχονται από γεωργιανά κείμενα (με προέλευση από τα Ιεροσόλυμα), άλλες ευχές είναι παρόμοιες με το Βυζαντινό, άλλες με το μαρωνιτικό και για άλλες δεν υπάρχει σαφής προέλευση και παραλληλισμός[654].

Οι τελεστικές ευχές της χειροτονίας του επισκόπου από τον 8ο αιώνα έως και τα σημερινά έντυπα Ευχολόγια στο Βυζαντινό Τυπικό ανήκουν στα αμετάβλητα λειτουργικά στοιχεία της ακολουθίας, με ορισμένες διαφοροποιήσεις σε λέξεις και εκφράσεις. Ως προς τον τρόπο εκφοράς των ευχών αναγινώσκονται μυστικώς από την εμφάνιση αυτών έως και σήμερα. Από τον 17ο αιώνα έχουμε την πρώτη αναφορά που σημειώνεται προ της ευχής ότι λέγεται μυστικώς[655]. Η συνήθης περίπτωση που υποδηλώνει την χαμηλόφωνη εκφορά των ευχών είναι η σημείωση που δίνουν τα χειρόγραφα στις καταλήξεις των ευχών[656], με τον προσδιορισμό «ἐκφώνησις», πρίν από «Ὅτι ἡγίασταί σου τὸ ὄνομα..» και «Σὸν γάρ ἐστι τὸ ἐλεεῖν…». Επίσης το περιεχόμενο των καταλήξεων παραμένει σταθερό, χωρίς μεταβολές, εκτός από μικρές ασήμαντες παραλλαγές σε ορισμένα σημεία.

Στο Βυζαντινό Τυπικό η πρώτη ευχή λέγεται μετά τις εκφωνήσεις της ανακήρυξης, ενώ η δεύτερη μετά την συναπτή, τις λεγόμενες

---

[654] P. F. BRADSHAW, *Rites of Ordination: Their History and Theology,* Liturgical Press, Minnesota 2013, σ. 93-94. Βλ. HEINZGERD BRAKMANN, «Die altkirchlichen Ordinationsgebete Jerusalems», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 47 (2004), 108-127.

[655] Egerton M 2392, 1664, φ. 2r: «καὶ ὁ ἀρχιερεῦς ἐπεύχεται τὰς εὐχὰς μυστικῶς».

[656] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 162v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 379. Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Σινά 959 (11ος αι.), φφ. 124v-125v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 200v. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21v. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188v-189r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 87r-88r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 22r-23v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φφ. 225r-226r, (=Bibliotheca Regia 1741, έκδ. MOR, σ. 71). Βατοπ. 876 (1431), φφ. 21v-24r. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φφ. 25r-25v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φφ. 18r-20r. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φφ. 300v-301r. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144v-145r. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φφ. 58r-59r. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φφ. 104v-108v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φφ. 34r-34v.

διακονικές αιτήσεις. Επίσης ο αρχιεπίσκοπος ανοίγει το Ευαγγέλιον, το τοποθετεί μεταξύ της κεφαλής και του τραχήλου και, αφού τον ευλογήσει τρείς φορές, τότε αναγινώσκει μυστικώς τις ευχές.

Στη συνέχεια παραθέτουμε ένα διάγραμμα των ευχών για τη μεθοδολογική μελέτη και κατανόηση των νοημάτων, όπως απαντώνται στον Bar. gr 336, με αναφορές σε βιβλικά στοιχεία, την επίκληση του Αγίου Πνεύματος, τις ειδικές αιτήσεις για τα πνευματικά χαρίσματα και τις λειτουργίες του αξιώματος που πρέπει να έχει και που λαμβάνει την ημέρα της χειροτονίας. Το διάγραμμα των ευχών περιλαμβάνει πρόλογο, αιτήματα και δοξολογικό επίλογο.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

ΕΥΧΗ Α΄

1. **Πρόλογος:**

Α. Προσφώνηση:	Δέσποτα Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν,
Β. Ανάμνηση: Χαρίσματα – Λειτουργός:	ὁ νομοθετήσας ἡμῖν διὰ τοῦ πανευφήμου σου ἀποστόλου Παύλου βαθμῶν καὶ ταγμάτων τάξιν εἰς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι καὶ λειτουργεῖν τοῖς σεπτοῖς καὶ ἀχράντοις σου μυστηρίοις ἐν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, πρῶτον ἀποστόλους, δεύτερον προφήτας, τρίτον διδασκάλους·

2. **Αιτήματα:**

Α. Διδακτικό αξίωμα:	αὐτός, δέσποτα τῶν ἁπάντων, καὶ τοῦτον τὸν ψηφισθέντα ὑπεισελθεῖν τῷ εὐαγγελίῳ (=τὸν εὐαγγελικὸν ζυγὸν[657])

[657] *Ματθ.* 11, 29-30: «ἄρατε τὸν ζυγόν μου ἐφ᾿ ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ᾿ ἐμοῦ, ὅτι πραΰς εἰμι καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ, καὶ εὑρήσετε ἀνάπαυσιν ταῖς ψυχαῖς ὑμῶν· ὁ γὰρ ζυγός μου

Β. Χειροτονία:	καὶ τῇ ἀρχιερατικῇ ἀξίᾳ διὰ τῆς χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ τῶν συμπαρόντων λειτουργῶν καὶ συνεπισκόπων,
Γ. Επίκληση του Αγίου Πνεύματος:	τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ χάριτι τοῦ ἁγίου σου πνεύματος
Δ. Τρισσόν αξίωμα: Προφητικό Βασιλικό Αρχιερατικό	ἐνίσχυσον, ὡς ἐνίσχυσας τοὺς ἁγίους σου προφήτας, ὡς ἔχρισας τοὺς βασιλεῖς, ὡς ἡγίασας τοὺς ἀρχιερεῖς,
Ε. Αρχιερατικό αξίωμα:	καὶ ἀνεπίληπτον αὐτοῦ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀπόδειξον, καὶ πάσῃ σεμνότητι κατακοσμῶν[658], ἅγιον ἀνάδειξον
ΣΤ. Ποιμαντικό έργο:	εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι τοῦ αἰτεῖν σε τὰ πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ καὶ ὑπακούειν αὐτῷ.

3. Δοξολογία:

Δοξολογική επισφράγιση:	Ὅτι ἡγιάσθη τὸ ὄνομά σου, δεδόξασταί σου ἡ Βασιλεία, τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

χρηστὸς καὶ τὸ φορτίον μου ἐλαφρόν ἐστιν».

[658] *Α΄ Τιμ.* 3, 1-4: «Πιστὸς ὁ λόγος· εἴ τις ἐπισκοπῆς ὀρέγεται, καλοῦ ἔργου ἐπιθυμεῖ. δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, νηφάλιον, σώφρονα, κόσμιον, φιλόξενον, διδακτικόν, μὴ πάροινον, μὴ πλήκτην, μὴ αἰσχροκερδῆ, ἀλλ᾽ ἐπιεικῆ, ἄμαχον, ἀφιλάργυρον, τοῦ ἰδίου οἴκου καλῶς προϊστάμενον, τέκνα ἔχοντα ἐν ὑποταγῇ μετὰ πάσης σεμνότητος».

ΕΥΧΗ Β΄

1. Πρόλογος:

Α. Προσφώνηση:	Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν,
Β. Θεία Ιδιότητα :	ὁ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὴν ἀνθρώπου φύσιν τὴν τῆς Θεότητος ὑπενεγκεῖν οὐσίαν, τῇ σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς διδασκάλους καταστήσας, τὸν σὸν ἐπέχοντας θρόνον,

2. Αιτήματα:

Α. Λειτουργός των μυστηρίων:	εἰς τὸ ἀναφέρειν σοι θυσίαν, καὶ προσφορὰν ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου· σύ, Χριστέ,
Β. Θείος Οικονόμος:	καὶ τοῦτον τὸν ἀναδειχθέντα οἰκονόμον τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος,
Γ. Ποιμαντική διακονία:	ποίησον μιμητὴν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Ποιμένος, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου[659]· ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει,
Δ. Διδακτική διακονία:	παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων[660], φωστῆρα ἐν κόσμῳ·[661] ἵνα, καταρτίσας τὰς ψυχὰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτῷ ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς, παραστῇ τῷ Βήματί σου ἀκαταισχύντως, καὶ

[659] *Ιωάν.* 10, 15: «καθὼς γινώσκει με ὁ πατὴρ κἀγὼ γινώσκω τὸν πατέρα· καὶ τὴν ψυχήν μου τίθημι ὑπὲρ τῶν προβάτων». *Ιωάν.* 10, 10: «᾿Εγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός· ὁ ποιμὴν ὁ καλὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθησιν ὑπὲρ τῶν προβάτων».

[660] *Ρωμ.* 2, 19-20: «πέποιθάς τε σεαυτὸν ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει, παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων, ἔχοντα τὴν μόρφωσιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας ἐν τῷ νόμῳ».

[661] *Φιλιπ.* 2, 15: «ἵνα γένησθε ἄμεμπτοι καὶ ἀκέραιοι, τέκνα Θεοῦ ἀμώμητα ἐν μέσῳ γενεᾶς σκολιᾶς καὶ διεστραμμένης, ἐν οἷς φαίνεσθε ὡς φωστῆρες ἐν κόσμῳ».

τὸν μέγαν μισθὸν λάβῃ, ὃν ἡτοίμασας τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου σου[662].

2. **Δοξολογία:**

Δοξολογική επισφράγιση: Σὸν γάρ ἐστι τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζειν ἡμᾶς, ὁ Θεός, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί, καὶ τῷ Παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Σύμφωνα με το περιεχόμενο του προλόγου της πρώτης ευχής ο χειροτονών επεύχεται μυστικώς και δέεται στον Θεό Πατέρα, κατά τα δεδομένα της Αντιοχειανής Εκκλησίας. Κατά τον πρόλογο έχουμε την αναφορά του Αποστόλου Παύλου, μέσω του οποίου ο Θεός καθόρισε τις βαθμίδες και τις τάξεις των διακονιών. Στην συνέχεια παρατίθεται το χωρίο από *Α΄ Κορινθίους* 12, 28 και *Εφεσίους* 4, 11-12, όπου αναφέρονται οι απόστολοι, οι προφήτες και οι διδάσκαλοι. Το περιεχόμενο είναι σημαντικό διότι, όπως ο ίδιος ο Θεός διόρισε τις βαθμίδες και τάξεις και διένειμε τις διάφορες δωρεές της χάριτος του Πνεύματος «πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων εἰς ἔργον διακονίας, εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ»[663], έτσι και κατά τη χειροτονία του επισκόπου δίδεται το χαρίσματα να υπηρετεί το Άγιο Θυσιαστήριο «εἰς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι καὶ λειτουργεῖν τοῖς σεπτοῖς καὶ ἀχράντοις σου μυστηρίοις ἐν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ».

Με το τέλος του προλόγου ξεκινάει η αίτηση που αφορά το βασικό καθήκον που αναλαμβάνει ο χειροτονούμενος, δηλαδή να διδάξει το ευαγγέλιο με τον προσδιορισμό «ὑπεισελθεῖν τῷ εὐαγγελίῳ». Την ίδια ερμηνεία έχει και η τοποθέτηση του Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου. Η χειροτονία

---

[662] *Α' Κορ.* 9, 23-24: «πάντα δὲ ποιῶ διὰ τὸ εὐαγγέλιον, ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι. Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον; οὕτως τρέχετε ἵνα καταλάβητε». *Ματθ.* 25, 34: «τότε ἐρεῖ ὁ βασιλεὺς τοῖς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, Δεῦτε, οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου».

[663] *Εφεσ.* 4, 11-12.

γίνεται μετά από ψηφοφορία και διά επιθέσεως των χειρών, αυτό φανερώνει το «ψηφισθέντα…» και «τῇ ἀρχιερατικῇ ἀξίᾳ διὰ τῆς χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ». Η αναφορά των «συμπαρόντων λειτουργῶν καί συνεπισκόπων» συνιστά την συνοδικότητα για την ανάδειξη ενός νέου επισκόπου, όπου μετέχουν όλοι οι διάκονοι, πρεσβύτεροι και επίσκοποι (=λειτουργοί), για να ενεργήσει η χάρις του Αγίου Πνεύματος, όπως χαρακτηριστικά έγινε την ημέρα της Πεντηκοστής. Επίσης είναι εμφανής η επίκληση του Αγίου Πνεύματος «τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ χάριτι τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος», δέεται όπως ο Κύριος «ἀναδείξῃ αὐτῷ ἀνεπίληπτον τὴν ἀρχιερωσύνην». Στην ευχή έχουμε την αναφορά των προφητών, βασιλέων και των αρχιερέων της Παλαιάς Διαθήκης. Ο επίσκοπος ταυτίζεται με τα πρόσωπα αυτά, δηλαδή αποτελεί συνέχεια του έργου τους. Προσδιορίζεται και το τρισσόν αξίωμα που φέρει ο επίσκοπος (προφητικό, βασιλικό, αρχιερατικό). Επίσης, υπάρχει η αίτηση να αναδείξει τον νέον επίσκοπο άξιο του αρχιερατικού αξιώματος «καὶ ἀνεπίληπτον αὐτοῦ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀπόδειξον, καὶ πάσῃ σεμνότητι κατακοσμῶν, ἅγιον ἀνάδειξον». Απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει επίσκοπος είναι το ανεπίληπτον του βίου του, στοιχείο που απαντάται ήδη στις κανονικολειτουργικές συλλογές. Ἄλλο λειτούργημα του επισκόπου που αναφέρει η ευχή είναι το ποιμαντικό έργο που αναλαμβάνει «εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι, τοῦ αἰτεῖν σε τὰ πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπακούειν αὐτῷ».

Στο τέλος ο χειροτονών εκφωνεί: «Ὅτι ἡγίασταί σου τὸ ὄνομα, καὶ δεδόξασταί σου ἡ βασιλεία», διότι μόνο ο Θεός είναι από τη φύση του άγιος και δεδοξασμένος. Μόνο αυτός αγιάζει και δοξάζει. Αυτός είναι ο μοναδικός βασιλεύς και αρχιερεύς. Τελειώνει την εκφώνηση ανυμνώντας την Αγία Τριάδα, «παρ' ἧς πάντα τελεῖται» και δικά της είναι τα δωρήματα.

Η δεύτερη ευχή της χειροτονίας λέγεται μετά τις διακονικές αιτήσεις, είναι τελεστική και αναφέρεται επί οντολογικής βάσεως στο αξίωμα του επισκόπου διά της φράσεως: «Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὴν ἀνθρώπου φύσιν τὴν τῆς Θεότητος ὑπενεγκεῖν οὐσίαν, τῇ σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς διδασκάλους καταστήσας, τὸν σὸν ἐπέχοντας θρόνον….». Στη συνέχεια αιτείται τα απαιτούμενα χαρίσματα, τα οποία έχει ανάγκη ο ιερουργός για την ανάληψη του αρχιερατικού αξιώματος. Ο επίσκοπος δια της χειροτονίας αναλαμβάνει να είναι: α. λειτουργός των μυστηρίων: «εἰς τὸ ἀναφέρειν σοι θυσίαν, καὶ προσφορὰν ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου· σύ, Χριστέ», β. θείος οικονόμος της επισκοπικής χάριτος: «καὶ τοῦτον τὸν ἀναδειχθέντα οἰκονόμον τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος» (*Α' Πέτρ.* 4,10), γ. ποιμένας: «ποίησον μιμητὴν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ ποιμένος, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου (*Ιωάν.* 10, 15)

ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει», δ. διδάσκαλος: «παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων (*Ρωμ.* 2, 19-20), φωστῆρα ἐν κόσμῳ· (*Φιλιπ.* 2, 15) ἵνα, καταρτίσας τὰς ψυχὰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτῷ ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς, παραστῇ τῷ Βήματί σου ἀκαταισχύντως, καὶ τὸν μέγαν μισθὸν λάβῃ, ὃν ἡτοίμασας τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου σου (*Α΄ Κορ.* 9, 23-24)».

Στό τέλος της ευχής «*ἐκφωνεῖ καὶ δοξάζει τὸ κράτος καὶ τὸ ἔλεος τοῦ σαρκωθέντος ὑπὲρ ἡμῶν Υἱοῦ, καὶ τοῦ Πατρός αὐτοῦ, καὶ τοῦ Πνεύματος, τῇ ἐπικλήσει τῆς Τριάδος τὰ προλεχθέντα βεβαιωσάμενος, καὶ τὸν χειροτονούμενον τελειώσας*». Ευλογεί σταυροειδώς για τρίτη και τελευταία φορά το κεφάλι του χειροτονουμένου, ως «*δεῖγμα τῆς τελειώσεως*». Απαίρει το Ευαγγέλιο από το κεφάλι και τον τράχηλο και το τοποθετεί στην Αγία Τράπεζα. Με την ολοκλήρωση των τελεστικών ευχών, ο χειροτονηθείς έχει λάβει τη χάρη του Ευαγγελίου που συμβολίζει τον Χριστό «καὶ ὅλος ἐστὶν Εὐαγγέλιον καὶ τοῦ Εὐαγγελίου Χριστοῦ ὄργανον θεῖον»[664].

Αν διαβάσουμε με προσοχή τις ευχές, παρατηρούμε ότι η χορηγούμενη θεία χάρις διά της χειροτονίας ενεργοποιεί στον χειροτονούμενο επίσκοπο την πνευματική εξουσία να επιτελεί τα ιερατικά του καθήκοντα. Η βοήθεια του Θεού προς τον χειροτονούμενο επίσκοπο παρέχεται αφενός μεν για να εκτελέσει τα ιερατικά του καθήκοντα, αφετέρου δε για να έχει ενάρετο και ιεροπρεπή βίο. Η όλη ευχολογία δεν αποτελεί μόνο αναφορά στην κλήση και καθιέρωση στο επισκοπικό αξίωμα, αλλά εκθέτει αναλυτικώς και αυτήν την διάσταση της αποστολής. Αποτελεί όχι μόνο μία στατική παρουσίαση των πραγμάτων, αλλά εμπεριέχει και δυναμική διάσταση. Το μεταδιδόμενο χάρισμα, το διά της επιθέσεως των χειρών και ιδίως του Ευαγγελίου, δεν είναι μόνο χάρις του αξιώματος, αλλά και δύναμη που αγιάζει και προάγει τον χειροτονούμενο επίσκοπο σε κάθε αρετή[665].

Στη συνέχεια θα παραθέσουμε το κείμενο των ευχών από το Bar. gr. 336 καθώς και τις παραλλαγές που συναντήσαμε στην χειρόγραφη και έντυπη παράδοση.

---

[664] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΖ΄. PG* 155, 421A.

[665] *Πρβλ. Β΄ Τιμ.* 1, 6: «δι᾽ ἣν αἰτίαν ἀναμιμνήσκω σε ἀναζωπυρεῖν τὸ χάρισμα τοῦ θεοῦ, ὅ ἐστιν ἐν σοὶ διὰ τῆς ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν μου.

Ευχή πρώτη

‖**160r**‖ Δέσποτα κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ νομοθετήσας ἡμῖν διὰ τοῦ πανευφήμου σου ἀποστόλου Παύλου[666] βαθμῶν καὶ ταγμάτων τάξιν εἰς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι καὶ λειτουργεῖν τοῖς σεπτοῖς καὶ ἀχράντοις[667] σου μυστηρίοις ἐν τῷ ἁγίῳ σου θυσιαστηρίῳ, πρῶτον ἀποστόλους, δεύτερον προφήτας, τρίτον διδασκάλους· αὐτός, δέσποτα τῶν ἁπάντων, καὶ τοῦτον τὸν ψηφισθέντα ὑπεισελθεῖν[668] ‖**160v**‖ τῷ εὐαγγελίῳ[669] καὶ τῇ ἀρχιερατικῇ ἀξίᾳ διὰ τῆς χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ τῶν συμπαρόντων λειτουργῶν καὶ συνεπισκόπων, τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει καὶ χάριτι[670] τοῦ ἁγίου σου

---

[666] «διὰ τοῦ ἀποστόλου σου Παύλου». Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 17r.

[667] «τοῖς ἀχράντοις καὶ σεπτοῖς». Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 200r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r.

[668] «ψηφισθέντα καὶ ἀξιωθέντα ὑπεισελθεῖν». Coislin 213 (1027), φ. 26r, ἐκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, ὁπ.π., σ. 143. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53v. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 20r. Σινά 1006 (15ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18v. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 110v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300r. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 87r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 12v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 104r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 17r-17v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48r. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 64r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61r. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σ. 190. Ευχολόγιο Βενετίας, ἐκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. ΗΑΒ, σ. 67.

[669] «ὑπεισελθεῖν τὸν εὐαγγελικὸν ζυγόν». Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Coislin 213 (1027), φ. 26r, ἐκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, ὁπ.π., σ. 143. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124r. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 200r. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 40r, ἐκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, ὁπ.π., σ. 143. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 149r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 20v. Σινά 1006 (15ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18v. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 110v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144r. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58r. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 87r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13r. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 104r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 97v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 83v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 17v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48r. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 64r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 91v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49r. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σ. 190. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61r. Ευχολόγιο Βενετίας, ἐκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. ΗΑΒ, σ. 67.

[670] «χάριτι καὶ δυνάμει». Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124v.

πνεύματος[671] ἐνίσχυσον, ὡς ἐνίσχυσας τοὺς ἁγίους σου προφήτας[672], ὡς ἔχρισας τοὺς βασιλεῖς, ὡς ἡγίασας τοὺς ἀρχιερεῖς, καὶ ἀνεπίληπτον[673] αὐτοῦ τὴν ἀρχιερωσύνην ἀπόδειξον[674], καὶ πάσῃ σεμνότητι κατακοσμῶν, ἅγιον ἀνάδειξον εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι[675] τοῦ αἰτεῖν σε ‖**161r**‖ τὰ πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ καὶ ὑπακούειν αὐτῷ. "Ὅτι ἡγίασταί σου τὸ ὄνομα, δεδόξασταί σου ἡ βασ(ιλεία)".

Ευχή δεύτερη

‖**161v**‖ Κύριε ὁ θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὴν ἀνθρώπου φύσιν τὴν τῆς θεότητος ὑπενεγκεῖν οὐσίαν, τῇ σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς ἡμῖν διδασκάλους καταστήσας ‖**162r**‖ τὸν σὸν ἐπέχοντας θρόνον εἰς τὸ ἀναφέρειν σοι θυσίαν καὶ προσφορὰν[676] ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου· σύ,

---

[671] «καὶ χάριτι τοῦ παναγίου σου Πνεύματος». Coislin 213 (1027), φ. 26r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 40r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Burney MS 54 (1573), φ. 31r.

[672] «ὡς ἐνίσχυσας τοὺς ἁγίους σου ἀποστόλους καὶ προφήτας». Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53v. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 21v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 20v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18v. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 98r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 84r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 17v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 64v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 92r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13r. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 104r-104v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 62v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61r. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σ. 191. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 317. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 68.

[673] «ὡς ἡγίασας τοὺς ἀρχιερεῖς, αὐτόν, Δέσποτα ἀνεπίληπτον αὐτοῦ». Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 53v.

[674] «τὴν ἀρχιερωσύνην ἀνάδειξον». Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 200r. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 150r. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 18v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v.

[675] «κατακοσμῶν, εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι». Coislin 213 (1027), φ. 26r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 40r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 143. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v (στον κώδικα αυτό παραλείπεται προ του «εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι» το «καὶ πάσῃ σεμνότητι κατακοσμῶν».

«κατακοσμῶν, ἅγιον ἀπόδειξον εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι». Σινά 983 (14ος αι.), φ. 150r. Burney MS 54 (1573), φ. 29v.

[676] «θυσίαν καὶ ἀναφοράν». Σινά 959 (11ος αι.), φ. 125r.

Κύριε[677], καὶ τοῦτον τὸν ἀναδειχθέντα[678] οἰκονόμον τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος ποίησον γενέσθαι μιμητὴν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ ποιμένος, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου[679], ὁδηγὸν τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει, παιδευτὴν ἀφρόνων, φωστῆρα ἐν κόσμῳ[680], ἵνα καταρτίσας τὰς ψυχὰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτῷ ἐπὶ τῆς ‖**162v**‖ παρούσης ζωῆς, παραστῇ τῷ βήματί σου ἀκαταισχύντως καὶ τὸν μέγαν μισθὸν λήψηται[681] ὃν ἡτοίμασας τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τοῦ εὐαγγελίου σου[682]. *Ἐκφώ(νησις)·* Σὸν γάρ ἐστιν τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζ(ειν).

θ. Διακονικές αιτήσεις

Σε όλα τα μυστήρια της Εκκλησίας υπάρχουν διακονικές δεήσεις, οι οποίες ρητώς σημειώνεται ότι λέγονται από τον διάκονο και συνήθως εις επήκοον του λαού. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο στη χειροτονία του επισκόπου. Αντιθέτως πρώτον λέγονται από τον επίσκοπο και δεύτερον χαμηλόφωνα.

Μεταξύ των δύο τελεστικών ευχών, σύμφωνα με την καταγεγραμμένη ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου στην χειρόγραφη παράδοση, χρησιμοποιούνται οι όροι: «συναπτή»[683], «εὐχὴ τοῦ

[677] «ὑπενεγκεῖν οὐσίαν τῇ σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς ἡμῖν διδασκάλους (κατασκηνώσας) τὸν σὸν ἐπέχοντας χρηστὸν καὶ φερέσβιον θρόνον, εἰς τὸ ἀναφέρειν Σοι θυσίαν καὶ προσφοράν ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ Σου, Σύ, Κύριε». Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 125r-125v.

[678] «Σύ, Χριστέ, καὶ τοῦτον τὸν ἀναδειχθέντα». Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r.

[679] «τοῦ ἀληθινοῦ ποιμένος, ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου». Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r.

[680] «παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων, φωστῆρα ἐν κόσμῳ». Βατοπ. 135 (1386), φ. 23r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 20r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 113r. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 89v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 66v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 33v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 86r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 19v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 49r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 50r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 319. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 69.

[681] «ἀκαταισχύντως καὶ τὸν μισθόν τὸν μέγαν κομίσηται». Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 20r.

[682] «ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου Σου». Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 125v.

[683] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83

διακόνου»[684], «τὰ διακονικὰ»[685], «εὐχὴ διακονική»[686], «ποιεῖ εὐχὴν ὁ διάκονος»[687], «εἰρηνικὰ»[688]. Οι διακονικές αιτήσεις της χειροτονίας απαντώνται για πρώτη φορά τον 8ο αιώνα στον Bar. gr. 336[689]. Στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου έχουμε την πρώτη αναφορά για τον τρόπο εκφοράς των αιτήσεων: «λέγει τῶν συγχειροτονούντων ἀρχιερέων εἷς λεπτῇ φωνῇ ὅσον ἀκούειν τούς συνόντας ἀρχιερεῖς καὶ ἀποκρίνεσθαι τά διακονικὰ ταῦτα»[690]. Οι αιτήσεις αποτελούν συνεργία των συμπαρόντων αρχιερέων, διότι ο τρόπος εκφοράς των αιτήσεων γίνεται με «λεπτή φωνή» και εις επήκοον μόνο των συμπαρόντων λειτουργών, «ὅσον ἀκούειν τοὺς παρεστῶτας ἀρχιερεῖς»[691].

---

[684] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 200v.

[685] Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σσ. 144-145. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 54r. Διον. 3633. 99 εἰλητ. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 21v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 98v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 84v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 92r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[686] Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 39v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 111.

[687] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 124v.

[688] Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 124v.

[689] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φφ. 161r - 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378.

[690] Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144.

[691] Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 54r. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 385 (14ος αι.), φ. 309v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v (=Bibliotheca Regia 1741, έκδ. MOR, σ. 71). Βατοπ. 876 (1431), φ. 21v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 110v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 98v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 84v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 17v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 47v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 92r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 68. Bibliotheca

Η συναπτή απαγγέλλεται είτε από τον μετά τον χειροτονούντα επίσκοπο πρώτον κατά τα πρεσβεία της χειροτονίας του επίσκοπο[692], είτε από έναν από τους συμπαρόντες επισκόπους, δηλαδή, «ὑπὸ τοῦ πρώτου τῶν τριῶν ἐπισκόπων»[693], «εἷς τῶν παρεστώτων ἐπισκόπων»[694], «εἷς ὢν ἐπίσκοπος»[695], «εἷς τῶν ἀρχιερέων»[696] , «λέγει τῶν συγχειροτονούντων ἀρχιερέων»[697], «εἷς τῶν συγχειροτονούντων ἀρχιερέων λέγει»[698], «ὁ πρῶτος τῶν ἀρχιερέων»[699]. Στις διατάξεις του Δημητρίου Γεμιστού έχουμε την αναφορά ότι αυτός που λέγει τις αιτήσεις είναι «ὁ πρῶτος τῶν ἀρχιερέων»[700]. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ο χειροτονών, διότι στον κώδικα αναφέρει ότι ο χειροτονών είναι ο Πατριάρχης, στην προκειμένη όμως περίπτωση των αιτήσεων είναι ο μετά τον Πατριάρχη πρώτος αρχιερέας, ως προς τα πρεσβεία. Κατά την ισχύουσα τάξη, οι αιτήσεις λέγονται από «ἕνα τῶν συγχειροτονούντων ἀρχιερέων»[701].

Η λεγόμενη «συναπτή» είναι δεήσεις που τα αιτήματά τους

Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 83. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

692 ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α', ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σ. 209.

693 Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 40v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144.

694 Σινά 983 (14ος αι.), φ. 150v. (=παρεστικότων).

695 Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 124v.

696 Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 54r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

697 Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 385 (14ος αι.), φ. 309v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v (=Bibliotheca Regia 1741, έκδ. MOR, σ. 71). Βατοπ. 876 (1431), φ. 21v. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 110v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88r. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 98v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 84v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 17v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 92r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ. 318. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

698 Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v.

699 Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 68.

700 Βατοπ. 135, 14ος αι., (1386), φ. 21v. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 188v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 253v. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 87r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 22v.

701 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σ. 138.

συνάπτονται το ένα μετά το άλλο[702] και αρχίζει με την παρακέλευση: «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Το ρήμα «δεηθῶμεν» εκφέρεται ως κέλευσμα, με τρόπο παρακλητικό. Είναι παρακελεύσεις για δέηση των μετεχόντων στη χειροτονία. Στα περισσότερα χειρόγραφα και στην έντυπη παράδοση, οι δεήσεις αυτές ακολουθούν σχήμα με επί μέρους σταθερά στοιχεία των διακονικών αιτήσεων. Σε όλους τους κώδικες υπάρχει το φαινόμενο να μην σημειώνονται ολόκληρες οι αιτήσεις άλλα μόνο η αρχή της κάθε δέησης. Αυτό συνηγορεί στο ότι οι αιτήσεις είναι γνωστές. Επίσης μεταξύ των ευχών λέγεται το «Κύριε, ἐλέησον», το οποίο δεν απαντάται σε κανένα χειρόγραφο.

Οι αιτήσεις που εκφωνούνται στη συναπτή, σύμφωνα με όλη την χειρόγραφη παράδοση είναι:

1. Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν[703].
2. Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης καὶ τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν[704].

---

[702] Γ. ΒΕΡΓΩΤΗ, *Λεξικό λειτουργικών και τελετουργικών όρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 114.

[703] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144, υποσ. 1. Coislin 213 (1027), φ. 26v. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 151r. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 21v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 124v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88r. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13r. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 84v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18r. 528 (17ος αι.), φ. 15r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[704] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 151r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 21v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 124v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13r. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18r. 528 (17ος αι.), φ. 15r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110v. Δοχ. 2918.

3. Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, εὐσταθείας τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν καὶ τῆς τῶν πάντων ἑνώσεως, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν[705].
4. Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν τοῦδε, ἱερωσύνης, ἀντιλήψεως, διαμονῆς, εἰρήνης καὶ σωτηρίας αὐτοῦ καὶ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν[706].
5. Ὑπὲρ τοῦ νῦν προχειριζομένου ἐπισκόπου τοῦδε καὶ τῆς σωτηρίας αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν[707].

---

244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[705] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φφ. 21v-22r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 110v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[706] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 151r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 21v-22r. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 124v (αντί ἀρχιεπισκόπου, έχει ἐπισκόπου). Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13r. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 84v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 61v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

Με παραλλαγή στο Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.: «Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν, τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου καὶ τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν».

Με παραλλαγή στο Burney MS 54 (1573), φ. 31r: «Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν τοῦ τιμίου πρεσβυτερίου, ἱερωσύνης, ἀντιλήψεως, διαμονῆς, εἰρήνης καὶ σωτηρίας αὐτοῦ καὶ τῶν ἔργων τῶν χειρῶν αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν».

[707] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 160r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Σινά 983 (14ος αι.), φφ. 151r-151v. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Paris gr.

6. Ὅπως ὁ φιλάνθρωπος Θεὸς ἡμῶν ἄσπιλον καὶ ἀμώμητον αὐτῷ τὴν ἀρχιερωσύνην χαρίσηται, δεηθῶμεν[708].
7. Ὑπὲρ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ θεοφυλάκτου ἡμῶν βασιλέως[709].
8. Ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης[710].

2509 (15ος αι.), φ. 225v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 124v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 85r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r-94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

708 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φφ. 160r-161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φφ. 21v-22r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φφ. 105r-105v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 85r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φφ. 62r-62v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

709 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 151v. Paris gr. 385 (14 ος αι.), φ. 309r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144v. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

Με παραλλαγή στα Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Σινά 983 (14ος αι.), φφ. 151v-152r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 22r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r: «Ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν, παντὸς τοῦ παλατίου καὶ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν».

710 BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 152r. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. . Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φφ. 22r-22v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 145r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φφ. 88v-89r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 88v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 85r. Εσφ. 2172. 159

9. Ὑπὲρ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς[711].
10. Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον[712].
11. Τῆς παναγίας, ἀχράντου, Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου[713].

Τα σταθερά στοιχεία των αιτήσεων είναι: «Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου

(17ος αι.), φ. 18v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62rv. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[711] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φφ. 152r-152v. Βατοπ. 135, (1386), φφ. 22r-22v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φφ. 22r-22v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 145r. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 89r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 85r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 48v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ἀρχιερατικόν, έκδ. HAB, σ. 68. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[712] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 152v. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 22v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 125r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19v. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 145r. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 89r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 18v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93v. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318.

[713] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 152v. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 125r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Add MS 40755 (1600), φ. 59r. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 89r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. . ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105v. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 318. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

Με παραλλαγή στα Βατοπ. 135 (1386), φ. 22v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 22v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 125r. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 145r. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 58v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 65r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φφ. 18v-19r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v: «Τῆς παναγίας ἀχράντου ὑπερευλογημένης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ αἰειπαρθένου Μαρίας μετὰ πάντων τῶν ἁγίων μνημονεύσαντες, ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους καὶ πᾶσαν τὴν ζωὴν ἡμῶν παραθώμεθα».

δεηθῶμεν. Ὑπέρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης καί τῆς σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὑπέρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, εὐσταθείας τῶν ἁγίων ἐκκλησιῶν καί τῆς τῶν πάντων ἑνώσεως, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν». Επίσης υπάρχουν οι παρέμβλητες αιτήσεις: «ὅπως ὁ φιλάνθρωπος», «Ὑπέρ τοῦ ῥυσθῆναι», «Τῆς παναγίας αχράντου». Υπάρχουν αιτήσεις που σήμερα δεν λέγονται, όπως για τους βασιλείς: «ὑπέρ τῶν εὐσεβεστάτων»[714], «ὑπέρ τῶν εὐσεβεστάτων ἡμῶν βασιλέων»[715], «ὑπέρ τοῦ εὐσεβεστάτοῦ καί θεοφυλάκτου ἡμῶν βασιλέως»[716], «ὑπέρ τῶν εὐσεβεστάτων καί θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν παντός τοῦ παλατίου καί τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν»[717]. Οι συγκεκριμένες αιτήσεις αφορούν την Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία. Ειδική αίτηση επίσης είναι εκείνη που εκφωνείται μόνο σε μοναστηριακό περιβάλλον: «ὑπέρ τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης» και απαντάται στο Burney MS 54 (1573) [718] , ενώ αλλού έχουμε την αίτηση «ὑπέρ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου»[719]. Στον κώδικα Burney MS 54 είναι ξεκάθαρο ότι η τελετή της χειροτονίας γίνεται σε Ιερά Μονή, αν συνδέσουμε την αίτηση της συναπτής με την εκφώνηση του ιδίου χειρογράφου: «Ἡ θεία χάρις ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα προχειρίζεται τὸν τιμιώτατον ἱερομόναχον μητροπολίτην τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως»[720].

Σύμφωνα με τον Συμεών Θεσσαλονίκης, μετά την πρώτη ευχή και την δοξολογική εκφώνηση, λέγονται οι αιτήσεις «παρὰ τοῦ πρώτου τῶν συνόντων ἀρχιερέων». Όλοι οι αρχιερείς αποκρίνονται με το «Κύριε, ἐλέησον», διότι με αυτόν τον τρόπο πρώτον αποκαλύπτουν «ὅτι παρά πάντων τελεῖται ἱεράρχης» καί δεύτερον ότι όλοι είναι σύμφωνοι μέ τόν

[714] Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 145. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 54r. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 40v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201r. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 225v. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25v. Σινά 974, 16ος αι., φ. 144v. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[715] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 125r.

[716] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 161vr, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 378. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 300v.

[717] Διον. 3633. 99 εἰλητ.. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 151v. Βατοπ. 135 (1386), φ. 22r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 22r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 19r.

[718] Burney MS 54 (1573), φ. 29v.

[719] Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 32r.

[720] Burney MS 54 (1573), φ. 29r.

αρχιεπίσκοπο «καὶ συνεύχονται καὶ συγχειροτονοῦσιν αὐτῷ». Αυτό το νόημα το έχει «συνεφάπτονται τοῦ τὴν χειροτονίαν δεχομένου». Με το πέρας της συναπτής, ο αρχιεπίσκοπος συνεχίζει να έχει το χέρι του επί της κεφαλής του χειροτονουμένου και λέγει την δεύτερη ευχή[721].

Συνεπώς, στις διακονικές αιτήσεις γίνεται προτροπή για προσευχή, καθώς η επισκοπική χειροτονία είναι χαρισματικό γεγονός για τα μέλη της Εκκλησίας. Αυτό αποκαλύπτει και η αίτηση που λέγεται «ὑπὲρ πάντων τῶν χρῃζόντων»[722]. Οι διακονικές αιτήσεις εκφωνούνται από τον επίσκοπο χαμηλόφωνα και όλοι οι αρχιερείς αποκρίνονται με το «Κύριε, ἐλέησον».

ι. Ένδυση αρχιερατικής αμφίεσης – Άξιος

Η χειροτονία του επισκόπου γίνεται «ἐν μέσῳ συναγωγῆς λαοῦ» στην Εκκλησία, όπου η εκκλησιαστική σύναξη καλείται να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει αυτήν την κλήση, ευχετικά μάλλον ή επιβεβαιωτικά με το επιφώνημα «Άξιος» ή το «Ανάξιος» και όχι πλειοψηφικά ή δημοκρατικά ή ατομικά αλλά ευχαριστιακά και μυστηριακά. Το Άξιος λέγεται την στιγμή της αμφίεσης του νέου αρχιερέως.

Σύμφωνα με την αρχαία λειτουργική παράδοση της Κωνσταντινουπόλεως Barb. gr 336, μετά την δεύτερη ευχή, ο χειροτονών επίσκοπος επέδιδε στον νεοχειροτονηθέντα το διακριτικό λειτουργικό ένδυμα του αρχιερέως, το ωμοφόριο, χωρίς να έχουμε κάποια αναφορά για το επιφώνημα «Άξιος»[723]. Το ίδιο απαντάται και στους κώδικες Σινά 956 και Σινά 959[724]. Είναι εύλογο, διότι ακολουθούν την διάταξη του Bar. gr. 336. Από τον 8ο αιώνα και μετά, ο λειτουργικός χρόνος επίδοσης του ωμοφορίου

---

[721] *Διάλογος, κεφ. ΣΖ΄. PG* 155, 417CD.

[722] Coislin 213 (1027), φ. 26v, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 144. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 152v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 125r. Burney MS 54 (1573), φ. 31v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 111r. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 60v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φφ. 88v-89r. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 13v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 105r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 85r. Παντ. 5937. 430 (17ος αι.), φ. 65r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 93v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 111r. Δοχ. 2918. 244 (18ος αι.), φ. 49v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 63r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[723] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 162v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 379.

[724] Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 126v.

γίνεται μετά τις ευχές της χειροτονίας[725].

Στο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό, η επίδοση του ωμοφορίου και το επιφώνημα «Ἄξιος», απαντάται για πρώτη φορά τον 11ο αιώνα, στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου[726]. Το συγκεκριμένο άμφιο παραμένει το κατεξοχήν χαρακτηριστικό του αρχιερέως, τόσο κατά τη βυζαντινή εποχή όσο και κατά τη μεταγενέστερη[727].

Γενικότερη περιγραφή για την ένδυση του προς χειροτονία επισκόπου έχουμε τον 14ο αιώνα στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού. Ο χειροτονούμενος επίσκοπος, προ της Ομολογίας της Πίστεως, είναι ενδεδυμένος «μετά φαινολίου λευκοῦ καὶ ἐπιτραχηλίου». Μετά την Ομολογία της Πίστεως, ενδύεται «πᾶσαν τὴν ἱερατικήν στολήν καὶ ἐπιγονάτιον» και, μετά την ανάγνωση των ευχών, λαμβάνει το ωμοφόριον: «περιτίθησι τῷ τραχήλῳ τοῦ χειροτονουμένου λέγων ''Ἄξιος''»[728].

Τον 16ο αιώνα, ο Κυπριακής προελέυσες κώδικας Brera XI 47 (1573) προβλέπει η ένδυση του ωμοφορίου να γίνεται από τους Αρχιερείς «περιενδύουσιν οἱ Ἀρχιερεῖς»[729] και οι ιερείς και κληρικοί ψάλλουν το

---

[725] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 162v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 379. Coislin 213 (1027), φ. 27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 55r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ. Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 269r. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 155r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 24v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 126r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 20r. Burney MS 54 (1573), φ. 32v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 113v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 61v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 301r. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. ΕΒΕ 2473 (15ος αι.), φ. 90v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 100v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 67r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 86v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 120r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 49v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 112r. Μ. Λαύρ. 829. Η174, φ. 54r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 60v. Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 69. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83. *Ἀρχιερατικόν*, έκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σ. 139.

[726] Coislin 213 (1027), φ. 27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 142: «...περιτίθησι τῷ χειροτονηθέντι τὸ ὠμοφόριον λέγοντος τοῦ κλήρου τὸ Ἄξιος».

[727] R. TAFT, The case of the Missing Vestments: The Byzantine Omophorion Great and Small, *BollGrott* 3/1 (2004), σσ. 273-301. W. WOODFIN, *The Embodied Icon. Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*, Oxford University Press, N. York 2012, σ. 15-20.

[728] Βατοπ. 135 (1386), φ. 23r. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 189r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 254r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 88r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 24r.

[729] Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 488.

«Ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ· εἰρήνη καὶ ὁμόνοια καὶ μέγα ἔλεος»[730]. Αντιθέτως, στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα Bar. gr. 390[731], Κιτίου 18, Διον. 4023. 489 [732], Πάτμου 647[733], δεν έχουμε καμία αναφορά για την ένδυση του ωμοφορίου.

Κατά τη μαρτυρία του Συμεών Θεσσαλονίκης, το ωμοφόριο αποτελεί το μοναδικό ιδιαίτερο άμφιο του επισκόπου, που συμβολίζει ότι ο αρχιερεύς είναι τύπος του Χριστού[734]. Συμβολίζει «τὴν σάρκωσιν καὶ ἐνανθρώπησιν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ» τον «τελετάρχην Λόγον», «τὸν καὶ τῇ τελείᾳ ἑνώσει τελείως ἡμᾶς ἁγιάσαντα»[735]. Το ωμοφόριον τίθεται στον χειροτονηθέντα, για να τονισθεί η ενότητα των βαθμών της ιερωσύνης, το «ἑνιαῖον τῆς ἱερωσύνης»[736], το οποίο είναι πάντα λευκό. Η κανονική και λειτουργική πράξη θέλει τα αρχιερατικά άμφια χρώματος λευκού[737], για την πληρότητα της ιερωσύνης, κατά τον άγιο Συμεών[738].

Αναφορικά με το επιφώνημα «Άξιος», προ του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού, όπως έχουμε ήδη μνημονεύσει, η αναφώνηση από τον λαό «Άξιος» στη χειροτονία, απαντάται ήδη τον 5ο αιώνα, στο έργο *Διαθήκη του Κυρίου*[739]. Επιπλέον, το «Άξιος» λεγόταν κατά την εκλογή προ

---

[730] Όπ.π., σ. 488. Πρβλ. *Ψαλμ.* 109. *Εβρ.* 7,21.

[731] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101: «εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν φορεῖ τῷ ὑποψηφίῳ τὸ ὑπογονάτιον, καὶ πολυχρονεῖται παρὰ πάντων ὡς ἐπίσκοπος ὁ χειροτονούμενος. Εἶτα δίδωσιν αὐτῷ ὁ ἀρχιερεὺς τὴν ἀρχιερατικὴν ῥάβδον».

[732] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 79v.

[733] Πάτμου 647 (1583), 9r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522.

[734] *Ἑρμηνεία, κεφ. ϛ΄. PG* 155, 740D: «τοῦ ἱεράρχου ἐξαίρετον τὸ ὠμοφόριον ἔνδυμα».

[735] *Διάλογος, κεφ. ΣΗ΄. PG* 155, 421B. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, όπ.π., κεφ. *ΟΑ΄. PG* 155, 240B: «καὶ ὠμοφόριον ἱερόν, ὃ τὴν σάρκωσιν ἐμφαίνει Χριστοῦ». ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ἑρμηνεία, κεφ. λβ΄. PG* 155, 709D. *Κεφ. μδ΄. PG* 155, 716B.

[736] Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, «*Ιστορική εξέλιξη και τάξη των χειροτονιών», Τελετουργικά θέματα,* τ. 3, Αθήνα 2007, σ. 234. Πρβλ. Λ. ΜΟΛΕΣΚΗ, Τα ιερά σκεύη και άμφια και οι λειτουργικοί συμβολισμοί τους, (Μεταπτυχιακή Μελέτη), Θεσσαλονίκη 2007, σ. 209.

[737] L. GSCHWIND, «Die liturgischen Farben. Die Liglingsfarbe der Kirche», *Cottesdienst* 22 (1991), 176.

[738] *Περὶ τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, PG* 155, 256B.

[739] *Διαθήκη* 1, 21, I. E. RAHMANI, *Testamentum Domini Nostri Christi,* Moguntiae 1899, σ. 31: «Et dicat populus: Amen. Deinde conclamet: Dignus, dingus, dingus». Βλ. Και P. F. BRADSHAW, *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West*, ed. Pueblo Publishng Company, New York 1990, σ. 25. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α΄, ἐκδ. «Ὁ

της χειροτονίας. Ο Τρεμπέλας, θεωρεί ότι το επιφώνημα «Ἄξιος» εμφανίζεται στα πρακτικά της εκλογής του βοηθού και διαδόχου του Αυγουστίνου[740]. Έχουμε και την περίπτωση της αναφώνησης «Ανάξιος». Στην Εκκλησιαστική Ιστορία του 5ου αιώνα έχουμε καταγεγραμμένο περιστατικό, όπου «ἀντὶ τοῦ ἄξιος, ἀνεβόων ἀνάξιος» από πολλούς «τοῦ παρόντος ὄχλου», όταν ο αρειανός Δημόφιλος εκλέχθηκε αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως το 370μ.Χ. [741]. Συνεπώς η εκλογή του επισκόπου είχε

Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σ. 255.

[740] Βλ. ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *όπ.π.*, σσ. 200-201. Παραθέτουμε το πρακτικό εκλογής επί χειροτονίας επισκόπου κατά τη μετάφραση του Τρεμπέλα: «Παρόντων τῇ 26 Σεπτεμβρίου 426 Ρεγκιλιανοῦ καὶ Μαρτινιανοῦ τῶν συνεπισκόπων καὶ Σατουρνίνου, Λεπρίου, Βαρνάβα, Φουρτουνιανοῦ, Ρουστίκου, Λαζάρου καὶ Ἡρακλείου τῶν πρεσβυτέρων, παρισταμένου τοῦ κλήρου καὶ πλήθους λαοῦ, Αὐγουστῖνος ὁ ἐπίσκοπος εἶπε: Θεοῦ εὐδοκίᾳ εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἐν ἀκμῇ ἦλθον· ἀλλ' ὅμως νεώτερος ἐγενόμην καὶ νῦν ἐγήρασα. Γνωρίζω δὲ ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τῶν ἐπισκόπων ἐξ αἰτίας προσώπων φιλοδόξων, ἢ φιλονείκων συνήθως αἱ ἐκκλησίαι ταράσσονται, καὶ ὅπερ συχνάκις ἐκ πείρας ἐγνώρισα καὶ ἐθλίβην δι' αὐτό, ὀφείλω, ὅσον τὸ ἐπ' ἐμοί, νὰ συντελέσω, ἵνα ἀποφευχθῇ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ... Καθιστῶ λοιπόν γνωστὸν εἰς σᾶς: ὁ πρεσβύτερος Ἡράκλειος ἐπιθυμῶ νὰ εἶναι διάδοχός μου. Ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀνεφωνήθη: Τῷ Θεῷ εὐχαριστίας, τῷ Χριστῷ αἶνον. Ἐλέχθη εἰκοσάκις καὶ τρίς. Ἐπάκουσον, Χριστέ· τῷ Αὐγουστίνῳ δὸς ζωήν. Ἐλέχθη δεκάκις καὶ ἑξάκις. Σὲ πατέρα, Σὲ ἐπίσκοπον, Ἐλέχθη ὀκτάκις…Αὐγουστῖνος ὁ ἐπίσκοπος εἶπε. Δέν ὑπάρχει λόγος νὰ εἴπω τι περὶ τῶν ἐπαίνων τούτου… ἀρκεῖ, ὅτι γνωρίζετε αὐτόν. Καὶ τοῦτο μόνον λέγω. Ἐγὼ θέλω ἐκεῖνο, ὅπερ γνωρίζω, ὅτι καὶ σεῖς θέλετε… Οὕτω λοιπόν, ὅσον τὸ ἐξ ἀνθρώπων, ἐπιθυμῶ νά ἐπικυρωθῇ τοῦτο, Ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀνεφωνήθη τριακοντάκις καὶ ἑξάκις· Τῷ Θεῷ εὐχαριστίας· τῷ Χριστῷ αἶνους. Ἐπάκουσον, Χριστέ. Τῷ Αὐγουστίνῳ δὸς ζωήν. Ἐλέχθη δικάκις καὶ τρίς… Σὲ πατέρα, Σὲ ἐπίσκοπον. Ἐλέχθη ὀκτάκις: Ἄξιος καὶ δίκαιός ἐστιν (ὁ Ἡράκλειος). Ἐλέχθη εἰκοσάκις: Πάνυ ἄξιος, πάνυ τίμιος. Ἐλέχθη πεντάκις: Ἄξιος καί δίκαιός ἐστιν. Ἐλέχθη ἑξάκις… Αὐγουστῖνος ὁ ἐπίσκοπος εἶπε: Λοιπόν, ὡς ἔλεγον, ἡ θέλησίς μου καὶ ἡ θέλησίς σας θέλω νὰ ἐπικυρωθῇ δι'ἐκκλησιαστικοῦ πρακτικοῦ, ὅσον τὸ ἐξ ἀνθρώπων. Τῇ κρίσει σου χάριτας ἄγομεν. Ἐλέχθη δεκαέξάκις: Γενηθήτω, γενηθήτω. Ἐλέχθη δωδεκάκις: Σὲ πατέρα, τὸν Ἡράκλειον ἐπίσκοπον. Ἐλέχθη ἑξάκις… Ὁ Αὐγουστῖνος εἶπε· Βλέπω, ὅτι πάντα ὅσα ἔδει νὰ γίνωσι δι' αὐτό, διὰ τὸ ὁποῖον σᾶς παρεκάλεσα, ἤχθησαν εἰς πέρας. Τοῦτο τέλος αἰτοῦμαι παρ᾽ ὑμῶν, ἵνα εἰς τὸ πρακτικὸν τοῦτο εὐαρεστηθῆτε νὰ ὑπογράψητε ὅσοι δύνασθε… Περὶ αὐτῆς τῆς συγκαταθέσεώς σας, ἀναφωνήσατε καὶ πάλιν. Ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀνεφωνήθη: Γενηθήτω, γενηθήτω. Ἐλέχθη δεκαπεντάκις. Ἄξιός ἐστι, δίκαιόν ἐστι. Ἐλέχθη δεκάκις καὶ ὀκτάκις. Γενηθήτω, γενηθήτω. Ἐλέχθη δεκατετράκις. Ἀπὸ μακροῦ ἄξιος, ἀπὸ πολλοῦ τίμιος. Ἐλέχθη εἰκοσιπεντάκις... Ὅταν κατεσίγασαν, ὁ ἐπίσκοπος Αὐγουστῖνος εἶπε: καλῶς ἔχει, ἵνα ἤδη καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ ἐπ' αὐτοῦ ἐξισχύσωμεν νὰ συντελέσωμεν περὶ τὴν θυσίαν Αὐτοῦ. Κατὰ τὴν ὥραν δὲ ταύτην τῆς ἱκεσίας φροντίδας ἀποθέσητε καὶ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ καὶ ὑπὲρ τοῦ πρεσβυτέρου Ἡρακλείου δέησιν τῷ Κυρίῳ ἐκχύσητε». Πρβλ. ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ, *Ἐπιστολή*, *PL* 213, 966.

[741] Ἐκ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριῶν Φιλοστοργίου ἐπιτομὴ ἀπὸ φωνῆς Φωτίου Πατριάρχου, Ἐκ τῆς δευτέρας ἱστορίας, έκδ. από J. BIDEZ – F. WINKELMANN, *Philostorgius Kirchengeschichte mit dem Leben des Lucian von Antiochien un den Fragmenten eines Arianischen*

προϋπόθεση τη συμμετοχή και την συγκατάθεση του λαού. Από το περιστατικό αυτό είναι ξεκάθαρο ότι ο προς χειροτονίαν επίσκοπος πρέπει να ορθοτομεί τον λόγον της αληθείας, αλλιώς ακυρώνεται η χειροτονία.

Τον 9ο αιώνα, στον Βίο του Πατριάρχη Νικηφόρου, πληροφορούμαστε ότι κατά τη γραπτή Ομολογία της Πίστεως λεγόταν το τριπλό επιφώνημα του λαού «Άξιος», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο βιογράφος του ο διάκονος Ιγνάτιος: «''ἄξιος ἐπί τῷ ἀξίῳ'' κατ'ἀξίαν φωνὴν τρισσῶς ὑπεκρίνατο»[742]. Το «Άξιος» λεγόταν και κατά την Ομολογία της Πίστεως.

Όσον αφορά την χειρόγραφη παράδοση, το «Άξιος» λέγεται, μετά την περιβολή του ωμοφορίου, από τον κλήρο[743], ενώ η αναφορά της τριττής εκφώνησης του «Άξιος» εμφανίζεται τον 13ο αιώνα[744]. Στον κώδικα Σινά 983 η εκφώνηση λέγεται από τον διάκονο «εἷς ἐκ τῶν διακόνων» [745]. Χωρίς αναφορά ποιος εκφωνεί έχουμε στο Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Στους κώδικες Γρηγορίου 586. 39[746], Βατοπ. 876[747], έχουμε την μαρτυρία ότι λέγεται πρώτα από τον χειροτονούντα και εν συνεχεία «τοῦτο οἱ ἐντὸς τοῦ βήματος καὶ οἱ ψάλται ἔξω».

Historiographen, GCS 21, Berlin ³1981, σσ. 119-120. ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστική Ιστορία, βιβλ. η΄*, *PG* 65, 576C.

[742] ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ, *Βίος Πατριάρχου Νικηφόρου*, έκδ. από C. DE BOOR, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig - Teubner 1880, σ. 158: «τῆς οὖν ἱερᾶς τελετῆς ἐπιπνοίᾳ θείᾳ τὴν περαίωσιν εἰληφυίας, ὁ λαὸς τήν, «ἄξιος ἐπὶ τῷ ἀξίῳ», κατ' ἀξίαν φωνὴν τρισσῶς ὑπεκρίνατο».

[743] Coislin 213 (1027), φ. 27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 55r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201v. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 113v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 61v. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. EBE 2438 (17ος αι.), φ. 90v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 100v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 67r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 86v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 20r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φφ. 49v-50r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 112r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 64r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 63r. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[744] Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146.

[745] Σινά 983 (14ος αι.), φ. 155r.

[746] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 269r.

[747] Βατοπ. 876 (1431), φ. 24v.

Στην *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού[748] και Μ. Λαύρας 536. Ε74[749], το «άξιος» εκφωνείται από τον χειροτονούντα και στη συνέχεια το λέγουν τρεις φορές «οἱ τοῦ βήματος» και τρεις φορές «οἱ ψάλται» και «πάλιν ἐκφωνοῦσιν οἱ ψάλται εἷς κάθεὶς ἄξιος»[750]. Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα, ο χειροτονών εκφωνεί «Ἄξιος, Ἄξιος, Ἄξιος»[751]. Στον κώδικα Burney MS 54 [752] προβλέπεται πρώτα από τον χειροτονούντα, στη συνέχεια οι λοιποί επίσκοποι και όλοι οι κληρικοί να εκφωνήσουν το άξιος, εκ τρίτου. Στον κώδικα Σινά 974 του 16ου αιώνα, προ του επιφωνήματος «άξιος», έχουμε την ευχετική δέηση: «στολίζει σε ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία τὸ τιμιώτατον τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα»[753]. Πρώτον εικάζουμε οτι η επιφώνηση αυτή λεγόταν από τον χειροτονούντα προσφέροντας τον στολισμό του ενδύματος του ωμοφορίου και δεύτερον φανερώνει ότι η χειροτονία γίνεται κατά αποστολική διαδοχή.

Στην καλή μαρτυρία υπέρ της εκλογής του υποψηφίου συμμετέχει ο λαός, κατά τον άγιο Συμέων, με την εκφώνηση «Ἄξιος»[754]. Συγκεκριμένα ο χειροτονών ευλογεί το ωμοφόριον και το τοποθετεί γύρω από τον τράχηλό του «ἐκφωνῶν τὸ ''Ἄξιος''…τρὶς ἐντός τε καὶ ἐκτὸς λαμπρῶς». Το ωμοφόριον κατά δύο τρόπους τοποθετείται στον τράχηλο, είτε κυκλικά στους ώμους με τη μια άκρη προς τα εμπρός και την άλλη στην πλάτη, είτε «ὡς ἐν προχείρῳ…καί ὡς ζυγὸς θεῖος» στον τράχηλο με τις δύο άκρες μπροστά στο στήθος[755]. Συγκεκριμένα μετά από την έγερση από την γονυκλισία ο χειροτονηθείς λαμβάνει το ωμοφόριον. Ο λαός δίνει την συγκατάθεσή του, ότι ο χειροτονηθείς έχει την ικανότητα «ὡς ἐγχωρεῖ» για το υψηλό έργο που ανέλαβε «…ὁ ἀρχιερεὺς φησίν ''ἄξιος''…εὐχόμενος τούτου εἶναι αὐτὸν ἄξιον καὶ ἐπὶ πᾶσιν ὁμολογῶν καὶ ὅτι ὡς ἄξιος ἔλαβεν…καὶ οἱ ἐντὸς ψάλλουσι τοῦ βήματος καὶ ἐκτός, τὸν ἀρχιερέα

---

[748] Βατοπ. 135 (1386), φφ.23r-23v. Vat. gr 721 (14ο αι.), φ. 189v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 254r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 88r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 24r.

[749] Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 20r.

[750] Βατοπ. 135, 14ος αι., φφ. 23r-23v. «ψάλλεται τρὶς παρὰ τῶν τοῦ βήματος καὶ τρὶς παρὰ τῶν ψαλτῶν». Ἀρχιερατικόν, έκδ. ΗΑΒ, σ. 69.

[751] Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 126r-126v. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 83r. Πάτμου 647 (1583), 12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 524.

[752] Burney MS 54 (1573), φ. 32v.

[753] Σινά 974, 16ος αι., φ. 145r.

[754] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΡΠΑ΄. PG* 155, 389Β.

[755] Ὁπ.π., *κεφ. ΣΗ΄. PG* 155, 421BC.

μιμούμενοι»[756].

Άλλο λειτουργικό στοιχείο την ημέρα της χειροτονίας είναι η επίδοση της ποιμαντορικής ράβδου από τον χειροτονούντα στον χειροτονούμενο. Σύμφωνα με την χειρόγραφη λειτουργική παράδοση, η επίδοση αυτή εμφανίζεται κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, σύμφωνα με τους κώδικες που καταγράφουν την τάξη της χειροτονίας του επισκόπου. Τον 16ο αιώνα, στον κώδικα Milano Brera XI[757] η αρχιερατική ράβδος δίδεται από τον Αρχιερέα κατά τη χειροτονία του επισκόπου μετά την ένδυση του ωμοφορίου και, κατά την επίδοση της, ο αρχιερέας λέγει: «Λάβε τὴν ράβδον ταύτην ἵνα ποιμαίνης τὸ ἐμπιστευθέν σοι ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ· καὶ τοῖς μὲν εὐπειθοῦσιν ἔστω αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία καὶ ὑποστηριγμός, τοῖς δὲ ἀπειθοῦσι καὶ εὐτραπέλοις χρῆσαι αὐτοῖς ράβδῳ ἐπιστυπτικῇ, ράβδῳ παιδεύσεως». Αντιθέτως στους κώδικες Bar. gr. 390[758], Κιτίου 18, Διον. 4023. 489 [759], Πάτμου 647[760], η επίδοση αυτή γίνεται στην Τάξη της Ομολογίας της Πίστεως. Ένας από τους επισκόπους δίνει το επιγονάτιο, «πολυχρονεῖται παρὰ πάντων» και στη συνέχεια δίνεται η αρχιερατική ράβδος με την καθιερωμένη εκφώνηση «Λάβε τὴν ράβδον ταύτην..». Η επίδοση της ράβδου απαντάται τον 18^{ο} αιώνα, στους κώδικες Λαύρας 829. Η174[761] και Διον. 4072. 538[762]. Συγκεκριμένα δίνεται κατά την τάξη της χειροτονίας του επισκόπου μετά την ένδυση του ωμοφορίου.

Εκτός από την χειρόγραφη παράδοση, η επίδοση της ποιμαντορικής ράβδου απαντάται νωρίτερα. Ιδίως κατά τη Βυζαντινή περίοδο το δεκανίκιο δινόταν κατά την εκλογή, από τον αυτοκράτορα στον εψηφισμένο Πατριάρχη. Η ράβδος ήταν προνόμιο του πατριάρχη, το οποίο είχε λάβει από την αυτοκρατορική εθιμοτυπία, αποτελούσε σύμβολο εξουσίας[763] και

---

[756] Όπ. π., *κεφ. ΡΞΘ. PG* 155, 373D.

[757] Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 488.

[758] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101: «εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν φορεῖ τῷ ὑποψηφίῳ τὸ ὑπογονάτιον, καὶ πολυχρονεῖται παρὰ πάντων ὡς ἐπίσκοπος ὁ χειροτονούμενος. Εἶτα δίδωσιν αὐτῷ ὁ ἀρχιερεὺς τὴν ἀρχιερατικὴν ῥάβδον».

[759] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 79v.

[760] Πάτμου 647 (1583), 9r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 522.

[761] Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 54r.

[762] Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v.

[763] R. MACRIDES - J. A. MUNITIZ - D. ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: offices and ceremonies*, England 2013, σσ. 336-339.

του διδακτικού αξιώματος[764]. Τον 10ο αιώνα, στο Περί Οφφικίων, μνημονεύεται ότι την ημέρα της πρόβλησης του Πατριάρχου ο αυτοκράτορας στέκεται σε αναβάθρα και εκφωνεί με μεγάλη φωνή: «Ἡ Ἁγία Τριὰς ἡ τὴν βασιλείαν δωρησαμένη ἡμῖν προβάλλεταί σε ἀρχιεπίσκοπον Κωνσταντινουπόλεως, νέας Ρώμης, καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην»[765] και παραδίδει το δεκανίκιον στον εψηφισμένο Πατριάρχη[766]. Ἀλλη μία μαρτυρία αντλούμε από τον Γεώργιο Παχυμέρη (1261-1308). Συγκεκριμένα, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος στέλνει, μετά την εκλογή του Πατριάρχη Ιωάννη Κοσμά (1294-1303), την ποιμαντορική ράβδο και διβάμβουλο[767] ή δεκανίκιο και τον λαμπαδούχο να επιδώσει το διβάμβουλο και την ράβδο[768].

Τον 14ο αιώνα, σύμφωνα με τον Νικηφόρο Γρηγορά στην *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* (1204-1359), ο Πατριάρχης Γρηγόριος Β' ο Κύπριος (1283-1289) ασκούσε τα διοικητικά του καθήκοντα πριν ακόμα χειροτονηθεί στον επισκοπικό βαθμό λαμβάνοντας την ποιμαντορική του ράβδο από τον αυτοκράτορα[769]. Αυτό φαίνεται να απαντάται και στον κώδικα Bar. gr. 390, όπου πριν τη χειροτονία του επισκόπου θεωρείται πλέον επίσκοπος ο χειροτονούμενος με την επίδοση του επιγονατίου, του πολυχρονισμού και της ράβδου, μετά την Ομολογία της Πίστεως[770].

Κατά τη σημερινή ισχύουσα τάξη, μετά την ανάγνωση της δεύτερης ευχής, ο χειροτονούμενος εκβάλλει το φαιλόνιο και προσέρχεται στην Ωραία Πύλη. Ο χειροτονών επιδίδει τα αρχιερατικά άμφια, τον σάκκον, το

---

[764] C. WALTER, *Art and ritual of the byzantine church*, London 1982, σ. 27.

[765] I. BEKKER, *Codini Curopalatae de officialibus palatii Constantinopolitani et de officiis magnae ecclesiae*, (CSHB), Bonn 1839, σ. 250.

[766] Ὀπ.π., σ. 254.

[767] ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΧΥΜΕΡΗΣ, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι*, έκδ. από A. FAILLER, Georges Pachymérès, *Relations Historiques*, (CFHB 24/3), Les Belles Lettres, Paris 1999, σ. 207: «Ἀλλ' ἐκεῖνος τὴν ποιμαντικὴν βακτηρίαν λαβὼν παρὰ τοῦ κρατοῦντος, ὡς εἴθιστο, τιμᾶται καὶ διβαμβούλῳ καὶ πρώτῃ Ἑκατομβαιῶνος μηνὸς τὴν χειροτονίαν δέχεται».

[768] Ὀπ.π., σ. 163.

[769] ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΓΡΗΓΟΡΑ, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία*, έκδ. από J. SCHOPEN, *Historia Byzantina*, (CSHB), τ. I-II, Bonnae 1829, τ. I, σ. 164-165: «Προεβλήθη μέντοι παρὰ τοῦ βασιλέως μετὰ τὰς ψήφους καὶ μαρτυρίας τὰς ὀφειλούσας καὶ τὴν ποιμαντικὴν ῥάβδον ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ βήματος παρὰ τῆς τοῦ βασιλέως εἰλήφει χειρὸς κατὰ τὸ πάλαι κρατῆσαν ἔθος. καὶ ἣν διενεργῶν καὶ διοικῶν ἔστιν ἃ τῶν πατριαρχικῶν δικαίων, ὅσα οὐχ ἱερωσύνης ἐδεῖτο».

[770] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101: «παρὰ πάντων ὡς ἐπίσκοπος ὁ χειροτονούμενος».

επιγονάτιον, το ωμοφόριον, το εγκόλπιο και την μίτραν, ενώ σε έκαστο άμφιο σημειώνεται η απλή εκφώνηση του «Ἄξιος» από τον χειροτονούντα, ακολουθεί η απάντηση του «Ἄξιος» απ' όλη την εκκλησιαστική σύναξη και μετά τρείς φορές από τους ιερούς χορούς των ψαλτών εναλλάξ[771]. Ακολουθεί ο πολυχρονισμός του χειροτονούντος αρχιερέως και μετά ακολουθεί η ψαλμώδηση του «Εἰς πολλά ἔτη, Δέσποτα», από τον πρωτοψάλτη. Κατά την τάξη του Πάνσεπτου Πατριαρχικού Ναού της Κωνσταντινουπόλεως η μίτρα και ή ράβδος δίδονται στον χειροτονηθέντα στο τέλος της Θείας Λειτουργίας, διότι ενώπιον του Πατριάρχη κατά τη Θεία Λειτουργία και γενικότερα στις λοιπές ιερές ακολουθίες και τελετές ουδείς των αγίων αρχιερέων φέρει μίτρα και ράβδο.

ια. Ασπασμός

Ως απόδειξη μεγάλης χαράς και αγαλλιάσεως τελείται ο ιερός ασπασμός. Ο ασπασμός στο Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό μαρτυρείται από τον 8ο αιώνα. Σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση, ο ασπασμός πρώτον γίνεται μετά την επίδοση του ωμοφορίου και δεύτερον τον ασπάζεται πρώτα ο χειροτονών και μετά «πάντες οἱ ἐπίσκοποι»[772]. Στον

---

[771] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σ. 139: «Ὁ δὲ χειροτονήσας αὐτόν Ἀρχιερεὺς ἐνδύει αὐτῷ τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια (τὸν σάκκον, τὸ ὠμοφόριον, τὸ ἐγκόλπιον καὶ τὴν μίτραν) ἐκφωνῶν εἰς ἕκαστον τούτων τὸ "Ἄξιος", ὅπερ ψάλλεται τρὶς ὑπὸ πάντων».

[772] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 162r, ἐκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 379. Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Coislin 213 (1027), φ. 27r, ἐκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 126v. Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 55r. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201v. Grottaferrata Γ. β. I (13ος αι.), φ. 41r, ἐκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), εἰλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), εἰλητ.. Βατοπ. 135 (1386), φ. 23v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 254r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 88r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 24r. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r. Βατοπ. 876 (1431), φ. 24v. Σινά 1006 (15ος αι.), ἐκδ. ΔΜΗ II, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 12v. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 20v. Burney MS 54 (1573), φ. 32r. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 113v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 61v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 301v. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 90v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 100v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 67r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 86v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 20r. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 50r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 112r. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 64r. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 63r. Ευχολόγιο Βενετίας, ἐκδ. ΗΑΒ. σ. 319. Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. ΗΑΒ, σ. 70. Bibliotheca Clericorum Regularium, ἐκδ. MOR, σ. 78. Ex posteriore Codice Vaticano, ἐκδ. MOR, σ. 84.

κώδικα Σινά 983[773], έχουμε την αναφορά του ασπασμού μόνο από τον αρχιεπίσκοπο. Αυτό ίσως συμβαίνει εκ παραδρομής του αντιγραφέα. Η περιγραφή του ασπασμού είναι ίδια σε όλους τους κώδικες και ο ασπασμός γίνεται μόνο από τους επισκόπους, δεν συμμετέχουν πρεσβύτεροι ή διάκονοι. Στην χειρόγραφη παράδοση ουδεμία αναφορά γίνεται περί του ασπασμού στο στόμα την στιγμή μετά την ένδυση του ωμοφορίου, απαντάται μόνο κατά την Τάξη της Ομολογίας της Πίστεως.

Σύμφωνα με τον άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης, ο ασπασμός του χειροτονηθέντος πραγματοποιείται δύο φορές προς τον αρχιεπίσκοπο και τους επισκόπους. Η πρώτη φορά ήταν στο μεγάλο μήνυμα, προ της Θείας Λειτουργίας[774], και η δεύτερη αμέσως μετά τη χειροτονία κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας[775]. Ο πρώτος αρχιερέας, δηλαδή αυτός που τέλεσε τη χειροτονία, ασπάζεται τον νεοχειροτονηθέντα «ὡς ἐραστὸν αὐτῷ διὰ τὸ μέγα τῆς χάριτος καὶ ὡς ὁμοταγῆ δι᾽ αὐτοῦ καὶ ἡγιασμένον ἐν Χριστῷ καὶ ἡνωμένον»[776]. Η τάξη έχει ως εξής: ο νεοχειροτονηθείς, αφού ασπασθεί την Αγία Τράπεζα «ὡς τῆς χάριτος ἐργαστήριον» ασπάζεται την δεξιά του αρχιεπισκόπου «τὴν χειροτονήσασαν ….καὶ ἡγιασμένην καὶ κεχαριτωμένην, καὶ τὸ μεταδοτικὸν τῆς χάριτος ἔχουσαν, …. καὶ χαρισμάτων θείων παρεκτικήν..», «τὴν παρειὰν ὡς ὄργανον τοῦ λόγου, ὡς ὑπηρέτιν εὐχῶν, καὶ διὰ τὴν ἀγάπην καὶ ἕνωσιν». Ο ασπασμός της παρειάς φανερώνει την αληθινή-γνήσια αγάπη προς τον αρχιεπίσκοπο και όχι το φίλημα του Ιούδα στον Χριστόν. Με τον ασπασμό τιμά τον αρχιερέα, με τον οποίο είναι ίσος στην τάξη του επισκόπου, «εἰ καὶ ὑπ᾽ αὐτόν ἐστιν». Ως ένδειξη σεβασμού δεν τον ασπάζεται στο στόμα. Ασπάζεται στο στόμα τους υπόλοιπους αρχιερείς «ὡς ἡνωμένος, ὡς φίλτατος, ὡς θείαν χάριν λαβών, ὡς ὁμοταγής, τῶν ἴσων κατὰ πάντα ἠξιωμένος, καὶ φιλῶν, καὶ φιλούμενος, καὶ εἰρηνικός, καὶ συνεργός, ὡς ἐν τοῖς θείοις συλλειτουργός»[777].

Η περιγραφή του Συμεών Θεσσαλονίκης στηρίζεται σε επίσημες ενέργειες και πράξεις για το πώς τελούνταν η χειροτονία στην έδρα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, προτού φύγει ο νέος επίσκοπος για την επισκοπή που ανέλαβε. Επιπλέον, αναφέρει και έναν τρίτο ασπασμό που

---

[773] Σινά 983 (14ος αι.), φ. 155r.

[774] *Διάλογος, κεφ. ΣΑ΄. PG* 155, 409C.

[775] *Διάλογος, κεφ. ΣΙ΄. PG* 155, 424BD.

[776] Όπ.π., 424BC.

[777] Όπ.π..

δίνεται σε μεταγενέστερο χρόνο «ἐν τῇ συνόδῳ». Συγκεκριμένα, έρχεται «ὁ νεωστὶ χειροτονηθείς, τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τῶν ἀρχιερέων καθημένων», προσκυνεί τρεις φορές τον αρχιεπίσκοπο «τὴν ὑποταγὴν δεικνύς, καὶ τιμῶν τὴν Τριάδα». Ο νεοχειροτονηθείς πλησιάζει τον αρχιεπίσκοπο. Ο αρχιεπίσκοπος σηκώνεται ελαφρώς από το κάθισμά του, ως τιμή προς τον νεοχειροτονηθέντα. Ο νεοχειροτονηθείς υποκλίνεται δείχνοντας σεβασμό και ευλάβεια προς τον αρχιεπίσκοπο και ασπάζεται το γόνυ, το χέρι και την παρειά του αρχιεπισκόπου. Οι αρχιερείς στέκονται όρθιοι, «ἴσος γάρ ἐστιν αὐτοῖς καὶ ὁμοταγής», και τους ασπάζεται στο στόμα. Με το πέρας των ασπασμών στέκεται στη μέση της συνόδου, προσκυνεί τον αρχιεπίσκοπο και διατάσσεται να καθίσει στον θρόνο της εκκλησίας που ανήκει. Ο ασπασμός αυτός γίνεται «ἵνα καὶ τὸν θρόνον αὐτοῦ λάβῃ, καὶ συγκάθεδρος ἀναγορευθῇ τῆς συνόδου καὶ συγκριτής». Ο νέος αρχιερεύς «κάθηται καὶ γνωμοδοτεῖ, καὶ τὰ λοιπὰ ἐνεργεῖ»[778]. Στον χώρο της συνόδου γίνεται χρήση ευόσμων, δηλαδή «ῥοδόσταγμα καὶ θυμίαμα», ως δήλωση της χάριτος.

Σήμερα ο ασπασμός του νεοχειροτονηθέντος γίνεται μετά την ένδυση των αρχιερατικών αμφίων, εντός του ιερού βήματος μεταξύ του νεοχειροτονηθέντος και του ιερού κλήρου.

ιβ. Πρωτεία της ευχαριστιακής σύναξης

Ο νεοχειροτονηθείς, την ημέρα της χειροτονίας του κατέχει τιμητικά τα πρωτεία μεταξύ των ομοιοβάθμων του αρχιερέων. Όλη η χειρόγραφη παράδοση συνηγορεί περί αυτού. Ωστόσο μέχρι να γίνει η χειροτονία του δεν συμμετέχει ως λειτουργός στη θεία λειτουργία. Θεωρούμε ότι η μη συμμετοχή του προκύπτει από το γεγονός ότι, παρότι ακόμη κατέχει την βαθμίδα του πρεσβυτέρου, με την εκλογή του ήδη θεωρείται επίσκοπος. Σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση φαίνεται ότι ο νεοχειροτονηθείς διαχωρίζεται από τους πρεσβυτέρους την ημέρα της χειροτονίας του, αλλά ταυτόχρονα με την ολοκλήρωση της χειροτονητήριας τελετής άρχεται η αρχιερατική του διακονία.

Η πρώτη αναφορά των λειτουργικών καθηκόντων του νεοχειροτονηθέντος απαντάται στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου (1027), όπου ο νέος επίσκοπος «εἰρηνεύει τὸν ἀπόστολον καὶ πρῶτος τῶν ἄλλων τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ μεταλαμβάνων αὐτὸς καὶ τῷ

---

[778] *Διάλογος, κεφ. ΣΚΓ΄. PG* 155, 437AB.

χειροτονήσαντι καὶ τοῖς λοιποῖς μεταδίδωσι»[779]. Η ίδια διάταξη απαντάται στους περισσότερους κώδικες[780]. Στο Ευχολόγιο του Βησσαρίωνα του 13ου αιώνα σημειώνεται ότι «εἰρηνεύει τὸν ἀπόστολον καὶ μεταδίδωσι τῷ πατριάρχῃ»[781]. Η απλή αναφορά της επιτέλεσης της θείας λειτουργίας μετά τη χειροτονία απαντάται στο Bar. gr. 336[782], Σινά 956[783], Σινά 959[784], Vat. gr. 1970[785], Γρηγ. 586. 39[786], Σινά 983[787], Παντελ. 6121. 614[788]. Ο Κιτίου 18 αναφέρει ότι, αν ο τελέσας τη χειροτονία είναι ο αρχιεπίσκοπος, από αυτόν τελείται, ή από τον νεοχειροτονηθέντα αρχιερέα[789].

Η σύντομη περιγραφή του 11ου αιώνα, στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου, γίνεται αναλυτική τον 14ο αιώνα στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστου: «Ὁ χειροτονηθεὶς ἀρχιερεὺς προσελθών…λαμβάνει μερίδα τοῦ ἁγίου ἄρτου καὶ δίδωσι τῷ πατριάρχῃ. Ὁ δὲ λαβὼν αὐτὴν τῇ δεξιᾷ χειρὶ καὶ τοῖς τρισί δακτύλοις συσφίγξας αὐτὴν ἐν τῇ παλάμῃ, τοῖς λοιποῖς δυσὶ

---

[779] Coislin 213 (1027), φ. 27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146.

[780] Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 55v. Paris gr. 412 (13ος -14ος αι.), είλητ.. Διον. 3633. 99, (14ος αι.), είλητ. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φφ. 226r-226v. Βατοπ. 876 (1431), φ. 24v. Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 616. Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Burney MS 54 (1573), φ. 32v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), φ. 113v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 61v. ΕΒΕ 781 (16ος αι.), φ. 59v. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 301v. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 100v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 67r. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 86v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 90v. ΕΒΕ 813 (17ος αι.), φ. 14v. ΕΒΕ 836 (17ος αι.), φ. 106vr. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 20v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 50r. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 112v. ΕΒΕ 860 (18ος αι.), σ. 197. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 64v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 63r. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. HAB. σ. 319. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 77.

[781] Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146.

[782] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 162r, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ. 379: «καὶ τελεῖται λοιπόν πᾶσα ἡ λειτουργία».

[783] Σινά 956 (10ος αι.), είλητ.: «καὶ εἶθ᾽οὕτως τελεῖται ἡ λειτουργία».

[784] Σινά 959 (11ος αι.), φ. 126v: «καὶ τελεῖ πᾶσα ἡ θεία λειτουργία».

[785] Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201v: «καὶ τελεῖται λοιπὸν θεία λειτουργία».

[786] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 269r: «καὶ ἡ λοιπὴ ἀκολουθία τῆς λειτουργίας».

[787] Σινά 983 (14ος αι.), φ. 155r «καὶ τελεῖται λοιπὸν ἡ πᾶσα λειτουργία».

[788] Παντ. 6121. 614 (19ος αι.), σ. 69: «καὶ ἑξῆς ἡ λοιπὴ Ἀκολουθία τῆς θείας Λειτουργίας».

[789] Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 126v: «καὶ εἰ μέν ἐστι ἀρχιεπίσκοπος ὁ χειροτονήσας τελεῖται ὑπ᾽αὐτὸν ἡ λειτουργία, εἰ δὲ οὐ τελεῖται ὑπὸ τοῦ ἄρτι χειροτονήθεντος ἀρχιερέως».

δακτύλοις λαμβάνει ἄλλην μερίδα καὶ δίδωσιν αὐτῷ. ὁ δὲ κάτωθεν μὲν ὑποθεὶς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα, ἐπιθεὶς δὲ αὐτῇ τὴν δεξιάν, δέχεται ταύτην καὶ συσφίγγει τοῖς δακτύλοις πρὸς τὸ μὴ ἐκπεσεῖν τι. Καὶ ἀσπάζεται τὴν χεῖρα τοῦ πατριάρχου καὶ τὴν παρειάν, τοῦ μὲν πατριάρχου λέγοντος, "Ὁ Χριστός ἐν μέσῳ ἡμῶν", τοῦ δὲ ἀρχιερέως, "Καὶ ἔσται καὶ ἔστι." Καὶ κύψαντες ἀμφότεροι ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας τραπέζης, εὔχονται καθ' ἑαυτοὺς λέγοντες· "Τοῦ δείπνου σου τοῦ μυστικοῦ…'' Εἶτα ''Πιστεύω, Κύριε, καὶ ὁμολογῶ, ὅτι σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος, ὁ κατελθὼν ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθεὶς ἐκ Πνεύματος Ἁγίου εἰς τὸ σῶσαι ἁμαρτωλούς, ὧν πρῶτός εἰμι ἐγώ''. Καὶ τελευταῖον εἰπόντες τὸ· "Μή μοι εἰς κρῖμα ἢ εἰς κατάκριμα γένοιτο, ἡ μετάληψις τῶν ἁγίων σου μυστηρίων, Κύριε, ἀλλ' εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος'', μεταλαμβάνει ἕκαστος τοῦ ἐν χερσὶ μετὰ φόβου καὶ πάσης ἀσφαλείας, τὰς χεῖρας ἔχοντες ἐπάνω τῆς ἁγίας τραπέζης. Εἶτα ἀποσπογγίζουσιν αὐτὰς μετὰ τοῦ εἰλητοῦ. Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς λαβὼν τὸ πρῶτον ποτήριον, μεταδίδωσι τῷ πατριάρχῃ, κρατοῦντι ἐπὶ τοῦ πώγωνος καὶ τοῦ στήθους κάλυμμα. Λαβὼν τοίνυν ὁ πατριάρχης καὶ ἀμφοτέραις ταῖς χερσὶ τὸ ποτήριον μετὰ τοῦ καλύμματος, μεταλαμβάνει τρίτον ἐξ αὐτοῦ. Καὶ μετὰ τοῦτο, τὰ χείλη ἑαυτοῦ τε καί τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου τῷ ἐν χερσὶ καλύμματι ἀποσπογγίσας καὶ αὐτοῦ που παρὰ τὸ χεῖλος ἔξω το ποτήριον ἀσπασάμενος, λαμβάνει μέν αὐτός τὸ ποτήριον, δίδωσι δὲ τῷ ἀρχιερεῖ τὸ κάλυμμα. Καὶ οὕτω μεταλαμβάνει καὶ αὐτὸς ὁμοίως τὰ αὐτὰ ποιῶν. Καὶ οὕτως ὁ μὲν ἀρχιερεὺς λαβὼν τὸ ποτήριον μετὰ τοῦ καλύμματος, συνεργούντων αὐτῷ καὶ διακόνων τινῶν δι' ἀσφάλειαν, ἵσταται ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ κίονος ἐκδεχόμενος τοὺς προσερχομένους ἐπὶ τῷ μεταλαβεῖν. Ὁ δὲ πατριάρχης, λαβὼν τὸν ἅγιον δίσκον, μεταδίδωσι τοῖς λοιποῖς ἀρχιερεῦσι καὶ πρεσβυτέροις τῶν μερίδων τοῦ ἁγίου ἄρτου. Καὶ ποιοῦσιν ἕκαστος ὡς ἄνωθεν εἴρηται. Εἶτα μεταλαμβάνουσι καὶ ἀπὸ τοῦ ἁγίου ποτηρίου. Τῷ δὲ πρώτως κοινωνήσαντι ἀρχιερεῖ ἐπιδίδοται παρὰ τῶν διακόνων τὸ δεύτερον ποτήριον, καὶ ἵσταται ἐν τῷ ἀριστερῷ κίονι, καὶ μετ' αὐτοῦ ἵστανται οἱ τὰ λοιπὰ ποτήρια κατέχοντες»[790]. Σύμφωνα με το απόσπασμα ο νεοχειροτονηθείς αρχιερεύς κοινωνεί μαζί με τον Πατριάρχη πρώτος του Σώματος και Αίματος του Χριστού

Σύμφωνα με τον Συμεών Θεσσαλονίκης, κατά τη διάρκεια του αποστολικού αναγνώσματος, ενώ οι αρχιερείς και οι ιερείς κάθονται, ο νεοχειροτονηθείς λαμβάνει ευλογία από τον αρχιεπίσκοπο και εν συνεχεία ειρηνεύει τον αναγνώστη. Η πράξη αυτή συγκεφαλαιώνει την κανονική

---

[790] Βατοπ. 135 (1386), 48v-50r. Αγ. Σάββα 607 (362), (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σσ. 315-318· Paris gr. 1362 (15ος αι.), 250v-251r.

τάξη και την ορθή εκκλησιολογική διάσταση. Ο νέος επίσκοπος «οὐκ ἔξεστι αὐτῷ τοῦτο πράσσειν ἄνευ γνώμης τοῦ γνησίου ἀρχιερέως, καὶ ἐν τῇ αὐτοῦ ἐκκκλησίᾳ, καὶ ταῦτα αὐτοῦ παρόντος, καὶ πρώτου ὄντος καὶ ἀρχιποίμενος»[791]. Ο νέος επίσκοπος επίσης λέγει και την εκφώνηση της ευχής των κατηχουμένων· «καὶ τὴν πρώτην ἐκφώνησιν τῆς εὐχῆς τῶν κατηχουμένων λέγοντος, καὶ τὰς λοιπὰς εὐχὰς ἀκολούθως»[792]. Για την μετάληψη των αχράντων μυστηρίων, κοινωνεί πρώτα ο αρχιεπίσκοπος και εν συνεχεία ο νεοχειροτονηθείς. Πρώτος ο αρχιεπίσκοπος κοινωνεί μόνος του Σώματος του Κυρίου. Στη συνέχεια ο νεοχειροτονηθείς λαμβάνει από τον αρχιεπίσκοπο και κοινωνεί του Σώματος του Χριστού. Μετά την μετάληψη του νεοχειροτονηθέντος, μεταλαμβάνουν τον άγιο Άρτο από τα χέρια του αρχιεπισκόπου οι αρχιερείς, οι ιερείς και οι διάκονοι. Το τίμιον Αίμα του Κυρίου μεταλαμβάνουν από τον νεοχειροτονηθέντα· αφού λάβει «τὸ πρῶτον ποτήριον» κοινωνεί τους υπόλοιπους αρχιερείς και κληρικούς[793]. Ο νεοχειροτονηθείς κοινωνεί τον αρχιεπίσκοπο του Αίματος του Κυρίου και ο αρχιεπίσκοπος τον νεοχειροτονηθέντα[794]. Στο τέλος της λειτουργίας «καὶ τὸ ἱερὸν τῷ λαῷ παρέχει ἀντίδωρον, προσταγῇ τοῦ ἀρχιεπισκόπου» και τον αγιασμό σε όλη την εκκλησιαστική σύναξη προσφέρει «δεικνύμενος καὶ μαρτυρούμενος» από όλους ότι είναι άξιος της χειροτονίας ταύτης[795].

---

[791] *Διάλογος, κεφ. ΣΙΔ΄. PG* 155, 428A.

[792] *Όπ.π., PG* 155, 428AB.

[793]*Διάλογος, κεφ. ΣΙΕ΄. PG* 155, 428C: «Μετὰ δὲ τὴν θείαν μετάληψιν, ὁ μὲν ἀρχιεπίσκοπος πᾶσι τὸν θεῖον δίδωσι μελίσας ἄρτον, κατὰ μίμησιν τοῦ Σωτῆρος· ὁ χειροτονηθεὶς δὲ ἀρχιερεὺς, λαβὼν τὸ πρῶτον θεῖον ποτήριον, μεταδίδωσι τοῖς προσερχομένοις ἀρχιερεῦσί τε καὶ λοιποῖς».

[794] *Διάλογος, κεφ. ΣΙΕ΄. PG* 155, 428B: «Ἐν δὲ τῇ θείᾳ μεταλήψει πρώτου τὸν θεῖον ἄρτον παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου λαμβάνοντος καὶ σὺν αὐτῷ κοινωνοῦντος, εἶτα μεταδιδόντος τῷ ἀρχιεπισκόπῳ τοῦ θείου αἵματος διὰ τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου, κἀκείνου πάλιν αὐτῷ».

[795]*Διάλογος, κεφ. ΣΙΕ΄. PG* 155, 428C: «Εἶτα ἀπονιψάμενος, καὶ τὸ ἱερὸν τῷ λαῷ παρέχει ἀντίδωρον, προσταγῇ τοῦ ἀρχιεπισκόπου, δεικνύμενος ἤδη χειροτονηθεὶς καὶ μαρτυρούμενος τῷ λαῷ, καὶ μεταδοὺς ἁγιασμοῦ πᾶσι τῷ ἀντιδώρῳ».

ΤΑΞΙΣ ΓΙΝΟΜΕΝΗ ΕΠΙ ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑι ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ[796]

Ψάλλεται τό Σήμερον σωτηρία τῷ κόσμῳ, εἴ ἐστιν Κυριακή, τὸ ἀπολυτίκιον καὶ ἄρχεται ἡ θεία Λειτουργία. Κατὰ τὴν μικρὰν εἴσοδον ὁ ἐψηφισμένος δέν συμμετέχει.

ΠΡΟΣΑΓΩΓΗ

Μετὰ δὲ τὸν τρισάγιον ὕμνον καὶ τὰς φήμας, λαμβάνουσι τὸν ἐψηφισμένον οἱ δύο πρῶτοι τῇ τάξει ἱερεῖς καὶ ἀγαγόντες ἀυτὸν διὰ τοῦ βορείου κλίτους ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἐκφωνοῦν

Κέλευσον.

Καὶ ὁ δεύτερος·

Κελεύσατε.

Κέλευσον, Δέσποτα ἅγιε, τὸν νῦν προσφερόμενόν σοι.

Καὶ φέρουσιν αὐτὸν ἕως τῆς Ὡραίας Πύλης.

ΙΕΡΟΣ ΧΟΡΟΣ

Ἀπὸ δὲ τῆς Ὡραίας Πύλης λαμβάνουσιν αὐτὸν οἱ δύο πρῶτοι τῇ τάξει μετὰ τὸν πρῶτον Ἀρχιερεῖς καὶ περιάγουσιν αὐτὸν κύκλῳ τῆς ἁγίας Τραπέζης τρὶς ψάλλοντες

Ἦχος βαρὺς

Ἅγιοι Μάρτυρες, οἱ καλῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες, πρεσβεύσατε πρὸς Κύριον, ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ἕτερον. Ἦχος ὁ αὐτὸς

Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός, ἀποστόλων καύχημα, μαρτύρων ἀγαλλίαμα, ὧν τὸ κήρυγμα. Τριὰς ἡ ὁμοούσιος.

Ἦχος πλ. α΄.

Ἠσαΐα χόρευε. ἡ Παρθένος ἔσχεν ἐν γαστρί, καὶ ἔτεκεν Υἱὸν τὸν Ἐμμανουήλ, Θεόν τε καὶ ἄνθρωπον, ἀνατολὴ ὄνομα αὐτῷ. ὃν μεγαλύνοντες, τὴν Παρθένον μακαρίζομεν.

Εἰς ἑκάστην περιφορὰν ὁ χειροτονούμενος ἀσπάζεται τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ τὸ ἐπιγονάτιον καὶ τὴν χεῖρα τοῦ πρώτου τῇ τάξει Ἀρχιερέως, ὅστις κάθηται ἐπὶ θρονίου ἢ ἐπὶ τῆς

---

[796] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σ.137-140.

καθέδρας, εἴ ἐστιν.

<u>ΧΕΙΡΟΤΟΝΙΑ</u>

Εἶτα ὁ πρῶτος τῇ τάξει Ἀρχιερεὺς ἵσταται ἔμπροσθεν τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ προσάγεται ὁ ἐψηφισμένος ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ κλίνων ἀμφότερα τὰ γόνατα, θέτων τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης καὶ ἐπ᾿αὐτῶν τὸ ὠμοφόριον αὐτοῦ καὶ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἀνεωγμένον. Οἱ δὲ συνιερουργοῦντες Ἀρχιερεῖς συνεφάπτονται τῷ πρώτῳ τῇ τάξει.

Ὁ διάκονος ἐκφωνεῖ Πρόσχωμεν **καὶ ἀναγινώσκει ὁ Ἀρχιερεύς·**

Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ τῶν ἁγιωτάτων Μητροπολιτῶν τῶν συγκροτούντων τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ θεία Χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα, καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, προχειρίζεται *(τὸν δεῖνα)* τὸν Θεοφιλέστατον Πρεσβύτερον εἰς Ἐπίσκοπον τῆς Θεοσώστου Πόλεως*(τῆς δε)* εὐξώμεθα οὖν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' αὐτὸν ἡ χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος.

Καὶ ψάλλεται ἀργῶς καὶ χαμηλοφώνως τὸ Κύριε, ἐλέησον **παρὰ πάντων.**

Ὁ διάκονος· Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὁ Ἀρχιερεὺς ἔχων τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου ἀναπέμπει τὴν Εὐχήν·

Δέσποτα Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ νομοθετήσας ἡμῖν διὰ τοῦ πανευφήμου σου Ἀποστόλου Παύλου, βαθμῶν καὶ ταγμάτων τάξιν, εἰς τὸ ἐξυπηρετεῖσθαι, καὶ λειτουργεῖν τοῖς σεπτοῖς, καὶ ἀχράντοις σου Μυστηρίοις ἐν τῷ ἁγίῳ σου Θυσιαστηρίῳ, πρῶτον Ἀποστόλους, δεύτερον Προφήτας, τρίτον Διδασκάλους. Αὐτός, Δέσποτα τῶν ἁπάντων, καὶ τοῦτον τὸν ψηφισθέντα, καὶ ἀξιωθέντα ὑπεισελθεῖν τὸν Εὐαγγελικὸν ζυγόν, καὶ τὴν Ἀρχιερατικὴν ἀξίαν, διὰ τῆς χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, καὶ τῶν συμπαρόντων Λειτουργῶν καὶ Συνεπισκόπων, τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ δυνάμει, καὶ χάριτι τοῦ Ἁγίου σου Πνεύματος, ἐνίσχυσον, ὡς ἐνίσχυσας τοὺς ἁγίους σου Ἀποστόλους, καὶ Προφήτας, ὡς ἔχρισας τοὺς Βασιλεῖς , ὡς ἡγίασας τοὺς Ἀρχιερεῖς, καὶ ἀνεπίληπτον αὐτοῦ τὴν Ἀρχιερωσύνην ἀπόδειξον, καὶ πάσῃ σεμνότητι κατακοσμῶν, ἅγιον ἀνάδειξον, εἰς τὸ ἄξιον γενέσθαι, τοῦ αἰτεῖν αὐτὸν τὰ πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπακούειν σε αὐτοῦ.

Ὅτι ἡγίασταί σου τὸ ὄνομα καὶ δεδόξασταί σου ἡ Βασιλεία, τοῦ Πατρός, καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεί, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν

αἰώνων.

Καὶ μετὰ τὸ, «Ἀμήν,» **λέγει εἷς τῶν χειροτονούντων Ἀρχιερέων χαμηλοφώνως τά διακονικά ταῦτα:**

Ἐν εἰρήνῃ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης ….

Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου….

Ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν (τοῦ δεῖνος), ἱερωσύνης, ἀντιλήψεως, διαμονῆς, εἰρήνης, ὑγείας, καὶ σωτηρίας αὐτοῦ, καὶ τοῦ ἔργου τῶν χειρῶν αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (τοῦδε), τοῦ νυνὶ προχειριζομένου Ἐπισκόπου, καὶ τῆς σωτηρίας αὐτοῦ, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὅπως ὁ φιλάνθρωπος Θεὸς ἡμῶν, ἄσπιλον καὶ ἀμώμητον αὐτῷ τὴν ἀρχιερωσύνην χαρίσηται, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης, πάσης πόλεως, χώρας καὶ τῶν πίστει οἰκούντων ἐν αὐταῖς τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν

Καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν χρῃζόντων τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ βοηθείας καὶ ἀντιλήψεως, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Ὑπὲρ τοῦ ῥυσθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως…

Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον…

Τῆς Παναγίας ἀχράντου, ὑπερευλογημένης…

Τούτων λεγομένων, ὁ πρῶτος Ἀρχιερεὺς ἔχων ἐπικειμένην τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπὶ τὴν κεφαλήν τοῦ χειροτονουμένου ἐπεύχεται·

Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ τὸ μὴ δύνασθαι τὴν ἀνθρώπου φύσιν τὴν τῆς Θεότητος ὑπενεγκεῖν οὐσίαν, τῇ σῇ οἰκονομίᾳ ὁμοιοπαθεῖς διδασκάλους καταστήσας, τὸν σὸν ἐπέχοντας θρόνον, εἰς τὸ ἀναφέρειν σοι θυσίαν καὶ προσφορὰν ὑπὲρ παντὸς τοῦ λαοῦ σου, σύ, Χριστέ, καὶ τοῦτον τὸν ἀναδειχθέντα οἰκονόμον τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος, ποίησον μιμητὴν σοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Ποιμένος, τιθέντα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προβάτων σου, ὁδηγὸν εἶναι τυφλῶν, φῶς τῶν ἐν σκότει, παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων, φωστῆρα ἐν κόσμω ἵνα, καταρτίσας τὰς ψυχὰς τὰς ἐμπιστευθείσας αὐτῷ ἐπὶ τῆς παρούσης ζωῆς, παραστῇ τῷ Βήματί σου ἀκαταισχύντως, καὶ τὸν μέγαν μισθὸν λάβῃ, ὃν ἡτοίμασας τοῖς ἀθλήσασιν ὑπὲρ τοῦ κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου σου.

Σὸν γάρ ἐστι τὸ ἐλεεῖν καὶ σώζειν ἡμᾶς, ὁ Θεός, καὶ σοὶ τὴν δόξαν

ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρί, καὶ τῷ Παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ, καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Μετὰ τὸ «Ἀμήν», **αἴρει τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἀνίσταται ὁ χειροτονηθείς.**

ΕΝΔΥΣΙΣ

Ὁ δὲ χειροτονήσας αὐτὸν Ἀρχιερεὺς ἐνδύει αὐτῷ τὰ ἀρχιερατικὰ ἄμφια (τὸν σάκκον, τὸ Ὠμοφόριον, τὸ ἐγκόλπιον καὶ τὴν μίτραν) ἐκφωνῶν εἰς ἕκαστον τούτων τὸ Ἄξιος, **ὅπερ ψάλλεται τρὶς ὑπὸ πάντων. Τελευταῖον, ἐπιδίδωσιν αὐτῷ τὴν ποιμαντορικὴν ῥάβδον λέγων**

Λάβε τὴν Ράβδον, ἵνα ποιμαίνῃς τὸ ἐμπιστευθέν σοι ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῖς μέν εὐπειθέσιν ἔστω αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία, καὶ ὑποστηριγμός, τοῖς δὲ ἀπειθέσι, καὶ εὐτραπέλοις, χρῶ αὐτῇ, ράβδῳ ἐπιστυπτικῇ, ράβδῳ παιδεύσεως.

Καί ἐκφωνεῖ τὸ Ἄξιος, **ὅπερ ψάλλεται τρὶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ.**

Εἶτα λαμβάνει ὁ χειροτονηθεὶς τὰ δικηροτρίκηρα καὶ εὐλογεῖ τὸν λαὸν ψαλλόντων ἁπάντων τό, «Εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα».

Εἶτα ἀσπάζονται τὸν χειροτονηθέντα ὁ χειροτονήσας αὐτὸν Ἀρχιερεὺς καὶ ἅπαντες οἱ Ἀρχιερεῖς καὶ συνεχίζεται ἡ θεία Λειτουργία ἐκφωνουμένου τοῦ προκειμένου τοῦ Ἀποστόλου. Ὁ χειροτονηθεὶς ἵσταται ἐφ᾽ἑξῆς ὡς πρῶτος τῇ τάξει.

4. Ενθρόνιση

Η ενθρόνιση είναι η επίσημη εγκαθίδρυση του νέου επισκόπου στον αρχιερατικό θρόνο της τοπικής Εκκλησίας, για την οποία εκλέχθηκε και χειροτονήθηκε, και γίνεται λόγος για μία τοπική Εκκλησία που ο θρόνος της βρίσκεται υπό χηρεία. Οι όροι που χρησιμοποιούνται, για να προσδιορίσουμε την εγκαθίδρυση, του νέου επισκόπου είναι «ενθρόνιση» και του πατριάρχου είναι «προχείριση». Επίσης ο όρος «θρόνος»[797], όπως απαντάται στην χειρόγραφη παράδοση, αναφέρεται και ως «ἄνω καθέδρα»[798]. Η ακολουθία της ενθρονίσεως, σύμφωνα με την χειρόγραφη και έντυπη παράδοση, φέρει τους τίτλους: «Τάξις εἰς τὸ ἐνθρονίσαι ἐπίσκοπον» ή «Πῶς δεῖ ὁ ἀρχιερεὺς αὐτὸν ἐνθρονιάζεσθαι» ή αν είναι για πατριάρχη «Εἰς προχείρισιν πατριάρχου εἰς πατρίαρχην».

Η πρώτη χρονολογημένη μαρτυρία στην χριστιανική γραμματεία περί της ενθρονίσεως του επισκόπου απαντάται στον βίο του Αγίου Πολυκάρπου Σμύρνης. Η ενθρόνισή του έγινε μετά την χειροθεσία του. Ως επίσκοπος πλέον, αναλαμβάνει το αξίωμα του διδασκάλου και κηρύττει το λόγο του Θεού στο εμπιστευθέν του ποίμνιο[799]. Τον 4ο αιώνα από τις *Αποστολικές Διαταγές* πληροφορούμεθα ότι η ενθρόνιση του επισκόπου δεν ήταν συνδεδεμένη με την τελετή της χειροτονίας. Η αναφορά της φράσης «καὶ τῇ ἕωθεν ἐνθρονιζέσθω αὐτῷ διαφέροντα τόπον παρὰ τῶν

---

797 Για την λειτουργική χρήση του επισκοπικού θρόνου, βλ. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, «Ο Επισκοπικός θρόνος κατά το πρώτον μέρος της λειτουργίας, Αρχαιολογικά- Λειτουργικά», *ΕΕΒΣ 20* (1950), 265-313.

798 Βατοπ. 876 (1431), φ. 24v. Για την καθέδρα βλ. J. MATEOS, *Le Typicon de la Grande Église. Ms Sainte- Croix No 40. Introduction, texte critique, traduction et notes. t. II. Le cycle des fêtes mobiles*, OCA 166 (1963), σ. 299. Για τον συμβολισμό λέγει ο Άγιος Συμεών « Ἡ μὲν οὖν ἄνω καθέδρα, ὡς εἴρηται, τὴν ὑπερουράνιον δείκνυσι καθέδραν τοῦ Ἰησοῦ· αἱ ὑπ' αὐτὴν δὲ βαθμίδες τὴν ἑκάστου τῶν ἱεραρχῶν καὶ ἱερέων τάξιν τε καὶ ἀνάβασιν· ἔνθα δὴ καὶ οὐ θέμις τινὰ ἕτερον καθίσαι, οὐδὲ τῶν διακόνων, αὐτῶν…» *Διάλογος, κεφ. ΡΛϚ'. PG* 155, 345D.

799 L. DUCHESNE, *Vita sancti Polycarpi Smynaeorum episcopi,* Pasisiis 1881, σσ. 28-29. «Καὶ δὴ προέτρεπον αὐτὸν οἱ συμπαρόντες, ἐπεὶ οὕτως ἔθος, προσαλῆσαι· τὸ μέρος γὰρ πλεῖστον τῆς κοινωνίας καὶ τοῦτο ἔφασαν τὸ ἔργον τῆς διδασκαλίας. Ἀνοίξας οὖν τὸ στόμα ἀπεφθέγγετο τῆς φωνῆς αὐτοῦ σημαινούσης τὸν ἐν τῇ καρδίᾳ φόβον καί φησιν· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἀρχιερέως καὶ ποιμένος καὶ διδασκάλου καὶ βασιλέως αἰωνίου Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Βλ. Πρωτοπρ. ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΝΑΣΣΗ, «Ανιχνεύοντας αρχαϊκές μαρτυρίες για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας της Σμύρνης. Οι χειροθεσίες του αγίου Πολυκάρπου», υπό έκδοση στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης: Γραμματεία, Ἱστορία καί Τέχνη», 21-22 Φεβρουαρίου 2020.*

λοιπῶν ἐπισκόπων …»[800] προσδιορίζει ότι η ενθρόνιση πρώτον γινόταν σε διαφορετικό τόπο από εκείνο της χειροτονίας και δεύτερον δεν τελούνταν κατ' ακολουθία την ίδια ημέρα της χειροτονίας. Η δε χειροτονία απαιτούσε να συνέλθει «ὁ λαὸς ἅμα τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς παροῦσιν ἐπισκόποις ἐν ἡμέρᾳ κυριακῇ»[801]. Παρόλο που η μαρτυρία αυτή μας δίνει την εντύπωση ότι γίνεται νωρίς το πρωί, υφίσταται μέχρι και σήμερα δυσκολία στην ερμηνεία των τελουμένων στην πρώιμη περίοδο της Εκκλησίας και πιο συγκεκριμένα η προηγηθείσα φράση: «καὶ μετὰ τὴν προσευχήν εἷς τῶν ἐπισκόπων ἀναφερέτω τὴν θυσίαν ἐπὶ τῶν χειρῶν τοῦ χειροτονηθέντος», φανερώνει την τέλεση της αγίας αναφοράς που ολοκληρώνεται την επόμενη ημέρα σε άλλη τοπική εκκλησία. Η απλή αναφορά της ενθρόνισης του επισκόπου των πρώτων αιώνων δεν είναι επαρκής για να κατανοήσουμε πως γινόταν. Αποδεικνύεται απλώς ότι γινόταν με απλή διαδικασία.

Από τους υπομνηματιστές της τελετής της χειροτονίας, τον 5ο αιώνα ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης δεν αναφέρει κάτι σχετικό για την ενθρόνιση του επισκόπου. Τον 15ο αιώνα ο Συμεών Θεσσαλονίκης επισημαίνει ότι λόγω των δύσκολων καιρών και των εξωτερικών κινδύνων, στους οποίους οι επαρχίες της αυτοκρατορίας είχαν περιέλθει, για λόγους ασφαλείας, η εκλογή, η χειροτονία, αλλά και η ενθρόνιση γινόταν «ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ». Λέγει χαρακτηριστικά· «ὁ ἐνθρονισμὸς πρότερον ἐγίνετο μεγαλοπρεπῶς, ὡς νῦν ὁ τοῦ πατριάρχου, περὶ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ ἐνθρονισμοῦ ἐπιτελούντων γράμμασι τοῦ ἀρχιερέως· νῦν δὲ τοῦτο πέπαυται ταῖς βαρβαρικαῖς ἐφόδοις καὶ τοῖς ἐπελθοῦσι ταῖς ἐκκλησίαις πειρασμοῖς καὶ ταραχαῖς· ἐν τῇ Μεγάλῃ δὲ μόνον γίνεται ἐκκλησίᾳ…»[802]. Περιγράφει την τάξη της Κωνσταντινουπόλεως και επίσης είναι γεγονός ότι η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως διέθετε τον απαιτούμενο εξοπλισμό (σύνθρονο, επισκοπικό θρόνο, άμβωνα κτλ.) για την φιλοξενία χειροτονίας-ενθρονισμού επισκόπων. Οπότε υφίστανται πρακτικοί λόγοι που γινόταν η ενθρόνιση στην Πόλη. Κατά τον Συμεών την ημέρα της ενθρόνισης όλοι πρέπει να είναι παρόντες για να λάβουν ευλογία[803].

---

[800] *Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ 8, 5, 10,* έκδ. M. METZGER, *Les Constitutions apostoliques, t. III, SC* 336, σ. 148.

[801] Όπ.π., σ. 142. Η αναφορά γίνεται για την ημέρα της εκλογής και χειροτονίας.

[802] *Διάλογος, κεφ. ΣΙϚ'. PG* 155, 428D-429A.

[803] *Διάλογος, κεφ. ΣΛ'. PG* 155, 444C. *Κεφ. ΣΛΑ'. PG* 155, 445C. «δεῖ γὰρ πάντας παρεῖναι ἐπὶ τῷ τοῦ ποιμένος αὐτῶν ἐνθρονισμῷ, καὶ ἰδεῖν αὐτὸν ἐπὶ τῆς καθέδρας ὡς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, ... καὶ εὐλογηθῆναι παρ' αὐτοῦ».

Επιπλέον, ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης μας δίνει μία απλή τυπική διάταξη. Ετοιμάζεται και τοποθετείται ο θρόνος, στον οποίο κάθεται ο αρχιεπίσκοπος. Ένας ιερέας «ποιεῖ εὐλογητόν», λέγεται το Τρισάγιο, οι επισκοπιανοί[804] που είναι παρόντες έχουν αναμμένες λαμπάδες και με την παρουσία του λαού ενθρονίζεται ο νέος αρχιερέας από δύο ιερείς, «τοῦ πρώτου τῶν ἱερέων καὶ τοῦ δευτερεύοντος». Εκφωνεί το «Ἄξιος» και την τρίτη φορά «εὐφημοῦσι τοὺς εὐσεβεῖς βασιλεῖς, τὸν ἀρχιεπίσκοπον, καὶ αὐτὸν τὸν χειροτονηθέντα»[805]. Γίνεται η απόλυση του ενθρονισμού. Όλο το εκκλησίασμα ασπάζονται το χέρι του νέου επισκόπου και λαμβάνουν ευλογία από αυτόν. Παρόλο που ο νεοχειροτονηθείς επίσκοπος είναι πλέον επίσκοπος άλλης επαρχίας, έχει λάβει ειδική άδεια από τον πατριάρχη για την ημέρα αυτή.

Στις πηγές της βυζαντινής περιόδου δεν έχουμε τάξη ενθρόνισης σε καθεδρικούς ναούς της περιφέρειας. Σύμφωνα με την χειρόγραφη παράδοση τον 8ο αιώνα στον Ναό της Κωνσταντινουπόλεως, όπως περιγράφεται από τον Barb. gr 336[806], ο αρχιεπίσκοπος ανέρχεται στο σύνθρονο και συνεχίζεται η λειτουργία[807]. Στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου[808] του 11ου αιώνα, όπως και σε άλλα χειρόγραφα[809], κατόπιν της «συνήθους

---

[804] Οι επισκοπιανοί ήταν πρεσβύτεροι, ένα τάγμα διακονητών, δηλαδή βοηθοί του μεγάλου Χαρτοφύλακος. Πέρα από την συμμετοχή τους στον ενθρονισμό, στην λειτουργία ο διάκονος εκφωνούσε «σοφία, ορθοί», οι επισκοπιανοί έλεγον «εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα». Διά των επισκοπιανών στέλνονταν μήνυμα στους αρχιερείς για να προσέρχονται στις συνεδρίες της ιεράς συνόδου προς αρχιερατική εκλογή. Περισσότερα για τους επισκοπιανούς βλ. Μητρ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ, «Τὸ ἀξίωμα τῶν ἐπισκοπιανῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρονους», *Ορθοδοξία* 15 (1940), σσ. 334-336.

[805] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. ΣΙϚ΄. PG* 155, 428D-429C.

[806] BAR. gr. 336 (8ος αι.), φ. 159v, έκδ. ST. PARENTI & EL. VELKOVSKA, *Euchologii Barberini Gr. 336*, όπ.π., σ.379: «Καὶ συνανέρχεται ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἰς τὸ σύνθρονον καὶ τελεῖται λοιπὸν πᾶσα ἡ λειτουργία ».

[807] Η ίδια διάταξη απαντάται στα: Σινά 956 (10ος αι.), εἰλητ.. Σινά 959 (11ος αι.), φ. 126v. Vat. gr. 1970 (12ος αι.), φ. 201v. Σινά 983 (14ος αι.), φ. 155r. Μ. Λαύρ. 536. Ε74 (1541), φ. 20v.

[808] Coislin 213 (1027), φ. 27r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146.

[809] Vat. gr. 1872 (12ος αι.), φ. 55r. Grottaferrata Γ. β. Ι (13ος αι.), φ. 41r, έκδ. M. ARRANZ, *L' Eucologio constantinopolitano agli inizi del secolo XI*, όπ.π., σ. 146. Διον. 3633. 99 (14ος αι.), εἰλητ.. Paris gr. 2509 (15ος αι.), φ. 226r. Σινά 1006 (15ος αι.). Βατοπ. 226 (15ος αι.), φ. 25r. Burney MS 54 (1573), φ. 32v. Μ. Λαύρ. 691. Η36 (1598), 113v. Βατοπ. 1089 (16ος αι.), φ. 61r. Βατοπ. 985 (16ος αι.), φ. 301r. Add MS 40755 (1600), φ. 59v. ΕΒΕ 2438 (17ος αι.), φ. 90v. Μ. Λαύρ. 805. Η150 (1654), φ. 100v. Egerton MS 2392 (1664), φ. 67r. Paris Suppl. gr. 177 (17ος αι.), φ. 34v. Μ. Λαύρ. 837. Η182 (17ος αι.), φ. 86v. Εσφ. 2172. 159 (17ος αι.), φ. 20v. Δοχ. 2920. 246 (17ος αι.), φ. 49v. Βατοπ. 1092 (1748), φ. 94v. Μ. Λαύρ. 699. Η44 (1723), φ. 112v. Μ. Λαύρ. 829. Η174 (18ος αι.), φ. 64v. Διον. 4072. 538 (18ος αι.), φ. 62v. Ευχολόγιο Βενετίας, έκδ. ΗΑΒ. σ.

εὐφημίας»[810], ανέρχεται στο σύνθρονο και κάθεται πρώτος ο χειροτονηθείς και ειρηνεύει τον απόστολο.

Κατά τον 14ο αιώνα, ο κώδικας Γρηγ. 586. 39 με λαμπρό και πανηγυρικό τρόπο περιγράφει την άνοδο στο σύνθρονο του χειροτονηθέντος επισκόπου: λέγεται δύο φορές η φήμη, μία αμέσως μετά την εγκαθίδρυση και μία μετά το πέρας της λειτουργίας: «…ἀνέρχονται εἰς τό σύνθρονον καὶ γίνεται ἡ φήμη τῶν βασιλέων καὶ τοῦ πατριάρχου καὶ καθ΄ἑξῆς ὁ ἀπόστολος καὶ ἡ λοιπὴ ἀκολουθία τῆς λειτουργίας. Μετὰ δὲ τὴν ταύτης ἐκπλήρωσιν, λαμβάνουσι τὸν χειροτονηθέντα οἱ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ ἐξέρχονται ἔξω τοῦ βήματος καὶ εὐτρεπίζουσιν ἐν ἑνὶ μέρει τοῦ ναοῦ τὸν θρόνον τοῦ πατριάρχου μετὰ τῆς ποδιᾶς αὐτοῦ καὶ ἱστάμενοι ἐπάνω αὐτοῦ ποιοῦσι τὴν φήμην τῶν βασιλέων καὶ τοῦ πατριάρχου»[811]. Επίσης τον ίδιο αιώνα, στη *Διάταξη* του Δημητρίου Γεμιστού, στα τελούμενα της χειροτονίας του αρχιερέως έχουμε την ακριβή περιγραφή της τάξεως: αφού ανέβει στο σύνθρονο ο πατριάρχης[812], ο χειροτονηθείς αρχιερεύς προσέρχεται μπροστά στον πατριάρχη, προσκυνεί, λαμβάνει ευλογία και «κάθηται ἐν δεξιῷ μέρει, ἐπάνω τοῦ πρώτου τῶν ἀρχιερέων»[813]. Επίσης

---

317. Bibliotheca Clericorum Regularium, έκδ. MOR, σ. 78. Ex posteriore Codice Vaticano, έκδ. MOR, σ. 83.

[810] Στα αγιολογικά κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου έχουμε την περιγραφή προσέλευσης πλήθους πιστών στην ενθρόνιση του πατριάρχου Γερμανού (11 Αυγούστου 715), «πάσης τῆς ὑφηλίου συνδραμούσης καὶ πάσης ἡλικίας ἀπό τε γηραιοῦ καὶ πρεσβύτου, νεανίσκου καὶ νεωτέρου, ἐφήβου τε καὶ τῶν ἔτι τῇ θηλῇ μυζόντων ἀρτιγενῶν βρεφῶν». Έχουμε και ένα περιστατικό καταγεγραμμένο: στην ενθρόνιση παραβρέθηκε πολύς κόσμος και μεταξύ αυτών, η έγκυος τότε στον άγιο, μητέρα του Στεφάνου του Νέου, Άννα. Ο συνωστισμός και η πολυκοσμία προκάλεσαν φόβο στην Άννα, η οποία σκεφτόταν το ενδεχόμενο αποβολής και επιθυμούσε να αποχωρήσει. Παρά τον κίνδυνο που αντιμετώπιζε η γυναίκα του, ο σύζυγός της την συγκράτησε και μαζί κατάφεραν να φτάσουν στον προαύλιο χώρο της Αγίας Σοφίας και από εκεί στο νάρθηκα. Στη συνέχεια, ανέβηκαν σε ένα σκαμνί και περίμεναν την άφιξη του πατριάρχη. *Βίος Στεφάνου του* Νέου: έκδ. MARIE – FRANCE AUZÉPY, *La Vie d'Etienne le Jeune par Etienne le diacre. Introduction, édition et traduction,* Λονδίνο, Variorum 1997, 93-94, κεφ. 5. Για την παρουσία της Άννας στην ενθρόνιση του πατριάρχη, βλ. *Βίος Γερμανού πατριάρχη*: έκδ. L. LAMZA, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730).* Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen. *Mit dem griechisch-deutschen Text der Vita Germani am Schluß der Arbeit (Das östliche Christentum, N.F. 27),* Würzburg 1975, σσ. 210-212.

[811] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φφ. 269r-269v.

[812] Βατοπ. 135 (1386), 23v. Πριν την ανάβαση του πατριάρχου στο σύνθρονο, «λέγει ὁ διάκονος πρὸς τὸν πατριάρχην: Κέλευσον, δέσποτα. Καὶ ὁ πατριάρχης λέγει: Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Εἶτα πάλιν ὁ διάκονος: Εὐλόγησον, δέσποτα, τὴν ἄνω καθέδραν. Καὶ ὁ πατριάρχης λέγει: Εὐλογημένος εἶ ὁ καθήμενος ἐπὶ θρόνου δόξης τῆς βασιλείας σου, πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

[813] Βατοπ. 135 (1386), φ. 24r.

λέγεται η φήμη τῶν βασιλέων καί του πατριάρχου [814]. Το ίδιο απαντάνται και στον κώδικα Βατοπ. 876 [815].

Σύμφωνα με την μαρτυρία του Κωδινού, ο ιερομνήμονας είχε υπό την ευθύνη του τον ενθρονισμό του αρχιερέως: «ὁ ἱερομνήμων, κρατῶν τὸ κοντάκιον τοῦ ἀρχιερέως, ἔχων καὶ τὸν ἐνθρονισμὸν τῶν ἐκκλησιῶν».

Γεννάται το ερώτημα πότε συμπεριλήφθηκε η ενθρόνιση του επισκόπου στην ευχολογική παράδοση, ποια ημέρα τελείται; Ενώ βλέπουμε να υφίσταται ήδη από τον 4ο αιώνα, η ενθρόνιση πράγματι λαμβάνει την δική της ιερολογία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο σύμφωνα με τις πηγές μας.

Για την περιγραφή της ενθρόνισης του επισκόπου μελετήθηκαν τα αντίστοιχα κείμενα:

- Κιτίου 18 (16ος αιώνας), φφ. 126v-128r: «Τάξις εἰς τὸ ἐνθρονιᾶσαι ἐπίσκοπον».
- Πάτμου 647 (1583), φφ. 12r-13r: «Τάξις εἰς τὸ ἐνθρονιᾶσαι ἐπίσκοπον».
- Διον. 489 (16ος αιώνας), φφ. 83r-84r: «Τάξις εἰς τὸ ἐνθρονιᾶσαι ἐπίσκοπον».
- Milano Brera AD XI 47 (1573 μ.Χ).
- Σινά 974 (16ος αιώνας), φφ. 145v-147v: Πῶς δεῖ ὁ ἀρχιερεὺς αὐτὸν ἐνθρονιάζεσθαι».
- Αρχιερατικό Αποστολικής Διακονίας 2014.

Παρατηρήσεις που θα μπορούσαμε να κάνουμε είναι οι εξής:

α. Με την εμφάνιση της ακολουθίας τον 16ο αιώνα, στα χειρόγραφα «Τάξις εἰς τὸ ἐνθρονιᾶσαι ἐπίσκοπον», η ενθρόνιση αποκόπτεται από την τελετή της χειροτονίας και δέχεται την δική της ιερολογία.

β. Σύμφωνα με την ακολουθία της ενθρονίσεως στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα Κιτίου 18[816], Διον. 489[817], Πάτμου 647[818], η ενθρόνιση λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας, το οποίο και προσδιορίζουν οι κώδικες: «Ἄρχεται ἡ λειτουργία» ή στο τέλος «καὶ τελεῖται ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ νέου Ἐπισκόπου ἡ θεία λειτουργία». Εντούτοις η

---

[814] Βατοπ. 135 (1386), φφ. 23v-24r. Σε περίπτωση που δεν έχει χειροτονία, ο κώδικας σημειώνει «ἰστέον δέ ὅτι, ὅτε οὐκ ἔνι χειροτονία ἀρχιερέως, γίνεται ἡ φήμη πρότερον (μετὰ τὸ εἰσελθεῖν τὸν πατριάρχην μετὰ τῆς εἰσόδου καὶ θυμιάσαι τὴν ἁγίαν τράπεζαν κύκλῳ καὶ σφραγίσαι μετὰ τοῦ δικηρίου ἐπάνω τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου, καθημένου ἐν τῷ σελίῳ αὐτοῦ) γίνεται ἡ φήμη».

[815] Βατοπ. 876 (1431), φ. 24v.

[816] Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 126v-128r.

[817] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φφ. 83r-84r.

[818] Πάτμου 647 (1583), φφ. 12r-13r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 524.

ενθρόνιση στον κώδικα Milano Brera XI 47 λαμβάνει χώρα την ημέρα της χειροτονίας εντός της θείας λειτουργίας. Ο Σινά 974 προσδιορίζει ότι τελείται «ἡμέρα Κυριακή ἤ μεγάλη ἑορτή» εντός της Θείας Ευχαριστίας και συγκεκριμένα μετά την μετάληψη της θείας κοινωνίας[819].

γ. Αξιολογώντας την φράση στα κυπριακά χειρόγραφα στην ακολουθία της ενθρονίσεως, «μέχρι καὶ τοῦ κατελθεῖν οἱ ψάλται ἐκ τοῦ ἄμβωνος»[820], νομίζουμε ότι μας παραπέμπει πιθανότατα σε παλαιότερη εποχή, το οποίο συναντάμε στον Barb. gr 336 στην ακολουθία της χειροτονίας. Ωστόσο λόγω Κυπριακής προέλευσης θα μπορούσε να αποτελεί μία τοπική πράξη της Εκκλησίας του 16ου αιώνα ή ενδεχομένως να δανείζεται παλαιότερες συνήθειες ή το κείμενο της τελετής να είναι προγενέστερο χρονικά.

δ. Όλοι οι κυπριακοί κώδικες παραθέτουν την ίδια ευχή με μικρές παραλλαγές[821]. Ωστόσο ο Σινά 974[822] και το Αρχιερατικό του 2014[823] ταμιεύουν άλλη ευχή.

ε. Στο Αρχιερατικό 2014, τμήμα της ευχής που διαβάζεται στην ενθρόνιση προέρχεται από τον Κλήμεντα Ρώμης[824] και από τον Γρηγόριο Θεολόγο[825].

στ. Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα έχουμε τη συμμετοχή του διακόνου, κληρικών και Αρχιερέως. Στο χειρόγραφο του Σινά 974 στην ενθρόνιση του επισκόπου αναφέρει τη συμμετοχή «δύο ἢ τριῶν ἐπισκόπων

---

819 Σινά 974, 16ος αι., φ.146r.

820 Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 126v. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 83r. Πάτμου 647 (1583), φ. 12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 524.

821 Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 127r-127v. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φφ. 83v-84r. Πάτμου 647 (1583), φφ. 12r-12v, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 524. Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 488-489.

822 Σινά 974, 16ος αι., φ.146r-147r.

823 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σ. 142.

824 ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ ΡΩΜΗΣ, *Επιστολή Α΄ Κορινθίους, κεφ. νη΄*, *PG* 1, 328A: «Λοιπὸν ὁ παντεπόπτης Θεὸς καὶ Δεσπότης τῶν πνευμάτων καὶ Κύριος πάσης σαρκός, ὁ ἐκλεξάμενος τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ ἡμᾶς δι᾽ αὐτοῦ εἰς λαὸν περιούσιον, δώῃ πάσῃ ψυχῇ ἐπικεκλημένῃ τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ ἅγιον αὐτοῦ ὄνομα πίστιν, φόβον, εἰρήνην, ὑπομονὴν, μακροθυμίαν, ἐγκράτειαν, ἁγνείαν, καὶ σωφροσύνην εἰς εὐαρέστησιν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ διὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ προστάτου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, δι᾽ οὗ αὐτῷ, δόξα, μεγαλωσύνη, κράτος καὶ τιμὴ καὶ νῦν καὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

825 ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *PG* 35, 513B/C: «Ὁ ἐκλεξάμενος Δαυῒδ τὸν δοῦλόν σου καὶ ἀναλαβὼν ἐκ τῶν Ποιμνίων τῶν προβάτων, ἐλάχιστον ὄντα ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰεσσαὶ καὶ νεώτατον, ὁ διδοὺς ῥῆμα τοῖς εὐαγγελιζομένοις δυνάμει πολλῇ πρὸς τὴν τοῦ Εὐαγγελίου τελείωσιν, αὐτὸς κρατήσειε τῆς χειρός ἡμῶν τῆς δεξιᾶς, καὶ ἐν τῇ Βουλῇ αὐτοῦ ὁδηγήσειε, μετὰ δόξης προσλάβοιτο, ποιμαίνων ποιμαίνοντας καὶ ὁδηγῶν ὁδηγοῦντας».

ἐπαρχιωτῶν»[826].

ζ. Ο κώδικας Σινά 974 φαίνεται να δανείζεται την τελετουργική διατύπωση της εκφώνησης από τη χειροτονία, προσαρμοσμένη για την τελετή της ενθρόνισης «Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, ἐνθρονιάζει τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν (ὁ δεῖνα), τὸν ἁγιώτατον καὶ ἐνάρετον ἐπίσκοπον, ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρός»[827]. Καταδεικνύει ότι η ενθρόνιση είναι προϊόν της θείας χάριτος σε συνέχεια, τελετουργικά, της χειροτονίας. Η ίδια εκφώνηση απαντάται στο ίδιο χειρόγραφο για την προχείριση εις Πατριάρχη Αλεξανδρείας: «Ἡ θεία χάρις ἡ τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα καὶ πρόνοιαν ἀεὶ ποιουμένη τῶν ἁγίων αὐτῆς ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν ἐνθρονίζει ἐν θρόνῳ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας τὸν πατριάρχην ἡμῶν (τον δεῖνα) τὸν ἁγιώτατον καὶ ἐνάρετον πατριάρχην ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος»[828].

η. Ο Σινά 974 έχει διακονικές αιτήσεις που λέγονται από τον επίσκοπο, όπως συμβαίνει και στην ακολουθία της χειροτονίας. Χαρακτηριστικά μεταξύ των εκφωνήσεων υποδηλώνεται η έκκληση για έντονη και δυναμική εκφώνηση υπέρ προστασίας και καθοδήγησης του ενθρονιζομένου επισκόπου για την σωτηρία και την πνευματική ευημερία του λαού «Εἶτα ῥητέον ὑψιφώνως ταύτην· Καὶ ὑπὲρ σωτηρίας καὶ ἀντιλήψεως τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν (δεῖνος), τοῦ νῦν ἐνθρονιζομένου ἐπισκόπου, εἴπωμεν πάντες ἐκτενῶς»[829].

θ. Λέγεται το επιφώνημα Ἄξιος τρεις φορές.

ι. Στον κώδικα Σινά 974, ο νέος ενθρονισμένος επίσκοπος ευλογεί τους παρευρισκομένους με διάταξη που εκφωνούν: «ὁ ἀρχιδιάκονος μετὰ καὶ ἄλλου κληρικοῦ ἐπὶ ἀναβαθμῶν εὐφημίζει τοῦ λαοῦ ἀποκρινομένου (Τοῦδε) τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου πολλὰ τὰ ἔτη. (Τοῦδε) τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου πολλὰ τὰ ἔτη. (Τοῦδε) τοῦ θεοψηφίστου ἐπισκόπου πολλὰ τὰ ἔτη. Τῆς παρούσης ἁγίας συνόδου πολλὰ τὰ ἔτη. Τοῦ θεοφιλοῦς κλήρου πολλὰ τὰ ἔτη. Τῶν θεοστέπτων ἡμῶν ἀνάκτων πολλὰ τὰ ἔτη. Τοῦ εὐκλεεστάτου ἄρχοντος πολλὰ τὰ ἔτη. Τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ πολλὰ τὰ ἔτη»[830]. Σε αυτό το σημείο φαίνεται η συμμετοχή πατριάρχου, μητροπολίτου, παρουσία της αγίας συνόδου, του κλήρου, των αρχόντων και

[826] Σινά 974, 16ος αι., φ. 146r.

[827] Σινά 974, 16ος αι., φ. 146r.

[828] Σινά 974, 16ος αι., φ. 154r.

[829] Σινά 974, 16ος αι., φφ. 146r-146v.

[830] Σινά 974, 16ος αι., φφ. 147r-147v.

του λαού.

ια. Στο χειρόγραφο Milano Brera XI 47 σημειώνεται, στο τέλος της Θείας Λειτουργίας, ο πολυχρονισμός του νέου επισκόπου, ευλογεί τον λαό και ασπάζονται αυτόν. Κληρικοί ψάλλουν και «ἐκδύουσιν αὐτὸν εἰς τὸ μέσον τῆς Ἐκκλησίας ἔμπροσθεν τοῦ ἄμβωνος» λέγοντας «Ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν προπορεύομέν σε τὸν τῶν ὅλων Δεσπότην· χαῖρε Μαρία Θεοτόκε, ὁ ναὸς ὁ ἀκατάληπτος, μᾶλλον δὲ ὁ ἅγιος καθὼς ἐκβοᾷ ὁ προφήτης, ἅγιος ὁ ναός, ὁ θαυμαστὸς ἐν δικαιοσύνῃ», ενώ την στιγμή εκείνη ψάλλεται το «εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον»[831].

---

[831] Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 489.

ΤΑΞΙΣ ΕΠΙ ΕΝΘΡΟΝΙΣΕΙ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ[832]

Ἐπὶ τῇ εἰσόδῳ τοῦ νέου Μητροπολίτου εἰς τὸν ναόν, τῶν κωδώνων κρουομένων χαρμοσύνως, ψάλλεται τὸ «Ἄξιόν ἐστι» τοῦ Ἐπισκόπου Ῥωγῶν καὶ μετὰ ταῦτα Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονυσίου, τοῦ βαρέος ἐναρμονίου ἦχου, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἄρχεται ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἐνθρονίσεως οὕτω:

Ὁ διάκονος· Πρόσχωμεν.

Καὶ ἀναγινώσκεται ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος ἡ προβλεπομένη Συνοδικὴ Ἐγκύκλιος καὶ τὸ σχετικὸν Προεδρικὸν Διάταγμα ὑπὸ τοῦ Ἀρχιγραμματέως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, μεθ' ὅ:

Ὁ διάκονος· Εὐλόγησον, Δέσποτα.

Ὁ Ἀρχιερεύς·

Εὐλογητός εἶ, Χριστέ ὁ Θεός ἡμῶν…

Ὅτε καταβὰς τὰς γλώσσας συνέχεε..

Πάντα χορηγεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο …

Τὸ Ἀπολυτίκιον τοῦ ναοῦ. Τὸ Ἀπολυτίκιον τοῦ ἁγίου, οὗτινος τὸ ὄνομα φέρει ὁ ἐνθρονιζόμενος Μητροπολίτης. Καὶ ἓν ὁμόηχον Θεοτοκίον. Ἐὰν τὸ Ἀπολυτίκιον τοῦ ναοῦ εἶναι Θεομητορικόν, τότε λέγεται τοῦτο τελευταῖον ὡς Θεοτοκίον καὶ παραλείπεται τὸ ὁμόηχον Θεοτοκίον.

Ἐν συνεχείᾳ ψάλλονται οἱ καθιερωμένοι στίχοι ἐκ τῆς Δοξολογίας τοῦ βαρέος ἐναρμονίου ἦχου, τοῦ Χουρμουζίου.

ΔΙΑΚΟΝΙΚΑΙ ΑΙΤΗΣΕΙΣ

Ὁ διάκονος· Ἐλέησον ἡμᾶς, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου…

Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν (δεῖνος), τοῦ θείᾳ συνάρσει κατασταθέντος εἰς τὴν μέριμναν τῆς Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (τῆσδε), καὶ ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι αὐτῷ τὸν Ἀρχιποίμενα Χριστὸν ἀντιλήπτορα καὶ βοηθόν.

Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν ἔθνους…

---

[832] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ^{3}2014, σ. 141-143.

Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ ἐλέους…

Ἔτι δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τοῦ εἰσακοῦσαι Κύριον…

Ὁ λαός· Κύριε, ἐλέησον.

ΕΥΧΗ ΕΝΘΡΟΝΙΣΜΟΥ

Ὁ Ἀρχιερεύς·

Ὁ παντεπότης Θεὸς καὶ Δεσπότης τῶν πνευμάτων καὶ Κύριος πάσης σαρκός, ὁ ἐκλεξάμενος τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ ἡμᾶς δι' αὐτοῦ εἰς λαὸν περιούσιον, δὸς πάσῃ ψυχῇ ἐπικεκλημένῃ τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ ἅγιον ὄνομά σου πίστιν, φόβον, εἰρήνην, ὑπομονήν, μακροθυμίαν, ἐγκράτειαν, ἁγνείαν καὶ σωφροσύνην. Ὁ ἐκλεξάμενος Δαυὶδ τὸν δοῦλόν σου καὶ ἀναλαβὼν ἐκ τῶν ποιμνίων τῶν προβάτων, ἐλάχιστον ὄντα ἐν τοῖς υἱοῖς Ἰεσσαὶ καὶ νεώτατον, ὁ διδοὺς ῥῆμα τοῖς εὐαγγελιζομένοις δυνάμει πολλῇ πρὸς τὴν τοῦ Εὐαγγελίου τελείωσιν, αὐτὸς κράτησον τῆς χειρὸς ἡμῶν τῆς δεξιᾶς καὶ ἐν τῇ βουλῇ σου ὁδήγησον ἡμᾶς, ποιμαίνων ποιμαίνοντας καὶ ὁδηγῶν ὁδηγοῦντας. Δὸς δύναμιν καὶ κραταιώσιν τῷ λαῷ σου καὶ παράστησον αὐτὸς ἑαυτῷ τὴν ποίμνην καὶ ἄσπιλον καὶ τῆς ἄνω μάνδρας ἀξίαν ἐν τῇ κατοικίᾳ τῶν εὐφραινομένων καὶ ἐν τῇ τῶν ἁγίων λαμπρότητι. Ἀξιοῦμέν σε, Δέσποτα, βοηθὸν γενέσθαι καὶ ἀντιλήπτορα πάντων ἡμῶν, εἰς τὸ ποιῆσαι ἡμᾶς τὸ θέλημά σου τὸ ἅγιον, εἰς δόξαν σοῦ τοῦ οὐρανίου Πατρὸς καὶ τοῦ μεγάλου Ἀρχιερέως καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ σου Πνεύματος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ὁ λαός· Ἀμήν.

ΑΠΟΛΥΣΗ

Ὁ Ἀρχιερεύς· Δόξα σοι, ὁ Θεός ἡμῶν, δόξα σοι.

Ὁ ἐν εἴδει πυρίνων γλωσσῶν οὐρανόθεν καταπέμψας τὸ πανάγιον Πνεῦμα ἐπὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ μαθητὰς καὶ ἀποστόλους, Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν, ταῖς πρεσβείαις τῆς παναχράντου καὶ παναμώμου ἁγίας αὐτοῦ Μητρός· δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ· προστασίαις τῶν τιμίων, ἐπουρανίων δυνάμεων ἀσώματων· ἱκεσίαις τοῦ τιμίου καὶ ἐνδόξου προφήτου, προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου· τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων· τοῦ ἁγίου (δεῖνος), οὗ τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἐλεήσαι καὶ σώσαι ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος.

Ὁ λαός· Τὸν Δεσπότην καὶ Ἀρχιερέα ἡμῶν.

Μετὰ τὴν Ἀπόλυσιν καὶ πρὸ τοῦ Δι᾽ Εὐχῶν ἀκολουθοῦσιν αἱ προσφωνήσεις τοῦ Μακαριωτάτου Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τοῦ Σεβασμιωτάτου Τοποτηρητοῦ καὶ τῶν Τοπικῶν Ἀρχῶν.

Μετὰ τὰς ὡς ἄνω προσφωνήσεις, ἕπεται ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ἐνθρονιστηρίου λόγου ὑπὸ τοῦ ἐνθρονιζομένου Ἀρχιερέως. Περατωθέντος δὲ τοῦ λόγου τούτου.

Ὁ Διάκονος· Δεῖνος τοῦ Σεβασμιωτάτου..., ἡμῶν δὲ πατρὸς καὶ ποιμενάρχου πολλὰ τὰ ἔτη.

Μετὰ τὴν φήμην ὁ Ἀρχιερεὺς λέγει:

Δι᾽εὐχῶν τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑΞΗ ΤΗΣ «ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ»

Πρίν την έναρξη τελέσεως της Θείας Λειτουργίας, στην οποία πρόκειται να γίνει η χειροτονία ενός νέου επισκόπου, συντελείται μία συγκεκριμένη διαδικασία, κατά την οποία κρίνεται πρωτίστως το ορθόδοξο φρόνημα του χειροτονηθησομένου καθώς και ο σεβασμός του στην κανονική τάξη. Η διαδικασία πρό της χειροτονίας περιλαμβάνει: 1. την εκλογή, 2. το μικρό μήνυμα και μεγάλο μήνυμα, και 3. την τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως», η οποία λειτουργεί ως επισφράγισμα του γεγονότος της εκλογής.

1. Η ένταξη της Ομολογίας της πίστεως στον κανόνα της λατρείας

Είναι αναμφισβήτητο ότι η τάξις της «Ομολογία της Πίστεως» έχει προσαρτηθεί στο επίσημο λειτουργικό βιβλίο της Εκκλησίας, το Ευχολόγιο κατά τον 14ο αιώνα. Η ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου έχει διανύσει μία μακρά περίοδο εξέλιξης, από την πρώιμη φάση του επισκοπικού θεσμού με ευδιάκριτους τους αλλεπάλληλους κύκλους ανασυγκρότησης της ακολουθίας. Κατά τη διάρκεια των μέσων χρόνων του Βυζαντίου, η ακολουθία της χειροτονίας του επισκόπου απέκτησε μία πιο σταθερή μορφή, όπως εμφανίζεται στον κώδικα Bar.gr 336 (8ος αι.) και μετά. Όπως ήδη αναφέραμε, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο, η χειροτονία του επισκόπου εξελίχθηκε περαιτέρω με την προσάρτηση, στο Λειτουργικό Τυπικό της, της Τάξεως της «Ομολογίας της Πίστεως». Στη συνέχεια, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, η ακολουθία αυτή ολοκληρώνεται με τη διαμόρφωση ενός «textus receptus» της «Ομολογίας της Πίστεως» και η λειτουργική διάταξη πλέον σταθεροποιείται.

Όπως στην αρχή της αγίας αναφοράς της θείας λειτουργίας

απαγγέλλεται το Σύμβολο της πίστεως[833], ως «αληθινή σοφία»[834], από όλο το εκκλησίασμα, πριν από τον καθαγιασμό των τιμίων δώρων, ομολογώντας την ενότητα της πίστεως για να μετάσχουν στο μυστήριο, έτσι και εδώ ο υποψήφιος επίσκοπος ταυτίζεται με την πίστη της Καθολικής Εκκλησίας, για να καταξιωθεί της χειροτονίας[835]. Σε διαφορετική περίπτωση, όπως προβλέπεται από το πνεύμα των ιερών κανόνων (1ος[836] καί 2ος[837] της Γ' Οικουμενικής Συνόδου), δεν μπορεί να είναι ποιμένας του λαού του Θεού, ενώ, αν εμμένει στην αίρεση ή στο σχίσμα, επέρχεται η αποκοπή του από το εκκλησιαστικό σώμα.

Μελετώντας το περιεχόμενο του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» στα λειτουργικά κείμενα της χειρόγραφης και έντυπης παραδόσεως και στους κανόνες της Εκκλησίας, καθίσταται βέβαιον ότι ο προς χειροτονίαν επίσκοπος πρέπει να είναι άνδρας δοκιμασμένος στην πίστη με ορθό και υγιές φρόνημα[838], σύμφωνα με τον λόγο του αποστόλου

---

[833] Η διαμόρφωση του Συμβόλου της Πίστεως ολοκληρώθηκε το 381μ.Χ. κατά την Β' Οικουμενική Σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη, και έδωσε λύση στα τριαδολογικά προβλήματα του 4ου αιώνα. Βλ. Γ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ, *Ιστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας και Πνευματικότητας,* Σημειώσεις από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις, εκδ. Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων, Θεσσαλονίκη 2022, σσ. 48-54.

[834] ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ, *Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν, ΚΖ΄, 1,2, ΕΠΕ* 27, σ. 134 : «ὁ ἱερεὺς ἔτι κελεύει πάντα ἀνειπεῖν ἃ περὶ Θεοῦ μαθόντες πιστεύουσιν ...ἐν ταύτῃ τῇ σοφίᾳ κελεύει πάσας ἀναπετάσαι τὰς θύρας, τὰ στόματα ἡμῶν, τὰ ὦτα ἡμῶν... καὶ αὐτοὶ πᾶσαν ἀναβοῶσι τὴν ὁμολογίαν, τὸ τῆς πίστεως σύμβολον».

[835] Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καί λατρεία,* εκδ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 33.

[836] P. – P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-Ixe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/1: Les canons des Conciles Oecuméniques (CCO), σ. 57 =ΡΠΣ, τ. Β', σ. 195): «Ἐπειδὴ ἐχρῆν καὶ τοὺς ἀπολειφθέντας τῆς ἁγίας συνόδου, καὶ μείναντας κατὰ χώραν, ἢ πόλιν, διά τινα αἰτίαν, ἢ ἐκκλησιαστικήν, ἢ σωματικήν, μὴ ἀγνοῆσαι τὰ ἐν αὐτῇ τετυπωμένα, γνωρίζομεν τῇ ὑμετέρᾳ ἁγιότητι καὶ ἀγάπῃ, ὅτι περ, εἴ τις μητροπολίτης τῆς ἐπαρχίας, ἀποστατήσας τῆς ἁγίας καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, προσέθετο τῷ τῆς ἀποστασίας συνεδρίῳ, ἢ μετὰ τοῦτο προστεθείη, ἢ τὰ Κελεστίνου ἐφρόνησεν, ἢ φρονήσει, οὗτος κατὰ τῶν τῆς ἐπαρχίας ἐπισκόπων διαπράττεσθαί τι οὐδαμῶς δύναται, πάσης ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ἐντεῦθεν ἤδη ὑπὸ τῆς συνόδου ἐκβεβλημένος, καὶ ἀνενέργητος ὑπάρχων. Ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς τῆς ἐπαρχίας ἐπισκόποις, καὶ τοῖς πέριξ μητροπολίταις, τοῖς τὰ τῆς ὀρθοδοξίας φρονοῦσιν, ὑποκείσεται εἰς τὸ πάντη καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐπισκοπῆς ἐκβληθῆναι».

[837] P. – P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-Ixe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/1: Les canons des Conciles Oecuméniques (CCO), σ. 58 =ΡΠΣ, τ. Β', σ. 196: «Εἰ δέ τινες ἐπαρχιῶται ἐπίσκοποι ἀπελείφθησαν τῆς ἁγίας συνόδου, καὶ τῇ ἀποστασίᾳ προσετέθησαν, ἢ προστεθῆναι πειραθεῖεν, ἢ καὶ ὑπογράψαντες τῇ Νεστορίου καθαιρέσει, ἐπαλινδρόμησαν πρὸς τὸ τῆς ἀποστασίας συνέδριον· τούτους πάντη κατὰ τὸ δόξαν τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ ἀλλοτρίους εἶναι τῆς ἱερωσύνης, καὶ τοῦ βαθμοῦ ἐκπίπτειν».

[838] P. – P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-Ixe s.)* [Pontificia Commissione per

Παύλου προς τους μαθητές του Τιμόθεο[839] καί Τίτο[840]. Η Εκκλησία εξέταζε την πίστη των υποψηφίων, κατά την ώρα της εκλογής καθώς και αμέσως μετα.

Η δημόσια[841] ανάγνωση της «Ομολογίας της Πίστεως» κατά την τελετή της χειροτονίας εμπίπτει στις κανονικές προβλέψεις της Εκκλησίας. Για την μελέτη της «Ομολογίας της Πίστεως», πώς επικράτησε στον κανόνα της λατρείας, θα πρέπει να ανατρέξουμε στις πηγές του κανονικού δικαίου. Στην 137η Νεαρά του Ιουστινιανού ορίζεται: «ἀπαιτεῖσθαι δὲ πρότερον τὸν μέλλοντα χειροτονεῖσθαι παρὰ τοῦ χειροτονοῦντος λίβελλον μεθ′ ὑπογραφῆς ἰδίας περιέχοντα τὰ περὶ τῆς ὀρθῆς αὐτοῦ πίστεως [842]», επιπλέον απαιτείται διαβεβαίωση από τον χειροτονούμενο επί των Αγίων Γραφών ότι είναι καθαρός από το σιμωνιακό αμάρτημα[843]. Κατ᾽ ουσίαν ο υποψήφιος κρατά ανοικτό το Ευαγγέλιον, όταν γίνεται η επίσημη ομολογία του, η αλλιώς καλουμένη «Ασφάλεια του Συμβόλου», δηλαδή υπόσχεται ότι δεν έχει συμπεριφορά σιμωνιακή με την διαβεβαίωση ότι αυτό υπέχει θέση όρκου, όπως είθισται στα δικαστήρια με την επίθεση της χειρός επί του Ευαγγελίου από τον μάρτυρα την στιγμή του όρκου.

Σύμφωνα με τη Νεαρά του Ιουστινιανού, πριν κάποιος χειροτονηθεί σε κάποιο αξίωμα, προβλέπεται να υποβάλλει έντυπο με υπογραφή που

---

la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/2: Les canons des Synodes Particuliers (CSP), σ. 135 = ΡΠΣ, τ. Γ', σ. 182: Κανών ΙΒ′ Λαοδικείας: «Περὶ τοῦ τοὺς ἐπισκόπους κρίσει τῶν μητροπολιτῶν καὶ τῶν πέριξ ἐπισκόπων καθίστασθαι εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν ὄντας ἐκ πολλοῦ δεδοκιμασμένους ἔν τε τῷ λόγῳ τῆς πίστεως καὶ τῇ τοῦ εὐθέος βίου πολιτείᾳ».

[839] *Α′ Τιμ.* 3, 1: «Πιστός ὁ λόγος· εἴ τις ἐπισκοπῆς ὀρέγεται, καλοῦ ἔργου ἐπιθυμεῖ».

[840] *Τίτ.* 2,1:«Σὺ δὲ λάλει ἃ πρέπει τῇ ὑγιαινούσῃ διδασκαλίᾳ».

[841] Η δημόσια ομολογία της πίστης αναφέρεται ήδη στην Καινή Διαθήκη. *Φιλιπ.* 2, 11: «καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσηται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ πατρός».

[842] *Corpus juris civilis, v. III, Novellae,* εκδ. R. SCHOELL - G. KROLL, Βερολίνο 1895, σ. 697: «Ἀπαιτεῖσθαι δὲ πρότερον τὸν μέλλοντα χειροτονεῖσθαι παρὰ τοῦ χειροτονοῦντος λίβελλον μεθ᾽ ὑπογραφῆς ἰδίας περιέχοντα τὰ περὶ τῆς ὀρθῆς αὐτοῦ πίστεως: ἀπαγγέλλειν δὲ τοῦτον καὶ τὴν θείαν προσκομιδὴν τὴν ἐπὶ τῇ ἁγίᾳ κοινωνίᾳ γινομένην καὶ τὴν ἐπὶ τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι εὐχὴν καὶ τὰς λοιπὰς εὐχάς: ὅρκον δὲ ὑπέχειν καὶ αὐτὸν τὸν χειροτονούμενον κατὰ τῶν θείων γραφῶν, ὡς οὔτε δι᾽ ἑαυτοῦ οὔτε δι᾽ ἑτέρου προσώπου δέδωκέ τι ἢ ὑπέσχετο οὔτε μετὰ ταῦτα δώσει ἢ αὐτῷ τῷ χειροτονοῦντι αὐτὸν ἢ τοῖς τὰ ψηφίσματα εἰς αὐτὸν ποιησαμένοις ἢ ἑτέρῳ τῶν πάντων τινὶ ὑπὲρ τῆς εἰς αὐτὸν γενησομένης χειροτονίας. Εἰ δέ τις παρὰ τὴν μνημονευθεῖσαν παραφυλακὴν ἐπίσκοπος χειροτονηθῇ, κελεύομεν καὶ αὐτὸν πᾶσι τρόποις τῆς ἐπισκοπῆς ἐκβάλλεσθαι καὶ τὸν παρὰ ταῦτα τολμήσαντα χειροτονῆσαι».

[843] Όπ.π.. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι γραπτή την Ομολογία της πίστεως απαίτησε η πρώτη Οικουμενική Σύνοδος από τους προσερχόμενους αιρετικούς κληρικούς των Καθαρών στην Ορθόδοξη Καθολική Εκκλησία. Βλ. Και ΡΠΣ, τ. Β', σ. 133.

αφορά το Ορθόδοξο φρόνημά του. Η υποβολή του λιβέλλου έπεται της εκλογής και λειτουργεί ως δέσμευση. Ο προς χειροτονία επίσκοπος υπόσχεται ενώπιον του οργάνου που τον εξέλεξε ομοφροσύνη στην πίστη, υπακοή, υποταγή και συμμόρφωση στην τάξη της Εκκλησίας.

Ο 2ος κανόνας της Ζ᾽ Οικουμενικής Συνόδου[844] ορίζει: «…*πάντα τὸν προάγεσθαι μέλλοντα εἰς τὸν τῆς ἐπισκοπῆς βαθμόν, πάντως τὸν Ψαλτῆρα γινώσκειν, ἵνα, ὡς ἐκ τούτου, καὶ πάντα τὸν κατ' αὐτὸν κλῆρον οὕτω νουθετῇ μυεῖσθαι. Ἀνακρίνεσθαι δὲ ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου, εἰ προθύμως ἔχει ἀναγινώσκειν ἐρευνητικῶς, καὶ οὐ παροδευτικῶς, τούς τε ἱεροὺς κανόνας, καὶ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, τήν τε τοῦ θείου Ἀποστόλου βίβλον, καὶ πᾶσαν τὴν θείαν Γραφήν· καὶ κατὰ τὰ θεῖα ἐντάλματα ἀναστρέφεσθαι, καὶ διδάσκειν τὸν κατ' αὐτὸν λαόν. Οὐσία γὰρ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας ἐστὶ τὰ θεοπαράδοτα λόγια, ἤγουν ἡ τῶν θείων Γραφῶν ἀληθινὴ ἐπιστήμη, καθὼς ὁ μέγας ἀπεφήνατο Διονύσιος. Εἰ δὲ ἀμφισβητοίη, καὶ μὴ ἀσμενίζοι οὕτω ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, μὴ χειροτονείσθω. Ἔφη γὰρ προφητικῶς ὁ Θεός· Σὺ ἐπίγνωσιν ἀπώσω, κἀγὼ ἀπώσομαί σε τοῦ μὴ ἱερατεύειν μοι*». Τίθεται το ερώτημα, πότε γίνεται η ανάκριση, αποκλειστικά μετά την εκλογή του ή προηγείται εξέταση πρό της εκλογής; Ο κανόνας αναφέρει ειδικότερα ότι ο επίσκοπος πρέπει να γνωρίζει το Ψαλτήρι, να ερμηνεύει την Αγία Γραφή, τους ιερούς κανόνες και τον Απόστολον και, εφόσον αυτός είναι κατάλληλος, τότε γίνεται και η χειροτονία. Υπονοείται μία διαδικασία και πρίν γίνει η εκλογή. Η καταλληλότητα του υποψηφίου κρίνεται με δύο πράξεις: α. απαιτείται πρίν την εκλογή να γνωρίζει το Ψαλτήρι και β. αφού διενεργείται η εκλογή, τότε ανακρίνεται από τον μητροπολίτη ότι γνωρίζει να ερμηνεύει τους ιερούς κανόνες, το ιερόν Ευαγγέλιο και τον Απόστολον. Το περιεχόμενο και η επικράτηση του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» υποθέτουμε ότι προκύπτει μετά την Ζ' Οικουμενική Συνόδου (787). Από την εποχή του

[844] P. – P. JOANNOU, *Discipline générale antique (IIe-Ixe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/1: Les canons des Conciles Oecuméniques (CCO), σ. 249 = ΡΠΣ, τ. Β᾽, σσ. 560-561: «…Ὅθεν ὁρίζομεν, πάντα τὸν προάγεσθαι μέλλοντα εἰς τὸν τῆς ἐπισκοπῆς βαθμόν, πάντως τὸν Ψαλτῆρα γινώσκειν, ἵνα, ὡς ἐκ τούτου, καὶ πάντα τὸν κατ' αὐτὸν κλῆρον οὕτω νουθετῇ μυεῖσθαι. Ἀνακρίνεσθαι δὲ ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου, εἰ προθύμως ἔχει ἀναγινώσκειν ἐρευνητικῶς, καὶ οὐ παροδευτικῶς, τούς τε ἱεροὺς κανόνας, καὶ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, τήν τε τοῦ θείου Ἀποστόλου βίβλον, καὶ πᾶσαν τὴν θείαν Γραφήν· καὶ κατὰ τὰ θεῖα ἐντάλματα ἀναστρέφεσθαι, καὶ διδάσκειν τὸν κατ' αὐτὸν λαόν. Οὐσία γὰρ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας ἐστὶ τὰ θεοπαράδοτα λόγια, ἤγουν ἡ τῶν θείων Γραφῶν ἀληθινὴ ἐπιστήμη, καθὼς ὁ μέγας ἀπεφήνατο Διονύσιος. Εἰ δὲ ἀμφισβητοίη, καὶ μὴ ἀσμενίζοι οὕτω ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, μὴ χειροτονείσθω. Ἔφη γὰρ προφητικῶς ὁ Θεός· Σὺ ἐπίγνωσιν ἀπώσω, κἀγὼ ἀπώσομαί σε τοῦ μὴ ἱερατεύειν μοι».

Ιουστινιανού διαμορφώθηκε ένας τύπος εκκλησιαστικής ασφάλειας, δηλωτική των υποσχέσεων και της διασφάλισης της πίστεως και του εκκλησιολογικού φρονήματος του υποψηφίου, ο οποίος διατηρήθηκε αναλλοίωτος κατά το περιεχόμενο μέχρι το τέλος της βυζαντινής εποχής, εφόσον ο Συμεών Θεσσαλονίκης ομιλεί περί της ασφάλειας συμφωνώντας με την σχετική λειτουργική πράξη[845]. Ο τύπος αυτός της ασφάλειας δεν ήταν ο μοναδικός, αλλά από αυτόν αναπτύχθηκαν και άλλοι, αναλόγως των εκάστοτε κινδύνων[846]. Το περιεχόμενο της Ομολογίας μεταβάλλεται, αφού ο Ζωναράς βεβαιώνει ότι «οἱ ἀρχιερεῖς πρὸ τοῦ χειροτονηθῆναι ἀσφαλίζονται καὶ περὶ πίστεως, καὶ περὶ ἄλλων· μετὰ τῶν ἄλλων δέ, καὶ ὅτι φυλάξουσι τοὺς ἱεροὺς κανόνας»[847]. Η ασφάλεια της πίστεως αναφέρεται γενικώς στα δόγματα των επτά οικουμενικών συνόδων και περισσότερο στα ζητήματα της τάξεως και της πειθαρχίας.

Η ακολουθία της «Ομολογίας της Πίστεως» όπως απαντάται στο Αρχιερατικό σήμερα[848], τελείται προ της Θείας Λειτουργίας και μετά την δοξολογία και η δομή της έχει ως εξής:

Τάξις της «Ομολογίας της Πίστεως» *(Μετά την Δοξολογία και προ του «Ευλογημένη η βασιλεία..»)*	
Προσαγωγή του υποψηφίου:	Οι διάκονοι, αφού λάβουν ευλογία, εξάγουν από το άγιο Βήμα τον εψηφισμένο επίσκοπο φέροντα στα χέρια του το Άγιον Ευαγγέλιον.
Πρώτη Ομολογία:	«Ὁ δεῖνα ἐλέῳ Θεοῦ ἐψηφισμένος Μητροπολίτης (ἢ Ἐπίσκοπος) τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (ἢ Ἐπισκοπῆς) (τῆσδε) οἰκείᾳ χειρί προέταξα». Απαγγελία κειμένου του Συμβόλου της Πίστεως Νικαίας Κωνσταντινουπόλεως. Αποδέχεται τα δόγματα των επτά οικουμενικών συνόδων και στους ιερούς κανόνες της Αγίας του Χριστού

845 ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Περί τῶν ἱερῶν χειροτονιῶν, Διάλογος κεφ. Σ΄. PG* 155, 408D: «Ἐπιλέγει δὲ τὸ ἱερὸν σύμβολον τῆς πίστεως ὁρῶντας αὐτὸ καὶ ὡς παρὰ τῶν πατέρων ἐτέθη, καὶ τὰ λοιπὰ ἔτι τῆς τῶν ὀρθοδόξων πατέρων ὁμολογίας· καὶ ὅτι οὐ δέδωκέ τι πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὴν ἐπισκοπήν, καὶ ὡς καθαρῶς καὶ ἀμέμπτως διοικήσει τὴν ποίμνην. Καὶ τέλος λέγει τὴν ἰδίαν ὑπογραφήν, δι᾽ ἧς τὰ προειρημένα σφραγίζει».

846 Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Περίεργος ἀσφάλεια τοῦ συμβόλου, *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 37 (1917), σ. 52.

847 ΡΠΣ, τ. Β΄, σ. 591.

848 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σ. 131.

	Εκκλησίας, θα είναι πιστός στη διδασκαλία και τό ποιμαντικό έργο και θα διατηρήσει την ενότητα της Εκκλησίας ορθοτομώντας τον λόγο της αληθείας.
Δεύτερη Ομολογία:	Απαγγέλλει την Ομολογία περί των ιδιοτήτων των τριών υποστάσεων της ακαταλήπτου Θεότητος, αρχομένη διά των λέξεων «Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν, ἐν τρισὶ προσώποις μεριζόμενον, λέγω, κατὰ τὸν τῆς ἰδιότητος λόγον, ἀμέριστον δὲ κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ ὅλη Τριὰς ἡ αὐτή, καὶ ὅλη Μονάς ἡ αὐτή» κ.τ.λ.
Τρίτη Ομολογία:	Απαγγέλλει την Ομολογία περί της ενανθρωπήσεως του ενυποστάτου Υιού και Λόγου του Θεού και πόσες φύσεις δογματίζει επί του αυτού και ενός Χριστού του Θεού ημών. «Ὁ δεῖνα ἐλέῳ Θεοῦ ἐψηφισμένος Μητροπολίτης (ἢ Ἐπίσκοπος) τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (ἢ Ἐπισκοπῆς) (τῆσδε) οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέταξα».
Παρακέλευση	Το Άγιον Ευαγγέλιον τίθεται επί της αγίας Τραπέζης. Οι διάκονοι λαμβάνουν ευλογία από τον Χειροτονούντα, με ελαφρά κλίση της κεφαλής, προσφέρουν τον υποψήφιον έμπροσθεν του πρώτου τη τάξει Αρχιερεώς λέγοντας το *Κέλευσον, Κελεύσατε.*
Σταυροειδής σφράγιση *Εκφώνηση - Προχείριση*	*Ἡ χάρις τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος διὰ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος προχειρίζεταί σε Μητροπολίτην τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως (τῆσδε).*
Ευλογία	*Εἰς πολλὰ ἔτη*
Ασπασμός	Καὶ ἀσπάζεται αὐτὸς μὲν τὴν χεῖρα αὐτοῦ· ὁ δὲ Ἀρχιερεὺς τοῦτον ἐν τῷ μετώπῳ καὶ τοῖς ὤμοις· ὡσαύτως καὶ οἱ συνεργοῦντες Ἀρχιερεῖς. Εἶτα πάλιν στρέφεται καὶ ἵσταται ἐν τῷ ἀετῷ· δύο δὲ τῶν πρώτων ἱερέων λαμβάνουσιν αὐτὸν καὶ προσφέρουσι τῷ Ἀρχιερεῖ, λέγοντες τὸ *Κέλευσον, Κελεύσατε*, ὡς καὶ οἱ διάκονοι.

Εκφώνηση	Ἡ χάρις τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος ἔστω μετὰ σοῦ, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Σύμφωνα με το Αρχιερατικό του 2014, ο υποψήφιος αρχιερέας στην αρχή και στο τέλος φέρει την ιδιόχειρόν του υπογραφή ως εξής: «Ὁ δεῖνα ἐλέῳ Θεοῦ ἐψηφισμένος Μητροπολίτης (ἢ Ἐπίσκοπος) τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (ἢ Ἐπισκοπῆς) (τῆσδε) οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα» (αντί προέταξα στο τέλος λέγεται ὑπέταξα)[849]. Κατά την ισχύουσα τάξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, οι υποψήφιοι αρχιερείς στην ομολογία τους φέρουν στην αρχή και στο τέλος την ιδιόχειρόν τους υπογραφή κατά τον εξής τύπον: «(Δεῖνα) ἐλέῳ Θεοῦ ὑποψήφιος τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (δεῖνα) οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα (Δεῖνα) οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέταξα», απαγγέλλουν κατά τη χειροτονία τους το Σύμβολον της πίστεως και την διαβεβαίωση περί της απαρεγκλίτου συμμορφώσεώς τους προς τις αποφάσεις και διατάξεις των αγίων επτά Οικουμενικών Συνόδων, έπεται η περικοπή «κατὰ πάντα ἑπόμενος καὶ ὑποτασσόμενος αὐτῷ μοι τῷ Παναγιωτάτῳ Αὐθέντῃ καὶ Δεσπότῃ, τῷ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ (δεῖνι)» και ακολουθεί η επαγγελία περί θεοφιλούς ποιμάνσεως του εμπιστευθέντος αυτώ λογικού ποιμνίου και περί διά βίου τηρήσεως και προασπίσεως υπό του χειροτονουμένου των δικαίων και προνομίων του αποστολικού Οικουμενικού θρόνου.

Τίθεται ένας προβληματισμός σήμερα: πότε διαμορφώνεται η λειτουργική διάταξη, ποια ήταν η αρχική της μορφή, τι εξέλιξη είχε, αν έχει χαθεί η παλαιά τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως», αν υπάρχουν στοιχεία που απωλέσθηκαν και αν εισήχθηκαν νέα στοιχεία; Επίσης θα τολμήσουμε να ανιχνεύσουμε το ιστορικό πλαίσιο, δηλαδή ποιοι ήταν οι παράγοντες που η αρχιερατική «Ομολογία της Πίστεως» εντάχθηκε στον κανόνα της λατρείας, σε επιλεγείσες περιπτώσεις, διότι η ιστορική μελέτη και διερεύνηση και η συστηματική καταγραφή των δεδομένων του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» προϋποθέτει άλλου είδους έκθεση δογματικού – θεολογικού περιεχομένου, ενώ στην προκειμένη περίπτωση

849 *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σσ. 131-136.

μας ενδιαφέρει μόνο το ιστορικοτελετουργικό πλαίσιο.

α. Ιστορικές μαρτυρίες-αγιολογικές πηγές

Όπως η «χειροτονία» του επισκόπου γίνεται διά επιθέσεως των χειρών, έτσι αντίστοιχα και η «Ομολογία της Πίστεως» γίνεται διά εγγράφου επαγγελίας του υποψηφίου επισκόπου κατά την ημέρα της χειροτονίας του. Σε αυτό το σημείο υπάρχει ο συνδετικός δεσμός των δύο τάξεων με κοινή αναφορά του όρου *δοκιμασία*[850], που διαλαμβάνεται στην εκφώνηση την στιγμή της χειροτονίας παρά του πρώτου Αρχιερέως «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ..». Αυτή η Ομολογία της πίστεως αντιστοιχεί σε είδος εξέτασης - δοκιμασίας, και μέσα από ιστορικές μαρτυρίες και γεγονότα μπορούμε να ανιχνεύσουμε στοιχεία για το υπό εξέταση θέμα.

Οι «Συνοδικές επιστολές» ή «Συνοδικόν»[851] λειτουργεί ως πρόδρομος των λειτουργικών κειμένων της αρχιερατικής «Ομολογίας της Πίστεως». Αυτό σημαίνει ότι, πρίν από τη χειροτονία ενός επισκόπου, υπήρχε η πρακτική της αποστολής «Συνοδικών επιστολών» σε άλλους επισκόπους, για να επιβεβαιωθεί το ορθόδοξο φρόνημα και η πίστη του εκλεγέντος επισκόπου. Αυτή η πρακτική αποτέλεσε τον άμεσο πρόδρομο των λειτουργικών ομολογιών πίστεως, που σήμερα χρησιμοποιούνται ως μέρος της τελετής της χειροτονίας ενός επισκόπου.

Συγκεκριμένα νεοεκλεγμένοι Πατριάρχες έστελναν «Συνοδικές επιστολές» στους άλλους Πατριάρχες και επισκόπους της Εκκλησίας (συμπεριλαμβανομένου και του Ρώμης), προκειμένου να δηλώσουν την ορθότητα της πίστης τους και να ενισχύσουν την ενότητα της Εκκλησίας. Οι Συνοδικές αυτές επιστολές συνήθως αποτελούσαν μία εκτενή αναφορά

---

[850] πρωτ. ΗΛΙΑ ΚΑΡΑΛΗ, *Το μυστήριο της Ιεροσύνης στη μέση και ύστερη περίοδο του Βυζαντίου. Τελετουργική και αισθητική θεώρηση*, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του ΑΠΘ 2019, σ. 84.

[851] «Synodikon» στο ODB, τ. III, σ. 1994: «SYNODIKON sometimes used as an adjective (synodikon gramma, synodike epistole), a term referring to a synodal epistle addressed to high ecclesiastical authorities and presenting the important decisions of a council; thus, Basil the Great, speaks of "dogmatic decisions defined canonically and lawfully in the synodikon gramma." The term designated particularly the patriarchal epistles sent to the pope of Rome, after the patriarch's installation; thus, after his cheirotonia Patr. Tarasios is said (Theoph. 460, 23-27) to have dispatched synodika and the credo (libellos tes pisteos to Pope Hadrian I. the term has also been applied to liturgical documents containing benedictions of dogmas and of church heroes as well as anathemas against heretics. The word synodikarios denoted a bishop's secretary, probably in his caparity of drafting synodika, episcopal documents».

στα βασικά δογματικά θέματα που απασχολούσαν την Εκκλησία κατά την εποχή τους και περιλάμβαναν την αντιμετώπιση των αιρέσεων και άλλων δογματικών αστοχιών. Η Συνοδική επιστολή του Σωφρονίου[852], εκλεγμένου Πατριάρχη των Ιεροσολύμων το 634 μ.Χ., είναι ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα Συνοδικών επιστολών.[853]. Παρόλο που η Συνοδική αυτή επιστολή εκφράζει μία δύσκολη χριστολογική θεωρία, που απαιτείται προσοχή για την ακριβή ανάλυση, η πρακτική της αποστολής Συνοδικών επιστολών από νεοεκλεγέντες προεστώτες σε ομοιόβαθμους επισκόπους αποκαλύπτει την ανάγκη των επισκόπων εκτός της τοπικής εκκλησίας να διαβεβαιώσουν την ορθόδοξη πίστη τους. Αυτό υπογραμμίζει και την ενότητα των Εκκλησιών.

Την εποχή της εμφανίσεως του αρχαιότερου βυζαντινού Ευχολογίου Barb. gr 336 έχουμε καταγεγραμμένο περιστατικό, που μαρτυρείται από τον Ιωάννη Δαμασκηνό, περί της ομολογίας του Μητροπολίτου Σιλαίου Αντωνίου επί πατριάρχη Νικηφόρου, την ημέρα χειροτονίας του «κατά παρουσίαν τῶν συνευρεθέντων ἁγιωτάτων μητροπολιτῶν». Υπέγραψε κατά τη χειροτονία του: «Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Ἀντώνιος ἐλέει Θεοῦ, μητροπολίτης Σιλαίου, χειρὶ ἐμῇ ὑπέγραψα. Πιστεύοντες εἰς τὴν ἁγίαν καὶ ὁμοούσιον καὶ ζωοποιὸν Τριάδα, τὰς τιμίας ἀσπαζόμεθα εἰκόνας»[854].

Συνεχίζουμε τον 9ο αιώνα, στον Βίο του Πατριάρχη Νικηφόρου, που συνέταξε ο διάκονος Ιγνάτιος, μαρτυρείται ότι κατά τη χειροτονία του ο Πατριάρχης Νικηφόρος διάβασε την «Ομολογία της Πίστεως», την Κυριακή του Πάσχα στις 12 Απριλίου 806μ.Χ. στην Αγία Σοφία[855]. Ο Olivier Raquez,

---

[852] Βλ. Για την συνοδική επιστολή του Σωφρονίου Ιεροσολύμων, βλ. CHRISTOPH SCHÖNBORN, Sophrone de Jérusalem: vie monastique et confession dogmatique, *Theologie Historique 20*, 1972, σσ. 83-95, 199-220. Σε αυτήν, ο Σωφρόνιος αντιμετωπίζει το θέμα της αίρεσης του Μονοθελητισμού. Η συνοδική αυτή επιστολή αποτέλεσε θεμελιώδες κείμενο για την Χριστολογία της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου στην Κωνσταντινούπολη (680-81 μ.Χ.), η οποία διευκρίνισε τη σύγχυση που προέκυψε από τον μονοθελητισμό και το μονοενεργητισμό

[853] Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το έργο του αποτελεί μία εξαίρεση, λόγω του αμφισβητούμενου θεολογικού κλίματος της εποχής του, το οποίο επηρεάστηκε από αυτοκρατορικές φιλοδοξίες. Βλ. PAULINE ALLEN and BRONWEN NEIL, *Maximus the Confessor and His Companions: Documents from Exile,* Oxford University Press, New York 2002, σσ. 3 -15.

[854] *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βασιλέα Θεόφιλον, περὶ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων*, *PG* 95, 372D. Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καί λατρεία,* εκδ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 34.

[855] C. DE BOOR, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig-

Βενεδικτίνος μελετητής του Ανατολικού Χριστιανισμού, αναφέρει την δυσαρέσκεια του Πατριάρχη Νικηφόρου ότι ορισμένοι εικονοκλάστες επίσκοποι, παρά την Ομολογία της Πίστεώς τους, μετά τη χειροτονία τους αλλοίωσαν την ορθή πίστη τους[856].

Η πρώτη προσπάθεια ένταξης της «Ομολογίας της Πίστεως» στον κανόνα της λατρείας ανάγεται στον Πατριάρχη Φώτιο. Ο ίδιος συντάσσει διατάξεις λατρείας και συγκεκριμένα «Σύμβολον τῆς πίστεως πρὸς τοὺς μέλλοντας χειροτονεῖσθαι ἐπισκόπους»[857]. Η ομολογία πίστεως του

Teubner 1880, σ. 157: « Ἡνίκα γὰρ βασιλεύς τε καὶ ἡ περὶ τὰ βασίλεια σύγκλητος ἐν τῷ μεγίστῳ νεῷ παρῆν τὰ τῆς φρικτῆς ἀναστάσεως ἐπιτελέσοντες ὄργια, ἡνίκα τὸν ἱερὸν χῶρον ἐκεῖνον ἡ χρυσήλιος φωτοχυσία δαψιλῶς σελαγίζουσα τῆς ἐλπιζομένης ἀδιαδόχου λαμπρότητος τὰς μαρμαρυγὰς ὑπεκήρυττεν, ἡνίκα πᾶς ὁ τῆς ἐκκλησίας λευχειμονῶν συνέρρεεν ὅμιλος· τότε δὴ τότε τὸν τῆς πίστεως ὑπ' αὐτοῦ προταγέντα καὶ διομολογηθέντα καρδίᾳ καὶ στόματι, εἶτά τε καὶ τῷ κατ' αὐτὸν κλήρῳ προσφωνηθέντα θεῖον τόμον χερσὶν ἐπειλημμένος ἐπὶ τὴν θείαν χειροθεσίαν ἵετο· τοῦτον ἀπαρέγγραπτον ἐπιβοώμενος μάρτυρα, εἰ παρατρῶσαί τι τῶν ἐν αὐτῷ σεσημασμένων, ἀλλὰ μετὰ ταύτης τῆς ἀληθινῆς καὶ εἰλικρινοῦς λατρείας ἐν τῇ φοβερᾷ καὶ ἐνδόξῳ ἐλεύσει τοῦ μεγάλου θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν παραστῆναι· ὃν καὶ μετὰ τὴν τελεσιουργὸν ἐπ'αὐτῷ μυσταγωγίαν ἔνερθε τῆς ἱερᾶς τραπέζης ἀπεθησαύρισε καθαγιασθησόμενον καὶ παρὰ θεῷ τὸ βέβαιον εἰς ἀποδοχὴν κληρωσόμενον». Βλ. P. J. ALEXANDER, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire,* Oxford 1958, σσ. 69-70.

[856] O. RAQUEZ, «Les confessions de foi de la chirotonie épiscopale des Églises grecques», dans *Traditio et progressio. Studi liturgici in onore del Prof. Adrien Nocent,* éd. G. FARNEDI, Rome 1988 (Studia anselmiana 95. Analecta liturgica 12), σ. 471.

[857] JOHANNES LEUNCLAVIUS, *Iuris graeco-romani tam canonici quam ciuilis tomi duo*. impensis heredum Petri Fischeri, 1971, σσ. 440-441: «Ἔκδοσις Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Σύμβολον πίστεως πρὸς τοὺς μέλλοντας χειροτονεῖσθαι ἐπισκόπους. Πιστεύω εἰς ἕνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, καὶ τὰ ἑξῆς. Οὕτω φρονῶν καὶ διομολογῶν τὴν ἐν τῇ καθολικῇ τε καὶ ἀποστολικῇ ἐκκλησίᾳ ἐφιδρυμένην τε καὶ κηρυττομένην πίστιν, τὰς ἁγίας καὶ οἰκουμενικὰς ἑπτὰ συνόδους ἀποδεχόμενος, ἅπαντά τε τὰ ὑπ᾽ αὐτῶν κεκηρυγμένα καὶ ἀποδοχῆς ἠξιωμένα συναποδεχόμενος, ἀναθεματίζω οὓς ἀνεθεμάτισαν, κατασπαζόμενος δὲ καὶ μεγαλύνων οὓς ἐπευφήμησαν, ἐξαιτούμενος καὶ ἐπιδεόμενος τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας τὰς σωσικόσμους πρεσβείας καὶ πάντων τῶν ἁγίων τῶν ἀπ᾽ αἰῶνος εὐαρεστησάντων Θεῷ, προσκυνῶν αὐτῶν εἰλικρινῶς καὶ τὰ τίμια λείψανα· ταῖς δὲ ἱεραῖς καὶ σεπταῖς εἰκόσι Χριστοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ἁγίων, ταῖς ἐκ χρωμάτων καὶ τῆς ἄλλης κατασκευασμέναις ὕλης, τὴν κατὰ σχέσιν τιμὴν καὶ προσκύνησιν ἀπονέμω κατὰ ἀναλογίαν τῆς τῶν πρωτοτύπων σεβασμιότητος. Τοὺς δέ τι τῶν εἰρημένων διαστρέφοντας καὶ μὴ ἀποδεχομένους ἀναθεματίζω καὶ ἀποστρέφομαι κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ μακαρίου Παύλου, ὅστις τῶν ἀπορρήτων καὶ μύστης ἐχρημάτισε καὶ μυσταγωγός. «Εἴ τις» γάρ φησι «εὐαγγελίζεται ὑμῖν παρ᾽ ὃ παρελάβετε, ἀνάθεμα ἔστω». Αὕτη μου ἡ τῆς πίστεως ὁμολογία καὶ ἡ ἐν ταύτῃ ἐλπίς. Μετὰ ταύτης καὶ ὁμολογῶ καὶ ἐπεύχομαι τὸν ἐνταῦθα διανῦσαι βίον. Καὶ ταύτην ἀσφαλῶς κατέχων, ἐλπίζω παραστῆναι τῷ βήματι τοῦ Χριστοῦ, καὶ ῥυσθῆναι τῆς ἐκεῖθεν φοβερᾶς καὶ ἀδεκάστου κρίσεως. Ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ φιλανθρώπῳ καὶ ἐλεήμονι Θεῷ ἡμῶν, ᾧ ἡ

Πατριάρχη Φωτίου απαντάται στο χειρόγραφο Vindob. hist. gr. 7 του 1200μ.Χ.[858]. Σύμφωνα με τον Olivie Delius, ο Πατριάρχης Φώτιος επέβαλε στους επισκόπους να απαγγέλλουν το Σύμβολο της πίστεως πριν από την τάξη της χειροτονίας τους. Το δε κείμενο φέρει τον τίτλο «Σύμβολον πίστεως ἐπιδοθὲν ἐπὶ τῇ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ προχειρίσει». Το ίδιο κείμενο της «Ομολογίας Πίστεως», για λειτουργική χρήση, χρησιμοποιεί ο Οικουμένιος επίσκοπος Τρίκκης[859]. Είναι ξεκάθαρο ότι η «Ομολογία Πίστεως» αποτέλεσε μία πράξη που ενσωματώθηκε στην ακολουθία της χειροτονίας και αποτυπώνεται από τον τίτλο που φέρει η Ομολογία: «Ἡ παρὰ τῶν θεοφιλεστάτων μητροπολιτῶν καὶ ἀρχιεπισκόπων συνήθως ἐν τῷ καιρῷ τῆς χειροτονίας γινομένη τοῦ συμβόλου ἀσφάλεια». Ο όρος «ἀσφάλεια» αναφέρεται ως εγγύηση – συμφωνία του υποψηφίου επισκόπου πρός χειροτονία.

Επιπλέον παρατηρείται το φαινόμενο της αστάθειας του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» την περίοδο εμφάνισης του Βυζαντινού Τυπικού, όπου, ενώ το περιεχόμενο της Ομολογίας άρχιζε πάντα με το δόγμα και ακολουθούσαν θεολογικές ακρίβειες, υπάρχουν περιπτώσεις που η Ομολογία διαφέρει ριζικά ως προς την έκταση και νέα στοιχεία προσωπικά εισέρχονται. Μία τέτοια περίπτωση είναι το παράδειγμα του Αρχιεπισκόπου Καισαρείας Αρέθα: «Σύμβολον πίστεως ἐπιδοθὲν ἐπὶ τῇ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ προχειρίσει», κατά την ημέρα της χειροτονίας του (902), όπου το Σύμβολο της πίστεως παραλείπεται[860].

Όσον αφορά το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως» που αναγιγνώσκει ο υποψήφιος κατά τη χειροτονία του, προέρχεται από το Σύμβολον της Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο αποτελεί το πρώτο κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως» όταν χειροτονείται. Τα πρώτα επτά άρθρα του ιερού αυτού συμβόλου της Ορθοδόξου Καθολικής Εκκλησίας θεσπίσθηκαν το 325 μ.Χ. στην Α΄ εν Νικαία Οικουμενική Σύνοδο και τα

δόξα σὺν τῷ πατρὶ καὶ συνανάρχῳ καὶ ζωαρχικῷ καὶ ὁμοουσίῳ πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν».

[858] Όπ.π.. Ο Raquez αναφέρει ότι, παρόλο που μαρτυρείται στην επιστημονική βιβλιογραφία ότι το εν λόγω χειρόγραφο αποδίδεται στον Μέγα Φώτιο, παραμένει ανέκδοτο. Για την πατρότητα του χειρογράφου, βλ. *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. H. HUNGER et O. KRESTEN, t. 1, Vienne 1981 (CFHB 19/1), σ. 196.

[859] ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΟΥ ΤΡΙΚΚΗΣ, *Ἀποφάσεις Συνοδικαὶ καὶ Διατάξεις Ἀρχιερατικαί*, *PG* 119, 1157C-1160B

[860] L. G. WESTERLINK, *Arethae scripta minora*, BSGRT, τ. II, τ. II, Teubner 1972, σσ. 17-22. Στην Ομολογία πίστεως που εκφωνήθηκε κατά τη χειροτονία του σε αρχιεπίσκοπο (903) παρατηρείται η πρόθεσή του να διαλύσει κάθε σκιά από την κατηγορία επί αθεΐα, την οποία είχε παλαιότερα εξαπολύσει εναντίον του ο Ξυλομαχαίρης.

πέντε τελευταία το 381 μ.Χ. στην Β' εν Κωνσταντινουπόλει Οικουμενική Σύνοδο.

Η σημερινή τρίτη Ομολογία της πίστεως[861] είναι μία παραλλαγή της πραγματείας του Γεωργίου Β′ Κυπρίου, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1283-1289), με τίτλο «Τόμος της πίστεως»[862], η οποία εμφανίζεται σε κυπριακά χειρόγραφα του 15ου και 16ου αιώνα. Η τρίτη ομολογία αναφέρει τα αναθέματα κατά των αιρετικών Αρείου, Μακεδονίου και Νεστορίου[863]. Η προηγούμενη ομολογία του Γεωργίου Β′ προχωρεί σε διαφορετική κατεύθυνση, καθώς συνέχισε τον αντιρρητικό λόγο κατά των αιρέσεων και απέρριψε την ειρήνη που συνήφθη στην Σύνοδο της Λυών το 1274, επιβεβαιώνοντας ότι το Αγιο Πνεύμα εκπορεύεται από τον Πατέρα μόνο[864]. Έτσι, η τρίτη ομολογία πίστεως που λέγεται σήμερα απαντάται από τον 13ο αιώνα και προέρχεται από τον Γεωργίο διαμορφωμένη από τις θεολογικές διαμάχες της εποχής και του τόπου.

Τον 15ο αιώνα ο Συμεών Θεσσαλονίκης ερμηνεύει όλα όσα τελούνται την ημέρα της χειροτονίας του επισκόπου. Κατά τον Συμεών, το στάδιο της ομολογίας της πίστεως ονομάζεται «δεύτερο μήνυμα» και συμβολίζει «τῶν μνήστρων τὰς ἀπαρχάς», τελείται εντός του ιερού ναού με σύναξη ενώπιον πάντων «τὴν πίστιν ὀρθὴν διδούς» [865]. Για την «Ομολογία της Πίστεως» προβλέπει διάταξη που τελείται την ημέρα της χειροτονίας και ο υποψήφιος αναγινώσκει όρθιος την ομολογία του. Για το περιεχόμενο του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» αναφέρει τρία βασικά στοιχεία

---

[861] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ³2014, σσ.135-136.

[862] Ο Γεώργιος Β' Κύπριος έγινε πατριάρχης 28 Μαρτίου 1283. Το 1285 ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Παλαιολόγος συγκάλεσε Σύνοδο για την ρύθμιση του ζητήματος του Filioque, όπου συμμετείχε και ο Πατριάρχης. Η Σύνοδος απέτυχε και ο Γεώργιος συνέταξε το έργο «Ἔκθεσις τοῦ Τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου», με την ελπίδα να φέρει την συμφιλίωση με τους Ενωτικούς. Για το ιστορικό πλαίσιο, βλ. ΣΟΦΙΑ ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ, «Περὶ τοῦ καθ᾽ ἑαυτὸν βίου ὡς ἀπ᾽ ἄλλου προσώπου». Παρατηρήσεις στην αυτοβιογραφία του πατριάρχη Γεωργίου – Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου», *Hellenika 58 (2008*), 279-291.

[863] ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β'ΚΥΠΡΙΟΥ, *Ὁμολογία τοῦ αὐτοῦ Πατριάρχου, PG* 142, 247D-248C:

[864] ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β′ ΚΥΠΡΙΟΥ, *Ἔκθεσις τοῦ τόμου τῆς πίστεως κατὰ τοῦ Βέκκου, PG* 142, 233-246. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ὁμολογία τοῦ αὐτοῦ Πατριάρχου, PG* 142, 247-300. Πρβλ. O. CLEMENT, Gregoire de Chypre: De l' ekporese du Saint Esprit, *Istina* 17 (1972), σσ. 443-456.

[865] *Διάλογος, κεφ. ΣΛΔ΄. PG* 155, 449C-252A: «…καὶ τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ ἐνώπιον λέγειν πάντων, τὴν πίστιν ὀρθὴν διδούς, ὡς δῶρον τῆς νυμφεύσεως καθαρόν. Ὁ μὲν γὰρ ἀρχιερεὺς εἰς παριάρχην μετατιθέμενος, δοὺς ἐξαρχῆς τὴν ὁμολογίαν ἐν τῷ χειροτονεῖσθαι, οὐκ ἔχει χρείαν αὖθις λέγειν αὐτήν: οὗτος δὲ μήπω ἐπίσκοπος γεγονώς, ἀνάγκη ταύτην δοῦναι πρὸ τῆς χειροτονίας τῇ ἐκκλησίᾳ [...] Τῆς ὁμολογίας οὖν τελεσθείσης μετὰ τῆς οἰκειοχείρου ἐπιγραφῆς καὶ ὑπογραφῆς, οἱ ἀρχιερεῖς προσκυνοῦσι διὰ τὴν ὑποταγήν, ὅτι μνήστωρ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἐγένετο».

που επιλέγει ο υποψήφιος να απαγγείλει:

α. το ιερόν σύμβολο της πίστεως, όπως θέσπισαν οι πατέρες,

β. το «οὐ δέδωκέ τι πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὴν ἐπισκοπήν» αντιστοιχεί στο ότι δεν έλαβε τήν χειροτονία με σιμωνιακό τρόπο, και

γ. θα διοικήσει το ποίμνιο «καθαρῶς καὶ ἀμέμπτως»[866]. Στη συνέχεια αναγινώσκει «τὴν ἰδίαν ὑπογραφήν, δι'ἧς τὰ προειρημένα σφραγίζει τε καὶ ὁμολογεῖ, μαρτυρῶν, ὡς καὶ τὰ ὀρθόδοξα ταῦτα τῇ ἑαυτοῦ κηρύξει ποίμνῃ, ἃ δὴ καὶ καθωμολόγησε, καὶ εἰς τέλος ταῦτα φυλάξει»[867]. Ο άγιος Συμέων αναφέρει επίσης την περίπτωση της χειροτονίας του πατριάρχη «μὴ ὄντος πρότερον ἐπισκόπου»[868], που η επαγγελία της «Ομολογίας της Πίστεως» γίνεται με τον ίδιο τρόπον με αυτήν της χειροτονίας του επισκόπου, ενώ, αν ο υποψήφιος πατριάρχης είναι αρχιερεύς, «οὐκ ἔχει χρείαν αὖθις λέγειν αὐτήν»[869].

Παρόλο που υπάρχουν αρκετές αγιολογικές, ιστορικές και κανονικές πηγές που αναφέρονται στην πρακτική της απαγγελίας της «Ομολογίας της Πίστεως» κατά τη χειροτονία, δεν υπάρχει «διάταξη» πώς τελούνταν στα αρχαία λειτουργικά Ευχολόγια του Βυζαντινού Τυπικού πριν από τον 14ο αιώνα, καί αναφερόμαστε στα Barb. gr 336 (8ος αιώνας), Σινα 956 (10ος αιώνας), Coislin 213 (11ος αιώνας) καί Grottaferrata Γ. β. I (13ος). Μία πιθανή εξήγηση για αυτό είναι ότι κατά τον 8ο - 9ο αιώνα, όταν διαμορφωνόταν το Λειτουργικό Τυπικό, η Εκκλησία ταλανιζόνταν από την εικονομαχική έριδα και επέμενε στην τήρηση του δόγματος των επτά οικουμενικών συνόδων. Η προσθήκη της απαγγελίας της «Ομολογίας της Πίστεως» στο Λειτουργικό Τυπικό απαιτούσε μία διαδικασία σταθεροποίησης της ορθής πίστης της Εκκλησίας από τις αιρέσεις, ώστε να υπάρχει ευρύτερο πλαίσιο αποδοχής της Εκκλησίας. Η εισαγωγή της «Ομολογίας της Πίστεως» στα λειτουργικά κείμενα της Εκκλησίας έγινε με την απομάκρυνση των κακοδοξιών και η καθιερωμένη τάξη στον κανόνα της λατρείας θα

---

[866] *Διάλογος, κεφ. Σ΄. PG* 155, 408D-109A: «Ἐπιλέγει δὲ τὸ ἱερὸν τῆς πίστεως Σύμβολον ὀρθῶς καὶ ὡς παρὰ τῶν Πατέρων ἐτέθη, καὶ τὰ λοιπὰ ἔτι τῆς τῶν ὀρθοδόξων Πατέρων ὁμολογίας· καὶ ὅτι οὐ δέδωκέ τι πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὴν ἐπισκοπήν· καὶ ὡς καθαρῶς καὶ ἀμέπτως διοικήσει τὴν ποίμνην». ΕΥΣΕΒΙΑ ΠΙΠΗ - ΣΕΡΓΙΔΟΥ, *Τα μυστήρια της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά τον Άγιο Συμεών Θεσσαλονίκης. Ιστορικολειτουργική και τελετουργική προσέγγιση,* μεταπτυχιακή μελέτη υποβληθείσα στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, ΑΠΘ 2015, σσ. 96-104. ΑΡΧ. ΙΑΚΩΒΟΥ - ΠΑΡΙΣΗ ΠΑΡΙΣΙΔΗ, *Αρχιερεύς και αρχιερωσύνη κατά τη λειτουργική διδασκαλία του αγίου Συμεών Θεσσαλονίκης,* μεταπτυχιακή μελέτη υποβληθείσα στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, ΑΠΘ 2012, σσ. 103-105.

[867] *Διάλογος, κεφ. Σ΄. PG* 155, όπ.π..

[868] *Διάλογος, κεφ. ΣΛΔ΄. PG* 155, 449AC.

[869] *Διάλογος, κεφ. ΣΛΔ΄. PG* 155, 449AD:

συνέβαλλε στην εφαρμογή του τύπου της δοκιμασίας του υποψηφίου επισκόπου εντός της σύναξης. Η λειτουργική τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» στη χειροτονία του επισκόπου τελικά διαμορφώνεται τον 14ο αιώνα ως ακολουθία και εμφανίζεται συνδεδεμένη με τη χειροτονία, στις Διατάξεις του Δημητρίου Γεμιστού[870].

β. «Ομολογία της Πίστεως» εκτός Ευχολογίου

Η «Ομολογία της Πίστεως» απαντάται και σε έργα εκτός ευχολογιακών συλλογών. Διαπιστώσαμε ότι η ανεύρεση του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» τυγχάνει να είναι δύσκολο εγχείρημα. Βαρύνων παράγοντας δυσχέρειας ανεύρεσης είναι η ιδιόχειρος σύνταξη αυτής. Εκτός ευχολογιακών συλλογών είναι το έργο «Εκθεσις Νέα»[871], που συντάσσεται την ίδια εποχή με την «Διάταξιν» του Δημητρίου Γεμιστού, καί αφορά την περίπτωση «ὅπως προβιβάζεται ἐπίσκοπος εἰς μητροπολίτην»[872], η οποία τελείται όπως και στη χειροτονία. Σύμφωνα με τα πρακτικά, η προβίβαση της επισκοπής σε μητρόπολη γίνεται από τον βασιλιά μέσω διατάγματος ή από τον πατριάρχη και την σύνοδο διά γράμματος και «γνώμῃ καὶ βουλήσει» του αυτοκράτορα. Στη συνέχεια ο ανυψωθείς μητροπολίτης ενδεδυμένος με τον αρχιερατικό μανδύα στέκεται απέναντι στον Πατριάρχη και αναγινώσκει την «Ομολογία της Πίστεως» εις επήκοον πάντων, όπως γίνεται και στη χειροτονία. Ως Μητροπολίτης τώρα με την «Ομολογία της Πίστεως» υποτάσσεται στον Πατριάρχη. Η «Ομολογία της Πίστεως» έχει «προταγὴν καὶ ὑπογραφήν· ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης τῆς δείνα οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα καὶ ὑπέγραψα». Μετά την «Ομολογία της Πίστεως» προσκυνεί τον Πατριάρχη, το επιγόνατο και ασπάζεται το δεξί χέρι και την δεξιάν παρειάν. Μετά ασπάζεται όλους τους αρχιερείς[873]. Τέλος έχουμε και την περίπτωση μετάθεσης μητροπολίτου σε υψηλότερη μητρόπολη να γίνεται «ἄνευ τῆς

---

[870] Βατοπ. 135 (1386), φφ. 10r-11r.

[871] Συντάχθηκε από τον Πατριάρχη Νείλο το 1379-1388. Για το έργο καί τους κώδικες, βλ. J. DARROUZES, Ekthesis Nea: Manuel des pittakia du XIVe siècle, *REB* 27 (1969), σσ. 5-127.

[872] J. DARROUZES, Ekthesis Nea: Manuel des pittakia du XIVe siècle, όπ.π., σ. 78.

[873] J. DARROUZES, Ekthesis Nea: Manuel des pittakia du XIVe siècle, όπ.π.: «Καὶ τῆς ὁμολογίας πληρωθείσης, προσκυνεῖ τὸν πατριάρχην καὶ πάλιν, ἐγγυτέρω γενόμενος, προσκυνεῖ, καὶ αὖθις, ὅταν γένηται πλησίον αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἀσπάζεται τὸ γόνυ τοῦ πατριάρχου, τὴν χεῖρα καὶ τὴν παρειάν, τὰ δεξιὰ πάντα. Εἶτα ἀσπάζεται καὶ τοὺς ἀρχιερεῖς πάντας ἑκατέρωθεν καὶ πάλιν, στὰς ἀντικρύ, προσκυνεῖ τὸν πατριάρχην».

ὁμολογίας»[874].

Τον 16ο αιώνα (1550-1560) αγοράστηκαν οι «ιεροί κώδικες» του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από τον αυτοκρατορικό πρέσβη Oghier Ghislaifi de Busbecp[875]. Τα *ιερά κωδίκια* ή *αλλιώς ιεροί κώδικες* περιέχουν κείμενα της «Ομολογίας της Πίστεως» από την περίοδο 1315 έως το 1402. Από το περιεχόμενο του κώδικα μαρτυρούνται αφενός μεν συνοδικές παρασημειώσεις, συνοδικές πράξεις, συνοδικά έγγραφα σημειώματα, αφετέρου δε τα των εκκλησιαστικών υποθέσεων έγγραφα, τα εκκλησιαστικά έγγραφα σημειώματα. Είναι ένας κώδικας που περιλαμβάνει έγγραφα της εκκλησιαστικής ζωής. Στον κώδικα αυτό μνημονεύονται επιλεκτικά πρόσωπα που συνέταξαν κείμενο «Ομολογίας της Πίστεως». Η Εκκλησία τον 14ο αιώνα ταλανίζεται από τις έριδες μεταξύ παλαμιστών και αντιπαλαμιστών και με την αυξανόμενη σύγκρουσή τους γίνονται αλλαγές στην οργάνωση και λειτουργία της Εκκλησίας, που σχετίζονται με την αποποίηση, την αντικατάσταση, την μετάθεση και τον νέο διορισμό μητροπολιτών. Στον ιερό κώδικα μνημονεύονται και οι παραβάτες κληρικοί. Αφού γινόταν σύσταση του παραπτώματος, προέβαιναν σε σύνταξη εγγράφου υποβολής προς την σύνοδο με την υπόσχεση ότι θα συμμορφωθούν.

Τέλος αναφορικά θα μνημονεύσουμε μόνο την «Ομολογία της Πίστεως» που απαντάται στο έργο «Νομική Συναγωγή» του Δοσιθέου Πατριάρχου Ιεροσολύμων[876]. Σώζεται στη βιβλιοθήκη του Αγιοταφικού μετοχίου καί ο χειρόγραφος κώδικας συγκροτήθηκε με την επιμέλεια καί τα έξοδα του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσιθέου (1641-1707, πατριαρχία 1669-1707). Είναι ένας σύμμικτος κώδικας που περιέχει νομική ύλη, πολλά πατριαρχικά γράμματα καί κάποιες άλλες πράξεις. Υπάρχουν 47 καταγεγραμμένες ομολογίες πίστεως που συνέταξαν αρχιερείς για τη χειροτονία τους. Η συστηματική και συγκριτική τους μελέτη θα αποτελέσει μία μελλοντική έρευνα. Παραθέτουμε ένα πίνακα χωρίς ανάλυση δεδομένων του περιεχόμενου τους.

---

[874] J. DARROUZES, όπ.π., σ. 80.

[875]CHRISTIAN GASTGEBER, Confessions Fidei im Patriarchatsreregister von Konstantinopel (14 Jahrhundert), στο Monographies 51, *L' Union à L' Épreuve du Formulaire Professions de foi entre Églises d' Orient et d' Occident (xiii- xviii siecle),* Peteers 2016, σσ. 145 - 189.

[876] Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ - Π. Δ. ΜΙΧΑΪΛΑΡΗ, *Ή Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή καί ἕνα τεκμήριο,* τ. 1, έκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Αθήνα 1988.

26 Αυγούστου 1662	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου πρώην Αχριδών Ιγνατίου, όταν αναλαμβάνει "προεδρικώς" τη μ. Χίου[877].
13 Μαΐου 1670	Ομολογία πίστεως του "μεγάλου θεολόγου" Ιλαρίωνος Κιγάλα[878].
Ἄγνωστο	Ομολογία πίστεως αδήλου υποψηφίου μητροπολίτου[879].
20 Δεκεμβρίου 1645	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Σηλυβρίας Μακαρίου[880].
15 Μαρτίου 1646	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Σηλυβρίας Μελετίου[881].
25 Ιουλίου 1646	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Θεσσαλονίκης Θεοκλήτου[882].
17 Αυγούστου 1646	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Σίφνου Αθανασίου[883].
25 Αυγούστου 1649	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Βάρνης Ανθίμου[884].
Νοέμβριος 1652	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου αρχ. Σάμου

[877] Όπ.π., αρ. 107, φφ. 71r-71v, σ. 141. Υπάρχει η εξής σημείωση: «Ὁ πρώην Ἀχριδῶν» «προσέρχεται» στό κλίμα τοῦ Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀναλαμβάνει προεδρικῶς τή διοίκηση τῆς μητροπόλεως Χίου καί ταυτόχρονα δηλώνει ὅτι θά τηρεῖ ἀναντιρρήτως ὅλες τίς ὑποχρεώσεις του ἔναντι τοῦ οἰκουμενικού θρόνου. Πρβλ. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Κοσμικοὶ τίτλοι καὶ τιμαὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 20 (1900), 139-140. ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ ΔΕΛΙΚΑΝΗ, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος, ἤτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακείου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικά ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου, 1564-1863*, Κωνσταντινούπολη 1905, σσ. 782-783.

[878] Όπ.π., αρ. 131, φφ. 82v-83v, σ. 148-149. Βλ. ΙΩΑΚΕΙΜ ΙΒΗΡΙΤΟΥ, Ἱλαρίωνος Κιγάλα Ὁμολογία πίστεως καὶ Κεφάλαιά τινα τῆς ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου συνόδου 1668, *ΓΠ* 4 (1920), 581-589.

[879] Όπ.π., αρ. 169, φφ. 105r-105v, σ. 161-162. Υπάρχει η εξής σημείωση: «Ἡμιτελὴς ὁμολογία πίστεως ἀδήλου, προκειμένου νὰ ἀποσείσει τὶς ἐναντίον του κατηγορίες σχετικὲς μὲ τὴ μὴ τήρηση τῶν δογμάτων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας»

[880] Όπ.π., αρ. 232, φ. 131v, σ. 181.

[881] Όπ.π., αρ. 237, φφ. 132v-133r, σ. 182-183.

[882] Όπ.π., αρ. 244, φ. 134r, σ. 184. Πρβλ. ΑΠ. ΓΛΑΒΙΝΑ, Μητροπολίται Θεσσαλονίκης κατά τόν ιζ' αιώνα, *ΕΕΘΣ* 22(1977), 73-163.

[883] Όπ.π., αρ. 248, φ. 135v, σ. 185.

[884] Όπ.π., αρ. 605, φ. 235r, σ. 296.

	Χριστοφόρου[885].
28 Φεβρουαρίου 1601	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Πατρών Τιμοθέου[886].
28 Φεβρουαρίου 1601	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Λακεδαιμονίας Ιεζεκιήλ[887].
28 Φεβρουαρίου 1601	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Αίνου Παρθενίου[888].
21 Μαρτίου 1601	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Λακεδαιμονίας Χρυσάνθου[889].
15 Μαΐου 1601	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Λαρίσης Θεωνά[890].
2 Δεκεμβρίου 1601	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Γάνου Μακαρίου[891].
28 Μαρτίου 1602	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Αίνου Μελετίου[892].
3 Απριλίου 1602	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Αθηνών Σαμουήλ[893].
28 Μαΐου 1602	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Χριστιανουπόλεως Διονυσίου[894].
24 Σεπτεμβρίου 1602	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Αγκύρας Παρθενίου[895].
3 Δεκεμβρίου 1602	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Αθηνών Ναθαναήλ[896].
Φεβρ/Μαρτ 1603	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μεθύμνης Γρηγορίου[897].
21 Απριλίου 1603	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μυτιλήνης Δανιήλ[898].
11 Δεκεμβρίου 1605	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μυτιλήνης

[885] Όπ.π., αρ. 334, φφ. 171v-172r, σ. 214.

[886] Όπ.π., αρ. 354, φ. 179r, σ. 221. Για την χρονολόγηση της ομολογίας, βλ. Μ. Δ. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πότε τὸ Πατριαρχεῖον ἐγκατέστη ἐν Φαναρίῳ, *ΕΑ* 2 (1881-1882), 780.

[887] Όπ.π., αρ. 356, φ. 179r, σ. 221.

[888] Όπ.π., αρ. 358, φφ. 179r-179v, σ. 222.

[889] Όπ.π., αρ. 360, φ. 179v, σ. 222. Π. ΖΕΡΛΕΝΤΗ, Χρύσανθος Λακεδαιμονίας, *ΓΠ* 3 (1919), 224-229.

[890] Όπ.π., αρ. 362, φ. 180r, σ. 223.

[891] Όπ.π., αρ. 365, φ. 180r, σ. 224.

[892] Όπ.π., αρ. 375, φ. 181v, σ. 226.

[893] Όπ.π., αρ. 377, φ. 181v, σ. 227.

[894] Όπ.π., αρ. 380, φ. 182r, σ. 228.

[895] Όπ.π., αρ. 382, φφ. 182r-182v, σ. 228.

[896] Όπ.π., αρ. 385, φ. 182v, σ. 229.

[897] Όπ.π., αρ. 387, φφ. 182v -183r, σ. 229.

[898] Όπ.π., αρ. 394, φφ. 183v -184r, σ. 231.

		Σωφρονίου[899].
5	Δεκεμβρίου 1605	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Θεσσαλονίκης Σωφρονίου[900].
	Μαΐος 1607	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Ναυπλίου καί Άργους Σωφρονίου[901].
28	Μαΐου 1607	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μεσημβρίας Κυπριανού[902].
	Ιούλιος 1624	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου αρχ. Λευκάδος Ναθαναήλ[903].
18	Μαΐου 1623	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Νεοκαισαρείας Μητροφάνους[904].
18	Νοεμβρίου 1626	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μονεμβασίας Νεοφύτου[905].
	1612-1637	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Ρόδου Παχωμίου[906].
	Ιανουάριος 1608	Ομολογία αδήλου επισκόπου Βελλάς[907].
8	Μαρτίου 1645	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Χριστιανουπόλεως Ευγενίου[908].
18	Μαΐου 1645	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Νεοκαισαρείας Σαμουήλ[909].
14	Ιουνίου 1645	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Βεροίας Ιωάσαφ[910].
10	Σεπτεμβρίου 1645	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ.Εφέσου Ιγνατίου[911].
19	Δεκεμβρίου 1646	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μυρέων Ιερεμία[912].
27	Ιανουαρίου 1647	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Ναυπάκτου καί

899 Όπ.π., αρ. 413, φ. 186v, σ. 237.
900 Όπ.π., αρ. 416, φ. 187r, σ. 238.
901 Όπ.π., αρ. 431, φφ. 188v-189r, σ. 242.
902 Όπ.π., αρ. 434, φ. 189r, σ. 243.
903 Όπ.π., αρ. 457, φ. 193v, σ. 250.
904 Όπ.π., αρ. 468, φ. 197r, σ. 254.
905 Όπ.π., αρ. 484, φ. 200v, σ. 259.
906 Όπ.π., αρ. 485, φ. 200v, σ. 259.
907 Όπ.π., αρ. 501, φ. 206r, σ. 264.
908 Όπ.π., αρ. 561, φ. 223r, σσ. 283-284.
909 Όπ.π., αρ. 565, φ. 223v, σσ. 284-285.
910 Όπ.π., αρ. 569, φφ. 224r-224v, σ. 286.
911 Όπ.π., αρ. 571, φ. 224v, σ. 286.
912 Όπ.π., αρ. 586, φ. 228r, σ. 290.

			Άρτης Γαβριήλ[913].
23	Δεκεμβρίου	1650	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου επ. Αγαθουπόλεως Φιλοθέου[914].
	Ιούλιος	1651	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Δρύστρας Μακαρίου από παλαιά χρέη[915].
10	Φεβρουαρίου	1654	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου αρχ. Άνδρου Αυξεντίου[916].
7	Σεπτεμβρίου	1654	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μυτιλήνης Γρηγορίου[917].
	Απρίλιος	1657	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Νικαίας Ναθαναήλ[918].
9	Αυγούστου	1662	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Λαρίσης Διονυσίου[919].
	Αυγούστος	1623	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Μηδείας καί Σωζοπόλεως Θεοδοσίου[920].
22	Μαρτίου	1633	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Δρύστρας Αντωνίου[921].
	Απρίλιος	1624	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Γάνου καί Χώρας Ιωαννικίου[922].
29	Απριλίου	1624	Ομολογία πίστεως του υποψηφίου μ. Σηλυβρίας Λαυρεντίου[923].

Τέλος, ο αρχικός σκοπός κατάρτισης του Συμβόλου της «Ομολογίας της Πίστεως» δεν ήταν η λειτουργική χρήση, αλλά η έκφραση της πίστεως της Εκκλησίας σε συνάρτηση με την καταπολέμηση των αιρέσεων. Αυτό εντέλλεται ο επίσκοπος να πράξει και προβαίνει στην απαγγελία του συμβόλου της πίστεως για να διαφυλάξει την ενότητα της Εκκλησίας. Από

[913] Όπ.π., αρ. 596, φ. 232v, σ. 294.
[914] Όπ.π., αρ. 620, φ. 237r, σ. 300.
[915] Όπ.π., αρ. 638, φ. 242r, σ. 306.
[916] Όπ.π., αρ. 694, φφ. 255r-255v, σ. 322.
[917] Όπ.π., αρ. 705, φ. 258v, σ. 325-226.
[918] Όπ.π., αρ. 748, φ. 266v, σ. 339.
[919] Όπ.π., αρ. 757, φ. 269v, σ. 342.
[920] Όπ.π., αρ. 892, φφ. 300v-301r, σ. 386.
[921] Όπ.π..
[922] Όπ.π., αρ. 899, φ. 302v, σ. 388.
[923] Όπ.π., αρ. 904, φφ. 302v-303r, σ. 390.

τις ιστορικές μαρτυρίες οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η ένταξη της «Ομολογίας της Πίστεως» στα έντυπα Ευχολόγια ήταν απαραίτητη. Παράγοντες που επηρέασαν την όψιμη ένταξή της στον κανόνα της λατρείας ήταν οι αιρέσεις και οι θρησκευτικές έριδες της Εκκλησίας. Το ερευνητικό πεδίο για το εν λόγω θέμα είναι δύσκολο, διότι ο υποψήφιος επίσκοπος ιδιοχείρως συντάσσει το κείμενο της ομολογίας, οπότε κατά την προσωπική μας εκτίμηση, η τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» ανήκει στα αμετάβλητα στοιχεία της επισκοπικής χειροτονίας, και όχι καθεαυτό το κείμενο.

γ. Χειρόγραφη παράδοση

Η εξέταση του υποψηφίου, που προέβλεπε ο 2ος κανόνας της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου, σιγά σιγά μετατράπηκε σε ανάγνωση ενός κειμένου «Ομολογία Πίστεως» (textus receptus), η αποδοχή της οποίας οδηγούσε τον υποψήφιο στην εις επίσκοπον χειροτονία του. Τα λειτουργικά χειρόγραφα είναι σημαντικές πηγές για την ιστορία και τη διαμόρφωση της τάξης της «Ομολογίας της Πίστεως». Πρόκειται για κείμενα που καταγράφουν το λειτουργικό τυπικό, αλλά συνάμα και το κανονικό - δογματικό περιεχόμενο της πίστης που πρέπει ο υποψήφιος να φρονεί και ως διδάσκαλος να διδάσκει και να ποιμαίνει τον λαό της εμπιστευθείσας και σ᾽αυτόν οριζομένης Επισκοπης.

Από τον 14ο αιώνα, εμφανίζεται για πρώτη φορά στη χειρόγραφη λειτουργική παράδοση η τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» των υποψηφίων αρχιερέων. Κατά χρονολογική σειρά των κωδίκων που είχαμε στην διάθεσή μας, ο αρχαιότερος τύπος είναι ο Κυπριακής προσελεύσεως κώδικας Palat. gr 367[924], που χρονολογείται μεταξύ 1317-1320. Ειδικότερα ο Darrouzés[925] αναφέρει ότι το χειρόγραφο αφορά την εκλογή ενός αρχιεπισκόπου[926] Αμαθούντος, όπου ο συντάκτης περιγράφει την τάξη της «Ομολογίας της πίστεως». Ως προς το περιεχόμενο, δεν προβλέπει πλήρη

[924] Για την χρονολογική τοποθέτηση του χειρογράφου, ανιχνεύσαμε στοιχεία μέσα από την ψηφιακή βιβλιοθήκη του Βατικανού. Το χειρόγραφο γράφηκε στην Κύπρο από τρεις γραφείς μεταξύ του 1317-1320. Είναι σύμμικτος κώδικας και πιθανόν να προοριζόταν για έναν υψηλό αξιωματούχο. Το τελετουργικό περιεχόμενο χρονολογείται κατά τους χρόνους που η Κύπρος ήταν υπό λατινική κυριαρχία. Για τα φφ. 156r-157v, το περιεχόμενό του ανήκει σε Ευχολόγιο. Βλ. H. M. STEVENSON, *Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae,* Romae 1885, σ. 234.

[925] J. DARROUZES, «Textes synodaux chypriotes», *REB* 37 (1979), 11.

[926] Palat. gr 367, (1317-1320), φ. 156v: «προχειρίζεταί σε ἀρχιεπίσκοπον».

διάταξη της ακολουθίας της «Ομολογίας της Πίστεως», αλλά διαθέτει μόνο στοιχεία που αφορούν οδηγίες προς τον υποψήφιο, δηλαδή το Τυπικό των εκφωνήσεων του χειροτονούντος αρχιερέως, την απλή αναφορά του Συμβόλου της Πίστεως και την επίδοση της ράβδου[927]. Επιπρόσθετα, το προαπαιτούμενο αυτό στάδιο της χειροτονίας, κατά τον κώδικα αυτόν, ονομάζεται «πρώτη φωνή»[928]. Σε αυτό το σημείο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι «δεύτερη φωνή», σε αντιδιαστολή του όρου «πρώτη φωνή», είναι η εκφώνηση «Ψήφῳ καί δοκιμασίᾳ..», που λέγεται κατά το δεύτερο στάδιο της χειροτονίας του αρχιερέως. Ο όρος «φωνή» δηλώνει τις εκφωνήσεις του χειροτονούντος αρχιερέα την στιγμή της επισκοπικής χειροτονίας. Επιπλέον, ο τίτλος του χειρογράφου «εἰς χειροτονίαν ἀρχιερέως» δεν καθορίζει τις καθιερωτικές ευχές της χειροτονίας, ούτε την πλήρη τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως», αλλά απαντά σε λειτουργικά στοιχεία του προαπαιτούμενου σταδίου της χειροτονίας. Αυτό το στάδιο, που ονομάζεται «πρώτη φωνή», δεν μπορεί να αποκοπεί από τη χειροτονία, καθώς τελούνται την ίδια ημέρα. Συνεπώς, ο κώδικας Palat. gr 367, αν και δεν παραθέτει το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως», παρέχει σπουδαία λειτουργικά στοιχεία.

Το 1386μ.Χ., στη Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού, η «Ομολογία της Πίστεως» προβάλλεται στη θεία μυσταγωγία, ως ένα απαραίτητο Λειτουργικό Τυπικό για τη χειροτονία επισκόπου: «καὶ τελευταῖον προσκαλεῖται τὸν ὑποψήφιον, ὃς καὶ ἐρχόμενος μετὰ φαιλονίου λευκοῦ καὶ ἐπιτραχηλίου κατὰ ποταμὸν προσκυνεῖ καί, στὰς ἀπαντίκρυ τοῦ πατριάρχου, ἀναγινώσκει τὴν ἰδίαν ὁμολογίαν εἰς ἐπήκοον πάντων»[929].

Σε αντίθεση με τον κωδικα Palat 367[930] και σύμφωνα με τον τίτλο του έργου «Διάταξις τῆς τοῦ πατριάρχου λειτουργίας πῶς γίνεται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ καὶ ἡ τάξις χειροτονιῶν, πότε καὶ πῶς γίνεται ἑκάστη», ο πρωτονοτάριος Δημήτριος Γεμιστός της Μεγάλης του Χριστού

[927] Palat. gr 367, (1317-1320), φφ. 156v-157r.

[928] Palat. gr 367, (1317-1320), φ. 156v: «εἰς χειροτονίαν ἀρχιερέως εἰς τὴν πρώτην φωνήν, ὅταν ἐν τῷ ἱερῷ ἵσταται ὁ ὑποψήφιος, λέγει ὁ ἀρχιερέας οὕτω. ἡ χάρις τοῦ παναγίου …».

[929] Βατοπ. 135 (1386), φ. 10r. Για το ιστορικό πλαίσιο δημιουργίας αυτού του σπουδαίου λειτουργικού έργου, βλ. A. RENTAL, The origins of the XIVth century Patriarchal liturgical diataxis of Dimitrios Gemistos, *OCP* 71/2 (2005), 368–379. Πρβλ. ROBERT TAFT, «Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite», *DOP* 42 (1988), 193. Πρβλ. *Διατάξις τῆς θείας Λειτουργίας κατά τά Βατοπαιδινά Χειρόγραφα τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα*, με εισαγωγικά σχόλια υπό ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΚΑΛΤΣΗ, τ. Α', εκδ. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2020, σσ. 81-136

[930] Palat. gr 367, (1317-1320), 156v-157r.

Εκκλησίας προσφέρει σε ένα ενιαίο κείμενο την τάξη της χειροτονίας με την Θεία Λειτουργία, πώς γινόταν στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Για την Διάταξη του Γεμιστού[931], λάβαμε υπόψιν στους κώδικες Βατ. 135 [932], Paris gr. 1362[933], Vat. gr 721[934], Σαββα 607 (362)[935], Διον. 219[936], Διον. 528[937]. Από λειτουργικής απόψεως καθίσταται σημαντική πηγή πληροφοριών της επισκοπικής χειροτονίας, διότι από την μελέτη του κειμένου αντλούμε συνολικές πληροφορίες για όσα συντελούνται την χαρμόσυνη ημέρα της χειροτονίας του επισκόπου στην Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Αν και χρονολογικά έπεται του Palat. gr 367, μπορεί να ειπωθεί οτι πρώτη φορά εμφανίζεται επίσημα στον κανόνα της λατρείας η τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» και εντάσσεται στο πλαίσιο της χρονικής διάρκειας τελέσεως του Όρθρου και της Θείας Λειτουργίας.

Είναι φανερό ότι η δοκιμασία της ορθής πίστεως διενεργείται διά επαγγελίας εγγράφου «Ομολογίας πίστεως» [938], που ιδιοχείρως συντάσσει ο υποψήφιος. Τον 14ο αιώνα ο κώδικας Γρηγορίου 39, αν καί δεν είναι Ευχολόγιο, παρέχει σπουδαίες πληροφορίες λειτουργικού περιεχομένου, και διαθέτει το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως», που ιδιοχείρως

---

931 Λάβαμε υπόψη μας συγκεκριμένα χειρόγραφα της *Διάταξης* του Δημητρίου Γεμιστού, μιας και δεν υπάρχει κριτική έκδοση του κειμένου. Ο καθ. Παναγιώτης Σκαλτσής αναφέρει ότι υπάρχουν «περίπου δύο δεκάδες τον αριθμό» αντίγραφα χειρογράφων της Διάταξης του Γεμιστού, βλ. όπ.π. σ. 81. Το αρχιερατικό του Habertius καταγράφει την Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού κατά τον κώδικα Paris.gr 1362. Ο Παπαδόπουλος Κεραμεύς (= *Διάταξις τῆς τοῦ Πατριάρχου Λειτουργίας πῶς γίνεται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ,* Athens 1890) καί ο Dmitrievski (στο Ευχολόγιο), για την Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού, βασίστηκαν στο ιεροσολυμιτικό χειρόγραφο Αγ. Σαββα 607 (362). Το αρχαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο τουλάχιστον που έχουμε ανά χείρας είναι της Μονής Βατοπαιδίου 135. Το χειρόγραφο Βατ. 135, φ. 3r ανάγει την γνησιότητα του κειμένου στον Γεμιστό: «Συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ πρωτονοταρίου τῆς ἁγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας διακόνου κυροῦ τοῦ Γεμιστοῦ». Βλ. Paris gr. 1362 (15ος αι.), 248r. A. RENTAL, όπ.π..

932 Βατοπ. 135 (1386), φφ. 3r-11r. Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι για ερευνητικούς σκοπούς έχουμε προβεί στην σύγκριση των χειρογράφων, όπου και δεν συναντήσαμε διαφορές μεταξύ τους.

933 Paris gr. 1362 (15ος αι.), φφ. 248r-260r.

934 Vat. gr 721 (14ο αι.), φφ. 176r-182r.

935 Αγ. Σαββα 607 (362), (14ο αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-301.

936 Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 79r-88r .

937 Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 1v-59r.

938 Είναι σημαντικό να αναφέρουμε την έννοια του όρου «ὁμολογία». Προέρχεται από το ρήμα «Ὁμολογέω-ὁμολογῶ» καί σημαίνει την «προφορική ή γραπτή παραδοχή λόγων ή πράξεων, ή επιβεβαίωση από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο όσων του αποδίδονται». Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας,* β΄ έκδ., 2005, Κέντρο Λεξικολογίας, σελ. 1255.

συντάσσει ο υποψήφιος: «πρὸ ἡμερῶν γράφει τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ ὁ ὑποψήφιος, ἐν ᾗ εἰς τὴν ἀρχὴν προτίθεται τὸ ἴδιον ὄνομα καὶ ὕστερον ὑπογράφει αὐτήν»[939]. Σύμφωνα με την μελέτη του κώδικα Γρηγ. 36 από τον καθηγητή Θεόδωρο Γιάγκου, στον εν λόγω κώδικα, καταγράφεται η τάξη χειροτονίας καί ενθρονίσεως του Ευθυμίου μητροπολίτου Βεροίας, η δε «Ομολογία της Πίστεως»[940] ανήκει στην εποχή που πατριάρχης ήταν ο Φιλόθεος Κόκκινος[941]. Ο κώδικας διαθέτει χειροτονία υποψηφίου αρχιερέως όλων των σταδίων, ήτοι Ομολογία πίστεως -χειροτονία -ενθρόνιση.

Η διάταξη της «Ομολογία της Πίστεως» για τη χειροτονία απαντάται σε Κυπριακής προελεύσεως κώδικες στο Barb. gr 390 (Αλλατιανό) (1575-1580)[942], Milano Brera AD XI 47 (1573)[943], Διον. 4023. 489 (15ος αι.),[944] Κιτίου 18 (16ος αιώνας)[945], Πάτμου 647 (1583)[946]. Επίσης στους Σιναϊτικούς κώδικες Σινά 1006 (15ος αιώνας) [947], Σινά 974 (16ος αι.)[948]. Το Paris gr. 2509 (15ος αιώνας) [949] διαθέτει μόνο κείμενο αρχιερατικής Ομολογίας. Τον 17ο αιώνα

---

939 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 267r.

940 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φφ. 270r-273r.

941 Θ. ΓΙΑΓΚΟΥ, *Κανόνες καί λατρεία*, εκδ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 22: «… ἡ ὕλη τοῦ κώδικα Γρηγορίου 586. 39 κατακλείεται μέ τά Κεφάλαια κατά τῆς αἱρέσεως Ἀκινδύνου καί Βαρλαάμ, ἅτινα ἀνετράπησαν συντετμημένως παρά τοῦ ἁγιωτάτου καί σοφωτάτου πατρός ἡμῶν πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου». Πρβλ. Λαύρας Ω21 (1370), φφ. 35v-55v. Λαύρας Κ128, φφ. 136r-161v.

942 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97-102. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η πρώτη έκδοση του χειρογράφου έγινε από τον Goar. Βλ. J. GOAR, *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Paris 1646, σσ. 252-256. Βλ. J. DARROUZÈS, Textes synodaux chypriotes, *REB* (37), 1979, σσ. 14-15.

943 Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 483-490. Το χειρόγραφο γράφηκε από τον πρωτοπαπά της επαρχίας Αμμοχώστου Λαυρέντιο Δαλέφαντο. Βλ. MARTINI, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane* I.1, Milano 1893, 2-5. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910), σ. 178 (ύποσ. 210-211). ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Σύμμικτα», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924), σ. 306. J. DARROUZESs, «Autres manuscrits originaires de Chypre», *REB* 15 (1957), 150-151. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Textes synodaux chypriotes», *REB* 37 (1979), σ. 15. C. N. CONSTANTINIDES, «The Protopapas Laurentios Dalephantos, A Scribe in 16th Century Famagusta (With 2 Plates)», *Δωδώνη* 17, I (1988), σσ. 169-177. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, R. Browning, Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570, (Dumbarton Oaks Studies 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18), Washington D.C. / Nicosia 1993, σ. 18.

944 Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φφ. 70v-79r.

945 Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 110v-121v.

946 Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520-524.

947 Σινά 1006 (15ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 621-624.

948 Σινά 974, 16ος αι., φφ. 142r-143v.

949 Paris gr. 2509 (15ος αι.), φφ. 242r - 244r. Στον κώδικα αυτό η χειροτονία του επισκόπου καί η «Ομολογία της Πίστεως» είναι ανεξάρτητα τμήματα, αφού παρεμβάλλονται μεταξύ των δύο κειμένων άλλα λειτουργικά κείμενα του Ευχολογίου

στον κώδικα Bruney Ms 2392 έχουμε καταγραφή διάταξης παρά του μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Κυροῦ Θεοφάνους με τον εξής τίτλο: «Ἑρμηνεία περὶ ἀρχιερατικῆς χειροτονίας παραταχθεῖσα παρὰ τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Κυροῦ Θεοφάνους καὶ ἐπιτρόπου τοῦ Παναγιωτάτου καὶ σοφωτάτου οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου»[950]. Και ερχόμαστε τον 19ο αιώνα σε κώδικα του Αγίου Όρους Παντελεήμονος 6121 (19ος αιώνας)[951], Αρχιερατικό έντυπο, με τίτλο: «ἡ χειροτονία τοῦ ἐπισκόπου γίνεται οὕτως».

Η προσεκτική καί συγκριτική μελέτη της τάξης «Ομολογίας της Πίστεως» διά της χειρόγραφης λειτουργικής παράδοσης φανερώνει ότι υπάρχουν στοιχεία πανομοιότυπα στο Τυπικό και χωρίζουν τα χειρόγραφα α) στο Τυπικό Κυπριακής προέλευσης με καθορισμένο τύπο (Barb. gr 390 (Αλλατιανό), Milano Brera XI 47, Διον. 4023. 489, Κιτίου 18, Πάτμου 647) και β) στα χειρόγραφα που ακολουθούν το Τυπικό από την εποχή της διατάξεως του Δημητρίου Γεμιστού. Οι διαφοροποιήσεις οφείλονται αφενός μεν στον χρόνο τελέσεως και αφετέρου στο περιεχόμενό τους, το οποίο θα αναφέρουμε παρακάτω.

2. Λειτουργικές παρατηρήσεις

Για την μελέτη του λειτουργικού τυπικού της «Ομολογίας της Πίστεως» θα μπορούσαμε να χωρίσουμε το υλικό μας σε τρεις κατηγορίες με βάση το περιεχόμενό του. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει αποκλειστικά το κείμενο της ομολογίας, χωρίς τυπική διάταξη, το οποίο απαγγέλλεται από τον υποψήφιο επίσκοπο κατά τη διάρκεια του προαπαιτούμενου σταδίου (βλ. Paris gr 2509, Νομική Συναγωγή). Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει την τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» με καταγραφή μόνο της τάξης και μία απλή αναφορά της ομολογίας (βλ. Palat. gr 367 (1317-1320), Διάταξις Γεμιστού 1386 [=Βατ. 135, Paris gr. 1362, Vat.gr 721, Αγ. Σαββα 607 (362), Διον. gr 219, Διον. gr 528], Egerton MS 2392). Στην τρίτη κατηγορία, συνδυάζονται οι εκφωνήσεις - οδηγίες και το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως» (Barb. gr 390, Milano Brera AD XI 47, Διον.

(δηλαδή διατάξεις της θείας λειτουργίας καί διακονικά της λειτουργίας του Χρυσοστόμου, της προηγιασμένης καί του εσπερινού).

[950] Bruney Ms 2392 (1664), φφ. 1r - 2r.

[951] Παντ. 6121. 614 (19ος αι.), φ. 68.

4023. 489, Κιτίου 18, Πάτμου 647).

Σκοπός μας είναι να εξετάσουμε και να αναλύσουμε όλα όσα συμβαίνουν κατά την ημέρα της χειροτονίας, σύμφωνα με το Λειτουργικό Τυπικό. Θα περιορίσουμε την παρούσα ενότητα σε λειτουργικές παρατηρήσεις που αφορούν αυτά που συντελούνται μεν την ημέρα της χειροτονίας αλλά που σχετίζονται με τα λειτουργικά καθήκοντα του υποψηφίου και των υπολοίπων λειτουργών. Τα δεδομένα εξάγονται αφενός μεν από το περιεχόμενο των χειρόγράφων, αφετέρου δέ από την περιγραφή της χειροτονίας στην Θεία Λειτουργία.

Κατά τον Βατ. 135, προ της έναρξης της Θείας Λειτουργίας υπάρχουν οδηγίες για τους «μέλλοντας τὴν θείαν ἐπιτελέσαι μυσταγωγίαν» καί κατ' επέκταση τους συμμετέχοντας στη χειροτονία. Για την διατήρηση του πνεύματος της λατρείας, απαιτείται η εξασφάλιση της δέουσας ευπρέπειας, έτσι «ὀφείλουσιν εἶναι προηγουμένως μὲν κατηλλαγμένοι μετὰ πάντων καὶ μὴ ἔχειν κατά τινος, καὶ τὴν καρδίαν, ὅση δύναμις, ἀπὸ πονηρῶν τηρῆσαι λογισμῶν, ἐκρατεύεσθαί τε μικρὸν ἀφ' ἑσπέρας καὶ ἐγρηγορέναι μέχρι τοῦ τῆς ἱερουργίας καιροῦ»[952]. Από την διάταξη του Γεμιστού έχουμε περιγραφή της ένδυσης του πατριάρχη, αφού «πάρει καιρό». Ο αρχιερεύς ενδύεται έξω του ιερού βήματος, βοηθούμενος για την ένδυση από τον κανστρίσιο, οφφικιούχο διάκονο. Ο κανστρίσιος είχε αυτό το διακόνημα[953], ενώ την ώρα της ένδυσης του πατριάρχη τα λόγια έλεγαν

---

[952] Βατ. 135, 14ος αι. (1386), φ. 3r.

[953] Ο κανστρίσιος ανήκε στην δεύτερη πεντάδα των οφφικιαλίων της Μεγάλης Εκκλησίας. Επρόκειτο συνήθως για διάκονο και τα τελετουργικά του καθήκοντα συνίσταντο στην προετοιμασία της αρχιερατικής στολής, έπαιρνε το ωμοφόριο του αρχιερέα πριν από την ανάγνωση του Ευαγγελίου και το παρέδιδε στον Πατριάρχη. Επίσης, σύμφωνα με τον Βατ. 135, θυμίαζε την στιγμή που ψαλλόταν ο Χερουβικος ύμνος (φ. 29r), το Ἄξιόν ἐστιν (φ. 40v), επιπλέον συμμετείχε στην προσαγωγή της τάξεως της «Ομολογίας της Πίστεως». ΡΠΣ, τ. Ε', σσ. 537: «ὁ κανστρίσιος βαστάζειν τὸ κανστρίον ἐν τῷ καιρῷ τοῦ θυμιάματος, καὶ ἐνδύειν τὸν πατριάρχην ἐν τῇ Θείᾳ Λειτουργίᾳ, καὶ ἵστασθαι ἐν τῇ μυστικῇ εὐχῇ, καὶ προσέχειν τὰ παρ' αὐτῷ εὐλογοῦντα, καὶ κρατεῖν τὸ τούτου κοντάκιον, καὶ μικρὸν μανδύλιον, καὶ ἐνδύειν τὸν ἴσως ποτὲ χειροτονηθῆναι μέλλοντα ἀρχιερέα». Κ. ΡΑΛΛΗ, Περὶ τῶν ἀξιωμάτων τῆς β ' καί γ' πεντάδος κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, *ΕΕΠΑ* 15-17 (1920-1921), 93-95. Βλ. CODINI CUROPALATAE, *De officialibus palatii Cpolitiani et de officiis magnae ecclesiae liber*, εκδ. υπο IMMANUELIS BEKKER, Bonnae 1839, CSHB, σ. 4. Βλ. Ι. ΠΗΛΙΛΗ επισκ. ΚΑΤΑΝΗΣ, *Τίτλοι, «ὀφφίκια» καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, εκδ. ΑΣΤΗΡ, Αθήνα 1985, σσ. 72-74. Βλ. DARROUZÈS, *Recherches sur les ὀφφίκια de l' Eglise byzantine*, Archives de l' Orient Chretien, v. 11, Paris 1970, σσ. 47-49. Β. ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ, *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στήν πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο*, [FORSCHUNGEN ZUR BYZANTINISCHEN RECHTSGESCHICHTE ATHENER REIHE 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996, σσ. 273-274.

οι «ὑπηρετοῦντες διάκονοι».

Σύμφωνα με τον κώδικα Γρηγ. 586. 39, πρό της «Ομολογίας της Πίστεως» λέγεται το μήνυμα. Το προαπαιτούμενο μέρος άρχίζει με την αναγγελία της εκλογής εντός του ναού από τους πατριαρχικούς απεσταλμένους προς τον υποψήφιο. Εισέρχεται στο ιερό βήμα και ενδύεται το επιτραχήλιον και το φελόνιον, ποιεί *Ευλογητόν* και ψάλλουσιν το *τρισάγιον*, εκφωνεί το *Ότι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία*, λέγουσι το *απολυτίκιον* της ημέρας, λέγει ο υποψήφιος τον *Ν΄ ψαλμόν*, γίνεται η *μνημόνευση* των βασιλέων και του πατριάρχη και *απόλυσις*.

«Ἔρχεται καὶ ἵσταται ὁ μέλλων δέξασθαι τὸ μὴνυμα ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων θυρῶν βλέπων πρὸς δυσμάς, ἔρχεται καὶ ὁ ταχθεὶς παρὰ τοῦ πατριάρχου εἰπεῖν τὸ μὴνυμα καὶ ἵσταται ἔμπροσθεν αὐτοῦ βλέπων πρὸς αὐτὸν καὶ λέγει αὐτῷ εἰς ἐπήκοον πάντων: Ὁ παναγιώτατος δεσπότης καὶ αὐθέντης ἡμῶν καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν ἱερὰ καὶ μεγάλη σύνοδος προσκαλοῦνται τὴν ἁγιωσύνην σου εἰς τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν τῆς δεῖνος πόλεως. Καὶ ἀποκρίνεται ἐκεῖνος λέγων: Ὅ,τι ἂν βούληται, ὅ,τι ἐπεὶ διέκρινεν ὁ παναγιώτατος ἡμῶν αὐθέντης καὶ δεσπότης, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, καὶ ἡ θεία καὶ ἱερὰ σύνοδος καὶ ἔκρινεν κἀμὲ ἄξιον εἰς τὴν τοιαύτην ἱερὰν καὶ μόνην ὑπηρεσίαν. Εὐχαριστῶ τῷ πατριάρχῃ τῷ ἁγίῳ καὶ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ καὶ προσκυνῶ καὶ δέχομαι τοῦτο, ἐπεὶ χρέος ἔχω ὑποτάσσεσθαι καὶ ὑπακούειν αὐτοῖς καὶ μὴ ἀντιλέγειν ὅλως»[954].

Ο συντάκτης του κώδικα Milano Brera XI 47 κάνει αναλυτική περιγραφή των λειτουργικών καθηκόντων του υποψηφίου από την έναρξη της θείας λειτουργίας «Ὁ ὑποψήφιος ποιεῖ μετανοίας γ΄ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Δεσπότου Χριστοῦ, ὁμοίως καὶ τῆς Παναγίας καὶ εἰς τό μέσον εἶτα [εἰς] τοὺς ἀρχιερεῖς πρὸς μίαν καὶ ἀσπάζεται τὰς ἁγίας αὐτῶν χεῖρας. Εἶτα κλίνει τὰ γόνατα αὐτοῦ ἔμπροσθεν τοῦ Ἀρχιερέως τοῦ μέλλοντος ποιῆσαι τὴν χειροτονίαν λέγων οὕτως: Καιρὸς τοῦ δουλεῦσαι τῷ Κυρίῳ, εὐλόγησον, Δέσποτα· ὁ δὲ Ἀρχιερεύς λέγει. Εὐλογητὸς ὁ Θεός ἡμῶν πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Καὶ ὁ ὑποψήφιος λέγει· Εὖξαι ὑπὲρ ἐμοῦ Δέσποτά μου ἅγιε. Καὶ ὁ Ἀρχιερεὺς λέγει· Κύριος ὁ Θεὸς δώη σοι σοφίαν καὶ σύνεσιν τοῦ εὐαρέστως δουλεῦσαι τῷ Κυρίῳ· Καὶ ὁ ὑποψήφιος πάλιν λέγει· Μνήσθητί μου, Δέσποτα. Καὶ ὁ Ἀρχιερεὺς λέγει· Μνησθείη Κύριος ὁ Θεὸς τῆς ἱερωσύνης σου ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας. Καὶ ἀσπάζεται τὰς χεῖρας τῶν ἀρχιερέων καὶ πορεύεται ἔνδον εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον καὶ ἐνδύεται πᾶσαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν, κατὰ τὴν τάξιν» [955]. Η προσκομιδή γίνεται από τον

---

[954] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φφ. 265v-266r.

[955]Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 485-486.

υποψήφιο επίσκοπο μετά του διακόνου.

Ο κώδικας Egerton MS 2392 περιγράφει κατά την έναρξη της ακολουθίας την προσαγωγή των ιερέων, τον «καιρόν» που λαμβάνουν, την ένδυση του αρχιερέως, και τον ψάλτη να λέγει: «ἄνωθεν οἱ προφῆται», ο χαρτοφύλακας ενδεδυμένος με την ιερατική του στολή: «εἰσέρχεται ὁ προεστὼς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μετὰ τοῦ μανδύου προηγουμένου αὐτοῦ τοῦ λαμπαδηφόρου καὶ ἀσπαζόμενος τὰς ἁγίας εἰκόνας καὶ λαβὼν καιρὸν ὡς ἔθος ἐπιστρέφει πρὸς τὸν προετοιμασθέντα θρόνον καὶ κάθηται. ἔπειτα ὅσοι ἱερεῖς καὶ οἱ διάκονοι μέλουσιν συλλειτουργῆσαι αὐτῷ λαμβάνουσιν καιρὸν καὶ εἰσερχόμενοι ἐν τῷ ἁγίῳ βήματι, ἐνδύονται τὴν ἱερατικὴν αὐτῶν ἅπασαν στολήν… ἐνδύουσιν τὸν προεστῶτα ἅπαντα τὰ ἀρχιερατικὰ αὐτοῦ ψάλλοντος τοῦ ψάλτου τὸ «ἄνωθεν οἱ προφῆται ἢ ἄλλο οὖν θεοτοκίον, καὶ μετὰ τὸ ἐνδυθῆναι αὐτὸν εὐλογεῖται παρ' αὐτοῦ ὁ λαὸς ἐκ τρίτου· ὕστερον πάλιν κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ. οἱ δὲ δύο διάκονοι ἀπέρχονται οὗτοι εἰς τὴν ὡραίαν πύλην τοῦ βήματος καὶ προσκομίζουσι τοὺς μέλλοντας συλλειτουργῆσαι δύο ἑτέρους ἀρχιερεῖς ἐνδεδυμένους φελονίῳ μόνῳ καὶ ἐπιτραχηλίῳ οἵτινες καθέζονται ἐπὶ τοῖς προητοιμασμένοις θρόνοις πρὸς τοῦ ἐξέρχεται καὶ ὁ χαρτοφύλαξ περιβεβλημένος τὴν ἱερατικὴν ἅπασαν στολήν καὶ κάθηται ἐπὶ σκαμνίου ὄπισθεν τοῦ προεστῶτος κατὰ τὸ δεξιὸν τόξον αὐτοῦ μέρος» [956] .

Στοιχεία που θεωρήσαμε ότι πρέπει να απαντήσουμε, για την τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» είναι πότε τελείται, τι προετοιμασία χρειάζεται για τη χειροτονία, ποιες είναι οι λειτουργικές διατάξεις (δομή και οι σχετικές δεήσεις), ποιοι συμμετέχουν, πως γίνεται η προσαγωγή, οι ερωταποκρίσεις της ημέρας, οι παρακελεύσεις, το κείμενο της ομολογίας, η επίδοση της ράβδου.

α. Χρόνος Τελέσεως

Η Τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» παρέχει πληροφορίες σχετικά με τον λειτουργικό χρόνο και τη στιγμή τέλεσής της. Η απάντηση εξάγεται από τις πηγές που διαχωρίζονται σε δύο κατηγορίες, όπου και η ασυμφωνία αυτών. Η πρώτη περίπτωση απαντάται στους κώδικες Βατ. 135[957], Paris gr

[956] Egerton MS 2392 (1664), φ. 1r.

[957] Βατοπ. 135 (1386), φφ. 9v-10r: «Ὁ δὲ Πατριάρχης, μετὰ τὴν δοξολογίαν, προπορευομένου ἔμπροσθεν τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας... καὶ τελευταῖον προσκαλεῖται τὸν ὑποψήφιον».

1362[958], Vat. gr 721[959], Αγ. Σάββα 607 (362)[960], Διον. 3753. 219[961] Egerton MS 2392[962], το Αρχιερατικό του Μητροφάνους Νύσσης (1714)[963], το Αρχιερατικό (1820)[964], το Αρχιερατικό (2014)[965], το Ευχολόγιο (1803)[966], το Ευχολόγιο (1850) Τάξις ΙΙΙ[967], το Ευχολόγιο (1862) Τάξις ΙΙΙ[968], και ορίζει την *τάξη* να τελείται προ της Θείας Λειτουργίας με τον ίδιο τρόπο. Η δεύτερη περίπτωση είναι οι κώδικες Barb. gr 390 (Αλλατιανό)[969], Milano Brera AD XI 47[970], Διον. 4023. 489[971], Κιτίου 18[972], Πάτμου 647[973], που προβλέπουν η ακολουθία να γίνεται μετά την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, «πληρωθῆναι τῆς εἰσόδου», όπου παρατηρούμε να θέλει τον υποψήφιο να συμμετέχει στην *Μικρή Είσοδο*. Το ίδιο ισχύει και στα Ευχολόγιο (1850)[974], Ευχολόγιο (1862) Τάξις ΙΙ[975] η «Ομολογία της Πίστεως» να τελείται μετά την έναρξη της Θείας Λειτουργίας «καὶ πληρουμένης τῆς εἰσόδου».

[958] Paris gr. 1362 (15ος αι.), 248r.

[959] Vat. gr 721 (14ο αι.), 181r.

[960] Αγ. Σάββα 607 (362), (14ο αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-301

[961] Διον. 375323. 219 (15ος αι.), φ. 80v.

[962] Egerton MS 2392 (1664), φ.1v. Μόλις ολοκληρωθεί η Ομολογία, αναφέρει: «εἶτα ἄρχεται ὡς ἤθισται ἡ λειτουργία».

[963] *Ἀρχιερατικόν*, περιέχον τὰς θείας καὶ ἱερὰς λειτουργίας / Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἤτοι τῶν Προηγιασμένων· ἔτι δὲ καὶ τὰς τάξεις πασῶν τῶν χειροτονιῶν μετὰ καί τινων ἀναγκαίων Εὐχῶν. Ἐκδοθὲν ἤδη εἰς χρῆσιν τῶν Ἀρχιερέων, ἐπιμελείᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ἐνετίησιν: Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, αψιδ', 1714, σ. 55: Αφού ολοκληρωθεί η Ομολογία, λέγει: «ἄρχονται δὲ τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας, καὶ αὐτὸς οὐκ ἐξέρχεται ἐν τῇ Εἰσόδῳ».

[964] *Ἀρχιερατικόν, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ*, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 45.

[965] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι ^{3}2014, σ. 131: «Μετὰ τὸ τέλος τῆς δοξολογίας ἐξέρχονται οἱ Ἀρχιερεῖς...».

[966] *Εὐχολόγιον ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ*, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 125.

[967] *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, Βενετία 1850, Τάξις ΙΙΙ, σ. 171.

[968] Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, ἐπιμελείᾳ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ*, Venezia 1862, Τάξις ΙΙΙ, σ.178.

[969] Αλλατιανό (1575-1580), έκδ. MOR, σ.97.

[970] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 485.

[971] Διον. 4023. 489 15ος αιώνας, φ. 70v.

[972] Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 112r. Το κυπριακό Ευχολόγιο Κιτίου συμφωνεί σε μεγάλο μέρος με το Barb. gr 390 (Αλλατιανό), τόσο στο περιεχόμενο όσο καί στη σειρά με την οποία παραδίδει τις ακολουθίες.

[973] Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520-524.

[974] *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, Βενετία ^{1}1850, Τάξις ΙΙ, σ. 162.

[975] Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, ἐπιμελείᾳ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ*, Venezia 1862, Τάξις ΙΙ, σ.169.

Ο κώδικας Milano Brera XI 47, ενώ προβλέπει η «Ὁμολογία της Πίστεως» να γίνεται μετά την Μικρή Είσοδο[976], πληροφορεί επιπλέον ότι η τελετή δέον να γίνεται το Σαββάτο η άλλη μέρα:« Τῷ Σαββάτῳ ἑσπέρας ἢ ἄλλῃ ἡμέρᾳ, ὅπως δόξει τοῖς Ἀρχιερεῦσι· συνάγονται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν οἱ Ἀρχιερεῖς, τρεῖς, καὶ πάντες οἱ κληρικοὶ καὶ πλῆθος πολὺ τοῦ λαοῦ. Εἶτα ἔρχεται ὁ ὑποψήφιος καὶ ποιεῖ μετανοίας γ' ἔμπροσθεν τῆς Εἰκόνος τοῦ Δεσπότου Χριστοῦ· εἶτα εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας γ′ καὶ εἰς τὸ μέσον γ′ εἶτα τοῖς ἀρχιερεῦσι καθενὸς πρὸς μίαν καὶ ἀσπάζεται τὰς ἁγίας αὐτῶν χεῖρας. Εἶτα πορεύεται ἔνδον εἰς τὸ ἅγιον θυσιαστήριον μετὰ τοῦ διακόνου καὶ ἐνδύεται ὁ διάκονος τὴν διακονικήν στολήν. ὁ δὲ ὑποψήφιος ἐνδύεται τὸ περιτραχήλιον καὶ φελώνιον μόνον καὶ ποιοῦσιν εὐλογητὸν καὶ ἑσπερίζει ὁ ὑποψήφιος μετὰ τοῦ διακόνου, καὶ ψάλλουσι τὸν ἑσπερινὸν ὕμνον κατὰ τὴν τάξιν. Ὁμοίως καὶ εἰς τὸν ὄρθρον ἐφημερίζει ὁ ὑποψήφιος μετὰ τοῦ διακόνου. Ἐν τῇ ὥρᾳ δὲ τῆς θείας Λειτουργίας συνάγονται οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ κληρικοὶ καὶ ὁ ὑποψήφιος εἰς τὴν ἁγίαν καθολικήν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν»[977]. Η τέλεση κατά Σάββατον μας παραπέμπει στην αιθιοπική έκδοση της Αποστολικής Παράδοσης του Ιππολύτου[978].

Τέλος η τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως», που περιλαμβάνει την επακριβή εξέταση – δοκιμασία τού προς χειροτονία επισκόπου στο υγιές καί ορθόν φρόνιμα της πίστεώς τού, τελείται πρό της «Χειροτονίας», διότι θα μπορούσε να ακυρωθεί η χειροτονία του επισκόπου, εφόσον ο προς χειροτονία επίσκοπος δεν είναι στερεός στην ορθή πίστη.

---

[976] Σε όλα τα χειρόγραφα Κυπριακής προέλευσης η «Ομολογία της Πίστεως» γίνεται μετά την πρώτη είσοδο. Το ίδιο συμβαίνει και στο Milano Brera XI 47, οπότε εκ παραδρομής αναφέρει στην υποσημείωση 423, στη διατριβή του ο πρωτοπρεσβύτερος Ηλίας Κάραλης: «η συνήθεια αυτή να άρχεται η εξέταση του υποψηφίου σε αυτό το προσευχητικό μέρος της συνάξεως απαντά και στο μεταβυζαντινό Ευχολόγιο του πρωτόπαπα Λαυρεντίου Δελεφάντου της Μητροπόλεως Αμμοχώστου», όταν αναφέρεται στην ομολογία του υποψηφίου σύμφωνα με τον κώδικα Βατ. 135 οτι αναγινώσκονταν πριν ξεκινήσει η Θεία λειτουργία και αφού τελειώσει ο όρθρος. Βλ. π. ΗΛΙΑΣ ΚΑΡΑΛΗΣ, *Το μυστήριο της Ιεροσύνης στη μέση και ύστερη περίοδο του Βυζαντίου. Τελετουργική και αισθητική θεώρηση*, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, ΑΠΘ 2019, σ. 85. Πρβλ. Milano Brera XI 47, έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 485-486.

[977] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 484-485.

[978] P. F. BRADSHAW, M. E. JOHNSON, L. E. PHILLIPS, *The Apostolic Tradition, A commentary*, ed. Harold W. Attridge, Minneapolis 2002, σ. 24.

β. Ευπρεπισμός του Ιερού Ναού

Βασικό μέλημα την ημέρα της χειροτονίας είναι ο ευπρεπισμός του ιερού ναού, που θα λάβει χώρα η τελετή της χειροτονίας του επισκόπου. Η προετοιμασία γίνεται «πρὸ τοῦ φθάσαι τὸν καιρὸν τῆς θείας λειτουργίας»[979] ή «πρὸ τῆς λειτουργίας»[980] ή «πρὸ δὲ τοῦ καιροῦ»[981] και απαντάται στα περισσότερα χειρόγραφα. Στη διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού η προετοιμασία της αναβάθρας και του αετού από τους υπηρέτες περιγράφεται πριν την έλευση του πατριάρχου.

Τα χειρόγραφα Κυπριακής προελεύσεως Barb. gr 390 (Αλλατιανό) (1575-1580), Διον. 4023. 489 (15ος αι.), Κιτίου 18 (16ος αιώνας), Πάτμου 647 (1583) μπορεί να μην αναφέρουν την περιγραφή της προετοιμασίας αλλά είναι δεδομένο ότι γινόταν βάσει όλων όσων αναφέρουν την στιγμή της τελέσεως της χειροτονίας, δίνοντας έμφαση στο τελετουργικό μέρος της ακολουθίας. Εξαίρεση αποτελεί ο κυπριακός κώδικας Milano Brera AD XI 47 (1573), όπου ο ευπρεπισμός γινόταν από τον εκκλησιάρχη: «ἔχει εἰς τὸ μέσον τῆς Ἐκκλησίας εὐτρεπισμένους θρόνους τρεῖς, καὶ καθέζονται ἐν τοῖς θρόνοις οἱ Ἀρχιερεῖς· εἰς τὸ μέσον καθέζεται ὁ πρῶτος Ἀρχιερεύς, ὁ μέλλων ποιῆσαι τὴν χειροτονίαν· οἱ δὲ ἱερεῖς καὶ κληρικοὶ ἐν τοῖς στασιδίοις»[982].

Ο Egerton Ms 2392 λέγει: «ὅταν μέλλει χειροτονηθῆναι ἀρχιερέας πρῶτον μὲν τίθεται ὁ τοῦ προεστῶτος θρόνος»[983]. Οπότε πρώτη μέριμνα είναι ο ευπρεπισμός του Ιερού Ναού, πριν την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, από αυτούς που διακονούν τον ιερό ναό, δηλαδή «οἱ ὑπηρέται εὐτρεπίζουσι τὴν ἀναβάθραν τοῦ ἀρχιερέως τιθέντες αὐτὴν ἔνδον τοῦ ναοῦ»[984] ή αλλού τον 19ο αιώνα στο Αρχιερατικό Παντ. 6121. 614 σημειώνεται: «ἀπέρχεται ὁ ἀετοποιὸς καὶ ποιεῖ»[985]. Οι κώδικες Paris. gr 2509 καί Σινά 974 δεν περιλαμβάνουν αναφορές για τον ευπρεπισμό, ενώ ο κώδικας Paris gr. 2509 παραθέτει μόνο κείμενο Ομολογίας Πίστεως των προς χειροτονίαν αρχιερέων. Εικάζουμε ότι ένας άλλος παράγοντας είναι

---

979 Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 1r. Παντ. 6121. 614 (19ος αιώνας), φ. 64: «κατὰ τὸν καιρὸν τῆς θείας λειτουργίας».

980 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 267r.

981 Βατοπ. 135, (1386), 3r -3v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), 248r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 1r.

982 Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, 485.

983 Egerton MS 2392 (1664), φ. 1r.

984 Βατοπ. 135, (1386), 3v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 299. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ.1v. Πρβλ. Egerton MS 2392 (1664), φ.1v: «τιθέντα ὁ τοῦ προεστῶτος θρόνος ἐν μέσῳ τῆς ἐκκλησίας ἐν ᾗ γίνεται ἡ χειροτονία μετὰ τῶν ἄλλων δύο θρόνων ὁ μὲν ἐκ δεξιού, ὁ δὲ ἐξ εὐωνύμων».

985 Παντ. 6121. 614 (19 ος αι.), φ. 64.

το ότι, παρόλο που είναι Ευχολόγια, οι δύο κώδικες δεν ανήκουν στα Αρχιερατικά, οπότε δεν υπάρχει και λεπτομερής καταγραφή.

Ο Συμεών Θεσσαλονίκης[986] παρέχει μία πολύτιμη περιγραφή της τελέσεως της χειροτονίας του επισκόπου, που δείχνει ότι ακολουθεί την Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού του 1386.

Στον Νάρθηκα[987] ή μέσα στο ναό στις βασιλικές πύλες[988] η στον «πρόναο»[989] τίθενται οι αρχιερατικοί θρόνοι σε αναβάθρα, στο μέσον της αναβάθρας ζωγραφίζεται επί του δαπέδου προς το μέρος της αναβάθρας ο επί της ευταξίας αετός «μετά φεγγείου», καί στα πόδια αυτού σχήμα «πόλεως ὡς ποταμοὺς τρεῖς»[990]. Η περιγραφή που γίνεται από τη Διάταξη του Γεμιστού[991] μας δίνει την εντύπωση ότι περιγράφει μία σκηνή που έχει δει πολλές φορές ο συντάκτης. Ο Γρηγ. 586. 39 λέγει: «καὶ κάτωθεν τῶν ποδῶν αὐτοῦ ποιεῖ σχῆμα κάστρου»[992]. Ο Παντ. 6121. 614 του 19ου αιώνα καταγράφει την περιγραφή του ευπρεπισμού να γίνεται με επιμέλεια για αυτή την ξεχωριστή ημέρα, αρχιερείς και εξωκατάκοιλοι συμμετέχουν στη χειροτονία: «ἐπὶ δὲ τὴν τούτου κυκλὴν ἑτοιμάζεται θρόνος ἐνδεδυμένος μετὰ βιλασίου· τίθενται καὶ σκάμνοι ἔνθεν καὶ ἐκεῖθεν ἀνάλογοι τῶν Ἐπισκόπων, ὡσαύτως δὲ καὶ σουκίδια περὶ τὰ πλάγια τοῦ Ἀρχιερέως ἄνωθεν τῶν σκαμνῶν τῶν Ἐπισκόπων κατὰ τὸ ποσὸν τῶν ἐξωκατακοίλων καὶ ἓν κείμενον περισσόν, ἔνθα μέλλει καθῆσαι ὁ Χαρτοφύλαξ μετὰ τὴν σφραγῖδα[993]». Από την περιγραφή δίνεται η εντύπωση ότι οι θρόνοι είναι κοσμημένοι με πολυτελές ύφασμα. Τον 19ο αιώνα οι τρείς θρόνοι περιγράφονται ως να είναι ένας, ενώ δεξιά καί αριστερά από τον θρόνο τίθενται σκάμνοι, δηλαδή καρέκλες, διότι οι συμμετέχοντες αρχιερείς είναι περισσότεροι.

Απλή αναφορά γίνεται περί του ευπρεπισμού στα έντυπα Ευχολόγια

---

[986] *Διάλογος, κεφ. ΡϚΗ΄. PG* 155, 408B.

[987] Βατοπ. 135 (1386), 3v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 248r. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-299. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 79r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 2v.

[988] Βατοπ. 135 (1386), 3v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 248r. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-299. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 79r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 2v.

[989] Παντ. 6121. 614 (19ος αι.), φ. 64.

[990] Βατοπ. 135 (1386), 3v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 248r. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-299. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 79r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 2v.

[991] Βατοπ. 135 (1386), 3v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 248r. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-299. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 79r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 2v.

[992] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 267r: «τιθέασι τὴν ἀναβάθραν τοῦ Πατριάρχου εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἔνθεν κἀκεῖθεν σκάμνους. Ἔμπροσθεν δὲ τῆς ἀναβάθρας ζωγραφεῖ ὁ ἐπὶ τῆς εὐταξίας ἀετὸν μετὰ φεγγίου καὶ κάτωθεν τῶν ποδῶν αὐτοῦ ποιεῖ σχῆμα κάστρου».

[993] Παντ. 6121. 614 (19ος αι.), φ. 64.

καί Αρχιερατικά. Οι σημειώσεις για τον ευπρεπισμό που δίνονται στα: Αρχιερατικό του Μητροφάνους Νύσσης (1714)[994], Ευχολόγιο (1803)[995], Αρχιερατικό (1820)[996], Ευχολόγιο (1850) Τάξις ΙΙΙ[997], Ευχολόγιο (1862) Τάξις ΙΙΙ[998] είναι οι έξής: «καὶ τοῦ Ἀετοῦ προετοιμασθέντος, καὶ ἔμπροσθεν τῶν ἁγίων Πυλῶν τεθέντος». Ενώ στα Ευχολόγιο (1850) Τάξις ΙΙ[999], Ευχολόγιο (1862) Τάξις ΙΙ [1000] έχουμε την αναφορά του σημείου που τίθενται οι θρόνοι «καθέζονται ἐν τοῖς θρόνοις αὐτῶν, πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν τοῦ ἁγίου θυσιαστηρίου». Τέλος στο Αρχιερατικό (2014)[1001] γίνεται απλή αναφορά με σημείωση περί του αετού: «ἐν μέσῳ τοῦ ναοῦ…..ἐπάνω τοῦ τάπητος φέροντος ἀετόν».

Ο Συμέων Θεσσαλονίκης περιγράφοντας την επισκοπική χειροτονία λέγει ότι στο έδαφος σχηματίζονται τρεις ποταμοί από γύψο, που συμβολίζουν το διδασκαλικό χάρισμα της αρχιερωσύνης στο οποίο κλήθηκε. Στο τέλος των ποταμών έχει ζωγραφισμένο ένα ομοίωμα πόλης, το οποίο συμβολίζει την επισκοπή που θα αναλάβει. Στο πάνω μέρος της ζωγραφισμένης πόλης δηλαδή «ἐπί τῇ κορυφῇ» είναι ζωγραφισμένος ο αετός με «φεγγεῖον» δηλαδη κανδήλα, «ὡς τὸ θεολογικόν καὶ κεχαριτωμένον δηλῶν». Για τον «αετό» που ζωγραφίζεται, ο άγιος Συμεών ερμηνεύει ότι ο αετός υπεμφαίνει «τὴν ὑψιπέτιδα καὶ οὐρανοδρόμον ἐπιστήμην τῆς θεολογίας», συμβολίζει τον Ιωάννη τον Θεολόγο[1002].

---

[994] *Ἀρχιερατικόν*, περιέχον τὰς θείας καὶ ἱερὰς λειτουργίας / Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, ἤτοι τῶν Προηγιασμένων· ἔτι δὲ καὶ τὰς τάξεις πασῶν τῶν χειροτονιῶν μετὰ καί τινων ἀναγκαίων Εὐχῶν. Ἐκδοθὲν ἤδη εἰς χρῆσιν τῶν Ἀρχιερέων, ἐπιμελείᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Πανιερωτάτου Μητροπολίτου Νύσσης Κυρίου Μητροφάνους. Ἐνετίησιν: Παρὰ Ἀντωνίῳ τῷ Βόρτολι, αψιδ', 1714, σ. 54.

[995] *Εὐχολόγιον ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ*, Κωνσταντινούπολη 1803, σ. 123.

[996] *Ἀρχιερατικόν, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ*, Κωνσταντινούπολη 1820, σ. 44.

[997] *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, Βενετία 1850, Τάξις ΙΙΙ, σ. 170.

[998] Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, ἐπιμελείᾳ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ*, Venezia 1862, Τάξις ΙΙΙ, σ.177.

[999] *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου*, Βενετία 1850, Τάξις ΙΙ, σ. 163.

[1000] Ἱερομον. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΕΡΒΟΥ, ἐπιμελείᾳ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ*, Venezia 1862, Τάξις ΙΙ, σ.169.

[1001] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σ. 131: «Μετὰ τὸ τέλος τῆς δοξολογίας ἐξέρχονται οἱ Ἀρχιερεῖς..».

[1002] *Διάλογος, κεφ. Σ΄*, *PG* 155, 408D-409A. *Κεφ. ΣΑ΄*. *PG* 155, 409C. «τὸ καθαρὸν καὶ ὀρθὸν τῆς θεολογίας καὶ τὸ ὑψηλόν… ὃ δὴ καὶ περὶ τοῦ υἱοῦ βροντῆς τοῦ Θεολόγου

Σύμφωνα με τον Πατριάρχη Σωφρόνιο Ιεροσολύμων, ο αετός συμβολίζει τον άγιο Ιωάννη Θεολόγο. Χαρακτηριστικά λέγει για τον αετό «πετομένῳ τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐφιπταμένην δύναμιν σαφηνίζει» [1003], την οποία ο αρχιερεύς οφείλει να έχει, αυτήν δηλαδή την εν Αγίω Πνεύματι δύναμη ως διδάσκαλος του εμπιστευθέντος εις αυτόν ποιμνίου από την Εκκλησία. Σύμφωνα με τον Παναγιώτη Τρεμπέλα, ο αετός είναι «ἔμβλημα τῆς ἀρχιερατικῆς ἐξουσίας ληφθὲν ἐκ τῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει κρατούντων, ἔνθα κατὰ Παχυμέρην ὁ αὐτοκράτωρ τοὺς οὓς ἤθελε τιμήσει ἄρχοντας βασιλικοῖς ἀετοῖς ἐμεγάλυνε»[1004]. Είναι γνωστό ότι στον Ρωμαϊκό στρατό υπήρχε η συνήθεια οι στρατιώτες να φέρουν πάνω τους χαραγμένο (με πυρακτωμένο σίδερο) το «σημείο» του αυτοκράτορος. Το «σημείο» ήταν ο αετός, δείγμα αφοσίωσης προς τον αυτοκράτορα, αλλά καί απόδοσης θρησκευτικής τιμής προς αυτόν[1005]. Ήταν σύμβολο της αναγνωρίσεως της εξουσίας από τον κοσμικό άρχοντα, αλλά καί υπεροχής του χειροτονουμένου ως νέου πνευματικού άρχοντος καί ποιμένος της δεχομένης αυτόν πόλεως.

Με την ολοκλήρωση του ευπρεπισμού, οι «υπηρέται» στέκονται έξωθεν των θρόνων φυλάσσοντας την ζωγραφιά, ώστε να μη διέρχεται κανείς καί την καταπατήσει[1006]. Τον αετό καί την πόλη μπορούσε να πατήσει μόνο ο προεξάρχων αρχιερέας καί ο εκλεγείς επίσκοπος[1007]. Το ότι πατεί ο προεξάρχων υπάρχει εξήγηση, διότι η ανώτατη εκκλησιαστική αρχή είναι αυτή που ασκεί προστασία στην χηρεύουσα επισκοπή, καί αυτή η αρχή εκπροσωπείται από τον Πρώτο ως πρόεδρο αυτής[1008].

μαθητοῦ καὶ παρθένου τοῦ καὶ ἐπιστηθίου γράφουσι»

[1003] *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων, κεφ. ιθ΄, PG 87*, 4000ΑΒ. Πρβλ. Ι. Μ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *Τελετουργικά θέματα,* ͵στη Σειρά «Λογική Λατρεία» 12, έκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002, σ. 116.

[1004] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α΄, ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι ²1998, σ. 207. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, *Θεολογία 21* (1950), 620.

[1005] Σ. Χ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ, *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης,* ἐκδ. Π. Πουρνρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 102.

[1006] Βατοπ. 135 (1386), 9r. Paris gr. 1362 (15ος αι.), 250v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 299. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 80r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 9r.

[1007] Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 8v-9r: «ὁ δὲ πατριάρχης, μετὰ τὴν δοξολογίαν, προπορευομένου ἔμπροσθεν τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας καὶ τῶν διακόνων κατὰ συζυγίαν κατὰ τάξιν ἀνέρχεται ἐν τῇ ἀναβάθρᾳ διαμέσου τοῦ ἀετοῦ, τῶν ἄλλων πάντων ἔνθεν κἀκεῖθεν ὑποχωρούντων ἵνα μὴ πατήσωσιν ἐν αὐτῷ».

[1008] ΠΑΝ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, όπ.π.. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν, όπ.π..

Η προετοιμασία λοιπόν γίνεται πριν την έναρξη της Θείας Λειτουργίας, τοποθετείται μία αναβάθρα ή βάθρο με τον θρόνο του πρώτου και των άλλων δύο αρχιερέων. Κάτω από το βάθρο δεξιά και αριστερά του θρόνου του προεξάρχοντος αρχιερέως τοποθετούνται οι θρόνοι των αρχιερέων. Οι αρχιερείς κάθονται στους θρόνους τους[1009], δηλαδή ο πατριάρχης ή αρχιεπίσκοπος και γύρω του οι μητροπολίτες και οι εκκλησιαστικοί άρχοντες. Στο έδαφος του ναού έχουν σχηματισθεί αετός μετα φεγγείου, τρείς ποταμοί και πόλη.

γ. Προσαγωγή και Προχείριση

Η προσαγωγή γίνεται εν τω μέσω του ναού. Ο κώδικας Pal. gr 367, σε συνοπτική μορφή του τελετουργικού, αντί για προσαγωγή, αναφέρει την «πρώτην φωνήν»[1010], από τις εκφωνήσεις του χειροτονούντα αρχιερέα. Κατά τον 14ο αιώνα, στην Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού, έχουμε λεπτομέρειες περί της τάξεως, η οποία επικρατούσε την στιγμή της «Ομολογίας της Πίστεως». Μετά την δοξολογία εξέρχεται ο Πατριάρχης προπορευομένου του επί της ευταξίας και των διακόνων κατά συζυγίαν, και ανέρχεται στην αναβάθρα. Ο μέγας χαρτοφύλακας μαζί με τον υπομνηματογράφο και τον ιερομνήμονα εξέρχονται του ιερού προπορευομένου του επί της ευταξίας και προσκαλεί πρώτα τους ψάλτες. Ο όρος «προσκαλείται» φανερώνει πρώτον την τάξη που επικρατεί, ποιος προηγείται και ποιος έπεται, και δεύτερον υποδηλώνει ότι υπήρχε επιφώνημα πρόσκλησης(;). Οπότε στην τάξη της Ομολογίας έχουμε την παρουσία του χαρτοφύλακος, του υπομνηματογράφου, του ιερομνήμονος, του πρωτονοταρίου, τού λογοθέτη, εκκλησιαστικών αρχόντων των εξωκατάκοιλων[1011]. Πέρα από τη συμμετοχή των εκκλησιαστικών αρχόντων που εισέρχονται κατά συζυγίαν έχουμε και τη συμμετοχή των ψαλτών στο μέσον του ναού, απαντίκρυ του πατριάρχου στεκόμενοι και

1009 *Διάλογος, κεφ. ΡϚ'. PG* 155, 408B.

1010 Palat. gr 367 (1317-1320), φ. 156v.

1011 Τα οφφίκια της Μ. Εκκλησίας διακρίνονται σε τρείς πεντάδες. Την πρώτη πεντάδα αποτελούσαν ο οικονόμος, ο σακελλάριος, ο σκευοφύλαξ, ο χαρτοφύλαξ και ο σακκελλίων. Το 1094 με την νεαρά του Αλεξίου Α' Κομνηνού αυτοί χαρακτηρίζονταν ως εξωκατάκοιλοι άρχοντες. Τον 12ο αιώνα προστίθεται ο πρωτέκδικος στην πρώτη πεντάδα. Ο επίσκοπος Κίτρους Ιωάννης αναφέρει ότι εξωκατάκοιλοι λέγονται: «πρῶτος ἐστὶν ὁ μέγας οἰκονόμος, δεύτερος ὁ ἐπὶ τῆς μεγάλης σακέλλης, ἤγουν ὁ μέγας σακελλάριος, τρίτος ὁ μέγας σκευοφύλαξ, τέταρτος ὁ χαρτοφύλαξ, πέμπτος ὁ ἐπὶ τῆς μικρᾶς σακέλλης, ἤγουν ὁ σακελλίου καὶ ἕκτος ὁ πρωτέκδικος». ΡΠΣ, τ. Ε', σ. 409, 540.

ψάλλοντες τρεις φορές το «Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα», την στιγμή πρό της προσαγωγής του υποψηφίου. Όλα αυτά επιτελούνται σε πανηγυρικό κλίμα καταγεγραμμένα στην Πατριαρχική τάξη της Κωνσταντινουπόλεως.

Η διάταξη έχει ως εξής: «ὁ δὲ πατριάρχης, μετὰ τὴν δοξολογίαν, προπορευόμενος ἔμπροσθεν τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας καὶ τῶν διακόνων κατὰ συζυγίαν καὶ κατὰ τάξιν, ἀνέρχεται ἐν τῇ ἀναβάθρᾳ διὰ μέσου τοῦ ἀετοῦ, τῶν ἄλλων πάντων ἔνθεν κἀκεῖθεν ὑποχωρούντων, ἵνα μὴ πατήσωσιν αὐτόν. Εἶτα ὑποχωροῦσι πάντες καὶ κάθηνται ἐν ἑνὶ μέρει. Ὁ δὲ χαρτοφύλαξ ἀπέρχεται μετὰ τοῦ ὑπομνηματογράφου καὶ τοῦ ἱερομνήμονος, ἑπομένων αὐτῷ, προπορευόμενος ἀεὶ τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας, καὶ προσκαλεῖται πρῶτον τοὺς ψάλτας, οἳ καὶ ἐρχόμενοι, στάντες ἀπαντίκρυ τοῦ πατριάρχου καὶ προσκυνήσαντες, ψάλλουσι τρὶς τὸ "Εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα". Μετὰ τούτους προσκαλεῖται τοὺς ἄρχοντας τῆς ἐκκλησίας, οἳ ἐρχόμενοι κατὰ τάξιν καὶ κατὰ συζυγίαν, προσκυνοῦντες· οἱ μὲν ἐξωκατάκοιλοι κάθηνται ἐν ταῖς βαθμίσι τῆς ἀναβάθρας, ὁ δὲ πρωτονοτάριος καὶ ὁ λογοθέτης ἀνέρχονται καὶ ἵστανται ἑκατέρωθεν τοῦ ἀρχιερατικοῦ θρόνου, οἱ δὲ λοιποὶ ἵστανται κάτω μετὰ τὴν ἀναβάθραν ἐξ ἑκατέρου μέρους. Εἶτα προσκαλεῖται τοὺς ἀρχιερεῖς (ἢ ἐπισκόπους), οἳ καὶ ἐρχόμενοι μετὰ φαινολίων λευκῶν καὶ προσκυνοῦντες κατὰ συζυγίαν, κάθηνται ἐν τοῖς προευτρεπισμένοις θρόνοις»[1012] .

Οι ιερείς είναι ενδεδυμένοι με λευκή στολή, όπως και ο υποψήφιος «μετὰ φαινολίου λευκοῦ καὶ ἐπιτραχηλίου» και «κατὰ ποταμὸν προσκυνεῖ». Καί «στὰς ἀπαντίκρυ τοῦ πατριάρχου, ἀναγινώσκει τὴν ἰδίαν ὁμολογίαν εἰς ἐπήκοον πάντων». Διακρίνουμε στο σημείο αυτό ότι ο υποψήφιος δεν προσάγεται υποβασταζόμενος από κάποιον κληρικό, όπως γίνεται στην ακολουθούσα δεύτερη προσαγωγή, δηλαδή του σταδίου των καθιερωτικών ευχών της χειροτονίας. Μπορεί να αποδοθεί, κατά την εκτίμησή μας, στο γεγονός ότι την στιγμή αυτή υποβάλλεται σε δοκιμασία πίστεως, οπότε εδώ φέρει ολόκληρη την ευθύνη χωρίς να υπάρχει επιρροή την τελευταία στιγμή. Υποβαστάζεται όμως μετά από την ανάγνωση της Ομολογίας από τον Μέγα χαρτοφύλακα, όπου «καὶ λαβὼν τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν τῇ ἰδίᾳ δεξιᾷ καὶ ταύτην ὑποκλίνας, ἀσκεπῆ οὖσαν». Στη Διάταξη του Δημητρίου Γεμιστού εμφανίζεται η παρακέλευση που ζητεί να γίνει κάποια λειτουργική πράξη με την εκφώνηση *Κελεύσατε* από τον χαρτοφύλακα, κατά την τάξη της Ομολογίας, το οποίο βλέπουμε να

[1012] Βατοπ. 135 (1386), 10r-10v. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φφ. 250r-250v. Αγ. Σάββα 362 (607) (14ος αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 298-299. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 80v-81r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 9rv.

απαντάται στα Egerton MS 2392[1013], Σινά 974[1014], και στο Παντ. 6121. 614[1015] και το οποίο επικρατεί πλέον.

Ο Γρηγ. 586. 39 δεν διαθέτει πληροφορίες πλούσιες, όπως του Δημητρίου Γεμιστού, αλλά καταγράφει την σκηνή πώς γίνεται η προσαγωγή του υποψηφίου από τον ιερομνήμονα, φορώντας επιτραχήλιον και φελόνιον «καὶ κατέναντι τοῦ πατριάρχου προσκυνεῖ καὶ ἱστάμενος ἀναγινώσκει τὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ»[1016].

Κατά το Κυπριακό Τυπικό Barb. gr 390[1017] και Διον. 489[1018], η στιγμή αυτή λέγεται «πρώτη προσαγωγή», διότι ο υποψήφιος απαγγέλλει το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως» σε τρία στάδια, οπότε υπάρχει δεύτερη και τρίτη προσαγωγή. Αναφέρουμε καί πάλι ότι στο Κυπριακό Τυπικό η χειροτονία γίνεται κατά την *Πρώτη Είσοδο*, όπου και συνεισοδεύει και ο υποψήφιος. Ο διάκονος λέγει *Σοφία ορθή* και εισέρχεται μόνος του στο άγιον θυσιαστήριο, ενώ «οἱ ἱερεῖς καὶ κληρικοὶ ἵστανται κύκλῳ τοῦ ὑποψηφίου πρὸ τοῦ μέσου τοῦ ναοῦ. Τρεῖς δὲ ἀρχιερεῖς ἢ καὶ πλείονες τούτων ἐνδεδυμένοι πάσας τὰς ἀρχιερατικὰς στολὰς καθέζονται ἐν τοῖς σελίοις αὐτῶν πρὸ τῶν ἁγίων θυρῶν τοῦ θυσιαστηρίου, ὁ δὲ πρῶτος ἀρχιερεὺς ὁ μέλλων ποιῆσαι τὴν χειροτονίαν καθέζεται μέσον τῶν ἄλλων ἀρχιερέων καὶ ὁ διάκων τοῦ εὐαγγελίου λέγων μεγαλοφώνως· Πρόσχωμεν. Εἷς δὲ τῶν κληρικῶν, ὁ λογιώτατος εὐθὺς ποιεῖ τὴν πρώτην προσαγωγὴν τοῦ ὑποψηφίου κηρύσσων καὶ λέγων ταῦτα. Προσφέρεται ὁ θεοφιλέστατος ὑποψήφιος ἐστερεωμένος δὲ δεῖνος ἱερεὺς τοῦ χειροτονηθῆναι (εἰς)

1013 Egerton MS 2392 (1664), φφ.1r-1v: «ὁ χαρτοφύλαξ ἅπτεται τῆς κεφαλῆς τοῦ αὐτοῦ ὑποψηφίου λέγων μὲ φωνὴν τὸ Κελεύσατε».

1014 Σινά 974, 16ος αι., φ. 142: «Εὐλόγησον, δέσποτα, τοὺς ψάλτας. Κέλευσον. εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα γ'. Κύριε, εὐλόγησον. Εὐλόγησον, δέσποτα, τοὺς ἀναγνώστας. Κελεύσατε. Εὐλόγησον, δέσποτα, τοὺς ὑποδιακόνους. Κελεύσατε. Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸν ὑποψήφιον. Κελεύσατε».

1015 Παντ. 6121. 614, φ. 66: «Ἵσταται δὲ ἐκ δεξιῶν ὁ Χαρτοφύλαξ καὶ χειροθετεῖ ἐπὶ τὴν αὐτοῦ κορυφήν τῷ συνήθει κελεύσματι λέγων μεγαλοφώνως τὸ "*Κελεύσατε*"».

1016 Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 267v: «ὁ δὲ ἱερομνήμων μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας προσκαλοῦνται τοὺς ψάλτας, καὶ ἐρχόμενοι ἵστανται κατ' ἐνώπιον τοῦ πατριάρχου καὶ ψάλλουσι τὸ "Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα." Εἶτα προσκαλοῦνται τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντας, καὶ προσκυνοῦσι τὸν πατριάρχην, καὶ οἱ μὲν ἔξω κάθηνται εἰς τὰ ὑποπόδια τῆς ἀναβάθρας, οἱ δὲ λοιποὶ ἵστανται κύκλῳ τοῦ πατριάρχου. Μετὰ ταῦτα προσκαλοῦνται τοὺς μητροπολίτας ὁ μέγας χαρτοφύλαξ καὶ ὁ ἱερομνήμων, προπορευομένου τοῦ ἐπὶ τῆς εὐταξίας, καὶ ἐρχόμενοι προσκυνοῦσι τὸν πατριάρχην καὶ κάθηνται εἰς τοὺς σκάμνους μετὰ φελονίων μόνον. Εἶτα εἰσάγει ὁ Ἱερομνήμων τὸν ὑποψήφιον φοροῦντα ἐπιτραχήλιον καὶ φελόνιον, καὶ ἵστανται κατέναντι τοῦ Πατριάρχου καὶ προσκυνεῖ».

1017 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97.

1018 Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 71r .

Ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε καὶ πρόεδρον πόλεως δεῖνος»[1019]. Η προσαγωγή γίνεται μέχρι της ουράς του αετού κρατώντας τους θείους λιβέλλους της ορθοδόξου πίστεως.

Κατά τον Milano Brera XI 47, η προσαγωγή γίνεται υποβασταζομένου του υποψηφίου από τον μέγα Οικονόμο δεξιά και από τον πρωτόπαπα αριστερά, οι δε κληρικοί κρατούν λαμπάδες. Εις το έδαφος η κεφαλή του αετού είναι κατά ανατολάς, η ουρά κατά δυσμάς και πατάει ο υποψήφιος επάνω του αετού στην ουρά.

Ο Egerton MS 2392 αναφέρει ότι η προσαγωγή του υποψηφίου γίνεται υποβασταζομένου από τον διάκονο[1020]. Ο ιεροσολυμιτικός κώδικας Σινά 974 δεν αναφέρει την προσαγωγή του υποψηφίου, αλλά προχωρεί στην προχείριση. Μετά την δι ευχής εκφώνηση λέγεται το «Βασιλεῦ Οὐράνιε παράκλητε». Ακολουθεί η ευλογία του Δεσπότη στους ψάλτες, στους αναγνώστες, στους υποδιακόνους και τέλος στον υποψήφιο[1021]. Τον 16ο αιώνα δύο βασικές προσθήκες εμφανίζονται την ημέρα της χειροτονίας, το «Βασιλεῦ οὐράνιε παράκλητε» και το «Πάντα χορηγεῖ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον….». Σήμερα το «Βασιλεῦ Οὐράνιε παράκλητε» ψάλλεται πρό της προσαγωγής, που μας ανάγει στα τελούμενα της ημέρας της Πεντηκοστής.

Τα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα αντιπροσωπεύουν την μία κοινή παράδοση και αυτό επιβεβαιώνεται με την σύγκριση των λειτουργικών διατάξεων, που φέρουν παραλλαγές μεταξύ τους. Σύμφωνα με την τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» φαίνεται ότι το στοιχείο της «προσαγωγής» ταυτίζεται με τον όρο «προσφέρεται» και γίνεται τρεις φορές.

Μια ερώτηση που θέτει ο Darrouzès αφορά την σχέση του τυπικού της χειροτονίας στα χειρόγραφα Κυπριακής προελεύσεως με αυτό της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Υποστηρίζει ότι το τελετουργικό της επισκοπικής χειροτονίας βρίσκεται στην ίδια σχέση με τις πηγές του Βυζαντινού Τυπικού και αυτός ο κοινός Βυζαντινός λειτουργικός τύπος επαληθεύει την συσχέτιση.

[1019] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 71r .

[1020] Egerton MS 2392 (1664), φ. 1r: «καὶ ἀπέρχονται οἱ διάκονοι καὶ προσκομίζουσι τὸν ὑποψήφιον μετὰ ἐπιτραχηλίου ὄντα μόνον καὶ φελονίου».

[1021] Σινά 974, 16ος αι., φ. 142r.

Παραθέτουμε έναν πίνακα με τα δεδομένα της πρώτης προσαγωγής:

Barb. 390 [1022] :	«Εἷς δὲ τῶν κληρικῶν ὁ λογιώτατος εὐθὺς ποιεῖ τὴν πρώτην προσαγωγὴν τοῦ ὑποψηφίου, κηρύσσων καὶ λέγων ταῦτα: «Προσφέρεται ὁ θεοφιλέστατος ὑποψήφιος ἐστερεωμένος ὁ δεῖνα ἱερεὺς τοῦ χειροτονηθῆναι (εἰς) Ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε καί πρόεδρον πόλεως δεῖνος»
Milano Brera XI 47 [1023]	«Ὁ διάκονος τοῦ εὐαγγελίου λέγει πρόσχωμεν μεγαλοφώνως και ὁ μέγας Οἰκονόμος ἐκφωνεῖ: «Προσφέρεται ὁ θεοφιλέστατος ὑποψήφιος· στερεωμένος κύρις δεῖνα τοῦ χειροτονηθῆναι Ἐπίσκοπος τῆς ἁγιωτάτης Ἐπισκοπῆς τῆς θεοσώστου πόλεως δεῖνα· εὐλόγησον Δέσποτα»
Κιτίου 18[1024]	«Καὶ ὁ διάκονος τοῦ Εὐαγγελίου λέγει μεγαλοφώνως: Πρόσχωμεν. εἷς τῶν κληρικῶν ὁ λογιώτερος εὐθὺς ποιεῖται τὴν πρώτην προσαγωγὴν τοῦ ὑποψηφίου κηρύσσων καὶ λέγων ταῦτα: «Προσφέρεται ὁ θεοφιλέστατος ὑποψήφιος ἐστερεωμένος (ὁ δεῖνα) ἱερομόναχος τοῦ χειροτονηθῆναι (εἰς) Ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως (ὁ δεῖνος) καὶ πρόεδρον πόλεως (ὁ δεῖνος)»
Σινά 974 [1025]	«Ἡ χάρις τοῦ παναγίου πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς μετριότητος προχειρίζεται μητροπολίτην τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε... Εὐλόγησον, δέσποτα τοὺς ψάλτας. Κέλευσον. εἰς πολλὰ ἔτη δέσποτα γ'. Κύριε, εὐλόγησον. Εὐλόγησον, δέσποτα, τοὺς ἀναγνώστας. Κελεύσατε. Εὐλόγησον, δέσποτα, τοὺς ὑποδιακόνους. Κελεύσατε. Εὐλόγησον, δέσποτα, τὸν ὑποψήφιον. Κελεύσατε.

Από την επισκόπηση των δεδομένων: **α**. η προσαγωγή του υποψηφίου γίνεται είτε από τον ιερομνήμονα[1026], είτε από τον λογιώτατο κληρικό[1027], είτε υποβασταζόμενος από τον μέγα οικονόμο και τον

[1022] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), ἐκδ. MOR, σ. 97.

[1023] Milano Brera XI 47 (1573), ἐκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486.

[1024] Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 112r.

[1025] Σινά 974, 16ος αι., φφ. 142r-142v.

[1026] Γρηγ. 586. 39 (14ος αι.), φ. 267v.

[1027] Barb. gr 390 Αλλατιανό (1575-1580), ἐκδ. MOR, σ. 97. Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-

πρωτόπαπα[1028] ή από τον διάκονο[1029]. **β.** Επίσης κατά την τελετή της «Ομολογίας της Πίστεως», ο υποψήφιος «προσφέρεται κρατῶν ἐπὶ χεῖρας αὐτοῦ ἐγγράφους τοὺς θείους λιβέλλους τῆς ὀρθοδόξου πίστεως». **γ.** Η προσαγωγή και η «Ομολογία της Πίστεως» γίνεται εκτός του ιερού βήματος, στο μέσον του ναού, εις επήκοον πάντων και εκφώνως. **δ.** Είναι εμφανής η συμμετοχή όλης της εκκλησιαστικής σύναξης.

Διακριτικό στοιχείο της τάξης «Ομολογίας της Πίστεως» στα χειρόγραφα Κυπριακής προελεύσεως (Barb. gr 390 (Αλλατιανό)[1030], Milano Brera AD XI 47[1031], Διον. 4023. 489[1032], Κιτίου 18[1033], Πάτμου 647[1034]) είναι η παρεμβολή των ερωταποκρίσεων μεταξύ του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως». Επιπλέον η σταυροειδής σφράγιση και η ευχολογική δέηση παρά του αρχιερέως απαντάται σε όλη την χειρόγραφη παράδοση. Ο χρονικός προσδιορισμός των ερωταποκρίσεων ξεκινάει μετά την πρώτη προσαγωγή του υποψηφίου.

Σύμφωνα με τις ερωταποκρίσεις δοκιμάζεται ο υποψήφιος και, εφόσον διακηρύξει την αδιάσειστη πίστη του στην Ορθοδοξία, τότε και μόνο χειροτονείται. Οι ερωταποκρίσεις στα μυστήρια της Εκκλησίας είναι γνωστές ήδη από την προβαπτισματική τελετή, όπου ο κατηχούμενος προβαίνει, μετά από τις ερωταποκρίσεις, στο Σύμβολο της Πίστεως και ομολογεί την πίστη του. Στο Λειτουργικό Τυπικό της Εκκλησίας οι ερωταποκρίσεις απαντώνται και στην ακολουθία του Μεγάλου και Αγγελικού Σχήματος. Είναι αναμφισβήτητο ότι στην τάξη της «Κατηχήσεως» και στην «Ομολογία της Πίστεως», ο υποψήφιος δοκιμάζεται για την πίστη του. Η δοκιμασία (ερωταποκρίσεις) και στις δύο περιπτώσεις είναι για την ορθότητα της πίστης, αλλά διενεργούνται για διαφορετικό σκοπό. Ο μεν κατηχούμενος για να μυηθεί στον Χριστιανισμό, ο δε υποψήφιος επίσκοπος εντέλλεται να αναλάβει να διδάσκει τον λόγον της αληθείας. Αυτό συμβολικά εξεικονίζει και το ιερό Ευαγγέλιο που τίθεται επί της κεφαλής του χειροτονουμένου την στιγμή των καθιερωτικών ευχών.

Παραθέτουμε την δομή της ακολουθίας και θα προβούμε στην

1v, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 520

1028 Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486.

1029 Egerton MS 2392 (1664), φ. 1r.

1030 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 97-101.

1031 Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σσ. 486-487.

1032 Διον. 4023. 489 15ος αιώνας, φφ. 70v-79r.

1033 Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 111v-121v. Το κυπριακό Ευχολόγιο Κιτίου συμφωνεί σε μεγάλο μέρος με το Barb. gr 390 (Αλλατιανό), τόσο στο περιεχόμενο όσο και στη σειρά με την οποία παραδίδει τις ακολουθίες.

1034 Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-9r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520-522.

παράθεση του κειμένου με κάποιες παρατηρήσεις.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΥΠΟΨΗΦΊΟΥ		
Α	Ερώτηση Απόκριση: Κείμενο Ομολογίας Πίστεως Σταυροειδής σφράγιση - Εκφώνηση	Άχρι ουράς του αετού
Β	Ερώτηση Απόκριση: Κείμενο Ομολογίας Πίστεως Σταυροειδής σφράγιση - Εκφώνηση	Εν τω μέσω του αετού
Γ	Ερώτηση Απόκριση: Κείμενο Ομολογίας Πίστεως Σταυροειδής σφράγιση - Εκφώνηση	Επί της κεφαλής του αετού

Σύμφωνα με το διάγραμμα της τάξεως της «Ομολογίας της Πίστεως», όπως παρουσιάζεται στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα και στα Ευχολόγια της Εκκλησίας, η πρώτη δοκιμασία ξεκινάει από την ουρά του αετού και έχει ως εξής: λέγει ο αρχιερεύς[1035] «Τί προσῆλθες[1036], ἀδελφέ, ἐνθάδε παρ᾽ἡμῶν αἰτῶν;» Απόκρισις. «Τὴν χειροτονίαν καὶ ἐνέργειαν τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος τῶν συμψηφισαμένων με κληρικῶν τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς»[1037]. Καί ἀποκρίνεται πάλι ὁ ἀρχιερεύς λέγων «καὶ τί πιστεύεις;» καὶ ὁ ὑποψήφιος μεγαλοφώνως λέγων τό ἅγιον σύμβολον»[1038]. Μετά την ανάγνωση ο επίσκοπος θα τον ευλογήσει και θα εκφωνήσει: «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ»**[1039]**. Η

[1035] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 98: «καὶ λέγει αὐτῷ ὁ μέλλων χειροτονῆσαι αὐτὸν Ἀρχιερεύς». Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486: «καὶ λέγει αὐτῷ ὁ Ἀρχιερεὺς ὁ μέλλων χειροτονῆσαι αὐτὸν μεγαλοφώνως». Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 71r. Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 110v-121v. Πάτμου 647 (1583), φ. 1v, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520.

[1036] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486: «Τί προσῆλθες ἐνθάδε;».

[1037] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486: «Τὴν χειροτονίαν καὶ ἐνέργειαν τῆς ἀρχιερατικῆς χάριτος τῶν συμψηφισαμένων με κληρικῶν τῆς ἁγιωτάτης Ἐπισκοπῆς τῆς θεοσώστου πόλεως δεῖνα».

[1038] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486: «καὶ ὁ ὑποψήφιος λέγει ἅπαν τὸ ἅγιον Σύμβολον».

[1039] Palat. gr 367 (1317-1320), φ. 156v. BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 98. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 72v. Κιτίου 18, (16ος αι.), φ. 112r.

ερώτηση είναι στοχευμένη για τον σκοπό που προσέρχεται. Έκαστος των τριών αρχιερέων εκζητεί ομολογία πίστεως λεπτομερή από τον υποψήφιο. Επίσης η πρώτη ερώτηση δηλώνει ότι άλλοι οι εκλέκτορες και ψηφισάμενοι και άλλοι οι χειροτονούντες. Και μετά την πρώτη διακήρυξη ακολουθεί η σφράγιση διά του σημείου του τιμίου σταυρού και η επισφράγιση της αποδοχής. Η επισφράγιση αυτή, «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ», ήταν συνήθης ευχή του Πατριάρχη, η οποία απαντάται με τον ίδιο τρόπο [1040] ή με κάποια παραλλαγή και στα Πατριαρχικά έγγραφα, όπου ο Πατριάρχης επισφράγιζε τις επιστολές με την πατρική ευχή: «Ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ εἴη μετὰ τῆς σῆς ἱερότητος» [1041], ή «ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ εἴη μετὰ τῆς θεοφιλίας σου» [1042], ή «ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν» [1043].

Μετά από αυτήν την επισφράγιση, ακολουθεί η δεύτερη δοκιμασία. Οι κώδικες Barb.gr 390 [1044], Milano Brera AD XI [1045], Διον. 4023. 489 [1046], Κιτίου 18 [1047], Πάτμου 647 [1048] ταυτίζουν την προσαγωγή πρώτον με τον όρο «προσφέρεται» της εκφωνήσεως και δεύτερον γίνεται από δύο κληρικούς «ὑπὸ τῶν κληρικῶν». Ο κώδικας Milano Brera AD XI (1573μ.Χ.) θα λέγαμε ότι προσφέρει κάτι παραπάνω από τον Barb. gr 390, τον Διον. 4023. 489, Κιτίου 18, Πάτμου 647, στο σημείο που αναφέρει «κηρύσσων τὴν προσαγωγὴν αὐτοῦ ὁ ἐντιμότερος τῶν κληρικῶν ὡς δεδήλωται» και προσδιορίζει τί κηρύττει: «Προσφέρεται ὁ θεοφιλέστατος ὑποψήφιος στερεωμένος κύρ… τοῦ χειροτονηθῆναι Ἐπίσκοπος τῆς θεοσώστου πόλεως δεῖνα· εὐλόγησον, Δέσποτα, εἰς πολλὰ ἔτη, Δέσποτα· πρόσχωμεν» [1049]. Η ίδια εκφώνηση μαρτυρείται και στις επόμενες δύο προσαγωγές. Η δεύτερη

Πάτμου 647 (1583), φ. 1v, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 521.

[1040] *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. H. HUNGER et O. KRESTEN, t. 1, Vienne 1981 (CFHB 19/1), σ. 292. Όπ.π., t. 3, Vienne 2001, (CFHB 19/3), σ. 84.

[1041] *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. H. Hunger et O. Kresten, t. 1, Vienne 1981 (CFHB 19/1), σ. 190, 296. Όπ.π., t. 2, Vienne 1995, (CFHB 19/2), σ. 294, 500. Όπ.π., t. 3, Vienne 2001, (CFHB 19/3), σ. 556, 604.

[1042] *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, ed. H. Hunger et O. Kresten, t. 1, Vienne 1981 (CFHB 19/1), σ. 182. Όπ.π., t. 3, Vienne 2001, (CFHB 19/3), σ. 124.

[1043] Όπ.π., t. 2, Vienne 1995, (CFHB 19/2), σ. 338.

[1044] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 98: «Εἶτα προσφέρεται ὑπὸ τῶν κληρικῶν αὐτοῦ ὁ ὑποψήφιος, ἄχρι καὶ τοῦ μέσου τοῦ ἀετοῦ κηρύσσων τὴν προσαγωγὴν αὐτοῦ ὁ ἐντιμότερος τῶν κληρικῶν ὡς δεδήλωται».

[1045] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486: «Εἶτα προσφέρεται ὑπὸ τῶν κληρικῶν, ἄχρι καὶ τοῦ μέσου τοῦ ἀετοῦ».

[1046] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 72v

[1047] Κιτίου 18, (16ος αι.), φ. 111r.

[1048] Πάτμου 647 (1583), φ. 1r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520

[1049] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486.

προσφώνηση της προσαγωγής γίνεται από τον εντιμότερο των ιερέων[1050] ή τον πρωτόπαπα[1051] και θα τον οδηγήσει μέχρι το μέσο του αετού, όπου και ακολουθεί το δεύτερο στάδιο της δοκιμασίας και ο υποψήφιος ερωτάται από τον Αρχιερέα που κάθεται εκ δεξιών της καθέδρας[1052], από τον πρώτο αρχιερέα ή απλώς από τον αρχιερέα[1053]: «Δήλωσον ἡμῖν ἔτι πλατύτερον πῶς ὁμολογεῖς καὶ περὶ τῶν ἰδιοτήτων τῶν τριῶν ὑποστάσεων τῆς ἀκαταλήπτου Θεότητος». Ο υποψήφιος αναγινώσκει τον δεύτερον λίβελλον. Ο Milano Brera AD XI στην εκφώνηση, σε σχέση με τα άλλα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα, προσθέτει τον όρο «οὐσία», δηλαδή «ἀκαταλήπτου οὐσίας τε καὶ θεότητος»[1054]. Οι κώδικες προσφέρουν επιπλέον λειτουργικά στοιχεία που αφορούν τον τρόπο ανάγνωσης, δηλαδή «διαπρυσίῳ καὶ μεγάλῃ τῇ φωνῇ» και «ζώσῃ φωνῇ». Είναι αρχαϊκό στοιχείο ο τρόπος εκφωνήσεως των θείων δογμάτων, όπως απαντάται και στην υμνογραφία της Εκκλησίας στον κανόνα: (θ΄ ωδή) της εορτής του Αγίου Μαξίμου του Ομολογητού: «τα θεόπνευστα δόγματα, φωνῇ διαπρυσίῳ, τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ, κηρύττει». Ολοκληρώνεται η δεύτερη ομολογία, ο δε επίσκοπος ευλογεί και εκφωνεί: «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος εἴη μετὰ σοῦ φωτίζουσα, στηρίζουσα καὶ συνετίζουσά σε πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου»[1055].

Έπειτα ένας από τους κληρικούς προσφέρει τον υποψήφιο και τον οδηγεί πάνω στην κεφαλή του αετού. Τότε ο επίσκοπος ζητάει από τον υποψήφιο: «Δήλωσον ἡμῖν πλατύτερον πῶς ὁμολογεῖς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ ἐνυποστάτου Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, καὶ πόσας φύσεις δογματίζεις ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ ἐνός Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν». Και αναγινώσκει ο υποψήφιος το τρίτο μέρος της ομολογίας «ζώσῃ φωνῇ». Μετά το *Αμήν* της τρίτης ομολογίας και, αφού υπήρχε ικανοποιητική απάντηση, ο επίσκοπος απαντά διά της ευχής: «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς μετριότητος προβάλλεταί σε τὸν θεοφιλέστατον ἱερέα καὶ ὑποψήφιον τὸν δεῖνα ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως τῆς δεῖνος» **[1056]**. Υπάρχουν παραλλαγές από τον κώδικα Barb. gr 390 στο σημείο

[1050] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 98. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 72v. Κιτίου 18 (16ος αι.), φ. 112r. Πάτμου 647 (1583), φ. 2r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 521.

[1051] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486.

[1052] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486.

[1053] Πάτμου 647 (1583), φ. 2r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 521. Δεν προσδιορίζει ποιόν αρχιερέα

[1054] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 486.

[1055] Palat. gr 367 (1317-1320), 156v: «ἡ χάρις τοῦ….εἰς πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς σου».

[1056] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101. Διον.

αυτό, ο Milano Brera XI έχει την τριαδολογική κατάληξη: «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀμήν»[1057]. Ο Διον. 489[1058], ο Κιτίου 18[1059] και ο Πάτμου 647[1060] έχουν παραλλαγή στην εκφώνηση: «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς μετριότητος προβάλλεταί σε τὸν θεοφιλέστατον *ἱερομόναχον* καὶ ὑποψήφιον (ὁ δεῖνος) ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως καί *πρόεδρον* (ὁ δεῖνος)». Δια της ευχής αυτής ο τελεταρχών αρχιερεύς δίνει την οριστική συγκατάθεση της συνόδου των επισκόπων και προβάλλει οριστικώς τον υποψήφιο επίσκοπο. Ο όρος «προβάλλεται» απαντάται με το «προχειρίζεται» στον Palat. 367[1061] και στα Διάταξις του Δημητρίου Γεμιστού[1062], Egerton MS 2392[1063] και Σινά 974[1064].

Σε αντιδιαστολή με τα Κυπριακής προελέυσεως χειρόγραφα, η Πατριαρχική Διάταξις του Δημητρίου Γεμιστού ορίζει: α. δύο εκφωνήσεις διά ευλογίας ευχών, την τρίτη και την πρώτη των κυπριακών χειρογράφων, β. ο υποψήφιος κρατείται από τον χαρτοφύλακα και ανέρχεται διά του αετού προς τον Πατριάρχη και του υποδεικνύει να ασπαστεί το δεξιόν γόνατο του πατριάρχου, την δεξιά χείρα και την παρειάν. Στη συνέχεια ασπάζεται τους αρχιερείς στο στόμα. Το κείμενο έχει ως εξής: «Ὁ μέγας χαρτοφύλαξ ἀπέρχεται ἐν τῷ τόπῳ ἔνθα ἵσταται ὁ ὑποψήφιος, καὶ λαβών τὴν αὐτοῦ κεφαλὴν τῇ ἰδία δεξιᾷ καὶ ταύτην ὑποκλίνας, ἀσκεπῆ οὖσαν, ἐκφωνεῖ· Κελεύσατε. Καὶ πάντων ἀνισταμένων, ἀνίσταται καὶ ὁ πατριάρχης, καὶ ἔχων πρὸς αὐτὸν τὴν χεῖρα ἐκτεταμένην ἐκφωνεῖ· Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος προχειρίζεταί σε μητροπολίτην τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε. Καὶ οἱ μὲν ψάλται ψάλλουσι τρὶς τὸ "Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα." Ὁ δὲ μέγας χαρτοφύλαξ κρατῶν τὸν χειροτονούμενον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, ἀνέρχεται διὰ τοῦ ἀετοῦ πρὸς τὸν Πατριάρχην καὶ ὑποδείκνυσιν αὐτῷ ἀσπάσασθαι τὸ τοῦ Πατριάρχου δεξιὸν γόνυ, τὴν δεξιὰν χεῖρα καὶ τὴν δεξιὰν παρειάν. Εἶτα ἀπέρχεται εἰς

4023. 489 (15ος αι.), φφ. 70v-79r. Πάτμου 647 (1583), φ. 2r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 521.

[1057] Milano Brera AD XI (1573μ.Χ), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, σ. 487.

[1058] Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 79v.

[1059] Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 110v-121v.

[1060] Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 522: «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἐμῆς μετριότητος προβάλλεταί σε τὸν θεοφιλέστατον ἱερέα καὶ ὑποψήφιον (ὁ δεῖνος) ἐπίσκοπον τῆς θεοσώστου πόλεως καὶ πρόεδρον (ὁ δεῖνος)».

[1061] Palat. gr 367 (1317-1320), 156v.

[1062] Πρβλ. Βατοπ. 135 (1386), 10v· Vat. gr. 721 (14ος αι.). Σαββα 607 (362), (14ο αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 299. Paris gr. 1362 (15ος αι.), 251r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 81r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 9v-10r: «Ἡ χάρις τοῦ παναγίου Πνεύματος διὰ τῆς ἡμῶν μετριότητος προχειρίζεταί σε μητροπολίτην τῆς θεοσώστου πόλεως τῆσδε».

[1063] Egerton MS 2392 (1664), φ. 1v.

[1064] Σινά 974, 16ος αι., φ. 142r.

τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ ἀσπάζεται αὐτοὺς εἰς τὸ στόμα. Καὶ πάλιν ἵστησιν αὐτὸν ὁ Μέγας Χαρτοφύλαξ ἐν τῷ συνήθει τόπῳ. Καὶ ὑποκλίνας αὖθις τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐκφωνεῖ· "Κελεύσατε." Καὶ πάλιν ἀνιστάμενος ὁ Πατριάρχης ἔχων ὁμοίως καὶ τὴν χεῖρα ἐκτεταμένην, ἐκφωνεῖ· "Ἡ χάρις τοῦ Παναγίου Πνεύματος ἔσται μετὰ σοῦ." Καὶ πάλιν οἱ ψάλται ψάλλουσι τρὶς τὸ "Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα." Καὶ οὕτω μικρὸν προπέμψας αὐτὸν ὁ μέγας χαρτοφύλαξ, παραδίδωσι τοῖς ὑπηρέταις καὶ ἀπέρχονται σὺν αὐτῷ εἰς τὸ ἅγιον βῆμα»[1065].

Συγκεφαλαιώνοντας την στιγμή της προσαγωγής και προχείρισης, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι υφίστανται διαφορές μεταξύ της Πατριαρχικής Διάταξης του Δημητρίου Γεμιστού (Βατοπ. 135, Vat. gr. 721, Αγ. Σαββα 607 (362), Paris gr. 1362, Διον. 3753. 219, Διον. 4062. 528) και των Κυπριακής προελεύσεως χειρογράφων (Barb. gr 390 (Αλλατιανό), Milano Brera AD XI 47, Διον. 4023. 489, Κιτίου 18, Πάτμου 647). Οι διαφορές αυτές εστιάζονται στις ερωταποκρίσεις, στις εκφωνήσεις και την σειρά τους, στην χρήση του όρου «πρόβληση» με «προχείριση», στον χρονικό προσδιορισμό τελέσεως της ομολογίας της πίστεως, στον ασπασμό του υποψηφίου μετά του Πατριάρχου και των συμμετεχόντων αρχιερέων.

δ. Αρχιερατική Ομολογία της Πίστεως

Η ορθόδοξη παράδοση θέλει τον Επίσκοπο να ορθοτομεί τον λόγο της αληθείας. Αυτό φαίνεται και στην υμνογραφία της Εκκλησίας, όταν ψάλλουμε το τροπάριο για πολλούς αγίους Ιεράρχες: «Καὶ τρόπον μέτοχος καὶ θρόνων διάδοχος, τῶν Ἀποστόλων γενόμενος τὴν πρᾶξιν εὗρες, Θεόπνευστε, εἰς θεωρίας ἐπίβασιν, διὰ τοῦτο τὸν λόγον τῆς ἀλήθειας ὀρθοτομῶν, καὶ τῇ πίστει ἐνήθλησας μέχρις αἵματος, Ἱερομάρτυς (...) Πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν». Σύμφωνα με το απολυτίκιο των ομολογητών αγίων Ιεραρχών που θέσπισε η Εκκλησία, φανερώνεται η ουσία της διακονίας και ζωής των επισκόπων. Ο επίσκοπος με το μυστήριο της χειροτονίας του εφαρμόζει τους κανόνες των επτά Οικουμενικών Συνόδων.

Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν χειρόγραφα Ευχολόγια την Βυζαντινή - μεταβυζαντινή περίοδο, τα Ευχολόγια Κυπριακής

[1065] Βατοπ. 135 (1386), 10v-11r. Vat. gr. 721 (14ος αι.),181r-181v. Αγ. Σάββα 607 (362), (14ο αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 299· Paris gr. 1362 (15ος αι.), 251r· Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φφ. 81r-81v. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φφ. 10r-10v.

προελεύσεως ξεχωρίζουν για την μοναδικότητά τους. Αντιπροσωπεύουν μία σημαντική πηγή για την μελέτη του κειμένου της «Ομολογίας της Πίστεως» την ημέρα της χειροτονίας των Αρχιερέων, όπως τελείται σήμερα. Η προσέγγισή μας στην ενότητα αυτή περιορίζεται στην στιγμή της αρχιερατικής Ομολογίας στα Ευχολόγια και όχι σε ευρύτερο πεδίο, δηλαδή θεολογική ανάλυση του περιεχόμενου της «Ομολογίας της Πίστεως», το οποίο απαιτεί άλλου είδους μελέτη.

Για τήν «Ομολογία της Πίστεως» που απαγγέλλει ο υποψήφιος, τα χειρόγραφα χρησιμοποιούν τους όρους: «λίβελλον»[1066], «τό ἅγιον Σύμβολον»[1067], «δεύτερον λίβελλον»[1068], «δεύτερον σύμβολον»[1069], «τρίτον σύμβολον»[1070]. Ως προς το κείμενο, ιδιαίτερα σημαντικό είναι να αναφέρουμε ότι τα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα αντιπροσωπεύουν το textus receptus της «Ομολογίας της Πίστεως». Σύμφωνα με την ερευνητική μας προσπάθεια, το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως» αποκρυσταλλώνεται τον 16ο αιώνα και εισέρχεται πλέον στα έντυπα Ευχολόγια της Εκκλησίας και στον κανόνα της λατρείας.

Κάτι που δεν αναφέρουν τα Ευχολόγια Κυπριακής προελεύσεως είναι η έναρξη και το τέλος, ως είθισται την εποχή εκείνη. Αυτό δεν θέτει υπό αμφισβήτηση ότι δεν γινόταν στην πράξη. Ο υποψήφιος με μεγάλη φωνή λέγει τους τρείς λιβέλλους της Ορθοδόξου Πίστεως, εγγράφους εντός ανοικτού Ευαγγελίου «Ὁ (δεῖνα) ἐλέῳ Θεοῦ ὑποψήφιος τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως οἰκείᾳ χειρί προέταξα». Η μόνη διαφορά είναι ότι στό τέλος που επαναλαμβάνεται λέγει «ὑπέταξα», που σημαίνει ότι βεβαιώνω την παραδοχήν των αναγνωσθένων. Επίσης τα χειρόγραφα των Ιεροσολύμων καί του Σινά, στο προπαρασκευαστικό μέρος, περιλαμβάνουν την επίσημη καί ένορκη εμπρός του Ευαγγελίου ομολογία του Συμβόλου της πίστεως καί υπόσχεση της τήρησης των ιερών κανόνων.

Ως προς το περιεχόμενο, τα τρία κείμενα που αναγινώσκει ο υποψήφιος εις επήκοον πάντων διακηρύττουν την δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας. Το πρώτο κείμενο είναι το σύμβολο της πίστεως Νικαίας Κωνσταντινουπόλεως. Το δεύτερο διατυπώνει το τριαδολογικό και

[1066] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 70v.

[1067] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 97. Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, 486.

[1068] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 98.

[1069] Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, 487.

[1070] Milano Brera XI 47 (1573), έκδ. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, 487.

χριστολογικό δόγμα, την εκπόρευση του Πνεύματος μόνο από τον Πατέρα, σε αντιδιαστολή για την δυτική εκκλησία που δογματίζει την εκπόρευση και από τον Υιό (filioque). Το τρίτο αφορά το τριαδολογικό και χριστολογικό δόγμα, την τιμή και προσκύνηση των αγίων εικόνων και τους αναθεματισμούς αιρετικών προσώπων, Αρείου, Μακεδονίου, Νεστορίου. Η τρίτη ομολογία ανάγεται, όπως αναφέραμε στο ιστορικό πλαίσιο, στον Πατριάρχη Γεώργιο Κύπριο Β' (1283-1289). Αυτά το τρία κείμενα αποτυπώνονται στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα και δημιούργησαν ένα textus receptus, που εισέρχεται στα έντυπα Ευχολόγια και ισχύουν μέχρι και σήμερα.

Η συγκριτική μελέτη του λειτουργικού περιεχομένου του Barb. gr 390 με τα κυπριακά Ευχολόγια Διον. 4023. 489 (15ος αι.), Κιτίου 18 (16ος αιώνας), Πάτμου 647 (1583) καταδεικνύει με βεβαιότητα τα κοινά στοιχεία που φέρουν τα χειρόγραφα. Αν και τα κοινά στοιχεία του κειμένου της Ομολογίας Πίστεως είναι εμφανή σύμφωνα με την συγκριτική μελέτη των χειρογράφων, παρουσιάζουν και κάποιες διαφορές:

α. Στην β' Ομολογία πίστεως παραλείπεται μία φράση από το Barb. gr 390 (Αλλατιανό) (1575-1580) σε σχέση τα κυπριακά Ευχολόγια, Διον. 4023. 489 (15ος αι.), Κιτίου 18 (16ος αιώνας), Πάτμου 647 (1583).

Barb. gr 390 (Αλλατιανό) (1575-1580)[1071]	Διον. 4023. 489 (15ος αι.),[1072] Κιτίου 18 (16ος αιώνας)[1073], Πάτμου 647 (1583)[1074].
ἀμέριστον δέ, κατὰ τὴν οὐσίαν καί ὅλη Τριάς ἡ αὐτὴ καὶ ὅλη Μονὰς ἡ αὐτὴ	ἀμέριστον δέ, κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ **δόξαν καὶ ἀξίαν τε καὶ προσκύνησιν** ὅλη Τριὰς ἡ αὐτὴ καὶ ὅλη Μονὰς ἡ αὐτὴ

β. Στην γ' Ομολογία πίστεως παραλείπεται μία φράση από το Barb. gr 390 (Αλλατιανό) (1575-1580) σε σχέση με τα κυπριακά Ευχολόγια, Διον. 4023. 489 (15ος αι.), Κιτίου 18 (16ος αιώνας), Πάτμου 647 (1583).

[1071]BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 97-102.
[1072]Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 73r.
[1073] Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 110v-121v.
[1074] Πάτμου 647 (1583), φ. 2r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 521.

Barb. gr 390 (Αλλατιανό) (1575-1580)[1075]	Διον. 4023. 489 (15ος αι.),[1076] Κιτίου 18 (16ος αιώνας)[1077], Πάτμου 647 (1583)[1078].
ἀκολούθως δὲ καὶ δύο θελήματα πρεσβεύω	ἀκολούθως δὲ **καὶ δύο ἐνεργείας αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ** καὶ δύο θελήματα πρεσβεύω

Ωστόσο σήμερα από τις τρείς ομολογίες, που αναφέρονται τα Ευχολόγια και τα Αρχιερατικά, οι δύο τελευταίες στην πράξη παραλείπονται. Μία ερμηνεία είναι ότι η Εκκλησία διάγει περίοδο ειρήνης. Όμως τίθεται ένας προβληματισμός στο σημείο αυτό: χάνεται έτσι η παλαιά λειτουργική πράξη (;). Μετά λοιπόν το Σύμβολον της Πίστεως ο υποψήφιος λέγει:

«Πρὸς δὲ τούτοις στέργω καὶ ἀποδέχομαι τὰς ἁγίας ἑπτὰ Οἰκουμενικὰς Συνόδους, καὶ τῶν Τοπικῶν, ἃς ἐκεῖναι ἀποδεξάμεναι ἐκύρωσαν, ἐπὶ φυλακῇ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων ἀθροισθεῖσαι. Ὁμολογῶ πάντας τοὺς ὑπ' αὐτῶν, ὡς ὑπὸ φωτιστικῆς Χάριτος τοῦ Παναγίου Πνεύματος ὁδηγουμένων, ἐκτεθέντας ὅρους τῆς ὀρθῆς Πίστεως, καὶ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνας, οὓς οἱ Μακάριοι ἐκεῖνοι, πρὸς τὴν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας διακόσμησιν καὶ τῶν ἠθῶν εὐταξίαν κατὰ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις καὶ τὴν διάνοιαν τῆς εὐαγγελικῆς θείας διδασκαλίας συντάξαντες, παρέδωκαν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνστερνίζομαι, καὶ κατ' αὐτούς, ἰθύνειν ἐπιμελήσομαι τὴν θείῳ βουλήματι κληρωθεῖσάν μοι διακονίαν καὶ κατ' αὐτοὺς διατελέσω διδάσκων πάντα τὸν τῇ πνευματικῇ μοι ποιμαντορίᾳ πεπιστευμένον Ἱερὸν Κλῆρον καὶ τὸν περιούσιον λαὸν τοῦ Κυρίου.

Προὐργιαίτατα δέ μοι ὁμολογεῖται, ἵνα τηρῶ τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης, πάντα μέν, ὅσα ἡ Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῶν Ὀρθοδόξων πρεσβεύουσα δογματίζει, ταῦτα πρεσβεύων κἀγὼ καὶ πιστεύων, μηδὲν προστιθείς, μηδὲν ἀφαιρῶν, μηδὲν μεταβάλλων, μήτε τῶν δογμάτων, μήτε τῶν Παραδόσεων, ἀλλὰ τούτοις ἐμμένων καὶ ταῦτα μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ ἀγαθῆς συνειδήσεως διδάσκων καὶ κηρύττων, πάντα δὲ ὅσα Ἐκείνη κατακρίνουσα

1075 BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σσ. 97-102..

1076 Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φφ. 70v-79r.

1077 Κιτίου 18 (16ος αι.), φφ. 110v-121v.

1078 Πάτμου 647 (1583), φφ. 1r-12r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σσ. 520-524.

ὡς ἑτεροδιδασκαλίας ἀποδοκιμάζει, ταῦτα κἀγὼ ἀποδοκιμάζων καὶ ἀποδιοπομπούμενος διὰ παντός. Πείσομαι δ' ἐσαεὶ προθύμως ἐν τοῖς Ἐκκλησιαστικοῖς καὶ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, ὡς Ἀνωτάτῃ Ἀρχῇ τῆς Ἐκκλησίας τῆς (….), σεβόμενος καὶ τηρῶν τὰς δωρηθείσας Αὐτῇ προνομίας, πρὸς καταρτισμόν τε καὶ στηριγμὸν τῆς παρ' ἡμῖν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἐπιμελήσομαι, ὅση μοι δύναμις περίεστι, ὀρθοτομεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος τῆς Μιᾶς Ὑπερουσίου καὶ ἀδιαιρέτου Τριάδος, τοῦ ἑνὸς καὶ Μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, καὶ πρὸς σωτηρίαν τῶν πιστῶν».

Συγκεφαλαιώνοντας, το κείμενο της «Ομολογίας της Πίστεως», αποκρυσταλλώνεται τον 16ο αιώνα και εντάσσεται στα επίσημα λειτουργικά βιβλία της Εκκλησίας (Ευχολόγια – Αρχιερατικά). Η ανάλυση του περιεχομένου της αρχιερατικής ομολογίας πίστεως έχει κάποιες αντικειμενικές δυσκολίες, καθώς το κείμενο αποτελεί ιδιόχειρη σύνταξη του κάθε υποψηφίου αρχιερέως. Η «Ομολογία της Πίστεως» βρίσκεται σε σχέση εξάρτησης με την τέλεση της χειροτονίας, διότι η επικύρωση της εκλογής οδηγεί τον υποψήφιο στη χειροτονία. Τέλος τα στοιχεία που διαφοροποιούν το κείμενο της αρχιερατικής ομολογίας έχουν άμεση συνάρτηση με τα προβλήματα που ταλάνιζαν την ζωή της Εκκλησίας σε συγκεκριμένες περιόδους που γράφονται οι ομολογίες.

ε. Μετά την Ομολογία της Πίστεως

Για την ολοκλήρωση της τάξεως «Ομολογίας της Πίστεως», τα χειρόγραφα παραθέτουν διαφορετικά δεδομένα. Η Διάταξις του Δημητρίου Γεμιστού προβλέπει, μετά την τρίτη Ομολογία, ο υποψήφιος να εισέρχεται στο άγιον βήμα και να ενδύεται άπασαν την ιερατική του στολή και επιγονάτιον καί να κάθεται στο Διακονικό. Δεν εξέρχεται στην Μικρή Είσοδο αλλά ούτε συμμετέχει με εκφωνήσεις[1079].

Κατά τα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα, μετά την οριστική πρόβληση του υποψηφίου επισκόπου, τού εγχειρίζεται επιγονάτιον, πολυχρονείται παρά πάντων ως επίσκοπος ο χειροτονούμενος και γίνεται η επίδοσις της ποιμαντορικής ράβδου. Την στιγμή της επίδοσης της ράβδου ο αρχιερέας απαγγέλλει διά ευχής: «Λάβε τὴν ῥάβδον ταύτην ἵνα

[1079] «φορέσας πᾶσαν τὴν ἱερατικὴν στολὴν καὶ ἐπιγονάτιον, κάθηται ἐν τῷ διακονικῷ. Οὔτε δὲ εἰς τὴν εἴσοδον ἐξέρχεται, οὔτε ἐκφώνησιν λέγει». Βατοπ. 135 (1386), φ. 11r. Vat. gr. 721 (14ος αι.), φ. 181v. Αγ. Σάββα 607 (362), (14ο αι.), έκδ. ΔΜΗ ΙΙ, σ. 300. Paris gr. 1362 (15ος αι.), φ. 251r. Διον. 3753. 219 (15ος αι.), φ. 81r. Διον. 4062. 528 (17ος αι.), φ. 10r.

ποιμαίνῃς τὸ ἐμπιστευθέν σοι ποίμνιον τοῦ Χριστοῦ, καὶ τοῖς μὲν εὐπειθοῦσιν ἔστω αὐτοῖς ὑπὸ σοῦ βακτηρία καὶ ὑποστήριγμα, τοῖς δὲ ἀπειθοῦσι καὶ εὐτραπελοῦσι χρῆσαι αὐτῇ ῥάβδῳ ἐπιστυπτικῇ, ῥάβδῳ παιδεύσεως»[1080].

Ποιος είναι ο συμβολισμός της ποιμαντορικής ράβδου που δίνεται στον επίσκοπο την ημέρα της χειροτονίας του; Σύμφωνα με τον υπομνηματιστή των χειροτονιών Συμεών Θεσσαλονίκης, η ποιμαντορική ράβδος, «ἣν κατέχει, τὴν ἐξουσίαν δηλοῖ τοῦ Πνεύματος, καὶ τὸ στηρικτικὸν τοῦ λαοῦ, καὶ τὸ ποιμαντικόν, καὶ τὸ ὁδηγεῖν δύνασθαι, καὶ τὸ παιδεύειν τοὺς ἀπειθοῦντας, καὶ τὸ συνάγειν εἰς ἑαυτὸν τοὺς μακράν. Διὸ καὶ λαβὰς ὡς ἀγκύρας ἄνωθεν ἔχει, καὶ διώκειν τοὺς θηριώδεις τε καὶ λυμαντικούς, καὶ τελευταῖον τὸν σταυρὸν τοῦ Χριστοῦ δηλοῖ καὶ τὸ τρόπαιον, ἐν ᾧ καὶ νικῶμεν, καὶ στηριζόμεθα… καὶ πάντοθεν φυλαττόμεθα»[1081].

Ωστόσο, κατά την Τάξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου, η ποιμαντορική ράβδος καί η μίτρα παραδίδονται στον νεοχειροτονηθέντα μετά το πέρας της θείας Λειτουργίας και όχι, όπως επικρατεί σήμερα στον Ελλαδικό χώρο, μετά τη χειροτονία να δίδεται το ωμοφόριο, ο σάκος, ο σταυρός το εγκόλπιο και η μίτρα.

[1080] BAR. gr. 390, Euchologio ad Leonem Allatium (16ος αι.), έκδ. MOR, σ. 101. Διον. 4023. 489 (15ος αι.), φ. 80r.Πάτμου 647 (1583), φ. 9r, έκδ. ΙΩΑΝΝΙΔΗ, σ. 521.

[1081] ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Διάλογος, κεφ. Π΄. PG* 155, 257AB. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Κεφ. ΣΚΘ΄. PG* 155, 441C.

ΤΑΞΙΣ ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΩΣ[1082]

Τοῦ πρώτου τῇ τάξει Ἀρχιερέως λαβόντος καιρὸν καὶ μετὰ τοὺς ἄλλους Ἀρχιερεῖς, οἳ πρόκειται νὰ συνιερουργήσουν, προσέρχεται ὁ ὑποψήφιος καὶ λαμβάνει εὐλογίαν καὶ ἐνδύεται ἐπιτραχήλιον καὶ φελόνιον. Μετὰ τὸ τέλος τῆς δοξολογίας ἐξέρχονται οἱ Ἀρχιερεῖς καὶ ἵστανται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ, οἱ δὲ διάκονοι λαβόντες εὐλογίαν ἐξάγουν ἐκ τοῦ ἁγίου Βήματος τὸν ἐψηφισμένον φέροντος εἰς χεῖρας τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, ἱστῶσιν αὐτὸν ἐπὶ τῆς Ὡραίας Πύλης ἐπάνω τοῦ τάπητος φέροντος ἀετὸν καὶ ἐκφωνοῦν· Πρόσχωμεν, καὶ ὁ ἐψηφισμένος ἀναπτύσσων τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον ἀναγινώσκει μεγάλῃ τῇ φωνῇ ἀπὸ τοῦ χειρογράφου τὴν Ὁμολογίαν.

Ὁ δεῖνα ἐλέῳ Θεοῦ ἐψηφισμένος Μητροπολίτης (ἢ Ἐπίσκοπος) τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (ἢ Ἐπισκοπῆς) (τῆσδε) οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα.

Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν, Πατέρα, Παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων. Καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων· φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο. Τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν καὶ σαρκωθέντα ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου καὶ ἐνανθρωπήσαντα. Σταυρωθέντα τε ὑπὲρ ἡμῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, καὶ παθόντα καὶ ταφέντα. Καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφάς. Καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός. Καὶ πάλιν ἐρχόμενον μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος. Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν Πατρὶ καὶ Υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν. Εἰς Μίαν, Ἁγίαν, Καθολικὴν καὶ Ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Ὁμολογῶ ἓν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν. Καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἀμήν.

Πρὸς δὲ τούτοις στέργω καὶ ἀποδέχομαι τὰς ἁγίας ἑπτὰ

[1082] *Ἀρχιερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθῆναι [3]2014, σσ. 131-137.

Οἰκουμενικὰς Συνόδους καὶ τῶν Τοπικῶν, ἃς ἐκεῖναι ἀποδεξάμεναι ἐκύρωσαν ἐπὶ φυλακῇ τῶν ὀρθοδόξων τῆς Ἐκκλησίας δογμάτων ἀθροισθεῖσαι. Ὁμολογῶ πάντας τοὺς ὑπ᾽ αὐτῶν, ὡς ὑπὸ φωτιστικῆς χάριτος τοῦ παναγίου Πνεύματος ὁδηγουμένους, ἐκτεθέντας ὅρους τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τοὺς Ἱεροὺς Κανόνας, οὓς οἱ μακάριοι ἐκεῖνοι πρὸς τὴν τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας διακόσμησιν καὶ τῶν ἠθῶν εὐταξίαν κατὰ τὰς ἀποστολικὰς παραδόσεις καὶ τὴν διάνοιαν τῆς εὐαγγελικῆς θείας διδασκαλίας συντάξαντες παρέδωκαν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐνστερνίζομαι καὶ κατ᾽ αὐτοὺς ἰθύνειν ἐπιμελήσομαι τὴν θείῳ βουλήματι κληρωθεῖσάν μοι διακονίαν καὶ κατ᾽ αὐτοὺς διατελέσω διδάσκων πάντα τὸν τῇ πνευματικῇ μοι ποιμαντορίᾳ πεπιστευμένον ἱερὸν κλῆρον καὶ τὸν περιούσιον λαὸν τοῦ Κυρίου.

Προεργιαίτατα δέ μοι ὁμολογεῖται, ἵνα τηρῶ τὴν ἑνότητα τῆς πίστεως ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης, πάντα μὲν, ὅσα ἡ Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῶν Ὀρθοδόξων πρεσβεύουσα δογματίζει, ταῦτα προεσβεύων καὶ ἐγὼ καὶ πιστεύων, μηδὲν προστιθεὶς, μηδὲν ἀφαιρῶν, μηδὲν μεταβάλλων μήτε τῶν δογμάτων, μήτε τῶν παραδόσεων, ἀλλὰ τούτοις ἐμμένων καὶ ταῦτα μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ ἀγαθῆς συνειδήσεως διδάσκων καὶ κηρύττων, πάντα δὲ ὅσα ἐκείνη κατακρίνουσα ὡς ἑτεροδιδασκαλίας ἀποδοκιμάζει, ταῦτα καὶ ἐγὼ ἀποδοκιμάζων καὶ ἀποδιοπομπευόμενος διὰ παντός.

Πείσομαι δὲ ἀεὶ προθύμως ἐν τοῖς Ἐκκλησιαστικοῖς καὶ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, ὡς ἀνωτάτῃ ἀρχῇ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, σεβόμενος καὶ τηρῶν τὰς δωρηθείσας Αὐτῇ προνομίας πρὸς καταρτισμόν τε καὶ στηριγμὸν τῆς παρ᾽ ἡμῖν Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ ἐπιμελήσομαι, ὅση μοι δύναμις περίεστι, ὀρθοτομεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας, εἰς δόξαν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς Μιᾶς Ὑπερουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος, τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, καὶ πρὸς σωτηρίαν τῶν πιστῶν.

Β᾽ ΚΕΙΜΕΝΟ ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

Πιστεύω εἰς ἕνα Θεὸν ἐν τρισὶ προσώποις μεριζόμενον, Πατέρα φημί, καὶ Υἱόν, καὶ ἅγιον Πνεῦμα· μεριζόμενον λέγω, κατὰ τὸν τῆς ἰδιότητος λόγον· ἀμέριστον δέ, κατὰ τὴν οὐσίαν, καὶ ὅλη Τριὰς ἡ αὐτή, καὶ ὅλη μονὰς ἡ αὐτή. Μονάς, κατὰ τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν καὶ μορφήν· Τριάς, κατὰ τὴν ἰδιότητα καὶ ὀνομασίαν· ὀνομάζεται γάρ, ὁ μὲν Πατήρ, ὁ δὲ Υἱός, τὸ δὲ ἅγιον Πνεῦμα. Ὁ Πατὴρ ἀγέννητος καὶ ἄναρχος· οὐ γάρ ἐστιν αὐτοῦ τι πρεσβύτερον. ἦν γὰρ ἐκεῖνος καὶ πάντως ἦν Θεός· ἄναρχος δέ, ὅτι μὴ ἔκ τινος ἔχει τὸ εἶναι ἢ ἐξ ἑαυτοῦ. Πιστεύω δὲ ὅτι ὁ Πατὴρ αἰτία ἐστὶν Υἱοῦ καὶ

Πνεύματος, τοῦ μὲν Υἱοῦ γεννητῶς, τοῦ δὲ ἁγίου Πνεύματος ἐκπορευτῶς, μηδεμιᾶς διαστάσεως μηδὲ ἀλλοτριώσεως ἐν τούτῳ θεωρουμένης ἢ μόνον τῆς διαφορᾶς τῶν ὑποστατικῶν ἰδιωμάτων. Ὅτι ὁ μὲν Πατήρ γεννᾷ τὸν Υἱὸν καὶ προβάλλει τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. ὁ δὲ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Πατρός. καὶ οὕτω μίαν ἀρχὴν πρεσβεύω καὶ ἓν αἴτιον ἐπιγινώσκω, τὸν Πατέρα, Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Λέγω δὲ τὸν Υἱὸν ἀρχὴν ὑπέρχρονον καὶ ἀόριστον, οὐχ ὡς ἀρχὴν τῶν κτισμάτων, οἱονεὶ πρωτόκτιστον ὄντα, τὰ πρεσβεῖα τούτων ἐπιφερόμενον. Ἄπαγε. Τοῦτο τῆς Ἀρειανῶν δυσσεβείας ἐστὶ παραλήρημα. Ἐκεῖνος γὰρ ὁ δυσώνυμος ἐβλασφήμει κτίσμα τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἐγὼ δὲ λέγω ἀρχὴν τὸν Υἱὸν ἐκ τοῦ ἀνάρχου ὄντα ἵνα μὴ παραδεχθῶσι δύο ἀρχαί, μετὰ τῆς ἀρχῆς δὲ ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐπειδὴ καὶ ἅμα καὶ ὁμοῦ τὸ εἶναι ἔχουσιν ἐκ Πατρός, ὅ τε ὁ Υἱός καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὁ μὲν γεννητῶς τὸ δὲ ἐκπορευτῶς, ὡς εἴρηται. Καὶ οὔθ' ὁ Πατήρ διῄρηται τοῦ Υἱοῦ, οὔθ' ὁ Υἱὸς τοῦ Πνεύματος, οὔτε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον Πατρός καὶ Υἱοῦ. Ἀλλ' ὅλος ἐστὶν ὁ Πατὴρ ἐν τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Καὶ ὅλος ὁ Υἱός ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι. Καὶ ὅλον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ. Ἥνωνται γὰρ διῃρημένως καὶ διῄρηνται ἡνωμένως. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ὁ συναΐδιος τῷ Πατρί, ὁ ὑπέρχρονος, ὁ ἀπερίληπτος, ὁ ἀπεριόριστος κάτεισι μέχρι τῆς ἡμῶν φύσεως, καὶ ἄνθρωπον τεταπεινωμένον καὶ ὅλον τὸν πεπτωκότα λαμβάνει ἐκ τῶν ἁγνῶν καὶ παρθενικῶν αἱμάτων τῆς μόνης παναμώμου καὶ καθαρᾶς Παρθένου, ἵνα ὅλῳ τῷ κόσμῳ τὴν σωτηρίαν καὶ χάριν ἕνεκα τῆς ἰδίας εὐσπλαγχνίας χαρίσηται. καὶ γέγονεν ἡ καθ' ὑπόστασιν τῶν φύσεων ἕνωσις, οὐ ταῖς κατὰ μικρὸν προσθήκαις τελειουμένου τοῦ βρέφους, οὐδὲ κατὰ φυρμὸν ἢ σύγχυσιν ἢ ἀνάκρασιν ἑνωθεισῶν τῶν συνεληλυθυιῶν φύσεων οὐδὲ προϋποστάντος τοῦ ἀνθρώπου ἐπιγενέσθαι τὸν Λόγον καὶ σχετικὴν γενέσθαι τὴν ἕνωσιν κατὰ τὸν θεοστηγῆ καὶ ἰουδαιόφρονα Νεστόριον, οὐδὲ ἄνουν καὶ ἄψυχον κατὰ τὸν ἄνουν ὄντως Ἀπολλινάριον. ἐκεῖνος γὰρ ἐλήρει ἀρκεῖν τὴν θεότητα ἀντὶ τοῦ νοός. ἐγὼ δὲ Θεὸν τέλειον αὐτὸν ὁμολογῶ καὶ τέλειον ἄνθρωπον τὸν αὐτόν. ὃς ἅμα σὰρξ καὶ ἅμα Θεοῦ Λόγος, σὰρξ ἔμψυχος, λογικῇ τε καὶ νοερᾷ ψυχῇ, σῴζοντά τε πάντα τὰ τῆς αὐτοῦ θεότητος φυσικά αὐχήματα καὶ μετὰ τὴν ἕνωσιν, καὶ μὴ τραπέντα τὰ τῆς θεοτητος αὐτοῦ ἢ τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τὴν πρὸς τὸν Λόγον ἀκραιφνεστάτην συνάφειαν, φέροντα τὸν αὐτὸν μίαν ὑπόστασιν σύνθετον, δύο τὰς φύσεις καὶ ἐνεργείας σῴζουσαν, τὰ ἐξ ὧν καὶ ἐν οἷς ἦν ὁ αὐτὸς εἷς Ἰησοῦς Χριστὸς, ὁ Θεὸς ἡμῶν· ἔχοντά τε καὶ δύο θελήσεις φυσικὰς οὐ γνωμικάς. Ἰστέον δέ, ὡς ἔπαθε μὲν ὡς Θεός, λέγω σαρκί. θεότητα παθητὴν ἢ παθοῦσαν σαρκὶ οὐδαμῶς. Ἔτι δὲ ὁμολογῶ αὐτὸν ἀναλαβεῖν πάντα τὰ ἡμέτερα ἀδιάβλητα πάθη τὰ συνόντα τῇ φύσει

[τὴν φύσιν] ἡμῶν δίχα τῆς ἁμαρτίας, οἷον τὴν πεῖναν, τὴν δίψαν, τὸν κόπον, τὰ δάκρυα καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐνεργοῦντα δὲ ἐν αὐτῷ οὐκ ἠναγκασμένως ὥσπερ καὶ ἐν ἡμῖν, ἀλλὰ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἀκολουθούσης τῇ θείᾳ αὐτοῦ θελήσει. θέλων γὰρ ἐπείνασε, θέλων ἐδίψησε, θέλων ἐκοπίασε, θέλων ἀπέθανε. Θνήσκει τοίνυν τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀπεκδεχόμενος θάνατον ἀπαθοῦς μενούσης τῆς αὐτοῦ θεότητος. αὐτὸς γὰρ οὐχ ὑπέκειτο θανάτῳ ὁ τὴν ἁμαρτίαν αἴρων τοῦ κόσμου, ἀλλ' ἵνα πάντας ἡμᾶς ἐξάξῃ τῆς παμφάγου χειρὸς τοῦ θανάτου καὶ τῷ οἰκείῳ αὐτοῦ αἵματι προσῆξε τῷ οἰκείῳ Πατρὶ, καὶ σώματι προσβαλὼν ὁ θάνατος ἀνθρωπίνῳ, δυνάμει θεότητος καταράσσεται, καὶ ἀνάγονται ἐκεῖθεν αἱ ἀπ' αἰῶνος τῶν δικαίων πεπεδημέναι ψυχαί. Μετὰ δὲ τὸ ἀναστῆναι αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ τεσσαράκοντα ἡμέρας ἐν τῇ γῇ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἐπιφαινόμενος ἀνελήφθη εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ Πατρός. δεξιὰν δὲ τοῦ Πατρὸς λέγω οὐ τοπικὴν ἢ περιγραπτήν, ἀλλὰ δεξιὰν λέγω τοῦ Θεοῦ εἶναι τὴν ἄναρχον καὶ προαιώνιον δόξαν, ἣν ἔχων ὁ Υἱὸς πρὸ τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν ταύτην ἔσχηκε. συμπροσκυνεῖται γὰρ ἡ ἁγία αὐτοῦ σὰρξ τῇ αὐτοῦ θεότητι τῇ μιᾷ προσκυνήσει, οὐ προσθήκην δεξαμένης τῆς Ἁγίας Τριάδος, μὴ γένοιτο, Τριὰς γὰρ ἔμεινεν ἡ Τριὰς καὶ μετὰ τὴν ἕνωσιν τοῦ Μονογενοῦς, ἀχωρίστου μεινάσης τῆς ἁγίας αὐτοῦ σαρκὸς καὶ ἔτι μετ' αὐτοῦ μενούσης καὶ εἰς τὸν αἰῶνα. μετ' αὐτῆς γὰρ ἐλεύσεται κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, δικαίους τε καὶ ἁμαρτωλούς, καὶ τοῖς μὲν δικαίοις ἀποδώσων τὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς καὶ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ἀνθ' ὧν ἐνταῦθα ἐκοπίασαν. τοῖς δὲ ἁμαρτωλοῖς τὴν αἰώνιον ἀνταμειψόμενος βάσανον καὶ τὸ τῆς γεένης ἀτελεύτητον πῦρ. οὗ γένοιτο πάντας ἡμᾶς τὴν πεῖραν ἐκφυγεῖν καὶ τῶν ἐπηγγελμένων καὶ ἀκηράτων ἐπιτυχεῖν ἀγαθῶν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν. Ἀμήν.

Γ' ΚΕΙΜΕΝΟ ΟΜΟΛΟΓΙΑΣ ΠΙΣΤΕΩΣ

Πιστεύω εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα, παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων, ἄναρχον μὲν καὶ ἀγέννητον καὶ ἀναίτιον, ἀρχὴν δὲ φυσικὴν αἰτίαν Υἱοῦ καὶ Πνεύματος. Πιστεύω καὶ εἰς τὸν μονογενῆ αὐτοῦ Υἱὸν, ἀρρεύστως καὶ ἀχρόνως ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα, ὁμοούσιον αὐτῷ, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο. Πιστεύω καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ συνδοξαζόμενον, ὡς συναΐδιον καὶ σύνθρονον καὶ ὁμοούσιον καὶ ὁμόδοξον καὶ τῆς κτίσεως δημιουργόν. Πιστεύω τὸν ἕνα τῆς αὐτῆς ὑπερουσίου καὶ ζωαρχικῆς Τριάδος, τὸν μονογενῆ Λόγον κατελθόντα ἐκ τῶν οὐρανῶν δι'ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμῶν σωτηρίαν, σαρκωθῆναι ἐκ Πνεύματος ἁγίου

καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου καὶ ἐνανθρωπῆσαι, τουτέστι τέλειον ἄνθρωπον γενέσθαι μένοντα Θεὸν καὶ μηδὲν μεταβαλόντα τῆς θείας οὐσίας διὰ τὴν πρὸς σάρκα κοινωνίαν ἢ ἀλλοιώσαντα, ἀλλ’ ἄνευ τροπῆς προσειληφότα τὸν ἄνθρωπον ἐν αὐτῷ τὸ πάθος καὶ σταυρὸν ὑπομεῖναι, παντὸς πάθους κατὰ τὴν θείαν φύσιν ἐλεύθερον, καὶ ἀναστῆναι τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνεληλυθότα ἐκ δεξιῶν καθίσαι τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός.

Πιστεύω καὶ τὰς περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων παραδόσεις τε καὶ εἰσηγήσεις τῆς μιᾶς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁμολογῶ ἓν βάπτισμα εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν, καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἔτι δὲ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου μίαν ὑπόστασιν ὁμολογῶ, καὶ ἕνα πιστεύω τὸν αὐτὸν καὶ κηρύττω Χριστόν ἐν δυσὶ μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν ταῖς θελήσεσιν καὶ ταῖς φύσεσιν τὰ ἐξ ὧν καὶ ἐν οἷς πέφυκε σώζοντα. ἀκολούθως δὲ καὶ δύο θελήματα πρεσβεύω, τῆς ἑκάστης τῶν φύσεων τὸ ἴδιον θέλημα καὶ τὴν ἰδίαν σωζούσης ἐνέργειαν. Προσκυνητής εἰμι σχετικῶς, ἀλλ'οὐ λατρευτικῶς τῶν θείων καὶ σεπτῶν εἰκόνων, αὐτοῦ τε τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς πανάγνου Θεομήτορος καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἐπὶ τὰ πρωτότυπα τὴν πρὸς ταύτας διαβιβάζων τιμήν. Τοὺς δὲ ἄλλως ἢ οὕτω φρονοῦντας ὡς ἀλλοτριόφρονας ἀποβάλλομαι. Ἀναθεματίζω Ἄρειον καὶ τοὺς αὐτῷ σύμφρονας καὶ κοινωνοὺς τῆς αὐτοῦ μανιώδους κακοδοξίας. Μακεδόνιόν τε καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν καλῶς ὀνομασθέντας Πνευματομάχους. ὡσαύτως καὶ Νεστόριον καὶ τοὺς λοιποὺς αἱρεσιάρχας καὶ τοὺς τούτων ὁμόφρονας ἀποβάλλομαι καὶ ἀναθεματίζω, καὶ τρανῶς ἀνακηρύττω μεγίστῃ φωνῇ:

Πᾶσι τοῖς αἱρετικοῖς ἀνάθεμα, πᾶσι τοῖς αἱρετικοῖς ἀνάθεμα, ὅλοις τοῖς αἱρετικοῖς ἀνάθεμα.
Τὴν δὲ Δέσποιναν ἡμῶν τὴν Θεοτόκον Μαρίαν κυρίως καὶ ἀληθῶς ὁμολογῶ καὶ κηρύττω ὡς τεκοῦσαν σαρκὶ τὸν ἕνα τῆς Τριάδος Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν, ἥτις γένοιτό μοι βοηθὸς σκέπη καὶ ἀντίληψις πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου. Ἀμήν.

Ὁ δεῖνα ἐλέῳ Θεοῦ ἐψηφισμένος Μητροπολίτης (ἢ Ἐπίσκοπος) τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (ἢ Ἐπισκοπῆς) (τῆσδε) οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέταξα.

Καὶ λαμβάνουσι τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον παρ᾽αὐτοῦ καὶ τιθέασιν αὐτὸ ἐπὶ τῆς ἁγίας Τραπέζης. Οἱ δὲ διάκονοι ποιοῦντες μετάνοιαν προσφέρουσιν αὐτὸν ἔμπροσθεν τοῦ πρώτου τῇ τάξει Ἀρχιερέως λέγοντες τὸ Κέλευσον, Κελεύσατε, **κατὰ τὴν τάξιν. Ὁ δὲ Ἀρχιερεὺς εὐλογῶν αὐτὸν λέγει·**

Ἡ χάρις τοῦ παναγίου καί ζωοποιοῦ Πνεύματος διὰ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος προχειρίζεταί σε Μητροπολίτη τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως (τῆσδε).

Οἱ δὲ ψάλται λέγουσιν· Εἰς πολλὰ ἔτη.

Καὶ ἀσπάζεται αὐτὸς μὲν τὴν χεῖρα αὐτοῦ· ὁ δὲ Ἀρχιερεὺς τοῦτον ἐν τῷ μετώπῳ καὶ τοῖς ὤμοις · ὡσαύτως καὶ οἱ συνιερουργοῦντες Ἀρχιερεῖς. Εἶτα πάλιν στρέφεται καὶ ἵσταται ἐν τῷ ἀετῷ· δύο δὲ τῶν πρώτων ἱερέων λεμβάνουσιν αὐτὸν καὶ προσφέρουσι τῷ Ἀρχιερεῖ, λέγοντες τό, Κέλευσον, Κελεύσατε, **ὡς καὶ οἱ διάκονοι.**

Ὁ δὲ Ἀρχιερεὺς πάλιν εὐλογῶν αὐτὸν λέγει·

Ἡ χάρις τοῦ παναγίου καὶ ζωοποιοῦ Πνεύματος ἔστω μετὰ σοῦ, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Οἱ ψάλται· Εἰς πολλὰ ἔτη.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στη μελέτη αυτή σκοπός μας ήταν να εξετάσουμε την εμφάνιση, την εξέλιξη και την τελική διαμόρφωση της Χειροτονίας του επισκόπου με βάση τις αρχές και τις πηγές της λειτουργικής επιστήμης. Σύμφωνα με την αντικειμενική εξέταση του θέματος, η οποία πρωτίστως επικεντρώθηκε στην χειρόγραφη παράδοση, οδηγηθήκαμε σε συμπεράσματα για όλα τα στοιχεία που διαμορφώνουν και συνθέτουν την ακολουθία. Ταυτόχρονα όμως, προέκυψαν από την μελέτη μας νέα ζητήματα, τα οποία τίθενται προς διερεύνηση. Επιγραμματικώς, συνοψίζουμε τα πορίσματα της έρευνας ως εξής:

1. Για την κατανόηση του μυστηρίου της ιερωσύνης, κρίθηκε απαραίτητο να εξετάσουμε, μέσα από την Αγία Γραφή, τις περιπτώσεις εκλογής και χειροτονίας αρχιερέων τόσο στην Παλαιά Διαθήκη όσο και στην Καινή Διαθήκη. Στην Παλαιά Διαθήκη, η πρώτη αναφορά για την καθιέρωση της αρχιερωσύνης είναι η περίπτωση του Ααρών και η δεύτερη περίπτωση ιερατικής καθιερώσεως προέρχεται από τη φυλή του Λευί. Και στις δύο περιπτώσεις, αναλαμβάνουν να υπηρετήσουν την ιερατική τάξη μέσω ειδικής τελετουργικής διαδικασίας.
2. Το μυστήριο της ιερωσύνης εμφανίζεται την ημέρα της Πεντηκοστής. Εμφανίζεται το θεμελιώδες δομικό στοιχείο της ακολουθίας, η «επίθεση των χειρών», απο όπου και λαμβάνει το όνομα της. Οι απόστολοι χειροτονούσαν τους διαδόχους τους διά προσευχής, νηστείας και επιθέσεως των χειρών προς μετάδοση του Αγίου Πνεύματος. Εμφανίζονται τα κριτήρια και οι προυποθέσεις εκλογής, όπως αναφέρεται στις επιστολές του Παύλου προς τον Τιμόθεο και τον Τίτο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα επισκόπων είναι ο Ιάκωβος στα Ιεροσόλυμα, ο Τιμόθεος στην Έφεσο και ο Τίτος στην Κρήτη, ενώ η αποστολική διαδοχή διασφαλίζει τη συνέχεια της εξουσίας των Αποστόλων στην Εκκλησία.
3. Από τήν μεταποστολική εποχή έως και τον 8ο αιώνα εξετάζονται οι διατάξεις που έχουν εξαρτηση από την *Αποστολική Παράδοση του Ιππολύτου* ή οι μαρτυρίες των έργων που περιγράφουν αποσπασματικά στοιχεία περί της χειροτονίας. Μέσα από τα πατερικά και αγιολογικά κείμενα πληροφορούμεθα λειτουργικά στοιχεία που αφορούν τον τρόπο εκλογής και την χειροτονία του επισκόπου.
4. Στις κανονικολειτουργικές συλλογές καταγράφεται και περιγράφεται ο τρόπος της εκλογής και της χειροτονίας του επισκόπου στην αρχαία Εκκλησία, καθώς και η συμμετοχή όλης της εκκλησιαστικής σύναξης. Εμφανίζεται μία δομή που συγκεφαλαιώνει την δοκιμασία, την

ημέρα χειροτονίας, πόσες επιθέσεις των χειρών υπάρχουν, την επίθεση του Ευαγγελίου, την ευχή της χειροτονίας, τα μετά την ευχή της χειροτονίας. Η λατινική, η σαχιδική, η αραβική μετάφραση της *Αποστολικής Παράδοσης*, οι *Αποστολικές Διαταγές* και η *Διαθήκη του Κυρίου* ορίζουν ημέρα χειροτονίας την Κυριακή. Οι *Κανόνες Ιππολύτου* δεν προσδιορίζουν ημέρα, αλλά μαρτυρούν την εβδομάδα που θα χειροτονηθεί. Αντιθέτως, η αιθιοπική μετάφραση ορίζει η εκλογή – χειροτονία να γίνεται το Σάββατο.

5. Δύο επιθέσεις των χειρών μαρτυρούν η λατινική, σαχιδική, αραβική μετάφραση της *Αποστολικής Παράδοσης* και η *Διαθήκη του Κυρίου*. Οι *Κανόνες Ιππολύτου* δεν αναφέρον την πρώτη επίθεση των χειρών. Στην *Διαθήκη του Κυρίου* προ της πρώτης επίθεσης μαρτυρείται η νήψη των χειρών όλων των επισκόπων. Οι *Αποστολικές Διαταγές* δεν ορίζουν καθόλου επίθεση των χειρών, αλλά στην θέση της δεύτερης επίθεσης έχουμε την επίθεση του Ευαγγελίου από τους διακόνους. Η πρώτη επίθεση γίνεται με την ολοκλήρωση της εκλογής και η δεύτερη προ της ανάγνωσης της ευχής της χειροτονίας.

6. Άλλο λειτουργικό στοιχείο της χειροτονίας είναι η συμμετοχή κλήρου σ'αυτήν. Η λατινική μετάφραση αναφέρει τη συμμετοχή των πρεσβυτέρων και των επισκόπων. Η σαχιδική, αραβική, αιθιοπική μετάφραση αναφέρουν την συμμετοχή πρεσβυτέρου, διακόνου και επισκόπου. Οι *Κανόνες του Ιππολύτου* αναφέρουν τη συμμετοχή των επισκόπων και πρεσβυτέρων, χωρίς να διευκρινίζει με βεβαιότητα την συμμετοχή των διακόνων. Οι *Αποστολικές Διαταγές* αναφέρουν τη συμμετοχή των πρεσβυτέρων και των παρόντων επισκόπων, ενώ η συμμετοχή των διακόνων γίνεται λίγο πριν την ανάγνωση της ευχής. Η *Διαθήκη του Κυρίου* αναφέρει τη συμμετοχή των πλησιόχωρων πρεσβυτέρων και επισκόπων.

7. Μετά την ευχή χειροτονίας, έχουμε τον ασπασμό και την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας. Η *Διαθήκη του Κυρίου* δεν αναφέρει τον ασπασμό αλλά την μαρτυρία του επιφωνήματος «Άξιος», το οποίο λεγόταν τρείς φορές. Ο ασπασμός απαντάται στην σαχιδική, αραβική και αιθιοπική μετάφραση και γίνεται στο στόμα. Στην αραβική μετάφραση, στους *Κανόνες Ιππολύτου* και στις *Αποστολικές Διαταγές*, μετά την χειροτονία έχουμε τον καθαγιασμό των τιμιών δώρων, όπου γινόταν η επίθεση της προσφοράς στα χέρια του νεοχειροτονηθέντος επισκόπου. Η *Διαθήκη του Κυρίου* καθορίζει τρεις μέρες να τελείται η Θεία Ευχαριστία. Στις *Αποστολικές Διαταγές*, η ενθρόνιση του νέου επισκόπου γινόταν την επόμενη ημέρα.

8. Στο *Ευχολόγιο του Σεραπίωνος Θμούεως* απαντάται μόνο ευχή χειροτονίας. Στο «Περί Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας» του Διονυσίου Αρεοπαγίτη, τα λειτουργικά στοιχεία που αναφέρονται είναι η

προσαγωγή, η γονυκλισία άμφω των γονάτων πλησίον του θυσιαστηρίου, η τοποθέτηση του ιερού Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου, οι ευχές της χειροτονίας και ο ασπασμός. Ειδικότερα, την εποχή του Διονυσίου Αρεοπαγίτη έχουμε την εξέλιξη - μετάβαση από μία ευχή σε δύο ευχές στη χειροτονία του επισκόπου.

9. Η χειροτονία του επισκόπου κατά το Βυζαντινό Λειτουργικό Τυπικό απαντάται με την εμφάνιση του αρχαιότερου σωζόμενου Ευχολογίου μέχρι σήμερα Bar. gr 336 (8ο αι.). Σύμφωνα με τον Bar. gr 336 έμφανίζεται ο χρονικός προσδιορισμός τελέσεως της χειροτονίας «μετά το τρισάγιο». Τον 8ο αιώνα η προσαγωγή του υποψηφίου είναι απλή και τον 11ο αιώνα στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου έχουμε την συμμετοχή του χαρτοφύλακος με την επίδοση του χάρτη στον χειροτονούντα. Επίσης τον 11ο αιώνα έχουμε την προσθήκη του «Πρόσχωμεν». Τον 12ο αιώνα εμφανίζεται η συμμετοχή του αρχιδιακόνου κατά την προσαγωγή του υποψηφίου.

10. Τον 14ο αιώνα, η προσαγωγή λαμβάνει πανηγυρικό χαρακτήρα. Ο προς χειροτονίαν επίσκοπος εξέρχεται από τη διακονική πύλη, υποβασταζόμενος από δύο ομοιόβαθμούς του μέχρι στιγμής πρεσβυτέρους. Στην ωραία πύλη απολύεται και τον παραλαμβάνουν δύο επίσκοποι. Εισάγεται στο ιερό βήμα με ιερό χορό, ψάλλοντας το ««Ἅγιοι μάρτυρες» τρεις φορές, γύρω της Αγίας Τραπέζης. Κατά τον 15ο αιώνα εμφανίζεται το «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός». Ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης σημειώνει ότι το ψαλλόμενο «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός» είναι λειτουργική επίδραση της τελετουργικής πρακτικής που εφαρμοζόταν στην Εκκλησία της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τα σημερινά έντυπα Ευχολόγια, ψάλλονται τρία τροπάρια, τα οποία βρίσκονται στην εξής σειρά: μαρτυρικό ήχος βαρύς «Ἅγιοι Μάρτυρες, οἱ καλῶς ἀθλήσαντες, καὶ στεφανωθέντες, πρεσβεύσατε πρὸς Κύριον, ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν», το «Δόξα σοι, Χριστὲ ὁ Θεός, Ἀποστόλων καύχημα, Μαρτύρων ἀγαλλίαμα, ὧν τὸ κήρυγμα, Τριὰς ἡ ὁμοούσιος» και τέλος το θεοτοκίον ήχος πλάγιος του πρώτου «Ἠσαΐα, χόρευε, ἡ Παρθένος ἔσχεν ἐν γαστρί…», των οποίων ψαλλομένων κυκλούται η Αγία Τράπεζα τρις.

11. Ο φωτισμός των κεριών την στιγμή του ιερού χορού εμφανίζεται τον 14ο αιώνα αλλά απαντάται σε ελάχιστα χειρόγραφα, καθώς ο ιερός χορός και όλο το εκκλησίασμα κρατάει αναμμένα κεριά. Για την γονυκλισία ορίζουν κάμψη γονάτων μόνο από τον χειροτονούμενο και όχι από τον κλήρο και τον λαό. Οι περισσότεροι κώδικες δεν ορίζουν γονυκλισία του υποψηφίου προ της Αγίας Τραπέζης παρά μόνο στην *Διατάξιν* του Δημητρίου Γεμιστού, καθώς και στους κώδικες Μ. Λαύρ. 536. Ε74, Egerton MS 2392, και στο Αρχιερατικόν. Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα

προβλέπεται ο χειροτονούμενος να «κλίνει τὸ ἑαυτοῦ γόνυ». Σήμερα πλέον επικρατεί η γονυκλισία του χειροτονουμένου.

12. Κατά τον κώδικα Egerton MS 2392 (17ου αιώνα), έχουμε την εμφάνιση της επιθέσεως του ωμοφορίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου. Επίσης στον ίδιο κώδικα έχουμε λεπτομερή περιγραφή του ιερού χορού. Ο χειροτονούμενος ασπάζεται τις ιερές γωνίες της αγίας Τραπέζης, την δεξιάν, το υπογονάτιον και την κορυφή του προεστώτος και στέκεται στο δεξιό μέρος, κλίνει τα γόνατα άμφω και θέτει τα χέρια επί της αγίας Τραπέζης και επί της κεφαλής αυτού τίθεται το ωμοφόριο και τον ευλογεί στραυροειδώς «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Ο ασπασμός της χειρός του Πατριάρχη, την στιγμή του ιερού χορού, απαντάται νωρίτερα τον 14ο αιώνα στον κώδικα Γρηγ. 586. 39.

13. Η σταυροειδής σφράγιση επί της κεφαλής του χειροτονουμένου, όπως μαρτυρείται στα περισσότερα χειρόγραφα, απαντάται μία φορά πριν από την α' Ευχή. Κατά τον 15ο αιώνα και μετά, στην χειρόγραφη παράδοση εμφανίζονται επιπλέον οδηγίες για τον αρχιερέα που τελεί την χειροτονία. Στους κώδικες Διον. 4023. 489, Egerton MS 2392, Κιτίου 18, Bar. 390, Milano Brera XI 47, Πάτμου 647 κατά την σταυροειδή σφράγιση προφέρεται η επευλογία στο όνομα της Αγίας Τριάδος λέγοντας «Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων». Η επίθεση των χειρών επί της κεφαλής του χειροτονουμένου είναι μία, η οποία άλλοτε απαντάται προ της α'ευχής και άλλοτε προ της β'ευχής. Στην Διάταξη του Γεμιστού προσδιορίζεται ότι ο χειροτονών επιθέτει το δεξί χέρι επί της κεφαλής του χειροτονουμένου. Στον κώδικα Διον. 4023. 489, πρό της β' ευχής ο χειροτονών αρχιερέας προσφωνεί «Εἰρήνη τοῦ Κυρίου», ενώ κατά τον κώδικα Κιτίου 18 έχουμε την προσφώνηση «Εἰρήνη πᾶσι. Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν».

14. Ο χάρτης έχει γεγραμμένα τις εκφωνήσεις «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ» και «Ἡ θεία χάρις..». Όσον αφορά το ποιος παραδίδει τον «χάρτη», στην χειρόγραφη παράδοση φαίνεται ότι τον χάρτη κρατούσαν ο χαρτοφύλακας ή ο αρχιδιάκονος. Η πρώτη μαρτυρία της επίδοσης του χάρτη από τον χαρτοφύλακα στην χειρόγραφη παράδοση απαντάται τον 11ο αιώνα στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου. Ένας άλλος όρος που εισάγεται τον 14ο αιώνα στους κώδικες, αντί του «χάρτου», είναι η λέξη «πτερόν», «χάρτην γεγραμμένον, τὸ λεγόμενον πτερόν». Ο «χάρτης», ως ειλητάριο ή λειτουργική φυλλάδα, φέρει και την ονομασία «κιτατόριον». Τον 16ο αιώνα, στην ερμηνεία περί αρχιερατικής χειροτονίας του μητροπολίτου Παλαιών Πατρών κυρού Θεοφάνους, απαντάται ο χάρτης με τον όρο «πτερύγιον», το οποίο σημαίνει «πτερόν».

15. Η εκφώνηση «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ…» της χειροτονίας του επισκόπου στην χειρόγραφη ευχολογική παράδοση της Εκκλησίας απαντάται για πρώτη φορά το 1027μ.Χ. στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου και σταθεροποιείται, αλλά προϋπάρχει στην πράξη της Εκκλησίας. Η πρόταξη της εκφώνησης του «Ψήφῳ καὶ δοκιμασίᾳ», ως και η επίδοση του χάρτου από τον χαρτοφύλακα ή τον αρχιδιάκονο λειτουργεί ως ανάγνωση του πρακτικού της εκλογής. Είναι σαφής η σύνδεση της εκφώνησης με την εκλογή του υποψηφίου. Χρονικά επιδέχεται μικρές μεταβολές που αφορούν τα πρόσωπα εκείνα που συμμετέχουν στην ψηφοφορία. Η τελική διαμόρφωση της εκφώνησης φανερώνει ότι η εκλογή έγινε μετά από σύγκληση της Ιεράς Συνόδου.

16. Η εκφώνηση «ή θεία χάρις» απαντάνται σε όλη την χειρόγραφη και έντυπη παράδοση. Με την εκφώνηση έχουμε την αναγγελία του ονόματος του υποψηφίου καθώς και την βαθμίδα στην οποία χειροτονείται. Η προοίμια αυτή εκφώνηση του Βυζαντινού Τυπικού διαμορφώθηκε από πηγές προηγούμενων ετών. Υπάρχει κοινό λεξιλόγιο τόσο στο έργο του Διδύμου Αλεξανδρέως όσο και του Διονυσίου Αρεοπαγίτη. Στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου (1027) εισάγεται για πρώτη φορά στην εκφώνηση η επισκοπή που θα αναλάβει ο χειροτονούμενος. Με την ολοκλήρωση της εκφώνησης ψάλλεται χαμηλοφώνως το «Κύριε, ελέησον» άλλοτε από όλο το εκκλησίασμα, άλλοτε από τους ιερείς ἀλλοτε μόνο από τους αρχιερείς.

17. Με την εμφάνιση του Βυζαντινού Λειτουργικού Τυπικού, η επίθεση του Ευαγγελίου επί της κεφαλής του χειροτονουμένου γίνεται από τον επίσκοπο πρό της α΄ευχής και αφαιρείται με την ολοκλήρωση της β′ ευχής τοποθετούμενο στην Αγία Τράπεζα. Το Ευαγγέλιο τοποθείται ανοιγμένο στο οπίσθιο μέρος της κεφαλής, ιδίως προς το μέρος του τραχήλου του χειροτουμένου, όπου τίθεται και το Ωμοφόριο προκειμένου να διαβαστούν οι ευχές της χειροτονίας.

18. Στο Βυζαντινό Τυπικό οι δύο τελεστικές ευχές αναγινώσκονται με χαμηλόφωνη εκφορά. Στην πρώτη ευχή είναι εμφανής η επίκληση του Αγίου Πνεύματος, στην δεύτερη ευχή παρουσιάζονται τα καθήκοντα που αναλαμβάνει ο νέος επίσκοπος. Ενδιάμεσα από τις δύο ευχές αναγινώσκονται χαμηλόφωνα οι διακονικές αιτήσεις και όλοι οι αρχιερείς αποκρίνονται με το «Κύριε, ἐλέησον». Ο Burney MS 54(1573) παραθέτει εκφώνηση που φανερώνει ότι η χειροτονία του επισκόπου τελείται σε Μοναστήρι. Στην χειρόγραφη παράδοση υπάρχουν αιτήσεις που σήμερα δεν λέγονται, όπως «ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν παντὸς τοῦ παλατίου καὶ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν».

19. Τον 8ο αιώνα η ένδυση του ωμοφορίου κατά την χειροτονία του επισκόπου γίνεται μετά τις ευχές της χειροτονίας, ενώ κατά τον 11ο αιώνα

έχουμε την προσθήκη του επιφωνήματος «Ἄξιος» μετά την ένδυση του ωμοφορίου. Ο κώδικας Milano Brera XI 47 (1573) προβλέπει η ένδυση του ωμοφορίου να γίνεται από τους Αρχιερείς «περιενδύουσιν οἱ Ἀρχιερεῖς» και οι κληρικοί ψάλλουν το «Ὤμοσε Κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ· εἰρήνη καὶ ὁμόνοια καὶ μέγα ἔλεος». Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα δεν έχουμε καμία αναφορά για την ένδυση του ωμοφορίου. Στον κώδικα Σινά 974 του 16ου αιώνα, προ του επιφωνήματος «άξιος», έχουμε την ευχετική δέηση: «στολίζει σε ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἐκκλησία τὸ τιμιώτατον τῆς ἀρχιερωσύνης ἀξίωμα». Η ποιμαντορική ράβδος εμφανίζεται στην χειροτονία του επισκόπου από τον 16ο αιώνα και μετά. Στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα η ράβδος δίνεται κατά την τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως». Στα χειρόγραφα του 18ου αιώνα, στους κώδικες Λαύρας 829. Η174 και Διον. 4072. 538, η ράβδος δίνεται μετά την ένδυση του ωμοφορίου στην χειροτονία του επισκόπου.

20. Η πρώτη αναφορά των λειτουργικών καθηκόντων του νεοχειροτονηθέντος την ημέρα της χειροτονίας του απαντάται στο Ευχολόγιο του Στρατηγίου (1027), όπου ο νέος επίσκοπος «εἰρηνεύει τὸν ἀπόστολον καὶ πρῶτος τῶν ἄλλων τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ μεταλαμβάνων αὐτὸς καὶ τῷ χειροτονήσαντι καὶ τοῖς λοιποῖς μεταδίδωσι». Στην *Διάταξη του Γεμιστού* έχουμε αναλυτική περιγραφή για την μετάληψη των αχράντων μυστηρίων. Πρώτα κοινωνεί ο αρχιεπίσκοπος και εν συνεχεία ο νεοχειροτονηθείς.

21. Η ακολουθία της Ενθρονίσεως επιδέχεται την δική της ιερολογία από τον 16ο αιώνα και μετά. Προ του 16ου αιώνα κατά την χειροτονία του επισκόπου οι κώδικες μαρτυρούν ότι ανέρχεται στο σύνθρονο και κάθεται πρώτος ο χειροτονηθείς και ειρηνεύει τον απόστολο. Ο κώδικας Σινά 974 φαίνεται να δανείζεται την τελετουργική διατύπωση της εκφώνησης από τη χειροτονία, προσαρμοσμένη για την τελετή της ενθρόνισης «Ἡ θεία χάρις, ἡ πάντοτε τὰ ἀσθενῆ θεραπεύουσα καὶ τὰ ἐλλείποντα ἀναπληροῦσα, ἐνθρονιάζει τὸν ἀδελφὸν ἡμῶν (ὁ δεῖνα), τὸν ἁγιώτατον καὶ ἐνάρετον ἐπίσκοπον, ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρός».

22. Η τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» λειτουργεί ως επισφράγισμα του γεγονότος της εκλογής. Στην χειρόγραφη παράδοση εμφανίζεται κατά τον 14ο αιώνα. Κατά την χειρόγραφη παράδοση, ο χρονικός προσδιορισμός τελέσεως της «Ομολογίας της Πίστεως» διαφέρει. Σύμφωνα με την *Διατάξιν* του Γεμιστού, τελείται πρό της Θείας Λειτουργίας. Οι κώδικες Κυπριακής προελεύσεως παραθέτουν την τάξη της «Ομολογίας της Πίστεως» κατά την Μικρή Είσοδο και πρό του Τρισαγίου Ὕμνου. Σύμφωνα με τα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα, ο προς χειροτονία επίσκοπος

λαμβάνει μέρος στην Μικρή Είσοδο. Ο ευπρεπισμός του ιερού ναού περιλαμβάνει την προετοιμασία της αναβάθρας και του αετού πριν την θεία Λειτουργία. Λεπτομερής καταγραφή απαντάται στην *Διάταξιν* του Δημητρίου Γεμιστού. Στον Νάρθηκα ή μέσα στο ναό, στις βασιλικές πύλες η στον «πρόναο», τίθενται οι αρχιερατικοί θρόνοι σε αναβάθρα, στο μέσον της αναβάθρας ζωγραφίζεται επί του δαπέδου προς το μέρος της αναβάθρας ο επί της ευταξίας αετός «μετὰ φεγγείου», καί στα πόδια αυτού σχήμα «πόλεως ὡς ποταμοὺς τρεῖς».

23. Συνοπτική περιγραφή της προσαγωγής απαντάται στον κώδικα Pal. gr 367. Αναλυτική περιγραφή απαντάται στην *Διάταξιν* του Γεμιστού μετά τη δοξολογία, ο Πατριάρχης, συνοδευόμενος από τον επί της ευταξίας και τους διακόνους, ανεβαίνει στην αναβάθρα. Συμμετέχουν ο μέγας χαρτοφύλακας, ο υπομνηματογράφος και ο ιερομνήμονας, καθώς και εκκλησιαστικοί άρχοντες και ψάλτες, οι οποίοι ψάλλουν τρεις φορές το «Εἰς πολλά ἔτη, δέσποτα» πριν την προσαγωγή του υποψηφίου. Όλα λαμβάνουν πανηγυρικό χαρακτήρα. Το κείμενο της Ομολογίας της Πίστεως απαντάται στα Κυπριακής προελεύσεως χειρόγραφα. Η συμβολή του πατριάρχη Γεωργίου Β' Κυπρίου ήταν καθοριστική στη διαμόρφωση ενός *textus receptus* της Ομολογίας της Πίστεως. Τίθενται ερωταπαντήσεις, όπου και δοκιμάζεται ο υποψήφιος και ομολογεί το υγιές φρόνημά του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Πηγές

1. Αγιολογικές

Βίος Αγαπητού (†4ος αι.) = *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀγαπητοῦ ἐπισκόπου Συνάου*, έκδ. PAPADOPOULOU-KERAMEUS, Varia Graeca Sacra, Πετρούπολη 1909, σσ. 114-129. LATYŠEV I, σσ. 93-106 [=BHG 35]. SEC 474[20-27].

Βίος Αμφιλοχίου (†397)= *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀμφιλοχίου ἐπισκόπου γενομένου Ἰκονίου*. *PG* 116, 955A – 970C [=BHG 68-69].

Βίος Επιφανίου Κύπρου (†403) = *Βίος τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου ἐπισκόπου πόλεως Κωνσταντίας τῆς Κύπρου*. *PG* 41, 24-73 [=BHG 596] *και Πολυβίου ἐπισκόπου πόλεως Ρινοκορούρων, Εἰς τὰ ἐπίλοιπα τοῦ Βίου τοῦ ἁγίου πατρὸς ἡμῶν Ἐπιφανίου πόλεως Κωνσταντίας. PG* 41, 73-113 [=BHG 597].

Βίος Θεοδώρου Συκεώτου (†613) = *Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου ἀρχιμανδρίτου Συκεώτου*, έκδ. FESTUGIERE A. J., *Vie de Théodore de Sykéon* [Subsidia Hagiographica 48], vol. I, Bruxelles 1970. ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Μνημεῖα Ἁγιολογικά*, τυπ. Φοίνικος, Βενετία 1884, σσ. 361-495 [=BHG 1748].

Βίος Πολυκάρπου Σμύρνης (†167) = *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἁγίου καὶ μακαρίου μάρτυρος Πολυκάρπου ἐπισκόπου γενομένου Σμύρνης τῆς Ἀσίας* [=BHG 1561]. DUCHESNE L., *Vita S. Polycarpi Smyrnaeorum episcopi auctore Pionio*, Parisiis 1881, σσ. 1-40. ALISTAIR STEWART- SYKES, Vita Polycarpi: An Ante – Nicene Vita, *Augoustianianum 40 (2000)*, σσ. 21-34. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Life of Polycarp: An Anonymous Vita from Third-century Smyrna.* Edited and translated with an introduction and notes (Early Christian Studies 4), St Pauls Publications, Sydney 2002.

Βίος Στεφάνου Σουγδαίων (†750) = *Βίος ἁγίου Στεφάνου Σουγδαίων* [BHG 1671]. VASILIEVSKIJ V.G., *Russko-vizantijskija issledovanija*, τ. I, Petersbourg 1893.

Βίος Γερμανού Κωνσταντινουπόλεως (†740) = *Βίος ἁγίου Γερμανοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως* [BHG 697]. LAMZA L., *Patriarch Germanos I. Von Konstantinopel (715-730)*, Würzburg 1975.

2. Ευχολόγια

Arhieratikon, adica Randuiala slujbelor savarsite cu arhiereu. Tiparit cu aprobarea Sfantului Sinod si cu binecuvantarea Prea Ferictului Parinte Patriah Teoctist, Bucuresti, ἐκδ. Inst. Biblic si de Misiune al Bisericii Ortodoxe Romane 1993.

ARRANZ M., L' *Eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale) con l´aggiunta del Leiturgikon (Messale),* Editrice Pontificia Università Gregoriana, Roma 1996.

DMITRIEVSKIJ A., *Ein Euchologium aus dem 4. Jahrhundert, verfasst von Serapion, Bishoff von Thmuis, Trudy*, Kievskoja duchovnoja akademija 2, Kiev 1894.

DMITRIEVSKIJ A., *Opisanie liturgitseskich rukopisej, τ. II, Εὐχολόγια*, Kiev 1901.

GOAR J., *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Paris 1646.

HABERTUS. I., *Ἀρχιερατικόν. Liber pontificalis Ecclesiae graecae. Nunc primum ex regiis mss. Euchologiis, aliisque probatissimis monumentis collectus, Latina interpretatione, notis ac observationibus antiquitatis ecclesiasticae plenissimis illustratus* , Parisiis 1643.

JOHNSON M. J., *The prayers of Serapion of Thmuis, A literary, liturgical and theological analysis* [Orientalia Christiana Analecta 249], Roma 1995.

MORINUS J., *Commentarius de sacris ecclesiae ordinationibus, secundum antiquos et recentiores Latinos, Graecos, Syros et Babylonios, in tres partes distinctus. In quo demonstratur orientalium ordinations,* Antverpiae 1695.

PARENTI ST. & VELKOVSKA EL., *Euchologii Barberini Gr. 336,* Omsk ^{3}2011.

RODOPOULOS E. PANTELEIMON, *The Sacramentary of Serapion,* Thessaloniki 1967.

WOBBERMIN G., *Altchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens nebst einem dogmatischen Brief des Bischofs Serapion von Thmuis* [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 17, 3b], Leipzig 1898.

WORDSWORTH J., *Bishop Sarapion's Prayer-Book: An Egyptian pontifical dated probably about A.D. 350-356,* London 1899.

Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθῆναι ³2014.

Ἀρχιερατικόν, ἐκδ. Πατριαρχικοῦ Ἱδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 2004.

Ἀρχιερατικόν, ἐν τῷ κατὰ τὰ Πατριαρχεῖα Ἑλληνικῷ τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1820.

Διατάξις τῆς θείας Λειτουργίας κατά τά Βατοπαιδινά Χειρόγραφα του ΙΔ΄αιώνα, με εισαγωγικά σχόλια υπό ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΣΚΑΛΤΣΗ, τ. Α΄, εκδ. Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου, Άγιον Όρος 2020.

Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς τυπογραφίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐν Βενετίᾳ ¹1850.

Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, εκδ. «Ἀστήρ», Ἀθῆναι 1992.

Εὐχολόγιον τὸ Μέγα, ἐν τῷ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τυπογραφείῳ, Κωνσταντινούπολη 1803.

ΖΕΡΒΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ (Ἱερομον.), *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου Φοῖνιξ, Venezia ⁶1891.

ΚΑΣΠΑΡΗ ΣΤ., *Το «Τακτικόν» της επισκοπής Καρπασέων και Αμμοχώστου*, Λευκωσία 2019.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΠΑΝ. (Πρωτοπρ.), ἐπιμελείᾳ, *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα*, εκδ. Μιχ. Ι. Σαλιβέρου, Ἀθῆναι 1927.

3. Κανονικολειτουργικές συλλογές

ACHELIS H., *Die ältesten Quellen des orientalischen Kirchenrechtes. Die Canones Hippolyti* [Texte und Untersuchungen 6, 4], Leipzig 1891, σσ. 38-137.

BOTTE D. B., *La tradition Apostolique*, *SC* 11 bis.

BOTTE D. B., «*La tradition Apostolique de Saint Hippolyte, essai de reconstitution*» [Liturgiewissenschaftliche Quellen und Furschungen 39], Münster 1963.

BRADSHAW P. F., *The Canons of Hippolytus* (english translation by C. Bebawi) [Alcuin/GROW liturgical study 2, Grove liturgical study 50], Nottingham 1987.

BRADSHAW P. F., JOHNSON M. E., PHILLIPS L. E., *The Apostolic Tradition, A commentary*, ed. Harold W. Attridge, Augsburg Fortress Publishers Minneapolis 2002.

BRADSHAW P. F., *Apostolic Tradition: A New Commentary,* Litourgical Press

Minnesota 2023.

CONNOLLY R. H., *Didascalia Apostolorum*, Oxford 1929.

COOPER J. and MACLEAN A. L., *The Testament of Our Lord, Translated into English from the Syriac*, Edinburgh 1902.

COQUIN R. G., «Les Canons d' Hippolyte», *PO* 31/2, 274-445.

DIX G., *Ἀποστολικὴ Παράδοσις. The treatise on the Apostolic Tradition of St. Hippolytus of Rome*, London 1937.

DUENSING H., *Der aethiopische Text der Kirchenordnung des Hippolyt,* Göttingen 1946.

EASTON B. S., *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Cambridge 1962.

FUNK FR. X., *Didascalia et Constitutiones Apostolorum,* vol. I-II, Paderbornae 1905.

GRANT SPERRY – WHITE, *The Testamentum Domini: Text for Students with Introduction, Translation and Notes* [Joint Liturgical Studies 19], Nottingham 1991.

HAULER E., *Didascaliae Apostolorum fragmenta Veronensia Latina; Accedunt canonum qui dicuntur Apostolorum et Aegyptiorum reliquiae,* Leipzig 1900.

HORNER G., *The Statutes of the Apostles,* London 1904.

LEGARD P.de, *Aegyptiatica,* Göttingen 1883.

METZGER M., *Les Constitutions apostoliques*, t. I-III, *SC* 320, 326, 336.

PÉRIER J and A, *Les 127 canons des apôtres: texte arabe, PO* 8/4, 554-710.

RAHMANI I. E., *Testamentum Domini Nostri Jesu Christi*, Moguntiae 1899.

TIDNER E., *Didascaliae apostolorum Canonum ecclesiasticorum Traditionis apostolicae versiones Latinae* [Texte und Untersuchungen 75], Berlin 1963.

TILL W. and LEIPOLDT J., *Der koptische Text der Kirchenordnung Hippolyts* [Texte und Untersuchungen 58], Berlin 1954.

4. Πατερικά

ΚΥΠΡΙΑΝΟΥ ΚΑΡΘΑΓΕΝΗΣ, *S. Thasci Caecili Cypriani opera omnia*, CSEL 31.

5. Δίκαιο

ΡΑΛΛΗ Γ. - ΠΟΤΛΗ Μ., *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων, τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν Ἱερῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ Τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων*, τ. Α'- Ϛ', Ἀθῆναι, 1852-1859 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση , ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθῆναι [2]1992) και νεότερη Β. Ρηγοπούλου, Θεσσσαλονίκη [3]2002.

ΡΑΛΛΗ Γ., Περὶ τῶν ἀξιωμάτων τῆς β ʹ καὶ γʹ πεντάδος κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, *ΕΕΠΑ* 15-17 (1920-1921), 93-95.

ΡΑΛΛΗ Γ., Περὶ τοῦ ἱερομνήμονος, *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών* 15-17 (1920-1921), 101-104.

KRUEGER, P., TH. MOMMSEN, R. SCHÖLL καί W. KROLL, *Corpus Iuris Civilis*, τ. I (επιμ. P. KRUEGER καί TH. MOMMSEN): Institutiones-Digesta, Βερολίνο 1963· τ. II (επιμ. P. KRUEGER): Codex Iustinianus, Ζυρίχη 1970· τ. III (επιμ. R. SCHÖLL καί W. KROLL): Novellae, Βερολίνο 1985.

JOANNOU, CCO, CSP, CPG: JOANNOU, P.-P., *Discipline générale antique (IIe-IXe s.)* [Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico Orientale, Fonti – fasc. IX], τ. I/1: Les canons des Conciles Oecuméniques (CCO) – τ. I/2: Les canons des Synodes Particuliers (CSP) – τ. II: Les canons des Pères grecs (CPG), Ρώμη 1962-1963.

LEUNCLAVIUS JOHANNES, *Iuris graeco-romani tam canonici quam ciuilis tomi duo*. impensis heredum Petri Fischeri, 1971

Β. Κατάλογοι Χειρογράφων

CANART P. – PERI V., *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della Biblioteca Vaticana* [Studi e Testi 261], Città del Vaticano 1970.

CANART P., *Bibliothecae apostolicae vaticanae. Codices manuscript recensiti. Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962. t. I*, In Bibliotheca Vaticana 1970.

Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum, 1861-1875, vol. 2, London 1877.

Catalogue of Additions to the Manuscripts in the British Museum, 1921-1925, vol. 3, London 1950.

Catalogue of Manuscripts in the British Museum, New Series Vol. I Part II, The Burney Manuscripts, London 1840.

DEVREESSE R., *Catalogue des manuscrits grecs II. Le fonds Coislin*, Paris 1945.

DEVREESSE R., *Codices Vaticani Graeci tomus III Codices 604-866,* In Bibliotheca Vaticana 1950.

EUSTRATIADES SOPHRONIOS AND ARCADIOS OF VATOPEDI, *Catalogue of the Greek manuscripts in the library of the monastery of Vatopedi on Mt. Athos* [Harvard theological studies 11], Harvard University Press, Cambridge 1924, Kraus Reprint, New York 1969.

EUSTRATIADES SOPHRONIOS AND SPYRIDON OF THE LAURA, *Catalogue of the Greek manuscripts in the library of the Laura on Mount Athos: with notices from other libraries* [Harvard theological studies 12], Harvard University Press, Cambridge 1925, Kraus Reprint, New York 1969.

GARDTHAUSEN V., *Catalogus codicum graecorum sinaiticorum*, E Typographeo Clarendoniano, Oxonii 1886.

JACOB A., «Les euchologes du fonds Barberini grec de la Bibliothèque Vaticane», *Didaskalia* 4 (1974), σσ. 131–222.

KAMIL M., *Catalogue of All Manuscripts in the Monastery of St. Catherine on Mount Sinai*, ed. Otto Harrasowitz, Wiesbaden 1970.

LAMBROS SP. P., *Catalogue of the Greek manuscripts on Mount Athos*, vol. I-II, at University Press, Cambridge 1895-1900.

MARTINI E., *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, v.1, Milano 1893.

OMONT H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale,* première partie, Paris 1886.

OMONT H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale,* seconde partie, Paris 1888.

OMONT H., *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale,* troisième partie, Paris 1888.

ROCCHI A., *Codices Cryptenses seu abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*, typis abbatiae Cryptae Ferratae, Tusculani 1883.

STEVENSON H. M., *Codices manuscripti Palatini graeci Bibliothecae Vaticanae*, Romae 1885.

WEITZMANN K.-GALAVARIS G., *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, Volume One: From the Ninth to the Twelfth Century*, ed. Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1990.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – ΚΕΡΑΜΕΩΣ Α., *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη, ἤτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. Β΄*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Κιρπάουμ, ἐν Πετρουπόλει 1894.

ΠΟΛΙΤΗ Λ., *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. Ἀρ. 1857-2500* [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 54], Γραφεῖον δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1991.

ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΑΛΚΙΒΙΑΔΟΥ, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ τυπογραφείου καὶ λιθογραφείου, Ἀθῆναι 1892.

ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη: ἤτοι ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν*, ἔκδ. Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Ἀθῆναι 1890.

Γ. Βοηθήματα

1. Ελληνόγλωσσα

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Ε., *Βαρβερινό Εὐχολόγιο gr 336 - Ἱστορία καί περιεχόμενο*, (Μεταπτυχιακή Μελέτη), Θεσσαλονίκη 2008.

ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ. Χ., *Ιστορία των χρόνων της Καινής Διαθήκης*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1985.

ΑΘΗΝΑΓΟΡΑ Μητρ. Παραμυθίας, «Νεώτεραι απόψεις περί της Διδασκαλίας, Διδαχής και Αποστολικών Διαταγών», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 32 (1933), σσ. 325-358 και 481-510.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Δ. Γ. - ΜΙΧΑΛΑΡΗ Π. Δ., *Ἡ Νομική Συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή καί ἕνα τεκμήριο*, τ. 1, έκδ. Εθνικό Ἵδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Αθήνα 1988.

ΒΑΚΑΡΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων*, διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1986.

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π. – MEYENDORFF P., «Ἰησοῦς Χριστός ὁ Μέγας Ἀρχιερεύς», στο «Το Μυστήριον της Ιερωσύνης», *Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Προκόπι Ευβοίας 19-21 Σεπτεμβρίου 2005*, Αθήνα 2006, σσ. 33-53.

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ Π., «Θέματα βιβλικής Θεολογίας: Βοήθημα για το μάθημα της Θεολογίας της Καινής Διαθήκης», *Διαθέσιμο στο: http://auth.academia.edu/PetrosVassiliadis, e-book,* Θεσσαλονίκη 2012.

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Λ., «Τὸ Ἰουδαϊκὸν Σάββατον», *Νέα Σιών* 15 (1920), σσ. 277-289.

ΒΕΛΛΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία*, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1980.

ΒΕΡΓΩΤΗ Γ., *Λεξικό Λειτουργικών και τελετουργικών όρων*, Θεσσαλονίκη 1988.

ΒΟΥΛΓΑΡΗ Χ., *Ἡ ἐν Χριστῷ τελείωσις τῆς θείας Οἰκονομίας κατά τὴν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολήν*, Αθήνα 1985.

ΒΟΥΛΓΑΡΗ Χ., «Το μυστήριον της Ιερωσύνης κατά την Αγ. Γραφήν», *Θεολογία* 62 (1991), σσ. 661-693.

ΒΟΥΤΣΗ ΘΕΟΦΑΝΗΣ Μ., *Λειτουργικὲς μαρτυρίες στοὺς βίους τῶν Ἁγίων*, (Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία), Θεσσαλονίκη 2010.

ΓΕΔΕΩΝ Μ., «Κοσμικοὶ τίτλοι καὶ τιμαὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 20 (1900), σσ. 86-88, 137-140.

ΓΙΑΓΚΟΥ Θ. Ξ., «Κανονικὲς μαρτυρίες περὶ χειροτονίας σὲ βίους Κυπρίων ἁγίων [Σπυρίδωνος Τριμυθοῦντος, Ἐπιφανίου Κύπρου, Ἰωάννου Ἐλεήμονος]», *Ἀντικήνσωρ, Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωϊάνου γιὰ τὰ ὀγδοηκοστὰ γενέθλιά του*, τόμ. 1ος, ἐκδ. Ἀντ. Ν. Σάκκουλα, Ἀθήνα 2013, σσ. 299-315.

ΓΙΑΓΚΟΥ Θ. Ξ., *Κανόνες και λατρεία*, εκδ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 2001.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩΗΛ, *Γένεσις, Ἔξοδος, Λευϊτικόν. Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο΄*, τ. 1, Αθήνα ^{4}1986.

ΓΚΑΒΑΡΔΙΝΑ Γ. Χ., *Νομοκανονικὲς Διατάξεις περὶ τοῦ ζητήματος τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2013.

ΓΛΑΒΙΝΑΣ ΑΠ., «Μητροπολίται Θεσσαλονίκης κατά τόν ιζ' αιώνα», *ΕΕΘΣ* 22 (1977), σσ. 73-163.

ΓΟΥΛΟΥΛΗ ΣΤ., *Αντώνιος Λαρίσης. Εγκώμιο εις τον άγιο Κυπριανό Λαρίσης*, Λάρισα 1991.

ΓΡΑΤΣΕΑ Γ., *Τὸ Σάββατον ἐν Κουμρὰν καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ*, Ἀθῆναι 1971.

GETCHA Ι., «Ἡ Ἀκολουθία τῆς ἐπισκοπικῆς χειροτονίας στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία», *Θεολογία* 85/3 (2014), σσ. 7-23.

ΔΑΝΙΗΛΙΔΗ Διακ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *Η χειροτονία του Επισκόπου κατά τας αναγινωσκομένας ευχάς*, εκδ. Τέρτιος, Κατερινη 1989.

ΔΕΛΙΚΑΝΗ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ, *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος, ἤτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακείου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου, 1564-1863*, Κωνσταντινούπολη 1905, σσ. 782-783.

ΔΗΜΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, *Ο θεσμός της ιερωσύνης στην Παλαιά Διαθήκη*, Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 2019.

ΖΑΡΡΑ Κ., *Ιστορία της εποχής της Καινής Διαθήκης*, εκδ. Έννοια, Αθήνα 2008.

ΖΕΡΛΕΝΤΗ Π., «Χρύσανθος Λακεδαιμονίας», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 3 (1919), σσ. 224-229.

ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΗ, *Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1965.

ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΗ, «Ὁ συνοδικὸς θεσμός, ἱστορικὰ, ἐκκλησιολογικὰ καὶ κανονικὰ προβλήματα», *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς τὸν Μητροπολίτην Κίτρους Βαρνάβαν ἐπί τῇ 25ετηρίδι τῆς ἀρχιερεατείας του*, Ἀθῆναι 1980, σσ. 163-190.

ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ Μητρ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, «Ο αριθμός των επισκόπων», *Ορθοδοξία* 5 (1930), σσ. 93-96.

ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ Μητρ. ΓΕΝΝΑΔΙΟΥ, «Τὸ ἀξίωμα τῶν ἐπισκοπιανῶν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους», *Ορθοδοξία* 15 (1940), σσ. 334-336.

ΘΕΟΔΩΡΙΔΗ ΙΩΑΝΝΗ, *Η εκλογή των επισκόπων κατά τους καταστατικούς χάρτες της εκκλησίας της ελλάδος. Κρίσεις και σχόλια με βάση την κανονική παράδοση της Εκκλησίας*, (Μεταπτυχιακή μελέτη), Θεσσαλονίκη 2003.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε., «Τα λειτουργικά στοιχεία της "Αποστολικής Παραδόσεως του Ιππολύτου"», *Εφημέριος* 9-10 (1978), σσ. 237-240, 269-271, 301-304.

ΙΒΗΡΙΤΟΥ ΙΩΑΚΕΙΜ, «Ἱλαρίωνος Κιγάλα Ὁμολογία πίστεως καὶ Κεφάλαια τινα τῆς ἐν Λευκωσίᾳ τῆς Κύπρου συνόδου 1668», *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 4 (1920), σσ. 581-589.

ΙΩΑΝΝΙΔΗ Αρχ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Ἡ ἱερωσύνη κατά την Πατερική Παράδοση», «Τὸ μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης», *Πρακτικὰ Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων,* Ἀθῆναι 2006, σ. 131-173.

ΙΩΑΝΝΟΥ ιερομ. ΘΕΟΦΙΛΟΥ, *Μνημεῖα Ἁγιολογικά*, τυπ. Φοίνικος, Βενετία 1884.

ΚΑΪΜΑΚΗ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, «Οι γιορτές του Ισραήλ», *Εισηγήσεις στο Η΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, «Το Χριστιανικόν Εορτολόγιον»*, 18-20 Σεπτεμβρίου 2006, Βόλος.

ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ ΠΑΝ. ΛΑΖ., «Τρία ΧΦΦ "Πατριαρχικά" Εὐχολόγια: Paris, Coislin 213, Grottaferrata Γ. β. Ι, Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος 662. Ἱστορικοκριτικὴ προσέγγιση», στο *Γηθόσυνον σέβασμα. Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Μ. Φουντούλην (+2007)*, τ. Α', εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 867-868.

ΚΑΛΑΝΤΖΑΚΗ Σ., *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 2006.

ΚΑΛΑΝΤΖΑΚΗ Σ., *Ἑρμηνεία περικοπῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, ἐκδ. Π. Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1999.

ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, *Η «Χρονογραφία» του Θεοφάνους Ομολογητού καί η «Ιστορία Σύντομος» του πατριάρχου Νικηφόρου Α΄. Σύγκριση των κειμένων για την εικονομαχία στα χρόνια του Λέοντος Γ΄*, (Μεταπτυχιακή μελέτη, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών), ΑΠΘ 2015.

ΚΑΛΠΑΚΗ ΒΑΣ., «Η Λειτουργική τάξη των χειροθεσιών του κατώτερου κλήρου στην Ορθόδοξη Εκκλησία», *Κόσμος - Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας και Χριστιανικού Πολιτισμού*, Μονογραφίες 13, ΑΠΘ, 2022.

ΚΑΛΠΑΚΗ ΒΑΣ., *Η εις πρεσβύτερον χειροτονία στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ιστορική εξέλιξη καί λειτουργική τάξη*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2019.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Ἀποστόλου Παύλου πρὸς Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολοσσαείς, Φιλήμονα [Ἑρμηνεία Καινῆς Διαθήκης 10]*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992.

ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Μελέτες ερμηνείας και θεολογίας της Καινής Διαθήκης*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1990.

ΚΑΡΑΪΣΑΡΙΔΗ ΚΩΝ. Χ., *Ἡ Διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου*, εκδ. Ἄθως, Ἀθήνα 2018.

ΚΑΡΑΛΗ ΗΛΙΑ (Πρωτοπρ.), *Το μυστήριο της ιεροσύνης στη μέση και ύστερη περίοδο του Βυζαντίου: τελετουργική και αισθητική θεώρηση*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2019.

ΚΟΝΙΔΑΡΗ ΓΕΡ. Ι., «Περὶ συμμετοχῆς τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὴ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἐπισκόπων. Γνωμοδοτικὸν ἱστορικοκανονικὸν σημείωμα», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 48 (1965), σ. 176.

ΚΟΝΙΔΑΡΗ ΓΕΡ. Ι., *Ἡ φερομένη διαφορὰ μορφῶν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος ἐν τῷ ἀρχικῷ Χριστιανισμῷ*, Ἀθῆναι 1952.

ΚΟΝΙΔΑΡΗ ΓΕΡ. Ι., «Περὶ τοῦ τοπικοῦ καὶ χρονικοῦ περιορισμοῦ ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὅρου ''ἐπίσκοποι καὶ διάκονοι'' καὶ τῆς σημασίας του διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῶν πηγῶν τοῦ πολιτεύματος τῆς ἀρχεγόνου Ἐκκλησίας», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 36 (1961), σσ. 215-230.

ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΣΟΦΙΑ, «Περὶ τοῦ καθ᾽ ἑαυτὸν βίου ὡς ἀπ᾽ ἄλλου προσώπου. Παρατηρήσεις στην αυτοβιογραφία του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου», *Hellenika* 58 (2008), σσ. 279-291.

ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ Θ. (Πρεσβ.), «Η Λειτουργική ερμηνευτική (Μυσταγωγικά υπομνήματα) από τον ΣΤ' έως τον ΙΒ' αιώνα», *Πρακτικά ΙΒ' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου*, Ἀθῆναι 2014, σσ. 253-278.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ Κ. Ν., *Ὁ βίος καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ ἁγίου Ἐπιφανίου Κωνσταντίας*, στο *Ὁ ἅγιος Ἐπιφάνιος Κωνσταντίας πατὴρ καὶ διδάσκαλος τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἁγία Νάπα-Παραλίμνι 2012.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Μ., «Ο θεσμός της ιερωσύνης στην Παλαιά Διαθήκη, *Το Μυστήριον της Ιερωσύνης, Εισήγηση στο Ζ΄ Πανελλήνιο Λειτουργικό*

Συμπόσιο Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Ν. Προκόπιον Ευβοίας, Σεπτέμβριος 2005, σσ. 55-68.

ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἡ ἱερά παράδοση γιὰ τὸ «γόνυ κλίνειν». Θεολογικὴ ἀναφορὰ στό ἰουδαϊκό Σάββατο καὶ στὴν ἡμέρα τοῦ Κυρίου*, Πάτρα 2000.

ΛΑΜΠΑΚΗ ΣΤΕΛΙΟΥ, «Ὑπερφυσικὲς δυνάμεις, φυσικὰ φαινόμενα καὶ δεισιδαιμονίες στὴν Ἱστορία τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σσ. 77-100.

ΛΑΜΠΡΟΥ Σ., «Ενθυμήσεων ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7 (1910), σ. 178

ΛΑΜΠΡΟΥ Σ., «Σύμμικτα», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 18 (1924), σ. 306.

ΛΑΤΑ Αρχιμ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, *Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία*, τ. 1ος, ἐν Ἀθήναις 1883, σσ. 192-193.

ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΟΥ Β., *Εκκλησιαστικά αξιώματα και υπηρεσίες στήν πρώιμη και μέση Βυζαντινή περίοδο* [Forchungen zur Byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe, 8], Αθήνα-Κομοτηνή 1996.

ΜΑΚΡΗ ΣΠ., *Επίτομη Ποιμαντική*, Αθήνα 1953.

ΜΑΝΤΖΟΥΝΕΑ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ (Πρωτοπρ.), *Περὶ τῆς ἐκλογῆς καὶ καταστάσεως τῶν ἀρχιερέων ἀπὸ τῶν Ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι σήμερον*, Ἀθῆναι 1990.

ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ Γ., *Ιστορία της Ορθόδοξης Θεολογίας και Πνευματικότητας, Σημειώσεις από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις*, εκδ. Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων, Θεσσαλονίκη 2022.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν. Α., *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β΄* [Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 3], εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1999.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν. Α., *Ο Προτεσταντισμός*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016.

ΜΑΤΣΟΥΚΑ Ν. Α., *Ορθοδοξία και αίρεση στους εκκλησιαστικούς συγγραφείς του Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄ αιώνα*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992.

ΜΙΛΟΣΕΒΙΤΣ Ν., *Ἡ θεία εὐχαριστία ὡς κέντρον τῆς θείας λατρείας. Ἡ σύνδεσις τῶν μυστηρίων μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 2005.

ΜΟΛΕΣΚΗ Λ., *Τα ιερά σκεύη και άμφια και οι λειτουργικοί συμβολισμοί τους, (Μεταπτυχιακή Μελέτη)*, Θεσσαλονίκη 2007.

ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Ἡ οὐσία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Συμβολὴ εἰς τὰ θεμελιώδη προβλήματα τοῦ Κανονικοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1977.

ΜΠΑΡΑΜΟΣΗ ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ, *Το Κοπτικό Κανονικό Δίκαιο από τον 5ο αι. μ.Χ. μέχρι και τον 11ο αι. μ.Χ.* (Μεταπτυχιακή μελέτη που υποβλήθηκε στη Θεολογική Σχολή του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου), Αθήνα 2020.

ΝΑΣΣΗ ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (Πρωτοπρ.), «Ανιχνεύοντας αρχαϊκές μαρτυρίες για τη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας της Σμύρνης. Οι χειροθεσίες του αγίου Πολυκάρπου», υπό έκδοση στα *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ἅγιος Πολύκαρπος Σμύρνης: Γραμματεία, Ἱστορία καί Τέχνη», 21-22 Φεβρουαρίου 2020.*

ΝΑΣΣΗ ΙΩΑΝΝΟΥ – ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (Πρωτοπρ.), *Ἡ τελεσιουργία τοῦ Μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας. Κανονικὴ διδασκαλία καὶ Λειτουργικὴ πράξη* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικά 5], εκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη 2007.

ΝΕΑΣ ΣΜΥΡΝΗΣ Μητρ. ΣΥΜΕΩΝ, «Ὁ Ἐπίσκοπος, οἱ Πρεσβύτεροι καὶ οἱ Διάκονοι», «Τὸ μυστήριον τῆς Ἱερωσύνης», *Πρακτικὰ Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, Ἀθῆναι 2006, σσ. 217-232.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τὰς ἑπτὰ καθολικὰς ἐπιστολὰς τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων Ἰακώβου, Πέτρου, Ἰωάννου καὶ Ἰούδα*, Ἐνετίησιν 1806.

ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τάς ΙΔ΄ ἐπιστολάς τοῦ ἀποστόλου Παύλου*, εκδ. Ορθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 1990.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ (Πρωτοπρ.), *Κληρικοί και λαϊκοί ως λαός του Θεού στον Άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2011.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΗΛΙΑ, *Παραδόσεις Ἀρχαιολογίας τῆς Παλαιστίνης καὶ Βιβλικῆς θεσμοθεσίας*, Ἀθήνα 1984, σ. 384 ἑξ.

ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Ἡ Ἐκκλησία τῶν προφητῶν. Τὸ προφητικὸν χάρισμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν δύο πρώτων αἰώνων*, εκδ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1979.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΘΩΜΑ, *Λέων Ἀλλάτιος, Χῖος 1588 - Ρώμη 1669:* [Σύμμικτα Ἀλλατιανά], Ἀθήνα 2007.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ, *Διάταξις τῆς τοῦ Πατριάρχου Λειτουργίας πῶς γίνεται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθῆναι 1890.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ (Πρεσβ.), «Τελετουργικά», *Ἐνατενίσεις* 13 (Ιανουάριος-Απρίλιος 2011), σ. 84.

ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΘ., *Ἡ περὶ ἱερωσύνης διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Συμεὼν Θεσσαλονίκης (διδακτορική διατριβή)*, ἐκδ. Ἱ. Μ. Ἱερισσοῦ, Ἁγίου Ὄρους καὶ Ἀρδαμερίου, Θεσσαλονίκη 1985.

ΠΑΡΙΣΙΔΗ ΙΑΚΩΒΟΥ (Ἀρχιμ.), *Ἀρχιερεὺς καὶ ἀρχιερωσύνη κατὰ τὴ λειτουργικὴ διδασκαλία τοῦ Συμεὼν Θεσσαλονίκης* (Μεταπτυχιακὴ Μελέτη ὑποβληθεῖσα στὸ Τμῆμα Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ., Σύμβουλος Καθηγητὴς Ἀρχιμ. Νικόδημος Σκρέττας), Θεσσαλονίκη 2012.

ΠΑΤΣΑΒΟΥ ΗΛΙΑ Ι., *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Αθήναι 1973.

ΠΗΛΙΛΗ (Ἐπισκόπου Κατάνης) ΙΑΚΩΒΟΥ (ΓΕΩΡΓΙΟΥ), *Ἡ Χριστιανικὴ Ἱερωσύνη (ἀπὸ Ἱστορικῆς Ἀπόψεως τῶν Δέκα Πρώτων Αἰώνων μ.Χ.)*, ἐκδ. «Ἡλίας Καμπανᾶς», Ἀθήνα 1988.

ΠΗΛΙΛΗ Ι. επισκ. Κατάνης, *Τίτλοι, «ὀφφίκια» καὶ ἀξιώματα ἐν τῇ Βυζαντινῇ Αὐτοκρατορίᾳ καὶ τῇ Χριστιανικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, εκδ. ΑΣΤΗΡ, Ἀθήνα 1985.

ΡΑΛΛΗ Κ., Περί του ιερομνήμονος, *Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών* 15-17 (1920-1921), σσ. 101-104.

ΣΕΡΓΙΔΟΥ ΠΙΠΗ ΕΥΣΕΒΙΑ, *Τα μυστήρια της Ορθοδόξου Εκκλησίας κατά τον Άγιο Συμεών Θεσσαλονικής. Ιστορικολειτουργική και τελετουργική προσέγγιση*, (Μεταπτυχιακή Μελέτη υποβληθείσα στο τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας), ΑΠΘ 2015.

ΣΚΡΕΤΤΑ Ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, «Η Κυριακή», στον τόμο «Το Χριστιανικόν Εορτολόγιον», [*Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15]*, Αθήνα 2007, σσ. 265-321.

ΣΚΡΕΤΤΑ Ἀρχιμ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ, *Ἡ θεία Εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολλυβάδων* [Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 7], ἐκδ. Μυγδονία, Θεσσαλονίκη [3]2008.

ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ Β., Ιστορία των επισκοπικών τίτλων, *Θεολογία* 23 (1952), σσ. 169-190, 342-366.

ΣΤΕΦΑΝΙΔΗ Β., Ιστορία των επισκοπικών τίτλων, *Θεολογία* 24 (1953), σσ. 169-173.

ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ ΒΑΣ. Π., *Πρώτη ἐπιστολὴ Πέτρου* [Ἑρμηνεία Καινῆς Διαθήκης 15], εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1980.

ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΟΥ, «Τάξις γινομένη ἐπὶ χειροτονίᾳ ἐπισκόπων ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1 (1917).

SIMIC K., *Λειτουργικὴ Ἑρμηνευτικὴ κατὰ τά Ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα,* διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 2012.

ΤΑΓΑΡΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ, *Λειτουργικά στοιχεία στο εργο των αποστολικών διαταγών,* (Μεταπτυχιακή Μελέτη), Θεσσαλονίκη 2010.

ΤΟΜΑΣΟΒΙΤΣ ΜΙΚΡΟ, *Ο Μελχισεδέκ και το μυστήριον της Ιερωσύνης του Ιησού Χριστού*, Κέντρον μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία Κυπρος 1990.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., *Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτὴρ τῆς Χριστιανικής λατρείας Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς λατρείας*, «Ὁ Σωτήρ», Ἀθήνα 1962.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκκλησίας*, τ. Γ΄, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι 1961.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., Ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν ἐπισκόπων, *ανάτυπον από ΕΕΘΣΠΑ*, Αθῆναι 1956.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., *Λειτουργικοί τύποι Αἰγύπτου και Ἀνατολῆς*, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1961.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, τ. Α΄, εκδ. «Ὁ Σωτήρ», Ἀθῆναι [2]1998.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., *Τάξεις χειροθεσιῶν καὶ χειροτονιῶν*, *Θεολογία* 19 (1948), σσ. 451-465, 619-649.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ. Ν., *Ὑπόμνημα εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, Ἀθῆναι [2]1977.

ΤΣΟΜΠΑΝΗ ΤΡ., *Ἡ γονυκλισία*, Θεσσαλονίκη 2000.

ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Η έννοια της ογδόης Ημέρας στη λατρεία της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2003.

ΦΙΛΙΑ Γ. Ν., *Παράδοση καὶ ἐξέλιξη στὴ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2006.

ΦΙΛΙΑ Γ.Ν., «Το Βαρβερινόν Ευχολόγιο 336 (Codex Vaticanus Barberinianus graecus 336)», *Θεολογία* ΞΑ' (1990), σσ. 396-416.

ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., *Οἱ Βυζαντινοί ἀσκητικοὶ καὶ πνευματικοὶ πατέρες*, Θεσσαλονίκη 1992.

ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., *Τό σῶμα τοῦ ζῶντος Χριστοῦ*, μτφρ. Ἰ. Κ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀθήνα 1999.

ΦΟΥΓΙΑ ΜΕΘΟΔΙΟΥ Γ. Μητροπολίτου Πισιδίας, πρώην ἀρχιεπισκόπου Θυατείρων καὶ Μεγάλης Βρετανίας), *Ὀρθοδοξία, Ῥωμαιοκαθολικισμὸς καὶ Ἀγγλικανισμός*, (μτφρ. Χρ. Γιαννούλας), εκδ. «Νέα Σύνορα», Ἀθήνα 1996, σσ. 342-343.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *«Ιστορική εξέλιξη και τάξη των χειροτονιών»*, Τελετουργικά θέματα, τ. 3, Αθήνα 2007, σ. 234.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., «Ἱστορικὴ ἐξέλιξις καὶ τάξις τῶν χειροτονιῶν», *Τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης, Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων*, 19-20 Σεπτεμβρίου 2005, Ἱερὸν Προσκύνημα Ἁγίου Ἰωάννου Ρώσσου (Ν. Προκόπιον Εὐβοίας), Κλάδος Ἐκδόσεων τῆς Ἐπικοινωνιακῆς καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος [Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 12], Ἀθῆναι 2006, σσ. 175-194.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1976

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., «Ἡ διάταξις τῆς Θείας Λειτουργίας τοῦ ἁγίου Φιλοθέου τοῦ Κοκκίνου», στό *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τοῦ ἐν ἁγὶοις πατρὸς ἡμῶν Φιλοθέου Ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Θεσσαλονικέως (14-16 Νοεμβρίου 1983)*, Θεσσαλονίκη 1986.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Θέματα Εὐχολογίου* [Κείμενα Λειτουργικῆς, τεῦχ. Β΄], εκδ. Μέλισσα, Θεσσαλονίκη 1985.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Τελετουργικά θέματα*, [Σειρά «Λογική Λατρεία» 12], ἐκδ. Αποστολική Διακονία, Αθήνα 2002.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι. Μ., *Τὸ ἅγιον Πνεῦμα ἐν τῇ λειτουργικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμου* «Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» τοῦ Σεμιναρίου Θεολόγων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1971.

ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΥ Μ., Πότε τὸ Πατριαρχεῖον ἐγκατέστη ἐν Φαναρίῳ, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 2 (1881-1882), 780.

ΧΑΣΤΟΥΠΗ ΑΘ., *Εισαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη,* εκδ Έννοια, Θεσσαλονίκη 2017.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝ. Κ., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία,* τόμ. Α', εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη ²1998.

ΧΡΗΣΤΟΥ ΠΑΝ., *Ελληνική Πατρολογία,* τ. Α', εκδ. Το Βυζάντιον, Θεσσαλονίκη 1977.

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., «Ἡ ἐν ταῖς χειροτονίαις Ἀποστολικὴ διαδοχή», *Ἐκκλησία* 12 (1934), σσ. 243-246, 260-263.

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, μητροπολίτου Ἐδέσσης, Πέλλης καί Ἀλμωπίας, *Ἡ θέση τῶν λαϊκῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ποιμένων τῆς Ἐκκλησίας,* Ἔδεσσα 1988.

2. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΑ

ALASTAIR CAMPBELL, *The Elders: Seniority within Earliest Christianity,* Studies of the New Testament and its world, Edinburgh 1994.

ALEXANDER P. J., The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958.

ALEXOPOULOS STEFANOS AND JOHNSON MAXWELL, *Introduction to Eastern Christian Liturgies,* Liturgical Press, Minnesota 2022.

ALLAN M.W.T., *The priesthood in Ancient Israel with special reference to the status and function of the Levites*, Διδακτορική Διατριβή, Glaskow 1971.

ALLEN PAULINE and NEIL BRONWEN, *Maximus the Confessor and His Companions: Documents from Exile,* Oxford University Press, New York 2002.

ALTANER B., *Patrologie,* Freiburg 1958.

ANDRIEU M. - COLLOMP P., «Fragment sur papyrus de l' anaphore de saint Marc», *Revue des Sciences Religieuses* 8 (1928), σσ. 489 – 515.

ARRANZ M., «Les Sacrements de L' ancien euchologe constantinopolitain», *OCP* 48 (1982), σ. 284-335.

AUCHER G., «La versione armena della Liturgia du S. Giovanni Crisostomo», στο *ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΚΑ, studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo* (a curo del comitato per il XVe centenario della sua morte, Roma 1907), Roma 1908.

AUVRAY PAUL, «Jean Morin (1591-1659)», *Revue Biblique* 66 (1959), σσ. 397-414.

AUZÉPY MARIE – FRANCE, *La Vie d'Etienne le Jeune par Etienne le diacre. Introduction,* édition et traduction, Variorum, Λονδίνο 1997.

AWIKE O D.Z., *L' ordination episcopale de l' Eglise Melkite,* Cite du Vatican 1994.

BALFOUR DAVID, *Αγίου Συμεών Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1416/17-1429) Ἔργα Θεολογικά, Β4 Ἐπιστολὴ πρὸς ἐπισκοπὰς* [Ανάλεκτα Βλατάδων 34], Θεσσαλονίκη 1982.

BÂRLEA O., *Die Weihe der Bischöfe, Presbyter und Diakone in vornicänischer Zeit,* Rumänische Akademische Gesellschaft, Munich 1969.

BARLET J. V., «The Ordination Prayers in the Ancient Church Order», *Journal of Theological Studies* 17 (1916), σσ. 248 -256.

BARLET J. V., *Church life and church order during the first four centuries,* London 1943.

BARTON JOHN and MUDDIMAN JOHN, *The Oxford Bible commentary,* Oxford University Press, Oxford 2001.

BAUDISSIN WOLF W.G., *Die Geschichte des alttestamentlichen Priestertums,* Verlag von S. Hirzel, Leipzig 1889.

BIDEZ J. - F. WINKELMANN, *Philostorgius Kirchengeschichte mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines Arianischen Historiographen,* GCS 21, Berlin ^{3}1981.

BIGGERSTAFF M., «The Anointing of Aaron: The Process by Which He Became Holier than His Sons», *Studia Antiqua* 7, 2 (2009), σσ. 33-47.

BLENKINSOPP JOSEPH SAGE, *Priest, Prophet. Religious and Intellectual Leadership in Ancient Israel*, Louisville 1995.

BONY P. and DELORME J., *Le ministère et les ministers selon le Nouveau Testament.* Dossier Exégétique et réflexion théologique, Ed. Du Seuil, Paris 1974.

BOTTE B. D., «L' origine des Canons d' Hippolyte», στο *Melanges en l' honneur de Monseigneur Michel Andrieu,* Strasbourg 1956, σσ. 53-63.

BOTTE B. D., *Collegiate Character of the Presbyterate, στο The Sacrament of Orders,* Aquin Press, London 1962.

BOTTE B., «La formule d' ordination «la divine grace» dans les rites orientaux», *L' Orient Syrien* 2 (1957), σσ. 285-296.

BOUSSET W., *Kyrios Christos*, Göttingen 1965.

BRADSHAW P. F., *Ordination Rites of the Ancient Churches of East and West,* ed. Pueblo Publishng Company, New York 1990.

BRADSHAW P. F., *Rites of Ordination: Their History and Theology,* Liturgical Press, Collegeville, Minnesota 2013.

BRADSHAW P. F., *The Search for the Origins of Christaian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy,* New York – Oxford ²2002.

BRAKMANN H., «Die altkirchlichen Ordinationsgebete Jerusalems», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 47 (2004), σσ. 108-127.

BRAKMANN H., «Metrophanes von nyssa und die ordnungen der byzantinisch-griechischen Bischofsweihe», *στο Hairesis,* Festschrift K. Hoheisel, Münster 2002, σσ. 303-326.

BRAKMANN H., «Zur Evangeliar- Auflegung bei der Ordination koptischer Bischöfe», *στο* ΕΥΛΟΓΗΜΑ: *Studies in Honor of Robert Taft*, SJ, εκδ. Ephrem Carr et al. [*Studia Anselmiana* 110], σσ. 53-69.

BRENT ALLEN, *Hippolytus and the Roman Church in the Third Century*, εκδ. Brill, Leiden 1995.

BRIGHTMAN F. E., «The Sacramentary of Serapion of Thmuis» vol. I, *Journal of Theological Studies* 1 (1900), σσ. 89-90.

BROOKS W., «The Perpetuity of Christ's Sacrifice in the Epistle to the Hebrews», *Journal of Biblical Literature* 89 (1970), σσ. 205-214.

BROWNING R., *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570,* v. 18, (Dumbarton Oaks Studies 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18) Washington D.C. / Nicosia 1993.

BUCCA D., L' «Euchologium Bessarionis» Crypt. Γ.Β.Ι. Note paleografiche, codicologiche, testuali, *Studi sui manoscritti del Cardinale a Venezia e in Europa*, Brepols Publishers 2021, σσ. 367-404.

CASALINI N., «Ebr. 7, 1-10: Melchisedek prototipo di Cristo», *Studii biblici franciscani liber annuus* 34 (1984), σσ. 149-190.

CHRISTOPH SCHÖNBORN, «Sophrone de Jérusalem: vie monastique et confession dogmatique», *Theologie Historique* 20, (1972), σσ. 83-95, 199-200.

CLEMENT O., «Gregoire de Chypre: De l' ekporese du Saint Esprit», *Istina* 17 (1972), σσ. 443-456.

CODY AELRED, *A History of Old Testament Priesthood* [Analecta Biblica 35], Rome 1969.

COLSON J., «L' évêque dans la Didascalie des Apôtres», *«La Vie Spirituelle», Supplémen* 18 (1951), σσ. 271-290.

COLSON J., *L' évêque dans les communautés primitives tradition paulinenne et tradition johannique de l' episcopat des origins à saint Irénée,* [Unam Sactam 21], Paris 1951.

COLSON J., *Ministre de Jésus- Christ ou le sacerdoce de l' Evangile, Beauchesne,* Paris [4]1966.

CONGAR Y., DUPUY B., CHATRUE A., *«L' épiscopat et l' Eglise universelle»,* [Unam Sanctam 39], Paris 1962.

CONNOLY H. R., *«The So-called Egyptian Church order and Derived Documents»,* v. 8, Wipf and Stock Publishers 2004.

CONNOLY H. R., *Didascalia Apostolorum: The Syriac Version translated and accompanied by the Verona Latin Fragments*, with an inroduction and notes with new foreword and Bibliography by C. Hanson, Wipf and Stock Publishers 2009.

CONNOLY H. R., «The ordination prayer of Hippolytus», *Journal of Theological studies* 18 (1917), σ. 55 εξ.

CONNOLY R., «The use of the Didache in the Didascalia», *Journal of Theological Studies* 25 (1924), σσ. 151-153.

CONSTANTINIDES C. N., «The Protopapas Laurentios Dalephantos, A Scribe in 16th Century Famagusta (With 2 Plates)», *Δωδώνη* 17, I (1988) 169-177.

CONSTANTINIDES C. N., BROWNING R., *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* (Dumbarton Oaks Studies 30/Texts and Studies of the History of Cyprus 18), Washington D.C. / Nicosia 1993.

CONYBEARE O. - WARDROP O., «The Georgian Version of the Liturgy of St. James», *Revue del' Orient Chrétien* 7 (1913), σ. 39εξ..

COPPENS J., *L'imposition des mains et les rites connexes dans le Nouveau Testament et dans l'église ancienne,* Etude de théologie positive, Paris 1925.

CURTISS SAMUEL IVES JR., *The Levitical Priests: A Contribution to the Critisism of the Pentateuch*, Edinburgh 1877.

CUSTER J., «Priesthood's pledge. Eucharistic and Tradition in the Byzantine rite of Ordination», *Gregorianum* 88.22 (2007), σσ. 373-386.

DARROUZÈS J., «Autres manuscrits originaires de Chypre», *REB* 15 (1957), σσ. 131-168.

DARROUZÈS J., «Textes synodaux chypriotes», *REB* 37 (1979), 5-122.

DARROUZÈS J., «Ekthesis Nea: Manuel des pittakia du XIVe siècle», *REB* 27 (1969), σσ. 5-127.

DARROUZÈS J., *Recherches sur les οφφίκια de l' eglise byzantine,* [Archives de l' Orient chretien 11], Paris 1970.

DOZEMAN TH., *Holiness and Ministry: A Biblical Theology of Ordination,* New York-Oxford 2008.

ENGEBERDINGS H., «Zum Papyrus 465 der John Rylands Library zu Manchester», *Oriens Christianus* 42 (1958), σσ. 68-76.

FERGUSON E., «Laying on of Hands: Its Significance in Ordination», *Journal of Theological Studies* 26 (1975), σσ. 1-12.

FILIMON FLORIN, «The Prediction Method by Means of the Holy Gospel and the Psalter: *α* Late Byzantine Case of a Reassigned Geomantic Text», στὸ *Savoirs pridictifs et techniques divinatoires de l'Antiquitι tardive à Byzance, Paul Magdalino καὶ Andrei Timotin* επιμ., Seyssel: La Pomme d'Or, 2019, 235-301.

FRERE W. H., «Early Ordination Services», *Journal of Theological Studies* 16 (1915), σσ. 323-371.

GARRET DUANE, *Rethinking Genesis: The Sources and Authorship of the First Book of the Pentateuch,* Ross-shire ²2000.

GASTGEBER CHRISTIAN, Confessions Fidei im Patriarchatsreregister von Konstantinopel (14 Jahrhundert), στο Monographies 51, *L' Union à L' Épreuve du Formulaire Professions de foi entre Églises d' orient et d' Occident (xiii- xviii siecle),* Peteers 2016, σσ. 145 - 189.

GRABBE LESTER L., *Priests, Prophets, Diviners, Sages, A Socio-Historical Study of Religious Specialists in Ancient Israel*, Valley Forge, 1995.

GSCHWIND L., «Die liturgischen Farben. Die Liglingsfarbe der Kirche», *Cottesdienst* 22 (1991), 176.

GUNNEWEG ANTONIUS, «Leviten und Priester. Hauptlinien der Traditionsbildung und Geschichte des israelisch-jüdischen Kultpersonals», [*FRLANT* 89], Göttingen, 1965.

GY P. M., «Ancient Ordination Prayers», *Studia Liturgica* 13 (1979), σσ. 70-93.

HAELST J. VAN, «Une nouvelle reconstitution du Papyrus liturgique de Dêr-Balyzeh», *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 45 (1969), σσ. 444-445.

HANSENS J., «La forme sacramentelle dans les ordinations sacerdotales de rit grec», *Gregorianum* 1924, σσ. 208-277.

HANSSENS J. M., *«La liturgie d' Hippolyte: Ses documents, son titulaire, ses origins et son charactère»*, OCA 155, Roma 1959.

HANSSENS J., «Les oraisons sacramentelles des ordinations orientales», *OCP* 18 (1952), σσ. 297-318.

HARAN MENAHEM, *Temples and Temple-Service in Ancient Israel. An Inquiry into the Character of Cult Phenomena and the Historical Setting of the Priestly School*, Clarendon Press, Oxford 1978.

HARNACK VON., *Die Quellen der sogenannten Apostolischen Kirchenordnung, TU* 2, 5, Leipzig 1886.

HARNACK A. VON, *Lehre der Zwölf Apostel*, nebst Untersuchungen zur ältesten Geschichte der Kirchenverfassung und des Kirchenrechts, *TU* 2, 1 Leipzig 1893.

HARTNUP KAREN, *On the Beliefs of the Greeks. Leo Allatios and Popular Orthodoxy*, [Medieval Mediterranean 54], Boston 2004.

HAUER C.E., «Who was Zadok», *JBL* 82, 1 (1963), σ. 89-94.

HEIL G. und RITTER A. M., *Corpus Dionysiacum II: Pseudo-Dionysius Areopagita, De Coelesti Hierarchia, De Ecclesiastica Hierarchia, De Mystica Theologia, Epistulae* [Patristische Texte und Studien 36], Berlin – New York 1991.

HOFFMAN L. A., «Jewish Ordination on the Eve of Christianity», *Studia Liturgica* 13, 2-4 (1979), σσ. 11-41.

HORT F. J. A, *The Christian Ecclesia,* London 1897.

HUNGER H. et KRESTEN O., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, CFHB 19/1, Vienne 1981.

HUNGER H. et KRESTEN O., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, CFHB 19/2, Vienne 1995.

HUNGER H. et KRESTEN O., *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, CFHB 19/3, Vienne 2001.

JACOB A., «Variantes Italo-greques et georgiennes d' une priere de la liturgie de Saint Jacques», *Le Museon* 78 (1965), σσ. 291-298

JACOB A., «Zum Eisodosgebet der Byzantinischen Chrysostomus liturgie des Vat.Barb.gr. 336», *Ostkirchliche Studien* 15 (1966), σσ. 35-38.

JACOB A., «Une priere de Skeuophylakion de la liturgie de St. Jacques et ses paralleles Byzantins», *Bulletin de L' Institut historique Beige de Rome* 37 1966, σσ. 53-80.

JILEK A., Initiationsfeier und Amt. Ein Beitrag zur Strukter und Theologie der Ämt. *Ein Beitrag zur Struktur und Theologie der Ämter und des Taufgottesdienstes inder fühen Kirche* (Traditio Apostolica, Tertullian, Cyprian), Frankfurt 1979.

JULIO EUGUI, *La partecipazione della comunita cristiana all' elezione dei vescovi tra il I e il V secolo, Il processo di designazione dei vescovi. Storia, legislazione, prassi,* [Atti del X Symposium Canonistici-Romanistico 24-28 Aprile 1995, "Utrumque Jus" Collectio Pontificiae Universitatis Lateranensis 27], Libreria Editrice Vaticana 1996.

JUNGMANN J. A., *The early Liturgy, To the time of Gregory the Great*, translated by Francis A. Brunner, Darton, Longman - Todd, London 1960.

KÄSEMANN E., *Das Wandernde Gottesvolk, Eine Untersuchung zum Hebräerbrief,* Göttingen ^{4}1961.

KILMARTIN E., «Ministry and Ordination in Early Christianity against a Jewish Background», *Studia Liturgica* 13, 2-4 (1979), 42-69 (= Ordination Rites. Papers Read at the 1979 Congress of Societaς Liturgica, eds. W. Vos & G. Wainwright [Rotterdam: Liturgical Ecumenical Center Trust 1980].

KIRK K., *The Apostolic Ministry. Essays on the History and the Doctrine of Episcopacy*, London 1946.

KLAPPERT B., *Die Eschatologie des Hebräerbriefes*, Munchen 1969.

KRETSCHMAR G., «Die Ordination im frühen Christentum», *Frieburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie* 22, 1-2 (1975), 35-69.

KUENEN ABRAHAM, *The Religion of Israel to the Fall of the Jewish State, trans. Alfred Heath May*, London 1874.

KUSS O., *Der Briff an die Hebräer*, Regensburg 1962.

LAMZA L., *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel (715-730). Versuch einer endgültigen chronologischen Fixierung des Lebens und Wirkens des Patriarchen. Mit dem griechisch-deutschen Text der Vita Germani am Schluß der Arbeit,* Das östliche Christentum N.F. 27, Würzburg 1975.

LANNE EMMANUEL, «Dans la tradition alexandrine l' ordination du patriarche», στο *Ordination et Ministères Conférences Saint Serge, XIlle Semaine d' études liturgiques*, εκδ. Achille Triacca and Alessandro Pistoia, Rome 1996, 139-155.

LAURANCE J. D., *"Priest" as Type of Christ. The Leader of the Eucharist in Salvation History according to Cyprian of Carthage*, Land 1984.

LECUYER J., *«Episcopat et presbytérat dans les écrits d'Hippolyte de Rome», Recherches de Science* Religieuse 41 (1953), σσ. 30–50.

LEMAIRE A., *Les ministères dans l' Eglise,* Le Centurion, Paris 1974.

LIGHTFOOT J. B., *Saint Paul's Epistle to the Philippians*, Macmillan 1903.

LUIBHEID COLM, trans., *Pseudo-Dionysius, The Complete Works*, New Υork 2005.

MACRIDES R. - MUNITIZ J. A. - ANGELOV D., *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: offices and ceremonies*, England 2013.

MALTZEW A., *Die Sacramente der Orthodox - Katholischen Kirche des Morgenlandes,* Berlin 1898.

MARKSCHIES CHRISTOPH, «Wer schrieb die sogenannte Traditio Apostolica? Neue Beobachtungen und Hypothesen zu einer kaum losbaren Frage aus der altkirchlichen Literaturgeschichte», στο *Wolfram Kinzig, Christoph Markschies και Markus Vinzent, Tauffragen und Bekenntnis, AKG* 74, de Gruyter Νέα Υόρκη 1999, σσ. 1-74.

MATEOS J., *La célébration de la Parole dans la Liturgie byzantine,* OCA 191, Roma 1971.

MATEOS J., *Le Typicon de la Grande Église. Ms Sainte- Croix No 40. Introduction, texte critique, traduction et notes. t. II. Le cycle des fêtes mobiles*, OCA 166, Roma 1963.

MEES M., «Die Hohepriester - Theologie des Hebräerbriefes im Verleich mit dem Ersten Clemensbrief», *BZ* 22 (1978), σσ. 115-124.

METHODIOS FOUYAS (Archbishop of Thyateira and Great Britain), «Ὁ ἱερεὺς καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ», *Theological and Historical studies, A collection of minor works*, vol. 3, Athens 1983.

METHODIOS FOUYAS (Archbishop of Thyateira and Great Britain), *«Χριστιανικὴ Ἱερωσύνη», Theological and Historical studies, A collection of minor works*, vol. 4, Athens 1983.

MEYER E., *Ursprung und Anfänge des Christentums*, τ. 3. Stuttgart - Berlin 1921.

MOORE G. F., *A Critical and Exegetical Commentary on Judges*, Edinburgh 1918.

MORIN D. G., «Le Testament du Seigneur», *Revue Bénédictine* 17 (1900), σσ. 10-28.

MORTARI L., *Consacrazione episcopale e collegialità. La testimonianza della Chiesa antica*, N.Y. 1969.

NAIRNE A., «The prayer for the consecration of a bishop in the church order on Hippolytus», *Journal of Theological Studies* 17 (1916), σσ. 398-399.

NASSIS Fr. CHRYSOSTOMOS, «Liturgical texts on rites of ordination in the Orthodox tradition: an analysis based on recent interpretive methods», *Μωυσέως Ὠδή, Ἀφιερωματικὸς Τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ μακαριστοῦ Γέροντος Μωυσέως τοῦ Ἁγιορείτου*, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὄρος 2017, σσ. 830-845.

NELSON RICHARD D., *Raising Up a Faithful Priest: Community and Priesthood in Biblical Theology*, Lousville 1993.

NIEDERWIMMER K., *The Didache*, trans. By Linda M. Maloney, Minneapolis 1998.

NURMELA R., *The Levites, Their Emergence as a Second-Class Priesthood,* Atlanta 1998.

OLYAN S., «Zadok's Origins and the Tribal Politics of David», *JBL* 101, 2 (1982), σ. 177.

OSAWA T., *Das Bischofseinsetzungsverfahren bei Cyprian. Historische Untersuchungen zu den Begriffen iudicium, suffragium, testimonium, consensus*, Frankfurt 1983.

PADOLGSKI V., *L' Idee du Sacrifice de la Croix dans L' Epître aux Hebreux,* Vilkaviskis 1953.

PAPADOPOULLOS TH., *Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. Second Edition with Supplementary Material,* Nicosia 1990.

PARENTI ST., «Ordination in the East», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], ed. An. J. Chupungco, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 2000, σσ. 205-215.

PARENTI ST., *L'eucologio slavo del Sinai nella storia dell' eucologio bizantino*, στο Seminario del Dipartimento di Studi Slavi e dell' Europa Centro-orientale, Università di Roma "La Sapienza", Filologia Slava 2, Roma 1997.

PARSONS S. C., «The "Hierarch" in the Pseudo-Dionysius and its place in the history of Christian priesthood», *Studia Patristica* 18,1 (1985), σσ. 187-190.

PATON LEWIS B., «The Use of the Word Kōhēn in the Old Testament», *JBL* 12, 1 (1893), σσ. 1-14.

POLA THOMAS, *Das Priestertum bei Sacharia, Historische und traditionsgeschichtli-che Untersuchungen zur frühnachexilischen Herrschererwartung,* Tübingen 2003.

PUGLISI J., *The process of admission to ordained ministry, A Comparative Study,* v. 1: Epistemological Principles and Roman Catholic Rites, Collegeville 1996.

RAES A., *Introductio in Liturgiam Oriantalem*, Romae 1947.

RAPP C., *Holly Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition,* Berkeley 2005.

RAQUEZ O., «Les Confessions de Foi de la Chirotonie Episcopale des Eglises Greques», στο *Traditio et Progressio, Studi Liturgici in Onore del Prof. Adrien Nocent,* [Analecta Liturgica 12], Studia Anselmiana 95, σσ. 469-485.

RATCLIFF E., «Apostolic Tradition: Questions concerning the Appointment of the Bishop», *StPatr* 8 (1966), σσ. 266-270.

RENOUX A., «Le Codex Arménien Jerusalem 121», *Patrologia Orientalis* 35 (1969), σσ. 2-215 και 36, 1971, σσ.143-388.

RENTEL AL., «The Origins of the 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos», *OCP 71*, 2 (2005), σσ. 368-379.

ROMER P., *Pseudo-Dionysius. A Commentary on the Texts and an Introduction to Their Influence*, Oxford University Press, New York - Oxford 1993.

ROOKE DEDORAH W., *Zadok's Heirs, The Role and Development of the High Priest-hood in Ancient Israel*, Oxford, 2000.

RORDORF WILLY, «L'ordination de l'eveque selon la Tradition apostolique d'Hippolyte de Rome», *QL* 55 (1974) 142-143.

RORDORF WILLY, *Sunday: The History of rest and worship in the earliest Centuries of the Cristian Churh,* The Westminster Press, Philadelphia 1968.

SABOURIN LEOPOLD, *Priesthood, A Comparative Study*, Leiden 1973.

SALA S. VIL LE, Le titre ecclésiastique de «Proedros» dans les monuments byzantins, *EO* 29 (1930), σσ. 418-422, 431-432.

SANTANTONI ANT., «Orders and Ministries in the First Four Centuries», *Sacraments and Sacramentals* [Handbook for Liturgical Studies IV], ed. An. J. Chupungco, The Liturgical Press, Collegeville Minnesota 2000, σσ. 193-203.

SCHAPER JOACHIM, *Priester und Leviten im achämenidischen Juda: Studien zur Kult und Sozialgeschichte Israels in Persischer Zeit,* Tübingen 2000.

SCHELLER E., *Das Priestertum Christi,* Paderbon 1934.

SCHLEY D. G., *Shiloh,* «A Biblical City in Tradition and History», *Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 63,* Sheffield Academic Press 1989.

SCHÖNBORN CHRISTOPH, «Sophrone de Jérusalem: vie monastique et confession dogmatique», *Theologie Historique* 20, 1972, σσ. 83-95, 199-200.

SEGELBERG E., «The Ordination Prayers in Hippolytus», *StPatr* 13 (1975), σσ. 397-408.

SHLATTER A., *Die Geschichte des Christus,* Calwer Verlag 1926.

SIMSON O. G. VON, *Sacred Fortress: Byzantine Art and Statecraft in Ravenna,* Princeton, NJ 1987.

SPIQ C., *L'Epitre aux Hebreux,* II, Paris[3] 1953.

STAME J. E., *Episcopacy in the Apostolic Tradition of Hippolytus*, Basel, Komm. Friedrich Reinhardt Basel 1969.

STRACK H. H. - BILLERBECK P., *Kommentar zum N. T. aus Talmud und Midrasch*, Munchen 1924.

STRITTMATTER A., «Missa Grecorum, Missa Sancti Johannis Chisostomi», *Traditio* 1 (1943), σσ. 79-137.

STRITTMATTER A., «Notes on the Byzantine Synapte», *Traditio* 10, (1954), σσ. 51-108.

STRITTMATTER A., The «Barberinum S. Marci» of Jacques Goar, *Ephemerides liturgicae* 47 (1933), σσ. 329-367.

TAFT R., The case of the Missing Vestments: The Byzantine Omophorion Great and Small, *BollGrott* 3/1 (2004), σσ. 273-301.

TAFT ROBERT, «Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite» *DOP* 42 (1988), σσ. 179-194.

TARCHNISVILI M., «Eine neue Jacobus liturgie», *Ephemerides Liturgicae* 62 (1948), σ. 53εξ.

THEODOROU E., «La danse sacrée dans le cult chrétien et plus spécialement dans la famille liturgique byzantines», στο *Gestes et paroles dans les diverse familles liturgiques,* BELS 14, Rome 1978, σσ. 285-300.

TORRANCE T. F., *Royal priesthood* [Scottish Journal of Theology. Occasional Papers 3], ed. Oliver and Boyd, Edinburgh 1955.

TURNER C. H., «The ordination prayer for a presbyter in the church order of Hippolytus», *Journal of Theological Studies* 16 (1915), σσ. 542-547.

TURNER C. H., «Χειροτονία, χειροθεσία, ἐπίθεσις», *Journal of Theological Studies* 24 (1923), σσ. 496-504.

TURNER C. H., «The ordination prayer for a presbyter in the church order of Hippolytus», *Journal of theological studies* 16 (1915), σσ. 542 -547.

VANHOYE A., *Situation du Christ Epitre aux Hebreux*, Paris 1969**.**

VANSLEB J. M., *Histoire de l' Eglise d' Alexandrie*, Paris 1677.

VAUX R., *Ancient Israel: Religious Institutions*, London 1960.

VOGEL C., «L' imposition des mains dans les rites d' ordination en Orient et en Occident», *La Maison-Dieu* 102 (1970), σσ. 57-72.

WALTER C., *Art and ritual of the byzantine church*, London 1982.

WELLHAUSEN JULIUS, *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Berlin 1878.

WESTERLINK L. G., *Arethae scripta minora*, τ. II, BSGRT, Teubner 1972.

WILMART A., «La bénédiction romaine du lait et du miel dans l' Euchologe Barberini», *Revue Bénédictine* 45 (1933), σσ. 10-19.

WINDISCH H., *Der Hebräerbrief*, Tübingen 1913.

WOODFIN W., *The Embodied Icon. Liturgical Vestments and Sacramental Power in Byzantium*, Oxford University Press, N. York 2012.

WORDSWORTH J., *Bishop Sarapion's Prayer-Book: An Egyptian pontifical dated probably about A.D. 350-356*, London 1899.

ZIZIOULAS JOHN, «Ordination et Communion», *Istina* 16 (1971), σσ. 5 -12.